

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MIDTJYLLAND

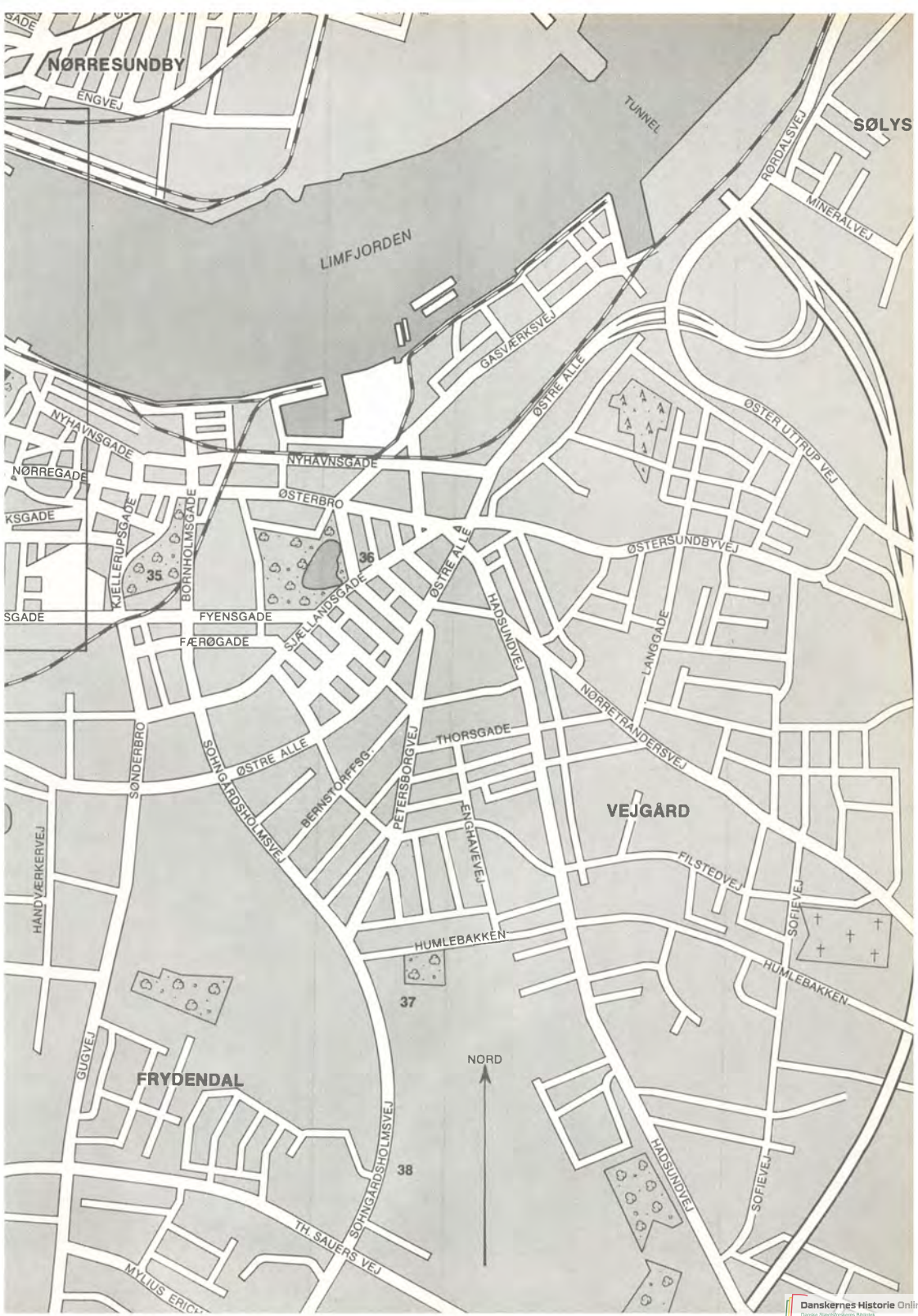
GYLDENDALS EGNESBESKRIVELSER

HASSERIS VILLABY

HASSERIS

ÅLBORG

NØRRESUNDBY

SØLYS

LIMFJORDEN

TUNNEL

VEJGÅRD

FRYDENDAL

NORD

MIDTJYLLAND
Gyldendals Egnbeskrivelser

MIDTJYLLAND fra Salling til Djurs

Gyldendals Egnsbeskrivelser

*Redaktion Bent Rying
og Gregers A. Jensen*

GYLDENDAL

Bogen er sat med Linotype Times og trykt i offset i
Th. Laursens Bogtrykkeri, Tønder.
Omslag efter foto af Inga Aistrup.
Fotografier: Aage Østergaard, Sven Thoby, D.G.U.,
Flemming Jerk, E. Worsøe, Nationalmuseet, Torben Worsøe,
Arthur Christiansen, Ulrik Møhl, Zoologisk Museum,
Viborg Stiftsmuseum, Ålborg Historiske Museum,
Museet for Danmarks Frihedskamp, Det kgl. Bibliotek,
Inga Aistrup, Dansk Folkemindesamling, Dansk
Folkemuseum, N. J. Israelsen, Brems Foto (Ålborg),
Keld Nielsen, Holger Wolsing.
Korttegninger: Kaj Jensen.
Typografisk tilrettelægning og indbinding:
Austin Grandjean.
© 1973 by Gyldendalske Boghandel
Nordisk Forlag A/S, Copenhagen.
Printed in Denmark 1973.
ISBN 87 00 24431 7.

Hovedredaktør: presseattaché Bent Rying
Redaktion: Gregers A. Jensen og Alice Kennebo

MEDARBEJDERE

Fhv. museumsinspektør Ellen Andersen · *Egnsdragter*
Mag. art. Karsten Biering · *Tilblivelse. Sagn og overtro*
Museumsinspektør, mag. art. Marianne Bro-Jørgensen · *Forhistorie*
Afdelingsgeolog, cand. mag. Erik Heller · *Tilblivelse. Jordbund*
Landsarkivar, cand. mag. Jens Holmgaard · *Historie*
Arkivar Flemming Jerk · *Herregårde*
Bygningskonduktør N. J. Israelsen · *Byggeskik*
Arkivar, mag. art. Christian R. Jansen · *Erhverv*
Forskningsassistent Carlo F. Jensen · *Dyreliv*
Akvariebiolog, cand. mag. Horst Meesenburg · *Indledning. Landskabet.*
Byer
Sognepræst, cand. theol. Børge Mosumgaard · *Kirker*
Redaktør Henning Nielsen · *Administrativ inddeling*
Redaktør C. Nørrelykke · *Religiøse strømninger*
Professor, dr. phil. K. Ringgaard · *Folkemål*
Museumsinspektør, mag. art. Peter Seeberg · *Forhistorie*
Lærer Holger Wolsing · *Anholt*
Dyrlæge Eiler Worsøe · *Vejr og klima. Planteliv*
Arkivar, cand. mag. Hans H. Worsøe · *»Blå Bog«*

KONSULENTER

Rasmus Pedersen (Ras Høker) · *Anholt*
Arkivar, mag. art. Iørn Piø · *Sagn og overtro*

INDHOLD

Midtjylland – Djursland, Himmerland og Salling 9

- Beliggenhed 9
- Størrelse og folketal 14
- De gamle sysselnavne 15

Tilblivelse 16

- Sagn 16
- Geologisk 17

Jordbund 18

- Undergrunden 18
- Bassin-aflejringer 21
- Kvartær-tidens naturprocesser 25
- Safsmeltningens midtjyske landskabsudformning 29

Landskabet 39

- Langs isranden 39
- Gudenå-strømmen 44
- Nørreå-dalen 50
- Ommerbygden 53
- Himmerland 56
- Limfjorden fra øst til vest 62
- Djursland 71

Vejr og Klima 78

Planteliv 79

- Kysterne 79
- Skovene 81
- Overdrevene 83
- Hederne 84
- Vældplanter 85
- Sørne 88
- Højmoser 89
- Kulturbetingede planteformationer 90
- Sallings særflora 92
- Anholt 92

Dyreliv 93

- Fortids fauna 93
- Pattedyr 94
- Fugleliv 97
- Ornitologisk vejviser 104
- Krybdyr og padder 107

- Fisk i sø, å og hav 107
- Ferskvandenes småfauna 108

Forhistorie 109

- Arkæologisk vejviser 131

Historie 137

- Vikingetiden 138
- Kristendommens sejrsgang 139
- Kampen om tronen 140
- Holstenervældet 143
- Bypolitik 144
- Revolutionsår 146
- Ulykkestider 150
- Enevældestaten 152
- Krig og kriser 156
- Fremgang og vækst 159
- Besættelsestiden 161
- Efter 1945 164

Herregårde 164

- Aunsbjerg 169 / Østergård 221

Folkemål 222

- Fællesdansk 222
- Særjysk 223
- Udtaleformer 227
- Lokalmål 231

Religiøse strømninger 232

- Bonde og kirke 232
- Vækkelsernes århundrede 234
- 1900-tallets brydninger 239
- Frikirkelige samfund 239

Kirker 241

- Viborg domkirke 242
- Den romanske landsbykirke 242
- Ydre detaljer 244
- Inventar 248
- Kalkmalerier 252
- Småinventar 254
- Gravminder 256

Sagn og overtro 258

- Haaning-dynastiet 259
- Helligkilder 262

Christenze Kruckow – en
heksesag anno 1600 265

Egnsdragter 268

Kvindedragten 269

Mandsdragten 272

Byggeskik 274

Købstæderne 274

Landbygninger 281

»**Blå Bog**« 283

Jens Andersen (Bældenak) 283 /

Jeppe Aakjær 290

Administrativ inddeling 290

De nye primærkommuner 292

Praktiske oplysninger 294

Byer 295

Viborg 296

Ålborg 299

Randers 303

Skive 307

Grenå 308

Hobro 310

Løgstør 311

Nibe 312

Ebeltoft 314

Mariager 315

Erhverv 316

Landbrug 316

Strukturproblemer 318

Industri 318

Handel 320

Transport 321

Anholt 321

Register 327

MIDTJYLLAND – DJURSLAND, HIMMERLAND OG SALLING

Bellggenhed

Efter at Nordjylland, Vestjylland, Østjylland og Sønderjylland har lagt beslag på hver sit verdenshjørne, må resten selvfølgelig blive kaldt *Midtjylland*. Det eneste selvfølgelig ved denne afgrænsning er dog, at den så nogenlunde omfatter de gamle *Viborg*, *Randers* og *Ålborg amter*, idet det sidstnævnte amts nordenfjordske besiddelser er afstået til bindet: Nordjylland. Ud over denne amtsafgrænsning savner området enhed. Det eneste, der knytter det en smule sammen, er *Viborg*, fra hvis istidshjørne vejene allerede i middelalderen som en kompasrose strålede ud mod alle verdenshjørner, men nord for Viborg ophører Jyllands enhed.

Områdets forskelle

I øst skyder *Djursland* sin kridtpynt ud i Kattegat, mod nord breder *Himmerland* sit kompakte kvadrat op mod *Langerak*, og hinsides *Skive Fjord* ligger *Salling* i vest. Alle tre er de svejset på fastlandet mellem *Skive* og *Århus*, et fastland, der dog ved store dale lægger behørig afstand til sine udvækster. Også landskab, jordbund og befolkning er i sind og skind forskellige. *Molboen's* troskyldige gemyt har valgt det mest dynamiske landskab, *himmerlændingen* bor som alle rigtige jyder på sand, og han ejer da også meget af vestjydens lune tyngde, mens *sallingboen* på sin fede lermuld er mere østjyde – generaliseringer, som blot skal tolke uensartetheden.

Også i sin bebyggelse er landet både øst og vest. Borte er det østjyske fjordlandskabs fligede kontakt mellem land og hav. *Mols'* tvende vige med deres svungne bjergbuer er noget helt nyt, ligesom *Randers Fjord* og *Mariager Fjord* med deres smalle løb næppe bryder indtrykket af fastland. Alligevel giver netop disse to render købstæderne en sidste chance for at forene indland og hav, mens det himmerlandske kontinent i øvrigt henviser sine byer til margin. I *Skive* ved sin dybe fjord møder man på ny en østjysk købstadsidyl, mens *Viborg* – trods fjordens nærhed – igen er indlands. Indlands er også de talrige *stationsbyer*, der i vid udstrækning har overtaget købstadens nærfunktion som lokale handelscentre. Således betjener *Års* og *Alestrup* det bytomme Østhimmerland, mens *Kjellerup*, *Bjerringbro*, *Langå* og *Hadsten* – næsten på perlesnor – dækker området i fir-kanten mellem Århus, Randers, Viborg og Silkeborg.

Hadsund er den eneste ny havneby og har som broby erobret oplandet omkring sin fjordmunding.

VEJLÆNGDER OG TIDSFORSKELLE

Tidsforskellen – fra længdegrad til længdegrad 4 minutter, fra længdegrad til længdegrad 4 sekunder – er i forhold til Københavns stedtid for *Ålborg* 10 min. 38 sek., hvilket vil sige, at solen står op og går ned så meget senere i *Ålborg* end i København, hvis indbyrdes vejafstand i øvrigt er 383 km. *Randers* ligger 311 km fra København og har en tidsforskel på 10 min. 10 sek. *Viborg* ligger 302 km fra København, men så vestligt, at tidsforskellen bliver 12 min. 39 sek., og for det endnu vestligere *Skive* bliver det henholdsvis 321 km og 14 min. 13 sek.

For *Anholt* er tidsforskellen 4 min. 8 sek., for *Grenå* 6 min. 48 sek., *Ebeltoft* 7 min. 36 sek., *Mariager* 10 min. 23 sek., *Hobro* 11 min. 8 sek. og *Nibe* 11 min. 45 sek.

Afgrænsning

Området begrænses mod syd af *Egå* umiddelbart nord for Århus, og herfra skærer istidens to dybe tungebækkener sig dybt ind i Djurslands halvø. *Kalø Vig* er dybest og dens østbred forsiret med tre bivige, *Egens*, *Knebel* og *Begtrup Vig*, mens *Ebeltoft Vig* er formet som én regelmæssig bue. Idet *Gåsehage* rundes, sættes der punktum for idyllerne, thi nu står hele *Katte-*

Nok har Midtjylland også det, der fremfor alt karakteriserer det danske landskab, samspillet mellem landet og vandet, endda i så udtalt grad som den brede strand langs det åbne hav, Kattegat. Først i Midtjylland dog så landfast med det europæiske kontinent, at det end ikke lader sig anfægte i sit fastlandspræg af hverken de dybt indtrængende fjorde, der har navn efter Randers og Mariager, eller det mærkelige sund, Limfjorden. Tværtimod gennemløber Limfjorden for det meste engene som en flod eller bred å og venter stort set til de vestligere strøg med at vide sig ud i havagtige bredninger, og på Randers Fjord åbenbarer sig det skinbarligste kontinentale flodsceneri, når de store damperne tilbagelægger den sidste halve snes km fra Uggelhuse til Randers på deres 30 km lange færd fra havkysten til denne Danmarks eneste virkelige flodhavn. Fjorden snævres på dette sidste lange ejendommelige stykke ind til et 100-200 m bredt sejløb, udgravet til syv meters dybde og afmærket med vagere, båker og lystønder, men det er ligefuldt Gudenåens stadig udgående strøm af ferskvand, som her mellem brede engstrækninger skulper skibene om kølen allerede fra Uggelhuse-drejet.

gat's vældige brænding ind mod kysten, og havet sløjfer alle ujævnheder. Fremspring som *Jernhatten* og *Fornæs* er udsat for stadig nedbrydning, mens fordums bugter forlængst er blevet afspærret af strandvoldsbuer. Randers og Mariagers snævre fjordmundinger bryder næppe kystliniens monoton, ja, selv *Limfjorden's* smalle mundingsrende, *Langerak*, mangler karakter af hav. Det smalle sund danner Himmerlands nordlige begrænsning og antager først i *Nibe Bredning* form af indhav. Mod *Aggersund* indsnævres det på ny for endelig i *Løgstør Bredning* for alvor at blive Limfjord. I flotte buestrøg går Himmerlands vestkyst sydover for syd for *Ertebølle Hoved* via *Hvalpsund* at opløse sig i *Skive Fjord's* forgrenede kompleks. Hinsides fjorden ligger Salling og vest for dette landskab afslutter *Salling Sund* dette binds område mod vest.

Fra Salling Sund følger det gamle Viborg amt de store åløb og dalstrøg. Fra *Sønder Lem Vig* går grænsen østover gennem engene mod Skive. Her får den kontakt med *Skive Å*, der sydpå tager navneforandring til *Karup Å*, og som danner skel næsten i sin fulde udstrækning. Mens området – trods megen sandjord – hovedsagelig er østjysk af udformning, snupper det herude en god bid af landets største hedeslette og når tilmed i sit sydligste hjørne ved *Bording* og *Pårup* at få et fornemt stykke bakkeø med,

det højeste i Vestjylland. Øst for *Hørbylunde* finder grænsen igen frem til åløbene, idet den først følger *Funder Å*, som i *Silkeborg Langsø* forenes med *Gudenå*, der da danner skel indtil *Kongensbro*. Herfra følger det *Gelå* østpå, for snart at forville sig op over bakkelandet.

Ved *Søbygård Sø* når skellet frem til en snæver tunneldal, som det ledsager nord om *Frijsenborg* for over endnu et bakke drag at forene sig med *Lilleå* syd for *Laurbjerg*. Dette vandskel følger grænsen femten kilometer for endelig over bakkelandet nord om *Århus* at nå havet ved *Egå*.

Højdeforhold

Skal man kortfattet karakterisere områdets højdeforhold er en opdeling i terrænformer nyttig. Den dominerende landskabsform er et ret ensartet *moræneplateau*, der over store arealer næsten kan have karakter af flade. Dette gælder særlig for de strækninger, der mellem *Randers* og *Viborg* adskiller de store dalstrøg. Særlig cyklister oplever med fuld styrke kontrasten mellem denne næsten vestjyske jævnhed og den pludselige overgang til de brede dales stejlskrænter – dejligt nedad, anstrengende opad. Plateaets højde er ensartet og moderat, 50 meter-niveauet fremherskende, og kun de dybt nedskårne dales kløftfurede og skovklædte sider giver landskabet lodret dimension. Også i *Salling* og *Himmerland* er det storformede *moræneland* fremherskende, blot mangler terrænet her ofte de markerede overgange – højland og lavland glider jævnt over i hinanden. Gennemgår man den følgende liste over midtjyske højdedere, vil man opdage, at de alle er knyttet til bestemte strøg, der hver især markerer vigtige isfremstød – opremsningen af rekordhøjder er ikke tilfældig.

De østjyske fjorde ligner aldrig nabofjorden, og det gælder mere end nogen *Mariager Fjord*, hvor østkystens idyller har deres sidste skanse. I en fjern fortid forlænget som en havarm gennem *Skals A-dalen* afskar den *Himmerlands ø*, for nu i et dybt hug, med sine nære bredder mere som en vældig flod end som en fjord, dog immervæk at skære sig langt ind i den *himmerlandske fastlandssockel*. Den er også rigt afvekslende som ingen andre fjorde i landet. I krumning efter krumning rundt vældige bakkekudner veksler grønne skovtinder med stejle, enebærbevoksede lyngskrænter og lave enge. Af fremmede er den kaldt *Danmarks smukkeste fjord*, vel fordi fremmede gerne medbringer en medfødt sans for, hvordan just *Mariager Fjord* i sin faste indramning og ro forener flodens væsen med havets friskhed.

Højeste punkter

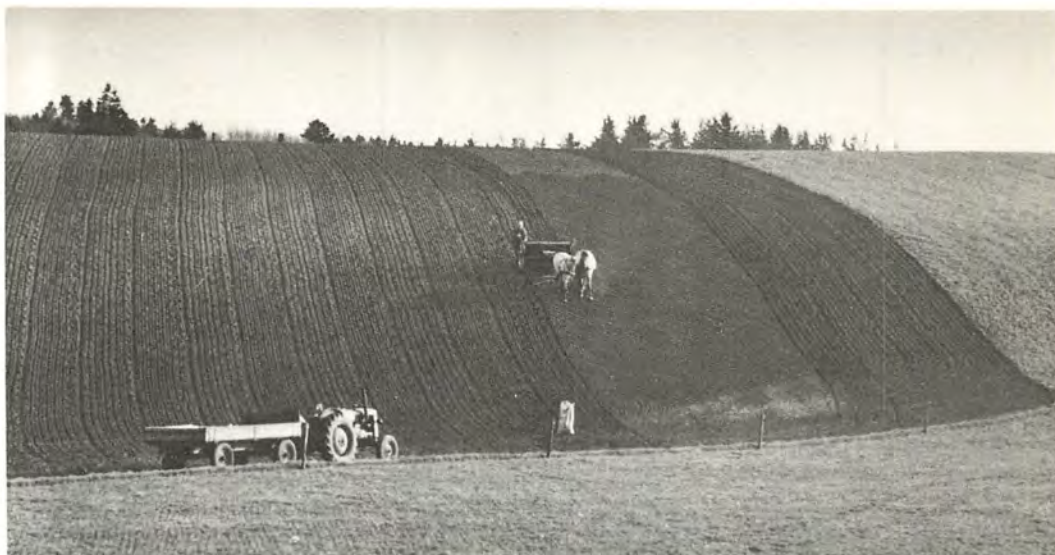
Fra Silkeborg mod Viborg:		<i>Stabelhøje</i> på Mols	134 m
<i>St. Hjørbyhøj</i> ved Pårup	131 m	<i>Ellemandsbjerg</i> på Helgenæs	99 m
<i>Rishøj</i> ved Engesvang	106 m		
<i>Hylkær Bakke</i> ved Øster		Fra Randers mod Rebild:	
Bording	106 m	<i>Lysnet</i> ved Vissing	131 m
<i>Bavnehøj</i> ved Hinge Sø	102 m	<i>Dejehøj</i> S for Langå	108 m
<i>Lyshøj</i> ved Hald Sø	94 m	<i>Trehøje</i> , bronzealderhøje på	
<i>Tørrehøj</i> ved Feldingbjerg	70 m	bakke ved Mejlby	80 m
		<i>Hald Møllebakke</i>	104 m
Fra Århus mod Mols:		<i>Sølehøj</i> ved Hem	117 m
<i>Ballehøj</i> ved Mejlby	117 m	<i>Hohøj</i> ved Mariager	110 m
<i>Trehøje</i> ved Mørke	106 m	<i>Tinghøj</i> N for Mariager	112 m
<i>Agri Bavnehøj</i> på Mols	137 m	<i>Sønderkol</i> ved Rebild	102 m

Største vande

Intet andet dansk landskab er som det midtjyske formet af istidens store dale; vandløbene følger dem trofast, og terrænets opdeling er bestemt af dem. I vest afvander *Karup-Skive Å* hedelandskaberne, mens Sallings halvø er for beskeden til at fostre de store åløb. *Hovedstilstandslinien* fra sidste istid – Danmarks mest markante landskabsgrænse – danner vandskel mellem *Karup Å* og *Gudenå*, mens Gudenåens østlige vandskel er bestemt af den isrand, som det østjyske fremstød ophobede i en bue fra Århus mod Ebeltoft. Herfra baner tre smeltevanddale sig vej mod nordvest, dale, der i dag følges af *Lilleå*, *Rosenholm Å* og *Ryom Å*. Størst er Gudenå-dalen, idet den fra Vejle til Randers har været samlekanal for alt smeltevandet fra isranden, og nutidens å har blot overtaget – samt i beskeden grad udvidet – denne sin store arv. Hvis det i det hele taget er muligt at afgrænse

I stenalderen var Mulbjergenes sandflugtsdynger ved Dokkedal omgivet af vand på alle sider, hvor nu Lille Vildmoses milevide flade breder sig. Storlagunens havslette blev til et lynghav og den tørre, solåbne bakkø en del af det faste land. Langs foden af bakkernes Kattegat-vendte sider har den gamle strandsø dog stadig sine fortidsminiaturer.

Inde i landet, hinsides havbundsmoser og fjordenes flodarme, hvælver Himmerland sin fastlandsbringe i storformede bakkedrag, hvor bonden gennem årtusinder har vendt agerhædernes jord i blide rutsjeture, fure op og fure ned over bakkekronen.

et naturligt Midtjylland, må det blive lig med det område, Gudenå afvander. Himmerland er i hvert fald noget andet. Det er dannet af den nord fra kommende is, og dets landskab er uden sammenhæng med det midtjyske, da *Skals Å's* kæmpedal skiller skarpt. Dets åer er beskedne, for vandskellet ligger nær Himmerlands centrum ved *Rold*, hvor da også både *Lindborg*, *Simested*, *Lerkenfeld* og *Sønderup Å*'er tager deres udspring.

Himmerland rummer kun én større sø, *Madum Sø*. Også områdets sydlige del er fattig på søer i modsætning til Silkeborg-egnen, men midtvejs er der mange, og alle er de tydeligt orienteret mod *Dollerup's* store bræport. Nordligst ligger *Klejtrup*, *Hærup* og *Rødsø*, lidt dårligt rettet ind, men trods slingren med kurs mod *Loldrup Sø* og *Viborg-søerne*. Lidt sydligere markerer *Glenstrup Sø* og *Tjele Langsø* – afbrudt af *Skals Å's* tværbrud – den næste tunneldal. Endelig ligger *Fussing Sø* i isoleret ensomhed mod syd. Alle dale samles imidlertid mod vest, hvor *Vedsø* og *Hald Sø* leder frem mod bræporten ved *Skelhøje*. Eneste kunstprodukt er *Tange Sø* dannet 1918 oven for Gudenåcentralens dæmning.

Eng og mose

Lave, vandlidende arealer er blevet tildelt Midtjylland i rigeste mål. I syd ligger de som brede enge langs åløbene, i nord som enorme flader af hævet havbund, der som et forland lægger afstand mellem stenalderhavets markerede klint og nutidens kystlinie. Størst er *Lille Vildmose* mod øst, som i dag har taget den plads, som en vældig strandsø, der strakte sig fra Mariager Fjord til Langerak, optog for 4000 år siden; men der er også rigt på moser i det vestlige Himmerland og Salling, hvor landhævningen omdannede stenalderhavets talrige vige til moser og enge. Desuden har mennesket forvandlet vand til land. Således blev Djurslands største indvand, det 18 km lange *Kolindsund*, tørlagt i 1870'erne og omskabt til 2400 ha agerland, mens *Tastum Sø* ved Skive på samme tid gav næsten 700 ha landbrugsjord.

Størrelse og folketal

Ved den ny amtsinddeling, der trådte i kraft den 1. april 1970 (se nærmere under afsnittet: Administrativ inddeling), blev – med visse indbyrdes grænserereguleringer – Ålborg amt og Hjørring amt slået sammen til Nordjyllands amt, Viborg amt udvidet med Thisted amt og endelig Randers amt optaget i Århus amt. Det vil dog sikkert vare en rum tid, før den topografiske håndbogslitteratur lader sig fuldstændig omstille efter den ny amtsinddeling, og det er derfor i overgangsperioden fundet hensigtsmæssigt i en håndbogsserie som Gyldendals Egnsbeskrivelser at holde sig til de gamle amtsbetegnelser, og blot henvise til den ny amtsinddeling, hvor det måtte være relevant og praktisk. Derfor opererer dette bind om Midtjylland også i det store og hele inden for områdets tre gamle – Viborg, Randers og Ålborg – amter, dog undtaget den nordenfjords del af sidstnævnte, Kær herred, der indgår i bindet om Nordjylland (Nørreyske Ø). Pr. 1. januar 1970 havde dette midtjyske område et *areal* på 7.909 km² og et *folketal* på 555.171. På 18 pct. af Danmarks areal boede således 11 pct. af befolkningen. *Befolkningstætheden* var 70 pr. km² mod 111 for hele landet, men der er store forskelle inden for området. I Viborg amt lå den omkring de 55, i Randers amt de 72 og i Ålborg amt de 85; for det ny Viborg amt er den 53,6, for det ny Århus amt 116,9 og for Nordjyllands amt 74,1.

Bymagneterne

Disse tal fortæller dog intet om den virkelige fordeling, idet de store bysamfund er bestemmende for gennemsnittet. Således rummer Ålborg næsten halvdelen af det gamle Ålborg amts indbyggere og trækker middeltallet for det i øvrigt tyndbefolkede område opefter, mens det byfattige Viborg amt hales tilsvarende ned. I virkeligheden ligger landbefolkningens tyngdepunkt mellem Hobro, Randers og Århus, hvorfra tætheden aftager både nordover mod Himmerland, østpå i Djursland og vestover mod det sandede israndsområde. Næsten helt befolkningstomme er Himmerlands store mose- og skovområder, men også de vandlidende arealer langs kyster og i de store dalstrøg er ofte uden bebyggelse, idet græsningen dog er livsvigtig for morænelandets tilgrænsende landsbyer.

Befolkningstallet steg generelt inden for området indtil 1930'erne, hvor efter det stagnerede i de rene landkommuner, for fortsat at vokse i de kommuner, der fik andel i væksten i de industrielle erhverv. Betragtes udviklingen i årene op til 1970 er det iøjnefaldende, hvordan tilvæksten centrerer omkring storbyerne Ålborg og Århus, men mens Århus' stimulerende påvirkning omfatter en bred ring af omegnskommuner, begrænser Ålborg's sig til de egentlige forstadskommuner, idet både det centrale Vendsyssel og Himmerland i disse år udsættes for en kraftig affolkning. Det samme rammer talrige af de mindre købstæder, idet de to store trækker befolkningen til sig. Den omfattende nedlægnings af mindre landbrug, der har fundet sted gennem 1960'erne, har drænet mange kommuner alvorligt, og afvandringen er søgt mod Ålborg og Århus. Selv en så stor by som Randers, der frem til 1970 var i stadig vækst, synes nu at have toppet.

Det sydøstlige Djursland stimuleres af nye færgeruter og rekreativ udbygning, mens dets nordlige kommuner affolkes. Interessant og uventet er den fortsat stærke fremgang for byerne i Jyllands hjerte. Størst er den langs bylinien Herning-Silkeborg, men også Viborg får sin andel i væksten. Fra *Randers*: Ebeltoft 57, Esbjerg 193, Femmøller 45, Fredericia 134, Grenå 57, Hadsund 32, Herning 87, Hirtshals 139, Hobro 27, Juelsminde 108, Kruså 211, Løgstør 81, Mariager 24, Nibe 73, Skagen 178, Skive 70, Thisted 136, Viborg 41, Ålborg 75, Århus 36.

KM-AFSTANDE

Fra *Viborg*: Aggersund 69, Ebeltoft 98, Esbjerg 155, Fredericia 115, Frederikshavn 142, Grenå 98, Herning 46, Hirtshals 144, Hobro 36, Juelsminde 103, Kruså 192, Løgstør 65, Mariager 48, Nibe 73, Randers 41, Silkeborg 35, Skagen 183, Skive 29, Thisted 129, Ålborg 80, Århus 64.

Fra *Ålborg*: Blokhus 33, Brønderslev 27, Ebeltoft 132, Esbjerg 234, Fredericia 195, Frederikshavn 62, Grenå 132, Hadsund 43, Herning 126, Hirtshals 64, Hjørring 47, Hobro 48, Holstebro 131, Juelsminde 181, Kruså 272, Lemvig 167, Løgstør 53, Løkken 43, Mariager 61, Nibe 21, Randers 75, Silkeborg 115, Skagen 103, Skive 106, Struer 145, Svinkløv 51, Sæby 50, Thisted 172, Viborg 80, Århus 111.

**De gamle
sysselnavne**

Denne bogs Midtjylland omfatter helt eller delvis fire af Jyllands fjorten *sysler*, og netop her i Midt- og Nordjyllands klart begrænsede egne lever mange af dem videre som landskabsnavne. Mens man mod syd tyr til kompasretninger som Øst-, Vest- og Sønderjylland, og menigmand helt har mistet erindringen om navne som Almind-, Ellum- og Barvedssyssel, er Vendsyssel, Thy, Himmerland og Salling fortsat brugt. Midtjyllands fire sysler er *Himmersyssel*, *Salling syssel*, *Abo syssel* og *Lover syssel*.

Himmersyssel kendes i 1268 som *Ymbersusyl*, i 1231 som *Himbersysæl*, og den mest populære forklaring går på, at Himber er analogt med Kimber. Da man imidlertid ikke har nogen kildemæssig dokumentation for, at kimberne var en germansk stamme, endsiige at de kom fra Nordjylland, bliver det foreløbig en tiltalende, men ubevist teori – en af dem, danskens

Herredsinddelingen er ældre end både sysler og sogne, ældre end købstæderne og måske ældre end selv landsbyerne. Den går tilbage til den tid, da småstammer gjorde sig til herred over landet, og slægtens overhoveder sad som høvdinge hver på sin gård. Herred betyder hundrede, hvormed i hine tider mentes et område, der rummede et »stort hundrede« eller 120 bol, eller hvorfra der kunne stilles hundrede mand i ledning. Syslerne har derimod oprindeligt været stamme- og sprogområder. Skellet mellem de jyske dialekter følger så temmelig nøje de gamle sysselgrænser. Langt ned i tiden havde hvert syssel sine særegne retsvedtægter, og længere endnu skiftede f. eks. mål og vægt fra det ene syssel til det andet. En tønde korn var i Himmersyssel 7 skæpper, i Sallingsyssel 12, en tønde smør i Loversyssel og Abo-syssel 16 pund, i Himmer og Ommer 18, i Salling 20.

sind lever af, hvilket både har manifesteret sig i litteratur og billedhuggerkunst.

Salling syssel omfattede halvøen Salling og det tilgrænsende land syd- og østover mod Viborg. I Valdemars Jordebog kaldes det i 1231 *Salingsysæl*, hvor Saling ganske enkelt er det gamle landskabsnavn. Dets sproglige betydning har to udlægninger, idet sal enten skulle betyde stormandsgård eller være afledt af et fjordnavn. Betydningen er usikker, men navnet har overlevet.

Syd for Mariager Fjord lå *Ommersyssel*, 1231's *Ommunggærsysæl*, efter landsbynavnet *Omming*, som man i dag møder i formen *Omme*. Dette syssel grænsede ved Randers Fjord og Gudenå's nedre løb op til *Åbo syssel*, der omfattede Djursland, Mols og de mod vest tilgrænsende områder. Ordforklaringen er her en af de lette, nemlig »beboerne ved åen«, dvs. Gudenå.

Endelig følger mod sydvest *Lover syssel*, 1231's *Lofræthsysæl*, opkaldt efter et ukendt stednavn, hvis oprindelse skulle være *lof* = skrånende og *ræth* = noget omredet. I hvert fald strakte sysslet sig fra Randers-Århus-egnen vestover mod Viborg og Karup Å.

GAMLE LAND-
SKABSNAVNE

Djursland har sandsynligvis rod i det olddanske *diur*, dyr. Saxo omtaler åen *Dyursa*, der må være afløbet for *Kolindsund's* gamle havarm, den nuværende *Grenåen*. Den ældst kendte form er *Diursæ*, som sprogforskerne opfatter som sammensat af »Diur's ø« betinget af, at det nordlige Djursland lå som en ø i stenalderhavet. *Mols* (i middelalderen *Mulnæs*, *Malnes*) har muligvis oldnordisk oprindelse, idet *mol* – og heraf det olddanske *mal* – betyder stenet strandvold, og dem er der i hvert fald nok af i området. *Helgenæs* skulle betyde »helligt næs«. Som helhed er navnenes tydning en vanskelig og usikker sag med mange forbehold fra forskerens side og tilsvarende skepsis hos læseren. Udlægningen af *Anholt*, oprindelig *Anø*, som »ande-ø« lyder næsten for god til at være sand, men kan selvfølgelig alligevel godt gå hen og være det. Men usikkerheden bliver tilbage, og et endeligt bevis findes sjældent. Forskerens tro og dokumentation når sjældent ud over at sandsynliggøre.

TILBLIVELSE

Sagn

En del terrænformers udformning har i den folkelige fortælletradition ofte fået deres særlige mytologiske forklaring, uafhængig af geologiske teorier og kendsgerninger. Fra det midtjyske område findes der således overlevet en lang række sagn, der fortæller, hvordan søer og bakker, fjorde og tanger er blevet skabt. Mange af disse beretninger har en fælles kerne og fortællens med visse variationer om flere lokaliteter:

GLENSTRUP-
TROLDENE

Der går to odder ud i *Glenstrup Sø*, den ene kaldes *Glenstrup Odde*, og det er den sønderste. Fra nordsiden udgår den anden, der kaldes *Gitrup (Gettrup) Odde*. På hver side af søen boede en trold, og de kom i indfald om at ville have en vej lagt over søen. Så gjorde de rent i deres stue, og fejeskarnet bar de ud i søen og ville danne en dæmning af, så der må have været en del snavs, de må ikke have gjort rent hver dag. Uheldigvis var det en svær stærk tåge den dag, så de gik fejl af hinanden, og den gang det gav klart vejr, opgav de arbejdet. Men odderne står der den dag i dag til minde om troldene. De er lidt fejl for hinanden, den ene er til sydøst og den anden til nordvest.

Analogier

Tilsvarende sagn om kæmper og trold, for hvem dæmninger og vejbygning af forskellige grunde mislykkes, kendes mange steder fra og fortællens

bl.a. om *Lundø* og *Grønning*, *Livø* og *Ertebølle Hoved*. Andre sagn kan fortælle om bakker og høje, som er blevet til, når kæmper undervejs til de mange påbegyndte dæmninger har tabt en klat jord fra et hul i forklædet, hvori byggematerialerne transporteredes.

Limfjordsornen

Om *Limfjorden* fortælles, at en ung frue engang skal have pralet af at ville føde en søn, som skulle komme til at overgå *Jesus Kristus*. Hun fødte da en orne, der voksede sig så stor, at børsterne ragede over trætoppene. Den gik så og rodede i jorden i en stor skov oppe nordpå og lavede en del huller og render, som fyldtes med vand. Ornen hed *Limgrim*, og vandhullerne og renderne kaldtes *Limgrims fjord*.

Geologisk

Midtjylland er et meget uensartet sammensat område, hvis rigt vekslende landskabsformer næsten udelukkende har deres oprindelse i de landskabsformende kræfter, der rådede i sidste istid, *Würm (Weichsel) istiden*. Da dennes ismasser forsvandt for ca. 15.000 år siden, blev det frilagte landskab i sen- og postglacialtiden udsat for forskellige nedbrydende og udjævnende processer, hvorved den oprindelige moræne-topografi ændredes. Kraftigst virkende har nok den arktiske jordflydning og jordkrybning været, men også pludselige jordskred og dannelsen af vildbække og regnklofter satte sit præg på landskabet. I stenalderen bevirkede de skiftende havniveauer, at dybdeerosionen i alle vandløb tog til, når havoverfladen stod lavt, mens der skete en opfyldning med ferskvands- og havsedimenter i dalbundene, når havoverfladen stod relativt højt. Da *stenalderhavet* havde sin største udbredelse, var *Djursland* f. eks. opdelt i flere øer. Den relative *landhævning* på 4–5 m siden stenalderen har atter genskabt *Djursland* som en landskabelig helhed, og samtidig fik *Himmerland's Kattegat-kyst* tillagt store, brede, men lavtliggende marine forlandsflader. Endelig har mennesket ikke blot ved århundreders pløjearbejde udjævnet bakkerne, men også ændring af grundvandsforholdene ved dræning og forskellige tørlægningsprojekter har grebet ind i landskabsprofilen.

Ca. 7000 f. v. t. – i fastlandstiden – ville en korttegnér være kommet til dette resultat for det nordlige Jylland.

I køkkenmøddingtid, ca. 5000–2700 f. v. t., var kystlinierne på et vist tidspunkt som på dette kort. Det var havstigningernes – stenalderhavets – tid.

Gennem området strækker sig to betydelige landskabsskel, skabt i sidste glacialtid, dels ved *isens hovedopholdslinie* og dels ved den såkaldte *østjyske israndslinie* eller *Harders israndslinie*, der har sin mest markante udformning i *Djursland*. Hovedopholdslinien kan følges fra *Egebjerg*, nord for Hagebro, mod øst til *Dollerup* og *Skelhøje* og herfra mod syd til *Engsvang*, vest for Silkeborg. Den østjyske israndslinie træffes ved *Todbjerg*, nord for Århus, og kan mod nordøst følges over *Mørke* og *Rønde* og videre parallelt med *Djurslands* sydkyst til *Hyllested* og *Glatved*.

Syd og vest for hovedopholdslinien findes terrænformer der er karakteristiske for Vest- og Midtjylland, nemlig de flade *hedesletter*. Øst for linien findes de yngre *morænelandskaber* med dybt nedskårne tunneldale, stejlskrænter og erosionsrender, frugtbare moræneplateauer, senglaciale floddale og postglacialt marint forland.

Landskabsudformningen er sket fra *Würm-istidens* begyndelse for ca. 70.000 år siden. Materialet, der opbygger landområdet, består af sammenblandede jordarter, som kvartærtidens gletschere bragte med fra den undergrund, de gled hen over og pløjede op. Ved isens bortsmeltning blev materialet efterladt som en kappe af vekslende mægtighed og sammensætning. Mange steder er kappen ganske tynd, men der findes lokaliteter, hvor de kvartære lag er op mod 300 m tykke. Dette vides ud fra resultaterne af et meget stort antal vandindvindingsboringer og videnskabelige boringer.

JORDBUND

Undergrunden

Foruden gennem dybdeboringer kan geologerne ved hjælp af magnetiske og seismiske målinger (måling af rystelser fremkaldt ved kunstige jord-skælv) blandt andet registrere, hvor der findes prækvartære aflejringer, dvs. lag ældre end istidens. Hermed er det muligt at konstruere et billede af den prækvartære overflades forløb – med andre ord den flade, hvorpå de kvartære aflejringer hviler.

Den prækvartære overflades højdeforskelle skyldes i høj grad kvartærtidens voldsomme påvirkninger, og der er mange eksempler på, at dale i undergrunden svarer til dale i terrænet, og at højtliggende dybgrund findes under bakkeområderne. De store tunneldale er dannet ved dybtgående smeltevandserosion, som ofte har frembragt dale i dybgrundslaget. Det er f. eks. tilfældet med en ca. 180 m dyb underjordisk erosionsdal, der i retningen NNØ–SSV skærer sig ned i *Suldrup salthorst*. I *Lindensborg A's* tunneldal har den subglaciale erosion været særdeles kraftig, idet kalken når op til terræn på plateauerne oven for dalen, mens den i dalen ligger mere end 20 m under havniveau.

Mellem *Mariager Fjord* og *Randers Fjord* ligger den prækvartære overflade højt, ved *Dalby* mere end 40 m o.h. og ved *Asferg*, syd for *Råsted*, ved *Spentrup* samt ved *Jennum* ca. 20 m o.h. Fra disse områder falder dybgrundens overflade til alle sider.

Syd for *Spentrup* findes i dybgrundsoverfladen en 40 m dyb og ca. 1 km bred dal, der strækker sig mod *Bjerregrav*. Denne dal kan ikke spores ved jordoverfladen. Det kan derimod både dalen fra *Kåtrup* mod *Fårup*, der muligvis er noget bredere, men ikke så dyb som *Spentrup*-dalen, og dalen ved *Gudenå*'s udløb. Den sidstnævnte, der ligger i retningen NØ–SV, er ret smal og har et noget usymmetrisk tværsnit.

Undergrundens lagserie

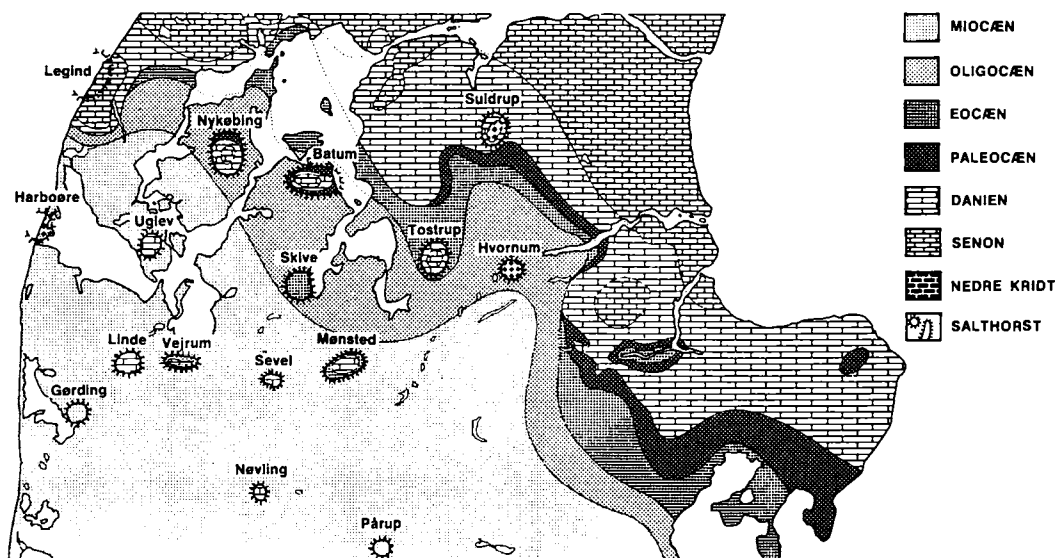
Den prækvartære overflade er sammensat i et forholdsvis regelmæssigt mønster af formationer af forskellig alder og således, at de ældste ligger længst mod nordøst. Den ældste formation er *skrivekridtet*, som danner underlaget for istidslagene i det nordøstlige *Himmerland* ned til en NV–SØ-gående linie fra *Nibe*; mellem *Ove* og *Vive* ved *Mariager Fjord* til *Dalbyover* og *Råby*. Endvidere findes *skrivekridt* i et mindre område, der strækker sig fra *Limfjorden* mellem *Nibe* og *Løgstør* til *Ranum*.

Sydvest for *skrivekridtområdet* følger et bælte, hvor man træffer *danskekalk* under istidslagene. Formationens grænse mod de yngre tertiære dannelser bugter sig fra *Limfjorden* ved *Bjørnsholm Bugt* syd om *Vester Hornum*, herfra mod nord til *Blære*, videre syd om *Skivum* til *Mariager Fjord*, øst for *Krogen*, derfra over *Fårup*, vest om *Randers* til *Voldum*, hvorefter grænsen drejer mod øst gennem *Djursland* til *Glatved*.

Syd for *danskekalken* følger mere eller mindre smalle strøg af fire forskellige formationer og formationsgrupper. Nævnt i den rækkefølge, hvori de optræder, er det *Kerteminde-mergel* fra paleocæn, forskellige former for grå og grønlig aflejringer af *plastisk ler* fra eocæn, *Branden-ler* og *Cilleborg-ler* fra oligocæn, og *glimmerler*, *glimmersand*, *kvartissand* og *brunkul* fra miocæn. Hele lagserien hælder svagt fra nord mod syd.

SALTPROPPER

Et blik på formationskortet viser, at denne regelmæssige og enkle opbygning nogle steder viser et lidt afvigende formationsmønster, f. eks. ved *Batum* i *Salting*, ved *Daubjerg-Mønsted*, ved *Vester Tostrup*, *Suldrup* og *Gassum*. Her ses lidt ældre formationer tydeligt dukke op inden for områder med yngre lag.

Oppresningen af salt fra perm-perioden som salthorste er sket på steder, hvor den overliggende lagseries tykkelse er meget stor. I Danmark findes derfor disse salthorste i Midtjylland og den nordlige del af Vestjylland i den dybeste del af det såkaldte danske bassin som vist på dette udsnit af undergrundskortet.

Disse forekomster repræsenterer kæmpemæssige saltpropper, *salthorste*, af permisk alder, der er brudt frem fra saltlejer i stor dybde, sandsynligvis 5 til 6 km nede. Toppene af disse horste ligger nu i ca. 200 m dybde. Horstene er oprindelig indkredset ved hjælp af geofysiske målinger og senere undersøgt ved boringer. Desuden findes horste ved *Skive* og *Hvornum*, men disse giver sig ikke til kende på formationskortet.

Grundfjeldets bassinstruktur

Grundfjeldet ligger i størstedelen af Danmark meget dybt, ca. 4,5–5 km eller mere. Afvigende herfra er boreresultaterne fra Glamsbjerg på Fyn og fra Grindsted syd for Sønder Omme, hvor grundfjeldet blev nået på en dybde af henholdsvis 903 m og 1599 m. Disse boreresultater stemmer overens med de magnetiske målinger, som viser, at der strækker sig en højtliggende grundfjeldsryg fra Vestjylland mellem Ringkøbing og Esbjerg tværs over Jylland og Fyn til Lolland-Falster. Denne såkaldte *fynsk-jyske grundfjeldsryg* har gennem de geologiske perioder haft stor indflydelse på aflejringsforholdene, idet den har delt det danske område i to bassiner, dels *det danske bassin* mellem ryggen og den skandinaviske grundfjeldsrandzone, dels *det nordtyske bassin*, der lå syd for ryggen og ind over Nordtyskland.

RØNDE-BORINGEN

Der er i Midtjylland udført flere dybe boringer i jagten på olie- og gasforekomster. Den efterfølgende dybdeboring, der angives med simplificeret borejournal og tilnærmede dybdeangivelser, gav ingen spor af gas eller olie, men giver et særdeles godt geologisk billede af de formationer, der findes under istidslagene. Den blev udført i tidsrummet oktober 1965 til august 1966 ca. 2 km vest for *Rønne* på Djursland af *Dansk Undergrunds Consortium* (DUC). Boringen har betegnelsen D.G.U. arkiv nr. 80.164, Rønne nr. 1. Terrænkote + 35,2 m.

KÆNOZOIKUM	0– 27 m Istidsaflejringer	Kvartær
	27– 36 m Ler, fedt; lokalmoræne (?)	Eocæn, Tertiær (?)
	36– 118 m Ler, fedt, brunt og gråt med vulkansk aske	Eocæn, Tertiær
	118– 122 m Ler, fedt, gråt, Kertemindeler	Selandien, Tertiær
	122– 244 m Kalk, hvidt, m. flint	Danien, Tertiær
MESOZOIKUM	244– 300 m Bryozokalk, m. flint	
	300– 447 m Skrivekridt, m. flint	Øvre Kridt
	447– 981 m Kalksten, hvidgrå	
	981–1505 m Kalksten	
	1505–1785 m Mergelsten, grålig, m. lag af grå kalksten	
	1785–1804 m Kalksten, hvid, hård	
	1804–1889 m Kalksten, grå, m. glaukonit og flint	
	1889–1912 m Kalksten, grøngrå, m. glaukonit og glimmer	
	1912–1915 m Lerskifer, sortgrå	
	1915–1978 m Kalksten, hvidgrå, m. lag af glaukonitholdig mergelsten	
	1978–1989 m Mergelsten, rødbrun	Nedre Kridt
	1989–2012 m Lerskifer, glimmerholdig	
	2012–2026 m Lerskifer, kalkholdig	
	2026–2047 m Lerskifer, finsandet	
	2047–2096 m Finsandsten	
	2096–2607 m Lerskifer	Jura
	2607–2820 m Lerskifer med finsandsten og oælitisk kalksten	Rhät, Trias
	2820–2990 m Lersten og finsandsten	Keuper, Trias
	2990–3171 m Stensalt	
	3171–3341 m Lersten	
3341–3402 m Stensalt, gulbrun – orangebrun		
3402–3708 m Lersten og finsandsten, med små forekomster af anhydrit	Muschelkalk, Trias	
3708–4636 m Lersten, stedvis med lag af anhydrit, kalksten og stensalt	Buntsandstein, Trias	
PALÆOZOIKUM	4636–4647 m Stensalt med anhydrit	Zechstein, Perm
	4647–4664 m Lersten og sandsten	
	4664–4725 m Stensalt, rødbrunt	
	4725–4726 m Anhydrit, gråsort	
	4726–4750 m Sandsten og lersten	
	4750–4755 m Stensalt, rødbrunt	
	4755–4762 m Kali-zone	
	4762–4820 m Stensalt, rødbr., nederst klart med anhydrit	
	4820–4824 m Anhydrit	
	4824–4865 m Kalksten, dolomitisk	
	4865–4866 m Skifer, bituminiøs, sort	
	4866–4963 m Sandsten	Rotliegendes, Perm
	4963–5080 m Lersten	Øvre Silur
	5080–5183 m Basalt	
	5183–5260 m Lersten, rødbrun	
5260–5293 m Basalt		

Bassin-aflejringer

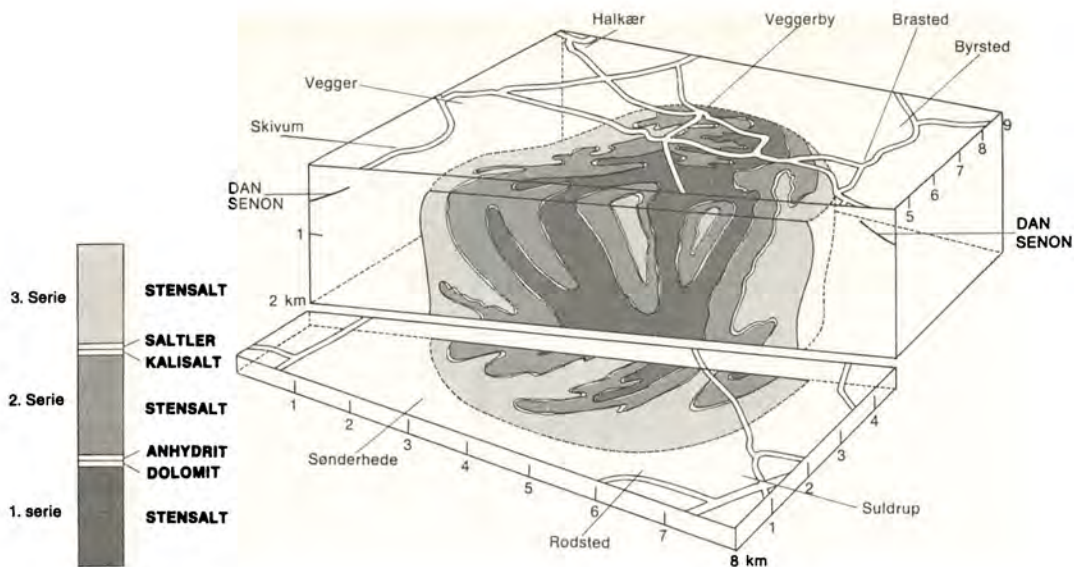
De dybestliggende lag i boringen består overvejende af rødbrune *lersten* vekslende med lag af *basalt*. Ud fra enkelte fund af *fossiler* (forsteninger) henføres lagene til *øvre silur*. Også i Skåne og Sydnorge findes sådanne rødlige ler- og sandstenslag, som sandsynligvis er nedbrydningsprodukter fra den bjergkæde, som i silur ved den såkaldte *kaledoniske foldning* blev dannet i Skandinavien, og som har sin fortsættelse i Skotland, England og Nordirland. Den vulkanske basalts tilstedeværelse tyder på en vedvarende ustabilitet i jordskorpen i Nordvesteuropa indtil slutningen af silurperioden. *Sandstenene* fra Rotliegendes, *nedre perm*, tyder på ørkenagtige forhold. Ørkenområdet har tilsyneladende sænket sig som følge af jordskorpebevægelser, som vel nok foregik jævnt langsomt, men omfattede store dele af Europa. Herefter tog havet de lavtliggende områder i besiddelse. *Kalkrev* og *kalkaflejringer* med *fossiler* tyder på normale marine forhold i det flade indhav, der strakte sig fra Østengland over Nordsøen, Holland, Danmark, Nordtyskland til Polen og Østeuropa. Senere indtraf en kraftig fordampning, idet et meget varmt og tørt klima rådede, og en *evaporitserie* (inddampningsserie) blev afsat, bestående af *dolomit*, *anhydrit*, *stensalt* og *kalisalt*. Det fordampede vand erstattedes med nyt havvand, som stadig strømmede til fra verdenshavet. På denne måde steg saltkoncentrationen i indhavet; opløsningen blev til sidst overmættet, og der skete en langvarig udskillelse i den nævnte rækkefølge. I *Rønde*-området er der konstateret to evaporitserier, og kali-zonen er identisk med en tilsvarende aflejring, der er konstateret i *Suldrup-salthorsten* i Himmerland. Dette bekræfter formodningen om, at begge områder ligger i *Det Danske Sænkingsområde*.

Salt-oppresningen

I de førømtalte *horste*: *Batum*, *Daugbjerg-Mønsted*, *Vester Tostrup*, *Skive*, *Hvornum*, *Suldrup* og *Gassum-Spentrup*, er ældre formationer skudt op gennem yngre formationer, hvorved de ældre lagserier ofte optræder som mere eller mindre lukkede, runde områder omgivet af yngre lag. På de pågældende steder findes en opskudt saltprop med en mindre vægtfylde end de omgivende formationer. For at en salthorstdannelse skal kunne ske, må der for det første være aflejret tilstrækkeligt tykke lag af tungere sedimenter oven på de tykke saltlag, og for det andet skal saltets opdrift sættes i gang ved hjælp af forskydninger i jordskorpen. Når tunge, tykke formationer hviler eller »svømmer« oven på saltlagene, bliver disse plastiske i lighed med bræ-is. Forholdet kan sammenlignes med væsker af forskellig massefylde: den »lette væske«, saltet, der ligger nederst, har en naturlig opdrift, som udløses i salthorstdannelsen.

Boringer i *Suldrup-horsten* og *Hvornum-horsten* viser, at der er sket en inddampning af salte i flere inddampningscykler. I *Hvornum* blev de opskudte stensaltlag nået ved 303 m dybde, og mere end 250 m saltaflejring er gennemboret. Lagene er på grund af oppresningen meget forstyrrede og krøllede, og det er derfor vanskeligt at få et klart billede af saltlagenes oprindelige lejringsforhold.

Over de permiske lag ligger en 2 km mægtig serie *trias*-aflejringer af sedimenter med overvejende aridt (tørt klima, hvor fordampningen er større end nedbørmængden) eller semi-aridt præg og med kun få organiske rester, forhold, der kendes fra andre dybdeboringer i Nordvestdanmark. Der er sandsynligvis tale om kontinentalaflejringer dannet i ret tørt og varmt klima og næsten uden vegetation. Man må forestille sig et område i lighed med nutidens saltstepper i de aride klimabælter. I flere ni-

Ved Danish American Prospecting Co.s borer i saltthorsten ved Suldrup – her vist i blokdiagram – konstateredes disse tre lagserie. Særlig interessant er kalisaltet, der er sjældent at finde og da kun i små mængder.

veauer findes lag af *anhydrit* og *stensalt*, som tyder på, at området til tider blev vanddækket trods det varme og ret tørre klima. Måske er forklaringen på stensaltet og anhydritten den, at området lå så lavt, at havvand kunne trænge ind fra havet syd herfor og danne lavvandede laguner eller saltsøer, hvor den kraftige fordampning førte til saltenes udskillelse.

Ved overgangen mellem *keuper* og *rhät* udviklede saltsteppeområdet sig som følge af en sænkning af jordskorpen til en havbugt, idet havet brød ind fra nordvest, og samtidig indtrådte fugtigere klimaforhold. Over de ældste marine lag af lerskifer med oolitisk (kugleformet aflejret) *kalksten* og *lersten*, følger limniske (knyttet til søer) delta-aflejringer af *lerskifer* og *finsandsten* med forkullede planterester, som tyder på vekslende dominans af havets og floders sedimenter; en vekslen, som begynder i *rhät*, fortsættes gennem *juraperioden* og afsluttes først i løbet af *kridtperioden*, hvor kun marine sedimenter findes.

Jura

I *nedre jura* dominerer marine lerskifre, men ved slutningen af dette tidsrum indtræder en regression (tørlægning), der atter afløses af en kortvarig transgression (overskylning) af havet i begyndelsen af mellemste jura. De yngste jurassiske lag består af sandaflejringer og vidner atter om kystnære aflejringsforhold.

Kridt-periodens lagserie

Fra begyndelsen af *nedre kridt* råder de marine forhold igen i *Det Danske Sænkingsområde*, og denne tilstand bliver endnu tydeligere i løbet af *øvre kridt* med en drastisk forandring af sedimentationsforløbet. I de tidligste perioder aflejreredes i overvejende grad materiale, der var tilført fra landområderne omkring havbugten i form af sand og slam. I *øvre kridt* bundfældedes derimod meget tykke lag af kalkslam, der nu findes som *mergel*, *kalksten* og *kridt*, og som, med undtagelse af mergellagenes lerslam, ikke er tilført fra fastlandsområderne.

Kalk-aflejringerne består af fine kalkkorn, udfældet af havvandet, og af mikroskopiske kalkskaller af *foraminiferer* og flagellat-agtige alger, der kaldes for *kokkolitophorider*. Kalksten udfældes i nutiden i forholdsvis varme havområder. Det er derfor sandsynligt, at der i øvre kridt rådede et varmt og tørt klima, hvor kun lidt materiale blev skyllet ud fra landområderne.

Skrivekridtet går i dagen ved *Batum* i Salling. Som nævnt skyldes den overfladenære beliggenhed en salthorst, og istidens gletschere har kun aflejret meget lidt materiale oven på kridtet. Lignende forhold gælder ved *Vester Tostrup*, syd for Alestrup, hvor skrivekridtet også findes nær overfladen.

Skrivekridtet kan endvidere studeres i de store grave omkring *Alborg* og mange steder i det nordlige og østlige Himmerland, f. eks. *Vokslev*, *Svenstrup*, *Ellidshøj* og *Rostrup*. Endvidere når det frem til overfladen ved *Assens*, i området ved *Dalbyneder* samt ved *Spentrup*. Foruden mikroskopiske *forsteninger* findes *muslinger*, *brachiopoder*, *amonitter* og *søpindsvin*.

Danskekalken

I *danien*, der efter nyere geologisk opfattelse henføres til *tertiær*-perioden, blev der først afsat *bryozokalk*, der senere blev afløst af *kokkolitkalk*. Begge typer indeholder store mængder kalkslam, bryozokalken desuden bryozoa (mosdyr), mens kokkolitkalken er rig på kokkolitter (mikroskopiske éncellede organismer). Aflejringens sammensætning viser, at den er opstået på samme måde som skrivekridtet, dvs. i en periode med meget ringe tilførsel af materiale fra landområdet og forholdsvis varmt klima, så udskillelse af kalkslam i havet kunne ske. I den sidste del af danskekalkperioden, hvor bryozoaerne forsvinder, og der dannes kokkolitkalk, er vanddybden muligvis aftaget, eller der er sket en kraftig forøgelse af kalkudfældningen.

Både bryozokalk og kokkolitkalk indeholder mere eller mindre uregelmæssige *flint*-lag. Flinten er formodentlig opstået ved, at grundvandet, efter kalkens dannelse, har opløst de små mængder kisel, som fandtes i kalken i form af kiselsvampe og lignende, for derefter at udskille stoffet i form af flintknolde og -lag i kalken.

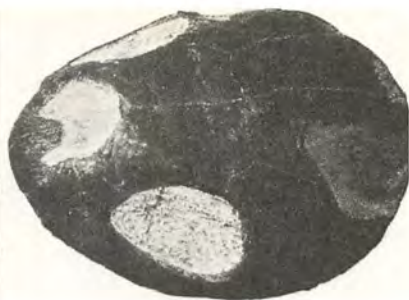
Danskekalken indeholder talrige *forsteninger*, navnlig *brachiopoder*, *muslinger*, *søpindsvin* og *søpindsvinepigge*, der har speciel betydning ved yderligere zoneinddeling af lagene.

KALK-FORE-KOMSTER

Overgangen mellem skrivekridtet og bryozokalken har tidligere været synlig i gravene ved *Vokslev* og *Bundgård*, nordvest for Rebild, samt ved *Bøgelund*, ca. 1 km sydvest for Skarodde. Bryozokalken når frem til overfladen i *Karlby* og *Sangstrup* klinter ved Grenå og har fra tid til anden været blottet ved *Råsted*, *Asferg* og *Kastbjerg*. Kokkolitkalken findes i de højtliggende kalkgrave ved *Røde Mølle*, *Oplev*, *Ersted* og *Skillingbro* samt i gravene i området *Hørning-Clausholm-Voldum-Lime* og på strækningen *Bjerregrav-Fårup*. Ved *Øster Bjerregrav* samt ved *Daubjerg-Mønsted* oven på *Mønsted*-salthorsten findes kokkolitkalk, der senere er hærdnet til en forholdsvis hård bjergart.

Mergel

Kertemindemergel, der er den ældste *tertiære* aflejring, fra *paleocæn*-etågen, har bl. a. ved *Øster Bjerregrav*, *Røde Mølle*, *Oplev* og *Svejstrup* været udnyttet som mergel. Ved gravningen nåede man ned i kokkolitkalken. Et stadium af grænselaget lige oven på danskekalken afslører, at det nederste lag indeholder rullesten, som stammer fra danskekalken, samt at overgangen mellem denne og mergelen er meget skarp. Det må opfattes på

Denne forstenede fisk i cementsten fra Fur er en marin form beslægtet med stamformen for aborre. Også hovedet (t. h.) af én læderskildpadde, en af Fur-cementstensens mere sporadiske fossiler, er her stærkt formindsket – fra en længde på 22 cm.

Tertiær-lerene

den måde, at kalken må have været hævet så højt op, at der var dannet land, som siden blev nedbrudt af det fremtrængende hav, hvori Kerteminde-mergelen blev afsat.

Mo-leret, der er *eocæn*-etagens ældste formation, findes blottet i lergrave på *Fur* og i klinterne på øens nordkyst. I lighed med forekomsterne bl. a. på Mors findes *mo-ler*lagene skiftende med lag af cementsten og vulkansk aske. De sidstnævnte lag stammer sandsynligvis fra vulkaner i Skagerrak-området. I *Ertebølle Hoved* findes i istidslagene en flage af *mo-ler* med askelag. Som faststående aflejring findes det sandsynligvis på østflanken af *Batum salthorst* ved Junget.

Andre *eocæne* aflejringer, i form af plastisk ler med askelag, *Røsnæs-ler* og *Lillebælts-ler*, er fundet i istidslagene som store flager bl. a. i *Randers*, hvor man ofte støder på disse aflejringer ved gravearbejder. Desuden findes askelagsserien i Hovedvej A 10's gennemskæring af *Ølst Bakke* og i klinten vest for *Ørby* på Helgenæs. Faststående og uforstyrrede lag findes nær overfladen i den nordlige udkant af *Randers'* byområde og i *Ølst-Hinge*-området.

Aflejringer fra *oligocæn*-etagen, der ikke er repræsenteret i Røndeboringen, forekommer i et bælte fra Salling og ned til Langå. Ved *Branden*, *Skive*, *Langå* og teglværkerne i *Ulstrup* og *Fårup*, mellem Hobro og *Randers*, forekommer forsteningsførende gråt *Branden-ler*, også kaldet *septarie-ler*, som er aflejret i havet i mellemoligocæn tid. Leret er ret fedt med svagt indhold af *glimmer*, og det indeholder *kalk*-konkretioner, som ofte viser hulrum med radierende, kalkspatfyldte sprækker. Disse sidste har givet konkretionerne navn af septarier (septum = skillevæg). De almindeligste forsteninger er *snegle* og *muslinger*.

Over *Branden-leret* findes i *Ulstrup*-området ved *Ulstrup* og *Sofielund* teglværker mørkt, glimmerholdigt og stedvis grønligt *Cilleborg-ler*, der stammer fra øvre *oligocæn*. Det rummer delvis de samme snegle og muslingearter som *Branden-leret*; meget almindelig er bl. a. den karakteristiske *pelikanfødsnegl*. Lerets grønne farve skyldes mineralet *glaukonit*, der dannes i havet under kystnære forhold. Den skarpe grænse mellem *Branden-leret* og *Cilleborg-ler* tyder på hævning over havfladen og efterfølgende erosion i øvre *oligocæn*-tiden.

Istids-aflejringerens underlag

I *Viborg*-området findes direkte under istidslagene *glimmerler*, *glimmersand* og *kvarissand* fra *miocæn*-perioden, altså lag, der er yngre end *Cilleborg-leret*. Enkelte zoner kan indeholde marine *fossiler*, der tyder på af-

lejrning i havet. De fleste intervaller er uden marine skaller, og stedvis findes tynde *brunkul*-lag, der viser, at lagene er dannet i deltaer, søer eller flodsystemer. Viborg-området har derfor på dette tidspunkt svinget mellem land og hav, og aflejringen af lagene har stort set holdt trit med jordkorpens sænkning.

Kvartær-tidens naturprocesser

I slutningen af tertiær-perioden indtraf en kraftig klimaændring. Den gennemsnitlige sommertemperatur faldt fra 25° til under 10° C, svarende til forskellen mellem nuværende klimaforhold i henholdsvis Middelhavsområdet og det nordlige Skandinavien. Som følge heraf skete der forandringer af både dyre- og planteverdenen, og den første af *kvartær-tiden's* nedisninger var på vej. Af Jordens totale alder på 4500 mill. år udgør kvartærtiden kun 1–2, ifølge nogle forskere 3 mill. år; men i løbet af dette forholdsvis korte tidsrum forefaldt der naturprocesser, som fik dominerende indflydelse på det nuværende landskabs opbygning og udformning.

Temperatursvingningerne var voldsomme. De større kuldeperioder betegnes som *istider*, mens de mellemliggende, langvarige varmeperioder kaldes *mellemistider*. Der er i alt i Europa konstateret seks større kuldebølger, istider eller *glacialtider*, og fem varme mellemistider, *interglacialtider*. Under de enkelte istider optræder kortvarige varmeperioder, der benævnes *interstadialtider*.

Danmark menes at have været isdækket i de fire sidste istider, men i Midtjylland er der kun spor efter den sidste, *Würm-istiden*, hvor den såkaldte *hovedstilsstandslinie* blev skabt. Den løber fra Vestkysten syd for Bovbjerg mod øst i retning mod Hald, idet den passerer mellem Egebjerg og Haderup, videre syd om Daugbjerg Dås og Vedhovedgård til Guldborg-

På Fur findes store flager af mo-ler blottet i nordkystens klinte og de fem mo-lerværkers grave. I Knuden-graven vest på øen har isen fra nord – samme verdenshjørne, hvorfra dette billede er taget – presset en flage af mo-ler med askelag og cementsten op over lag af kvartært smeltevandsgrus. De store sten i gruset er smeltevandsgrus sammenkittet af rust, som nedsvivende vand har medført fra askelagene, heraf betegnelsen »rødsten«.

land Plantage mellem Fallesgårde og Stanghede, i nærheden af Dollerup og Hald. Herfra kan den følges sydpå til Padborg-området, idet den løber vest om Sjørup, Skræ og Knudstrup til nord for Engesvang, ca. 10 km vest for Silkeborg.

*Isens mange
veje*

Af Würm-istidens forskellige isstrømme trængte som den første en norsk gletscher ind over det nordlige Danmark til en linie fra Bovbjerg syd om Silkeborg og Djursland. Denne isrand rykkede ved en senere afsmeltning tilbage til linien Bovbjerg-Dollerup. I Viborg-Hobro-området blev den norske is tidligt afløst af en østfra kommende svensk is, der også overskred Østjylland og en del af Vestjylland, men senere smeltede tilbage til den nord-sydgående hovedstilstandslinie.

Afsmeltningen af den forenede norsk-svenske isrand skete dels i det nordvestlige område, afbrudt af flere isfremstød og dels langs den nord-sydgående linie, ligeledes med afbrydelser i afsmeltningen og fornyede isfremstød. Det længste ophold i afsmeltningen – og det, der har sat sig tydeligst spor i naturen – skete ved den såkaldte *Harders israndslinie* eller *Østjyske israndslinie*, der kan følges fra nord for Vejle og syd om Skanderborg og videre østpå gennem den sydlige del af Djursland.

Under afsmeltningen skete ændringer i istilførsels retning; således trængte nordfra kommende isstrømme frem over Sjælland til Lolland, Midtbyn og Åbenrå Fjord. Mens *dødis*-masser endnu fyldte op på Midtbyn, banede nye isstrømme sig vej gennem Lille Bælt og Store Bælt. Den sidstnævnte gletschertunge masede frem mellem Fyn og Sjælland og nåede Østjylland mellem Vejle Fjord og Djursland, hvor den satte sit stærke præg.

*Indlandsisens
aflejringer*

Den 2–3 km tykke indlandsis, der trængte frem over Danmark, havde på sin vej løsrevet store blokke af Skandinaviens klippegrund. Her i landet knuste ismasserne kalkundergrunden og tværede de løse ler- og sandaflejringer ud. Det medbragte materiale blev slæbt ud mod isranden og sammenlægt uden nogen regelmæssighed. Ved isens afsmeltning afsattes materialet, enten som en uensartet, usorteret masse, *moræneaflejringer*, eller som et udvasket og forholdsvis velsorteret produkt, afsat efter en forudgående oplømning i og transport af isens smeltvand, *smeltvandsaflejringer*. De sidstnævnte blev aflejret enten i hulrum eller spalter i isen, under isen eller langs isranden eller som flodsletter foran isens område. Materialet er lagdelt og kan efter kornstørrelse opdeles i *smeltvandsler*, *smeltvandsand* og *smeltvandsgrus*. Smeltvandssand er den mest almindelige af disse jordarter og kan kendes fra morænesand ved, at det har lagdeling og sortering.

Moræneaflejringerne opdeles på tilsvarende måde efter kornstørrelse og karakter. Af disse er *moræneler* den almindeligst forekommende jordart. I fugtig tilstand kan den æltes og formes, idet den indeholder mindst 15 % lermateriale. Sandindholdet ligger på 65–85 %, mens indholdet af sten sjældent er over 10 %. Kalkindholdet ligger oftest mellem 10 og 30 % afhængigt af, hvilke ældre bjergarter der er medgået til dannelsen.

Stenene i morænen er ofte afrundede eller butkantede, og mindre modstandsdygtige bjergarter som kalksten kan være forsynet med skurestriber. 30–60 % af stenene stammer fra områder uden for Danmark, såsom *granit*, *gnejs*, *porfyr* og *skifer*, mens 20–60 % er dansk *flint* og 0–25 % *kalksten*, ligeledes af dansk oprindelse. Nogle af de fjernttransporterede sten er så karakteristiske og letkendelige af udseende og mineralogisk sammensæt-

ning og oprindelsesstedet af så begrænset udstrækning, at stenene ved deres udbredelse i morænen kan give oplysninger om både det område i Skandinavien, de stammer fra, og de veje, isen har bevæget sig frem til det danske område. Sådanne sten betegnes *ledeblokke*.

DE VIGTIGSTE LEDEBLOKKE

I *Salling, Vesthimmerland* og i *Viborg-området* består overfladelagenes ledeblokselskab af 90 % norske blokke, i form af *rhombeporfyr* og *rhombeporfyrkonglomerat* og 10 % baltiske, dvs. blokke fra Østersøens bund syd for Ålandsøerne, *brun* og *rød Østersø-kvartsporfyr*. I *Østhimmerland* er der 80 % norske og 20 % baltiske. På *Norddjursland* er forholdet 50 % til 50 %, i *Midtdjursland* 20 % til 80 %, mens der i *Syddjursland* er 10 % norske og 90 % baltiske. Til ledeblokke regnes endvidere *Larvikit* fra Oslo-egnen, *Bredvad-porfyr* fra Dalarna, *Kinnediabas* fra Västergötland, *Påskallavik-porfyr*, *Smålands-granit* og *Scolithos-sandsten* fra Kalmar-egnen, *skånsk basalt* fra Sydsverige samt *Ålandsrapakivi*, *Ålands-kvartsporfyr* og *Ålands-granit*.

Moræne- landskabet

Indlandsisen har i sit underlag bag randzonen bl. a. skabt morænefladen, der er en næsten horisontal terrænform. Fladens aflattede præg skyldes, at isdækket har været i en stadig fremadglidende bevægelse, indtil det er blevet så tyndt, at det ikke, efter at være blevet stillestående is, har været i stand til at give *bundmorænen* et uroligt, toppet præg. Mangel på smeltevandsaflejringer viser, at afsmeltningen næsten udelukkende er sket ved fordampning.

Det bølgede bundmoræne-landskab er en mellemting mellem morænefladen og det uregelmæssige bakkeland. Det forekommer i alle højdeniveauer i modsætning til morænefladen, der oftest findes i lavtliggende landområder, og det kuperede landskab, som træffes i højtliggende terræn. Det dannes, hvor morænedækkets underlag ikke har haft så jævn en overflade, at en regulær moræneflade har kunnet opstå, selv om de glaciale betingelser i øvrigt har været ens.

Stærkt bakket og grubet morænelandskab er skabt af stillestående is, *dødis*. *Dødis-landskabet's* udformning varierer fra det storkuperede til en form med mindre højdeforskelle og nogen retningsorientering af de forskellige terrænelementer. I landskabets dybe gruber har isklumper været i stand til at henligge usmeltet i højde med omgivelserne helt frem til sen-glacialtiden, idet der oven på isklumperne aflejredes jordmateriale som et isolerende lag, hvor urter og træer fik fodfæste. Ved isens endelige bortsmelten sank de dannede muldrag til grubens bund, og formen efter dødis-klumperne stod tilbage som lavninger i terrænet, *dødis-huller*. *Israndsbakker* er bakkestrøg eller langstrakte bakker, der er blevet dannet i takt med afsmeltningen af isranden. Havde den levende ismasse gennem længere tid været næsten stationær, skete der en kraftig akkumulering både af morænematerialets tilførsel bagfra og af frontisens afsmeltning. I modsætning til disse moræner, der med andre ord er resultatet af en ligevægtstilstand under afsmeltningen, står de stejlt oppressede *endemoræner*, som er dannet ved en aktiv fremrykning af isens rand under kuldeperioder, som afbrød afsmeltningen.

Smeltevandskabte landskabsformer

Tunneldale er dannet af smeltevandsstrømme, som løb i lukkede tunneler i isens bundlag. I disse rør stod vandet under tryk, da grundvandstanden i indlandsisens østlige og nordlige partier stod højt over randzonens bundlag. Dræningen foregik med en sådan hastighed og kraft, at mængder af rullesten kunne medføres og erodere dybe dale i den underliggende moræne. Tunneldalens længdesnit viser meget vekslende højder, og udmundin-

gen kan ligge højt i sammenligning med dalens øvrige forløb. De dybere partier af tunneldalens bund fremtræder nu som langsøer, sørækker eller moselavn timer. Disse var på dannelses tidspunktet beskyttet af *dødis*-klumper, der udfyldte fordybningerne, så sand fra smeltevandsfloderne ikke kunne opfylde dem.

Hedesletter dannedes af smeltevand uden for isdækket og især foran tunneldalenes udløb, de såkaldte gletscherporte, selv om der samtidigt tilførtes materiale til opbygning af flodsletten fra hele isfronten. De talrige smeltevandsfloder med deres ustansseligt skiftende løb bugtede sig over fladerne mellem bakkeøerne foran isbarrieren og medførte og aflejrede sand og grus. Ved tilbagerykning af isranden opbyggedes nye sandsletter oven på og bag ved de ældre. Smeltevandsstrømmene kunne ikke blot opbygge smeltevandssletter, men også erodere i de netop dannede, og i dag findes talrige ådale nedskåret i højereliggende terrasseflader.

Da tilstrømningen af smeltevand fra isdækket ophørte, og der af nyere permanente vandløb blev skåret dybe render og dale ned i den ældre dalbund, kom resterne af dalbunden til at ligge som hylder langs dalsiderne. Terrassernes hældningsretning viser den vej, floden har løbet.

Det isfri lands udvikling

Da den endelige afsmeltning af ismasserne begyndte for 15.000–20.000 år siden, og indtil storskoven vandt fodfæste for ca. 10.000 år siden, i den såkaldte *senglaciatid*, indvandrede planter og dyr langsomt til landet i takt med klimaets ændring. I den følgende periode, *postglaciatiden*, kom skiftende klimaforhold og dermed varierende plantevækst og grundvandsforhold, der medførte en udjævning af landskabet bl. a. ved tørvedannelse

Hald Sø og Dollerup Bakker har med rette ry for landskabelig skønhed, men – som Johannes V. Jensen, stedkendt fra sin skoletid i Viborg Katedralskole, engang skrev – øjet nærer sig ikke alene af, hvad man ser, men af, hvad man véd. Her giver et forholdsvis beskedent område indtryk af isens og smeltevandets virkninger under sidste istid på en måde, så egnen ikke uden grund anses for et nøgleområde til forståelse af grundprincipperne for de danske istidslandskabers tilblivelse. Hald Sø er den dybeste del af en tunneldal, hvori flere af de mægtige smeltevandsfloder i slutningen af sidste istid bruste sammen under isdækket, og

og tilgroning. Endvidere skabte vinden i visse områder nye landskabsformer, og langs kysterne skete mange ændringer. En vedvarende havstigning, transgression, medførte ca. 5000 år f.v.t., at *stenalderhavet*, *Tapes/Litorinahavet*, overskred store dele af Danmark og afsatte dyndede, sandede og lerede aflejringer. Nord for linien Nissum Fjord-Grønsund trak havet sig atter tilbage som følge af landhævning. Ved Frederikshavn er landet hævet godt 12 m og ved Ålborg omkring 6 m. Langs den nævnte linie følger strandlinien stenalderhavets, mens områderne syd for fortsat sænkes ca. 0,5 mm pr. år.

**Isafsmeltningens
midtjyske
landskabsudformning**

Den glaciæle serie, der mange steder er smukt udviklet i Alpernes forlandsområder, er sammensat af tre meget almindeligt forekommende terrænelementer: 1) den flade, svagt skrånede *hedeslette* (flodslette) opbygget af lagdelte grus- og sandmasser foran isranden, 2) de høje reliefrige *endemorænebakker*, oppresset af israndens fremstød, og 3) *inderlavningen*, den svagt bølgede, skålformede moræneflade, der består af isens lerede bundaflejringer, som ved den regelmæssige afsmeltning blev efterladt som et dække af forholdsvis ensartet mægtighed oven på de planskurede dybgrundslag. Den glaciæle serie findes f. eks. på Djursland, hvor *Tirstrup hedeslette* ligger foran de vældige bakkedrag, der omkranser inderlavningen, *Ebeltoft Vig*.

*Isrand-zonens
dødislandskab*

Det kunne forventes, at samme billede var at se ved *hovedopholdslinien*, men det er absolut ikke tilfældet, hverken på strækningen Egebjerg-Dollerup eller Dollerup-Engesvang. Hedesletten, *Alheden*, findes, men mod nord eller østover ind i bakkelandet følger områder, der ligger lavere end

Dollerup Bakker er en del af dalens sider. Fra Hald Sø er smeltevandsmasserne det sidste stykke fossede af hundrede meter stejlt op ad bakke for gennem gletscherporten at stå som en vældig fontæne ud over det isfri land, hvor de med deres aflejringer af grus og sand dannede den vidtstrakte flodslette, der nu kaldes Alheden. På samme måde dannede en nordligere sidearm den store Stanghede (billedet). Også her er det øjendommeligt at opleve, hvordan det fuldstændig flade landskab dukker op med dramatisk pludselighed lige over det dybtliggende søbækken og fortsætter tilsyneladende uden ende mod vest.

hedeslettens rand. Hedeslettens toppunkt ved *Skelhøje* ligger 78 m o.h., mens *Hald Sø's* vandspejl ligger 70 m lavere, og søens vanddybde taget i betragtning vil det sige, at der findes en reliefforskel på 100 m. De mægtige smeltevandsmasser blev ført frem gennem de mange store dalstrøg, der nord- og østfra fører mod *Viborg*-området, som f. eks. *Nørreå-dalen* og dens fortsættelse i *Vedsø*, dalen ved *Viborg* med *Nørresø* og *Søndersø* og *Tjele A-dal* med den 9 km store langsø. Disse *tunneldale* blev formet under isdækket af vandmasserne, hvis kraft udhulede den lavning, hvori *Hald Sø* nu ligger. Vandmasserne fortsatte som rivende floder ud gennem gletscherportene og opbyggede *Alheden's* store flade. En af årsagerne til, at der ikke findes toppede morænebakker ved hovedopholdslinien, kan være, at det var en indlandsis, der dækkede området, og ikke en »levende« dalgletscher. I det lange tidsrum, isranden stod, blev der ophobet mængder af smeltevandssand både foran og opad denne, og da isen smeltede bort, var højden af smeltevandsaflejringen større end de af isen efterladte morænemasser, der tilmed ikke ved senere isfremstød blev presset op. Selv om hovedopholdslinien fra *Egebjerg* mod øst til *Dollerup* og herfra mod syd til *Engesvang* ikke markerer sig tydeligt i terrænet, så fremviser morænelandskabet en karakteristisk småbakked overflade med mange små søer og mosehuller i afløbsløse lavninger, der ikke levner tvivl om, at israndens landskaber er dannet som *dødis*-områder. Herfra adskiller hedesletten sig tydeligt med sin mangel på søer, og forekommer moser, dækker disse store flade strækninger.

Limfjordlandets randmoræner

Foran en levende gletscher ophobedes morænemateriale i bakkedrag, *endemoræner*, parallelt med isranden, når denne i kuldeperioder skød frem og oppressede de tidligere aflejrede morænemasser. På *Fur* findes en sådan bakkerække, der kulminerer i *Lille Jens' Høj*, 76 m. Bakkedraget er skabt af en nordfra kommende is. Ved *Jungetøre* i *Salling*, med højeste punkt *Urhøj* 53 m, er retningen for bakkedraget nordvest-sydøst; oppresningen er således sket fra nordøst. Mellem *Skive Fjord* og *Hjarbæk Fjord* findes ligeledes tegn på en tidligere isrand. Fortsættelsen går syd om *Hjarbæk Fjord*, nord og øst om *Viborg* til *Vindum*, nord for *Tange Sø*. Denne israndslinies vinkelformede forløb svarer meget godt til hovedopholdsliniens retninger, hvilket tyder på, at der under afsmeltningen stadig er blevet tilført is såvel fra nord som fra øst. Tunneldalens forløb, som altid er omtrent vinkelret på isranden, peger på samme løsning.

De »falske bakker« omkring Viborg

Viborg-egnen var det område, der først blev befriet for indlandsisens favntag, og bortsmeltningen skete dels i nordlig og dels i østlig retning. Herpå tyder som nævnt bakkedragene samt de to tunneldale, der findes i nord-sydlig retning mod *Fiskbæk* og *Ørum kirke*, begge gående ud fra *Hjarbæk Fjord*, og den øst-vestgående tunneldal i *Nørreå-dalen*. Ud over disse få retningsgivende terrænelementer efterlod isen et uregelmæssigt bølget og bakked morænelandskab i forskellige niveauer. Områderne på begge sider af *Hjarbæk Fjord* ligger i 25–50 m's højde; længere mod syd nås 50–75 m med enkelte højere bakkepartier, såsom *Lyshøj*, 94 m, syd for *Hald Sø*, og *Dejehøj*, 108 m, syd for *Langå*. Yderligere syd herfor findes store områder i intervallet 75–100 m o.h., med højdepunkterne *Hylkær Bakke*, 104 m, vest for *Øster Bording*, *Rishøj*, 106 m, nord for *Engesvang*, og *Store Hørbyhøj*, 130 m, øst for *Pårup*. Variationen i områderne gives af de store tunneldale og de kløftfurede skråninger, som får morænelandskabet til at fremtræde som talrige, isolerede bakkeområder, »falske bakker«.

Himmerlands dale

Kun få steder i Himmerland er der langstrakte bakkerygge, der éntydigt fortæller, i hvilken retning det sidste isdække smeltede bort. Også her må tunneldalene tages til hjælp, nemlig de dale, som nu indeholder *Halkær Å*, *Østerå*, *Skiveren Å* og *Lindensborg Å* samt *Mariager Fjord*. Dalene har forskellige retninger, men peger alle mod samme punkt. Den vestligste dal, hvor Halkær Å nu løber mod nord, er skabt under isdækket af smeltevand, der har løbet i sydlig retning. I det mellemste dalsystem med Lindensborg Å har smeltevandet løbet mod sydvest. I tunneldalen, der senere blev til Mariager Fjord, løb vandet fra øst til vest, for ved Hobro på fortsætte i sydvestlig retning over og gennem *Klejtrup Sø*, *Hærup Sø*, *Rødsø*, *Loldrup Sø* til *Viborg-søerne*. En næsten parallelløbende tunneldal tegner sig fra *Mariager Fjord* vest om *Havndal* og *Kastbjerg* gennem *Glenstrup Sø*, *Tjele Langsø* og *Vansø*, for ved *Viborg-søerne* at forene sig med det forannævnte tunneldalsystem.

Tunneldalenes forløb støtter den opfattelse, at næst efter *Viborg*-områdets frigørelse af ismasserne, var det området *Ertebølle*, *Farsø*, *Binderup*, *Durup* og *Hvornum*, der overgik til *tundralandskab*, mens indlandsisen lå nord og øst herfor. Herfra fossede isens smeltevand over den vestlige del af Himmerland og udvaskede jordlagene for at efterlade en sandet, gruset jordbund.

DET »FLADE« VESTHIMMERLAND

Som helhed er Vesthimmerland reliefsvag med jævnt bølgede landskaber og ringe højdeforskelle. Ind imellem disse findes store flade lavninger som f. eks. engdragene ved *Bjørnsholm Å* syd for *Ranum*, *Svoldrup Kær* øst for *Farsø* samt fladerne om *Simsted Å* og *Lerkenfeld Å*. Enkelte bakkeområder forekommer, f. eks. *Hyllebjerg* vest for *Vester Hornum*, hvor bakkerne ligger uregelmæssigt uden karakteristisk længdeorientering, der ikke siger noget om dannelsesmåden. Det gør derimod *Gøttrup Bjerge* nord for *Farsø*, hvor en nordvest-sydøstlig retning dominerer, hvilket i forbindelse med den sydfor liggende *Gøttrup Hede* kan tolkes således, at bakkerne er dannet langs indlandsisens rand, med ismasserne liggende nordøst herfor. En fortsættelse findes måske nord for *Gislum* mod *Sønderup*, med de hedeslattelignende flader omkring *Lerkenfeld Å* liggende syd for. Yngste israndslinie ligger i *Oudrup Bakker*, sydøst for *Løgstør*, med retningen sydvest-nordøst.

HØJDERNES ØSTHIMMERLAND

Store dele af Østhimmerland ligger mellem 50–75 m o.h. med kulmination i *Rold Skov*-området på 75–100 m og *Rold Bavnehøj* på 114 m o.h. Mellem *Skørping* og *Arden* har morænebakkerne en nord- til sydlig længderetning, og det samme er tilfældet med en stribe af bakker og bakketoppe, der kan følges fra *Torup* øst for *Madum Sø* over *Glerup*, *Ove*, *Mariager*, *Hem* og *Hald* til *Mellerup* ved *Randers Fjord*. Disse terrænelementer vidner om to tidligere successive israndslinier, hvor indlandsisen dækkede områderne øst derfor. Områdets urolige relief skyldes ikke blot en uensartet ophobning af morænemateriale, men gennem dybdeerosion blev mindre landenheder fuldstændig omkredset af brede dale og flade marine forlande. Herved kommer enhederne, f. eks. området omkring *Nørholm*, *Sovsbakke*, *Sofieldal*, *Nørre Tranders*, *Lilleverde-Sejlfjord*, *Gudumlund* og *Dokkedal*, til at ligge som isolerede »øer«. Betegnelsen »øer« er ikke et tilfældigt indfald, men områderne lå som virkelige øer i stenalderen, hvor den relative vandstand var 6–8 m højere end nu. Havet trængte da ind og forvandlede dalene til sunde og fjorde og udformede klinte på øernes sider.

EROSIONSBAKKER

Den store højdeforskel mellem dalbund og morænelandskabets overflade, en højdeforskel, som kan være op til 90 m, har medført en kraftig forkløftning af

dalsiderne, forårsaget af rindende vand; denne vandløbserosion har arbejdet baglæns ind i morænelandet, hvorved »falske bakker« er opstået, f. eks. *Rebild Bakker*. Der er således tale om bakker, der står tilbage som restpartier, mens mellemliggende partier er skyllet bort. *Store Stendal* ved Rebild har eksempelvis arbejdet sig ca. 3 km baglæns i landmassen, mens *Mastrup Bæk-dal*, ved Støvring, har arbejdet sig 5 km bagud mod sydøst.

GRAVLEVDALEN

Den meget dominerende *Gravlevdal* indeholder i den nordlige del *Lindenberg Å*, der nord for Skørping afgiver en sidegren, *Østerå*, som i et bredt dalstrøg når til Ålborg. Den sydlige del af dalen gennemstrømmes af *Simested Å*, som i et langt bugtet løb munder ud i *Hjarbæk Fjord*.

Boringer viser, at kalkundergrunden ligger højere vest for Gravlevdalen end øst for, så der muligvis er tale om forskydning langs en brudlinie i dybgrunden. I øvrigt er dalen udformet som en tunneldal, selv om den mangler visse karakteristiske træk som f. eks. langsøer. Den nordligste del er endvidere meget plan, hvilket skyldes opfyldning af marine sedimenter fra den periode, da *stenalderhavet* havde taget dalen i besiddelse så langt sydpå som til *Oplev*.

CANYON-SKÅR

Halkær Å-dal, der fra *Sebber Sund* strækker sig 15 km mod syd, er ligeledes dannet som tunneldal. Dalsiderne er stærkt påvirket af vandløbserosion. Endnu heftigere fremtræder sidedalen, *Sønderup Å-dal*, med et voldsomt nedskåret, bugtet og rigt forgrenet forløb, der stedvis er skåret 40 m ned i bakkelandet. Nord for tunneldalen *Mariager Fjord* er landskabet stærkt kuperet, med højeste punkt *Tinghøj*, 112 m. Fjorddalens sider er kløftet af erosion, med skarpt nedskårede vandløb og mere dovent-slyngende åer som f. eks. *Villestrup Å*, hvis dal med sidedale har arbejdet sig 15 km ind i landet.

Det dalfurede fjordlandskab

Moræneplateauet genfindes syd for *Mariager Fjord* til *Randers*-området med højder på mellem 50–75 m o.h. Stedvis er højdeforskellene så små,

Aldrig så storslåede går Rebild Bakker i virkeligheden under falsk varebetegnelse. Geologerne lægger nu heller ikke skjul på det, men har sat etiketten »falske bakker« på sådanne erosionskløftede fald fra et højdeplateau. Yderligere har dalbundens isdæmmede floder afsat to tydelige terrasseflader på siden af skrænten.

Hohøj – eller Hou Høj – er egentlig navnet på en af landets største oldtidshøje, men navnet har smittet af på hele det fremtrædende højdedrag, som den kroner, et af de højeste punkter i bakkelandet omkring Mariager by og fjord og et fredet sted på grund af den vide udsigt, det byder på, især mod nord over fjorden til Himmerland.

f.eks. omkring *Skjellerup* øst for Hobro, at der næsten er tale om en moræneflade. Først længere mod øst langs den tidligere omtalte israndlinie mellem Mariager og Mellerup bliver landskabet stærkt bakket med *Hohøj*, 110 m, *Sølehøj*, 117 m, og *Solhøj*, 108 m, som de højeste punkter.

Mellem *Randers* og dette binds sydgrænse findes et kuperet højdeområde, der i *Lysnet* når 131 m o.h. og i *Ballehøj*, øst for Hårup, 117 m. Der findes ingen orientering af bakketoppene, og israndlinier kan derfor ikke placeres. Det er muligt, at højtliggende terciære aflejringer er skyld i dette områdes udformning.

Også de senere nævnte moræneplateauer er i høj grad sønderdelte af vandløbserosionen og store dale, dels senglaciale floddale og dels tunneldale. Den østvestgående tunneldal fra *Allingåbro* gennem Grund Fjord til lidt vest for *Randers* benyttes af *Gudenåen* indtil *Randers Fjord*. Tunneldalen fortsætter videre vestpå og overtages af *Nørreåen*, der fra sit udspring ved *Randrup*, ca. 5 km sydøst for Viborg, følger dalen. Gennem *Vedsø*-området opnås tilslutning med *Viborg-Hald Sø*-tunneldalsystemet.

Mellem *Robdrup* og *Øster Alling* ligger en tunneldal, der gennemstrømmes af *Alling Å*, og som står i forbindelse med de dalstrøg, der gennemskærer *Djursland* fra øst til vest.

For at gøre opremsningen af tunneldale fuldstændig skal nævnes dalen mellem *Hjorthede* og *Vedsø*, dalen mellem *Langå* og *Tange Sø*, der benyttes af *Gudenå*, dalen fra *Kongensbro* over *Grønbæk*, *Hinge* til *Mausing* og endelig dalen fra *Skiød* over *Gjern* til Silkeborg, der gennemstrømmes af *Gjern Å*, men som i den sydvestligste del også benyttes af den store *Gudenå*.

*Djurslands
tvedeling*

Morænelandskabet i den nordlige del af *Djursland* har meget tilfælles med de lige skildrede moræneområder. Også her har vandløbserosion skabt

»falske bakker«. Størstedelen af Norddjursland ligger 25–50 m o.h., men fra *Skovgårde* ved nordkysten, hvor *Hegedal Bavnehøj* når 58 m, gennem *Overskov*, vest for Mejlgård, med *Høgebjerg*, 74 m, mod sydøst til det 70 m høje bakkeparti syd for *Glæborg* findes et bakkeområde, der kan opfattes som en israndslinie.

En øst-vestgående dal fra *Grenå*, igennem *Kolindsund*, forbi *Ryomgård* og videre mod vest deler Djursland i en nordlig og en sydlig del. Dalen er skabt som tunneldal og står i forbindelse med den tidligere nævnte ved *Øster Alling*. I stenalderetiden trængte havet dybt ind i Kolindsund-dalen og omdannede den nordlige del af Grenå-halvøen til en selvstændig ø. Umiddelbart syd for tunneldalen ligger et fladt sandbælte, der strækker sig fra *Hoed*, over *Tirstrup* og *Mårup* til *Kolind* og videre mod nordvest til *Auning*. Dette sandområde er opstået som en senglacial flodslette foran en isrand syd herfor. Sletten er alt andet end plan, og ved nordgrænsen mellem Hoed og Kolind har smeltevandsfloden skåret sig ind i det tilgrænsende højland og frembragt en skrænt på 5–10 m højde. Fra Hoed til nord for *Feldballe* har dette sand- og grusbælte en bredde på 2 km. Mod vest øges bredden og når sydvest for Kolind op til 7 km.

Der er stor landskabelig forskel på den del af Djursland, der ligger nord for dette grus- og sandbælte, og den del, *Mols*, som ligger syd derfor. Alene et blik på et kort viser, hvorledes landets omrids mod nord og syd er forskelligartet.

Mols Bjerges glacialserier

Omkring *Kalø Vig* og *Ebeltoft Vig* findes en krans af et tilsyneladende indviklet bakkensystem med høje bakketoppe, deriblandt *Trehøje*, 106 m, syd for *Mørke*, og *Store Bavnehøj*, 102 m, ved *Rønede*. Ved *Agri* når *Stabelhøje* 134 m og *Agri Bavnehøj* 137 m. I bakkepartiet nord for *Ebeltoft Vig* når *Tinghøj* 84 m, mens højeste punkt øst for vigen er *Skelhøje*, 61 m.

Bakkedragene, der omkranser vigene, er udformet på forskellig måde. Fra egnen ved *Løgten* til nord og øst for *Kalø Vig* strækker sig et 4–5 km bredt bælte med store uregelmæssigt formede bakkedrag. Bæltet fortsætter syd om sandområdet til *Glatved* og herfra muligvis i nordlig retning til *Gjerrild Bugt*. Dette randmorænestrøg er en del af den *østjyske israndslinie*, hvortil hedesletterne ved *Tirstrup*, *Hornslet* og *Søften* er knyttet.

Syd for dette storkuperede bakkeområde findes et bakkensystem af en ganske anden art. Mellem *Feldballe* og *Basballe* findes 5–6 rækker af langstrakte, paralleltliggende bakker med længderetningen nord til syd. Højden er stigende mod syd og når ved *Grønfeld* 87 m og *Råbjerg* 93 m, samtidig med, at retningen er ændret til nordøst-sydvest. Omkring *Stabelhøje* ved *Agri* er retningen atter nord-syd, og der er her tale om et 3 km langt og 1½ km bredt, gennemkløftet højdeparti med *Bavnehøj*, 137 m, som toppunkt. Syd for denne kuppelformede knude skifter bakkeryggen atter længderetning og folder sig ud som en 2 km bred bakkezone rundt om *Ebeltoft Vig*. Aflange bakker veksler med et mylder af bakker af forskellige former, liggende regelløst med kløfter og furer imellem.

Disse bakkedrag, fra *Feldballe* over *Agri* til *Fuglsø* ved *Vistoft* og herfra omkring *Ebeltoft Vig* til syd for *Ebeltoft* og videre i nordøstlig retning til *Kattegat-kysten*, er opstået som randmoræner, afsat af isstrømme, der har skudt sig frem i *Kalø Vig* og *Ebeltoft Vig*. Dette skete efter at *Tirstrup hedeslette* var dannet. Efter en kortvarig tilbagesmeltning af den østjyske isfront, hvorved *Tirstrup hedeslette* bredte sig videre sydpå over

Selv om det nu er skikkelige grusbakker, er det Mols Bjerge beskåret at give indtryk af den kraft, hvormed de er presset op fra begge sider af istidens gletschere. Rundt Trehøje ligner landskabet nærmest et pludselig stærknet hav, med bakkebuerne som bølger, der er kommet tordnende mod hinanden og er kollideret over revle ved revle i et forrygende brændingskog.

*Indlandets
store dale*

en bræmme af *dødis*, kom et fornyet fremstød fra sydøst, hvorved størstedelen af de sandede flader blev presset op og dannede de nævnte randmoræner. Samtidig blev *Kalø Vig* og *Ebeltoft Vig* udformet som inderlavninger, og de østjyske tunneldale mellem Djursland og Lillebælt blev udvidet og udvidet ved, at istunger trængte frem igennem dem.

Midtjyllands store dale er af forskellig oprindelse. De er enten *tunneldale*, eroderet af smeltevand, som løb i rør og sprækker under isdækket, eller *ekstramarginale dale*, dvs. smeltevanddale udgravet af de vandmasser, der flød som normale floder uden for isranden. Naturen er blot ikke så skematisk som så, men i de fleste tilfælde kan man tale om et både-og, idet tunneldalene, efterhånden som de blev frilagt, tjente som afløbsrender for smeltevandfloderne og dermed mere eller mindre omdannedes til normale floddale med jævnt hældende længdeprofil. Når tunneldalenes karakteristiske træk alligevel visse steder er bevaret, skyldes det *dødis*-masser, der forhindrede en total opfyldning og planering.

De store smeltevandstrømme fra de afsmeltende ismasser nordøst for Silkeborg havde lang tid afløb syd og vest for Viborg tværs over de dødisfyldte tunneldale. Herved udformedes den brede *Faldborg-dal* mod nordvest med afløb over en dødisfyldt *Hjarbæk Fjord*. Smeltevandet syd for Silkeborg havde på samme tid afløb via *Karup-dalen* til *Venø Bugt* i Limfjorden.

Under isens fortsatte afsmeltning i området *Viborg-Hobro-Randers* opstod nye afløbsveje, idet smeltevandet fulgte dels gamle tunneldale og dels yngre smeltevanddale, men banede sig endvidere vej gennem nye gennembrudsdale. Da *Langå*-området endelig var isfrit, kunne smeltevandet i *Gudenå-dalen* vest for Langå få afløb forbi *Helstrup* til *Nørreå-dalen* vest for Randers. Herfra løb det vestover gennem den gamle tunneldal, indtil

smeltevandet midtvejs mellem Randers og Viborg fulgte *Skals A-dalen* til *Hjarbæk Fjord*. Skals A-dalens vældige dimensioner vidner om de enorme smeltevandsmasser, der har passeret her. På lange strækninger findes tydelige terrasser, der viser en mere end 10 m højere beliggende sen-glacial flodbund.

Da endelig de sidste ismasser smeltede bort fra højdedragene syd for Mariager, kunne *Gudenåen* få afløb mod øst gennem *Randers Fjord*. *Skals A*'ens afvandingsområde blev nedskåret til at omfatte området mellem *Fussing Sø* og *Hjarbæk Fjord*, og *Nørreå* fik udløb sammen med *Gudenå*, som i lang tid var hovedafløb for de østjyske smeltevandsstrømme.

Indsande I Vesthimmerland findes store klitområder langt fra kysten, de såkaldte *indsande*. Da isen var forsvundet, og plantevæksten endnu ikke dækkede overfladen, kunne vinden rive op i jordbunden og hvirvle sandet op for senere at aflejre det andetsteds i store, uregelmæssigt formede dynger, enten som klitterræn eller som åbne plane sandsletter. Den største af disse indsande, *Oudrup Hede* og *Grønning Sande*, omfatter ca. 40 km² mellem *Vindblæs*, *Lundby* og *Gundersted*. Af mindre indsande, nu dæmpet ved anlæg af plantager, kan nævnes *Trend Skov* og *Sekshøje Plantage* øst for *Hjedsbæk*.

De havskabte landskaber Det marine forland omfatter store områder, især langs *Kattegat-kysten*. Forklaringen på, at disse tidligere hav-arealer er blevet land, må søges i den førromtalte landhævning, der siden stenalderen har fundet sted i den nordlige del af Danmark. De oprindelige kyststrukturer træder mange steder tydeligt frem i det nuværende landskab. F. eks. hæver *Marbjerg*, nordvest for *Kølby*, med sine nordvest-vendte stejlskrænter sig meget tydeligt over de marine forlandsflader. Det samme fænomen gentager sig i

Mellem Mariager Fjords udløb ved *Als Odde* og selve *Als by* på dens moræneknold til gammel stenalderhav sø kan strandengene på den hævede havbund ligefrem antage karakter af forlandsmarsk med deres flint udviklede tidevandsskår eller, som de gerne kaldes, *loer*.

større målestok f. eks. ved *Storvorde*. I endnu mere udpræget grad træffes denne gamle strandtopografi øst for Lille Vildmose i morænebakkelandet ved *Dokkedal*. Dette lille bakkeområde af 2 km længde og 600 m bredde og med en maksimal højde på 35 m smalner ud til spidser såvel mod nord som mod syd. Området har ligget som en ø i *stenalderhavet* mere end 5 km fra nærmeste kyst.

LILLE VILDMOSE

Vest for Dokkedal ligger *Lille Vildmose*, efter Store Vildmoses kultivering Danmarks største *højmose*. De indtil 6 m tykke tørvelag er opbygget på det marine forland. Forsumpningen af det lavtliggende område skyldes dels den forsinkelse af regnvandets afløb, der sker på grund af overfladens yderst ringe hældning, dels det høje grundvandsniveau, der hindrer regnvandets nedsynken. I det nuværende nedbørsrige klima medfører det, at fladernes øvre jordlag bliver vanddrukket. Da regnvandet kun i ringe grad når at blive opblandet med grundvand, forbliver det næringsfattigt med mangel på kulsur kalk, hvorfor jorden bliver sur. Tørvemosset *sphagnum* trives under sådanne omstændigheder og kan ved hårrørsvirkning suge vand op over grundvandsniveau, så mosplanterne kan vokse oven på de lag af døde planter, der efterhånden ophobes. Væksten er størst i midterpartiet, men efterhånden som højden tiltager, bliver det vanskeligere for mosplanterne i nedbørsfattige perioder at løfte tilstrækkeligt vand op, og lynghede og kratvegetation tager magten.

Anholt

Kattegat-øen *Anholt* består af to landskabeligt vidt forskellige dele, der dog har en vis genetisk sammenhæng. Den vestlige fjerdedel af øen er et kuperet morænebakkeland med største højde i *Sønderbjerg* på 48 m. Den østlige del, *Ørkenen*, er et udstrakt, lavt, marint forland med store klitpartier mellem åbne grus- og stensletter.

Morænebakkerne er afsat i slutningen af sidste istid. Overfladen er meget sandet, da kraftig udvaskning har fundet sted. Bakkelandet omkredser

Nu breder Lille Vildmose sin milevide flade over den bund, hvor engang stenalderhavets bølger uafledelig rullede mod Mulbjergs klintfod. Tilbage står de »døde« kystklinter som et stejlt og forrevet højlandslevn og både syner og lader syne langt i landskabet.

en nu tilgroet sø, *Engen*. De kløftfurede stejlskråninger må opfattes som kystklinter udformet i stenalderen, da øen lå ca. 10 m lavere i forhold til den nuværende havoverflade. Anholt er med andre ord rester af et større moræneområde, som *Litorinahavet's* bølger har efterladt. Øens golde østdel er opbygget i læ af morænekernen på grund af den fremherskende vestenvind og deraf følgende østgående materialetransport. Landhævnin-gen siden stenalderen har yderligere medvirket til at bringe den store op-hobning af sand op i det nuværende niveau. Strandvoldsslettens overflade ligger 12–13 m over havet for de ældste vestlige deles vedkommende, af-tagende jævnt mod øst.

Minedrift

Som i den øvrige del af Danmark udnyttes i første omgang de overflade-nære forekomster af ler, sand, grus og sten. *Leret* anvendes i *teglværksin-dustrien* og den *keramiske industri* og hentes fortrinsvis fra de stenfrie ler-forekomster af kvartær alder, selv om også tertiært ler af forskellig alder anvendes. Derudover anvendes det eocæne ler i *Hinge-Hadsten*-området til fremstilling af lette *betonklinker*. *Sand, grus* og *sten* graves fortrinsvis fra de vandsorterede smeltevandsaflejringer, der enten findes indlejret i mo-rænemasserne eller hvilende på disse. Endvidere er især den del af en he-deslette, der støder op til israndslinien, og hvor gletscherporten har ligget, meget værdifuld med stort indhold af grovkornet materiale.

Miocæne *brunkul*-forekomster er blevet udnyttet ved *Resen*, mens det eocæne *mo-ler* fortsat graves på *Fur* til fremstilling af isolerende *mo-ler-sten* til bygningsindustrien og andre industrielle formål.

Skrivekridt har stor betydning som råstof ved *cement*-fremstilling i fa-brikkerne ved *Ålborg* og *Assens*. Det graves desuden til *jordbrugskalk* i egnen mellem *Svenstrup* og *Ellidshøj* samt bl. a. ved *Batum*. *Danskekalken* har tidligere i stor stil været anvendt til *kalk-brænding*, bl. a. ved *Mønsted*,

Kalkbrydningen i Fjends herred og på Djursland er ældgammel. Ved Mønsted findes under-jordiske grubegange fra middelalderen, og ved Balle syd for Grenå står endnu disse gamle ovne, hvor bønderne brændte kalk til lokalt brug.

Bjerregrav og på *Djursland* i *Hoed*-området, men en stærk koncentration har på dette område gjort sig gældende. I de gamle miner ved *Mønsted* og *Daubjerg* blev brydningen påbegyndt omkring år 1000; produktionen er nu stoppet, men minegangene er stadig tilgængelige.

Salt-horsten ved *Hvornum* har en udstrækning på ca. 2×3 km og ligger i en dybde af 303 m. Udnyttelsen sker ved opskylning, idet ferskvand nedpumpes til saltmassen, og en mættet saltopløsning, ca. 26 %, pumpes gennem pipelines til inddampningsstedet øst for *Mariager*.

LANDSKABET

De store dale

Intet dansk landskab er så gennemskåret af istidens kolossaldale som området mellem *Himmelbjerg-søerne* og *Himmerland*. På kryds og tværs trækker de deres kilometerbrede furer gennem morænelandet og opdeler det i en mosaik af daladskilte plateauer. Sydfra kommer *Gudenå-dalen*, der ved *Tange Sø* for alvor træder ind i *Viborg* amt og samtidig sætter kursen østover, for efter et sidste slyng mellem *Langå* og *Randers* at få havforbindelse. Her optager den vestfra *Nørreå-dalen*, der retliniet fører fra *Randers* ind mod *Viborg*. Næste gigant er *Skals Å-dalen*. Æn selv – den lille navngiver i det store hylster – udspringer som afløb fra *Fussing Sø* lige vest for *Randers* for derefter i vældige sving at følge sit enorme forbillede indtil udløbet i *Hjarbæk Fjord*. Og mellem disse giganter forgrener sig talrige mindre dalstrøg, nogle udformet som tunneldalstilløb under sidste istids hovedfase, andre under isens gradvise afsmeltning ved forskellige ophold undervejs. Nogle har ført indlandsisens vandmasser frem mod smeltevandsporten ved *Dollerup*, andre den tilbagesmeltende isrands elve mod *Skives*, *Hjarbæks* og *Randers'* fjordsystemer. Stadig har vandet fundet nye lavninger at følge og omforme. Specielt i *Viborg* og *Randers* amter har denne mangfoldighed af dalstrøg haft afgørende kulturhistoriske følgevirkninger. Således strækker næsten samtlige sogne sig fra dalens engbund op ad skrænternes krat- og skovdække til moræneplateauets agerland for indefter at afløses af overdrevenes ubeboede øde. Landsbyen selv lå enten oven for skrænten eller ved foden af samme – dog så højt, at fjord- og åvand ikke kunne nå den. Fra dette sted havde landsbyens høveder nem adgang til de frodige enge, når de om morgenen blev drevet på græs, og samtidig var vejen kort til baglandets agre. Også købstædernes beliggenhed var dalbestemt. Vejnettet måtte tilpasse sig de forhåndenværende vadesteders princip, og da de side enge både var brede og svært passable, tog trafikken kurs mod de få tilgængelige passager, og købstæderne opsøgte de samme rent naturgeografiske træfpunkter. Et strejftogt gennem det midtjyske område vil derfor gang på gang komme til at følge dalstrøgene. Her er landskabet mest storslået, og her fortæller historien sine bedste historier.

Langs Isranden

I sydvest danner *Karup Å* amtsskel og skiller *Alheden's* to samhörige halvdele. Begge *Alhedens* bræorte rummes af kortet. Mod syd førte *Silkeborg-søernes* tunneldale gennem *Funder dal* smeltevandet frem til bræporten ved *Moselund*. Fra *Silkeborg* fører *Herning-vejen* op over morænehøjlandet ved *Funder kirke*, derefter går det nedefter, *Funder-dalen* passerer, og det går på ny stejlt opad mod *Hørbylunde*. På bakkens top – på skellet mellem det bakkede øst og det flade vest – står mindstesten for *Kaj Munk*. På dette sted blev digterpræsten i januar 1944 fra de tyske biler slæbt ind i plantagen og skudt.

Vester Tørslev lige øst for Glenstrup Sø har den for så mange gamle midtjyske landsbyer typiske beliggenhed. Selve bebyggelsen klynger sig til randen af en »moræne«, der omklamres af to dalstrøg i forlængelse af søens tunneldal, og nede i de bækførende dale har byen sine enge, mens »bjerget« giver plads til mark og skov og en frugtplantage.

Drejer man ved *Pårup* nordpå ad landevejen mod *Viborg*, er man samtidig slået ind på Jyllands gamle adelvej eller alvej, *Hærvejen*, somme tider også kaldet *Studevejen*. Ved *Engesvang* passeres *Karup Å's* spæde begyndelse, og samtidig ser man mod sydøst ind i selve *Funder dals* bræport. Vejen følger over den næste snes kilometer *hovedstilstandslinien* fra sidste istid, Danmarks mest markerede natur- og kulturgeografiske grænse, med *Alheden* på venstre hånd og et uroligt, småbakked, sø- og mosefyldt bundmorænelandskab på højre. Mod vest ligger *Kompedal's* store hedeplantage, men snart åbner udsynet sig mod *Torning*, *Vium* og *Lysgård's* velopdyrkede sogne.

BLICHERS
HJEMEGN

I *Vium* præstegård fødtes *Steen Steensen Blicher* i 1782, på herregården *Aunsbjerg* boede hans grandonkel *Steen de Steensen*, og i *Torning-Lysgård* fik han sit første præstekald i 1819. Netop i Blichers manddomsår begyndte landboreformerne – på godt og ondt – at gøre deres virkninger gældende, og i sin beskrivelse af *Viborg amt* fra 1839 kritiserer han navnlig den omfattende udparcellering af småbrug, som det nyvundne selveje førte med sig. Mens fæstebondens gård udelt gik videre til næste generation, kunne selvejerbonden frit frasælge bidder af sin ringeste jord til småfolk. De nyoprettede brug kunne ikke brødføde en familie, børnene voksede op i sult og fattigdom og lå ofte sognet til byrde – selv om hosebinding, som Blicher skildrede det i »*Æ Bindstouw*«, kunne holde den værste sult fra døren. *Æ Bindstouw* kan dagens turist få et indtryk af i *Lysgård*, hvor den er søgt rekonstrueret i et lille bindingsværkshus, stedets gamle skole, der har været scene for flere af digterpræstens fortællinger om hedefolket.

»Kartoffel-
tyskerne«

Vest for disse efter lokale forhold frodige sogne ligger i *Alheden's* nordøsthjørne *Karup*, *Resen* og *Frederiks* tre sandjordssogne. Bortset fra de små agerrydninger omkring kirkebyerne – betinget af engjordenes høslæt

– herskede heden frem til midten af 1700-årene uindskrænket i denne næsten 100 km² store trekant; men i 1758 besluttede regeringen at gennemføre et storstilet opdyrkningsforsøg, og der blev sendt en embedsmand til det sydtyske Rhinland for at hverve folk. Også her sad almuen hårdt i det, befolkningstætheden var stor, fyrsternes regime hårdt, og løftet om fri rejse, gratis jord, redskaber og husdyr fristede mange familier. Ved ankomsten til kolonierne rundt om på Alheden, de fleste i egnen omkring *Kongenshus*, viste det sig imidlertid, at planen var dårligt forberedt, uden brugbare veje og adgang til mergling og læplantninger, og der gik adskillige år under hårdt slid, før de mest udholdende af emigranterne fik et tåleligt udkomme. Da Blicher i 1839 skrev sin amtsbeskrivelse, var de tyske kolonister i *Grønhøj*, *Frederiks* og *Havredal* allerede »3. generations-dansker«. Man kaldte dem »kartoffeltyskere«, fordi de havde ført kartoffeldyrkning hertil fra deres hjemland. »Deres klædedragt ligner de omboende danskes,« skrev Blicher, »Som disse udmærke de sig ved den her lærte husflid (strømpe-

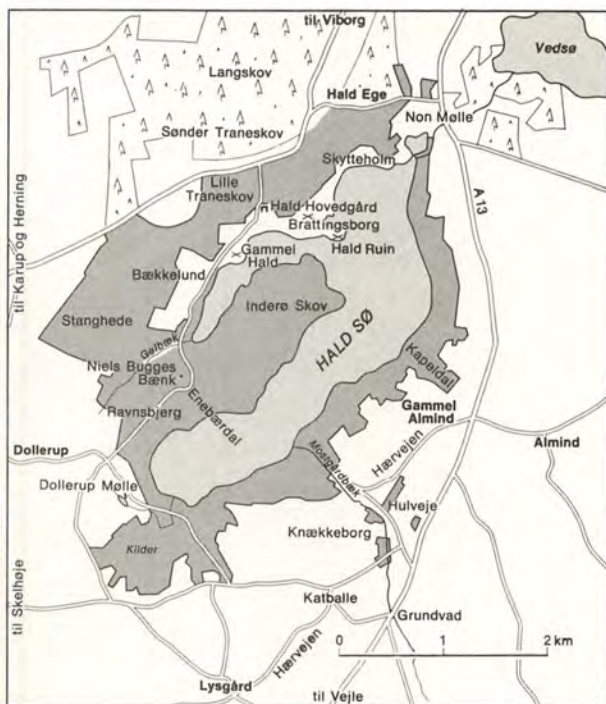
Fra Kongenshus med museet til minde om hedens opdykere fører en vej, hvor motor-kørsel mod afgift er tilladt gennem den fredede hede. Vejen passerer dalen, hvor der er opstillet sten for hvert af de norrøjske hedeherreder og en fælles sten for de sønderjyske med oplysning om, hvor megen hede der fandtes i 1850 og i 1950. Mellem herredsstenene står sognesten med navne på de hedeboender, som har været pionerer for hedesagen. Kongenshus var »kartoffeltyskerne«s kronkoloni. De førte kartoffeldyrkning hertil fra deres hjemland, men selv om Det Kgl. Landhusholdningsselskab i hele Norden gratis uddelte et af præsten J. K. Trojel 1772 affattet propagandaskrift, voldte det umanerligt besvær at give befolkningen tro på kartofflen som et ypperligt næringsmiddel. Det fremskyndede dog udviklingen, da man opdagede, at der kunne laves brændevin af kartofferne. Også hedeegne-nes »kloge« folk fandt på at bruge dem. De lagde rå kartoffelskiver på brandsår og hævelser og på børns navlebrok, og Kjeld Berg havde i sin »lægebog« et middel mod gigt, der bestod i at vaske de smertende steder med det vand, kartofferne var blevet kogt i.

bind). Fra deres tyske fædreland havde de næsten ikke beholdt andet tilbage end sproget; hvilket de endnu tale indbyrdes skønt allerede blandet med mange danske eller jyske ord.« I Frederiks kirke holdtes der helt frem til 1870'erne gudstjeneste på tysk hveranden søndag, og på kirkegårdens gravstene ses mange tyske slægtsnavne. Kolonisternes gårde er nu borte, men enkelte efterkommere af de tyske familier lever stadig på egnen.

Hald Sø-egnen

Allerede ved *Lysgård* er hoved- og hærvej ved at forlade israndens vand- skel, idet den nu sætter kurs NNØ – direkte mod Viborg – for over broen og kroen ved den nu nedrevne *Non* eller *Nonbo Mølle* at krydse den sidste vandhindring, afløbet fra *Hald Sø*.

Landet omkring Hald Sø er et nyt landskabeligt højdepunkt. Her sam- ledes smeltevandet fra viften af tunneldale for gennem kløfterne ved *Dol- lerus* over *Skelhøje* at nå hedeslettens toppunkt. Under isens afsmeltning bevarede dødis tunneldalen mod udfyldning, og Hald Sø ligger nu som dengang så skarpt og markeret nedskåret i det omgivende moræneland, at den næsten minder om en bjergsø. Søen har også historisk glans, idet op- rørreren *Niels Bugge* omkring 1350 her grundlagde det første Hald. Det *Hald Slot*, der senere blev bygget ude på næsset, blev lensmandssæde fra 1536 til 1660, og endnu vidner dets rektangulære voldanlæg om svundne

Hald Sø er fredet praktisk talt hele vejen rundt, men med offentlig adgang ad stier og veje. Hald Hovedgård oppe i søens nordvestre hjørne har haft ikke mindre end fire forgængere. Af de tre ældste ligger endnu de middelalderlige voldsteder omkring gården. Før Niels Bugges borg, Gammelhald, lå der en Bråttingsborg, hvis voldsted gerne kaldes Valdemar- skansen. Af »Det tredje Hald«, »Bispens Hald«, på et næs lige neden for det første Hald er bevaret dels ruinen og det runde fangetårn, bygget af munkesten, dels nogle svære volde.

tider. Den nuværende *Hald Hovedgård* blev opført 1789 og efter krigen omdannet til internationalt studentercenter.

Syd og vest for Hald Sø hæver *Dollerup Bakker* sig med gamle enebærbuske og selvsåede bjergfyr og birketræer overalt i lyngen. Det højeste parti af bakkerne, *Ravnshøj*, ligger mere end et halvt hundrede meter over søens vandspejl og fortsætter i den store halvø, *Inderøen*, der – i virkningsfuld kontrast til lynghederne – er helt dækket af Jyllands vestligste egentlige bøgeskov. Den har dog ikke de østdanske bøgeskoves høje, ranke træer, men de grener sig her mellem hverandre fra lave stammer. På den anden side af *Gelbækken's* lyngklædte dalføre breder den store *Stanghede* sig vestover med krat- og skovlænes spredte forpostfægtning af ene og fyr. Landet mellem *Hærvejen* og *Gudenå* har en speciel karakter. Her, umiddelbart bag isranden, efterlod isen ved sin tilbagesmeltning store mængder af *dødis*. Mellem isklumperne presseses bundmoræne op – som mudder mellem bare tæer – og ved isens endelige forsvinden efterlod den et kaos af småbakker og moselavnninger. Højdeforskellen er ikke stor, men for bilisten, der kører ad småvejene mellem *Kjellerup* og *Tange Sø*, yderst følelig. Det er som at køre i rutschebane. Kun nogle mindre dale skærer sig gennem dette isens bagland. Størst er den dal, der fra *Grønbæk* ved Gudenåen baner sig vestrå med *Alling Sø's* og *Hinge Sø's* dekorative vandflader indrammet af skræntskov. Mens denne dal har tunneldalens bredde, er *Tange Å-dalen* af et langt beskednere tilsnit. Den udspringer nær isranden ved *Torning*, passerer nord om *Kjellerup* som en markeret å-dal for derfra at skære sin slyngede V-dal mod nordøst med *Tange* som bestemmelsessted. Ud over *Aunshøj* er *Palstrup* den eneste storgård i området.

ET SMÅVEJENES RUTSCHEBANESTRØG

Faldborg-dalen

Fra *Dollerup* går grænsen mellem Alheden og bakkelandet vestover med kurs mod *Stubbergård Sø's* sydende. Landskabet, der herfra strækker sig nordover mod *Skive Fjord* og *Hjarbæk Fjord*, er et nok så svært overskueligt sammensurium af hedesletter, tunneldale, sørækker og ådale. Det begrænses både mod øst og vest af store smeltevandsdale – mod vest af *Karup Å-dalen*, der søger mod Skive Fjord, mod øst af *Faldborg-dalen*, der på et tidligt stadium i afsmeltningen førte den »første« *Gudenå's* vandmasser fra knækket ved *Tange* nordvestover mod Hjarbæk Fjord. Denne dal er i starten lidet markeret, men vinder bredde mellem *Rødkærbro* og *Rindsholm*, hvor den begrænses af højland til begge sider. Ved Rindsholm afbrydes den imidlertid af den dybt nedskårne *Nørreå** og af den uregelmæssige *Vedsø*, der ligesom *Flynder Sø* ovre ved Hjerl Hede bryder hedeslettens sandflade. *Vedsø* markerer den tunneldal, der fra *Nørreå-dalen* førte over mod *Hald Sø*. Efter denne afbrydelse genskabes sletten – markeret af *Viborg Hedeplantage* – for straks at indsnævres ved *Ravnstrup*, men breder sig på ny under *Dalgas Plantage* vest for Hjarbæk Fjord for endelig at nå fjorden ved det snævre *Virksund*, hvor lyng og plantage stadig markerer dens golde sandmasser. Mellem disse to: Karup- og Faldborg-dalene, breder højlandet sig. Fra *Dollerup* drejer bakkebuen nordvestover mod det historiske dystre *Finderup*, Erik Klippings mordsted, og videre til de gamle kridtcenter *Mønsted* og *Daugbjerg*.

MØLLEÅ-DALEN VED VIBORG

**Nørreå* får lige neden for *Bruunshåb* – med den gamle klædefabrik, førhen *Ale Mølle* – tilløb fra de to Viborg-søer gennem *Mølleåen*, hvis fædede dalstrøg op til *Søndermølle* turde være en afstikker værd. Med sine lavtliggende engdrag mellem lyng- og egekratklædte småbakker hører *Mølleå-dalen* til den type intime og maleriske ålandskaber, der tidligere var almindelig i Jylland og ikke

mindst Midtjylland, men i dag hører til sjældenhederne at træffe i så uberørt og landskabelig en helhed som på dette et par kilometer lange stræk med dets talrige krumninger og sving. Med et fald på 7 meter er det ikke sært, at denne stump å har en glørværdig fortid som mølleå. Nørreåens fald på det ca. 50 km lange løb fra Bruunshåb til Randers hører til gengæld med sine kun små 4 m til de mest beskedne i landet.

Kalkgruberne ved Daugbjerg Dås

Ved *Mønsted* og nord for *Daugbjerg* ligger undergrundens *danskekalk* tæt op under jordoverfladen, idet den i forbindelse med de såkaldte *salthorste* er skudt op i de øverst liggende istidslag. Da samtidig Jordbro Å's dybe tunneldalslavning skærer sig fra Hjarbæk Fjord mod sydvest, begyndte man allerede i tidlig middelalder fra dalens kløfter og stejlskrænter at føre minegange vandret ind i kalklagene. Gennem århunderer forlængedes disse »kover« ind i bakken og forgrenede sig labyrintisk for efterhånden på kryds og tværs, op- og nedefter at gennemminere baglandet. I dag, hvor *Mønsted Kalkværk* kun anvendes til at brænde kalk fra bruddene ved *Glarved*, ligger minerne både her og ved *Daugbjerg* endelig stille og tjener nu turismen som spændende udflugtssteder. De har dog fået endnu en morsom funktion, idet de er overvintringssted for tusinder af flagermus, så biologerne har kunnet foretage omfattende mærkninger af disse skabninger for at klarlægge deres vandringer. Men før klang huggernes økse i de ensomme gange, der alene i kalkbjerget ved *Mønsted* i tre gallerier strækker sig over ca. 35 km. De underste gange ligger 35–40 m under jordoverfladen, og helt hernede, hvor temperaturen konstant er 8° C hele året rundt, måtte kvinderne hente den løshugne kalk og med krogede rygge bære den i kurve til grubens munding, hvor brændingen foregik. Fra de omgivende hedearealer blev læssevis af hedetørv kørt mod *Daugbjerg* til brænding af kalken, så det eneste levn af den gamle hede er den lyng, som stadig vokser på *Daugbjerg Dås*. Særlig i 1700-tallet var egnen landets vigtigste mørtel-leverandør og forsynede hele Jylland med denne vigtige vare. I Pontoppidans Atlas fra 1767 omtales gruberne, men efterhånden gik de helt i glemme, indtil de blev genopdaget for et halvt hundrede år siden.

Den navnkundige *Daugbjerg Dås* – dås er jysk og betyder høj – ligger umiddelbart syd for vejen *Daugbjerg-Søvsø*. Ikke blot var den fritliggende banke en slags lokalt »Himmelbjerg« og gennem en årrække skueplads for politiske folkemøder – Blicher og Aakjær har digtet om den, og i almuens fantasi myldrede den med ellefolk og bjergmænd, ligesom der gik sære frasagn om de røvere og stimænd, der fjælede sig i kalkgrubernes dyb, og de natlige orgier, taterne her fejrede i faklernes skær. Fra »dåsen«s brede lyngryg er der en enestående udsigt, sønderud over marker, plantager, gårde og huse, hvor førhen den endeløse *Alhede* strakte sig, og nordover kan hele det sandede israndsområde overskues. Højdeforskellene er ikke overvældende, men mod nordvest stiger terrænet op mod israndsbakkerne mellem *Fly* og *Feldingbjerg*, hvor der specielt fra *Tørrehøj* er et storslået udsyn. Først møder øjet *Tastum Sø's* tørlagte flade, der ligger under havniveau, så der til stadighed må pumpes, og bag den følger sandslettens lyng- og plantagedække og i den nordlige horisont *Skive Fjord* og det frodige *Salling*.

Gudenå-strømmen

Efter at have gennembrudt den sandterrasse, *Silkeborg* er anlagt på, strømmer *Gudenå* forbi papirfabrikken og ud i *Silkeborg Langsø*. Den otte kilometer lange søtarm begrænses mod nord af *Alderslyst*-fladen og er således en tredje parallel til slettesøerne *Flynder Sø* og *Vedsø*; også den markerer

Fra Himmelbjerg-egnens lukkede skovområder glider Gudenåen over i en åben og træfattig ådal og får samtidig et sådant format, at den stedvis kan minde om en flod. Bred og vandrig flyder det gamle pramfartsløb her fordi Kongensbro på sit lange fald mod Randers Fjord.

tunneldalens isafstøbning gennem smeltevandets sandflade. Nord for Alderslyst mødte vandstrømmen modstand fra morænehøjlandet og blev i en elegant halvcirkel tvunget østpå over mod den modsatte dalside, der igen tvang den nordover mod *Resenbro*, det vigtigste brosted for middelaldervejen mellem Skanderborg og Viborg. Efter disse voldsomheder er ådalens næste 12 kilometer idel ro, åen ofte helt flodagtigt bred og vandrig, og kun *Gjern Bakker's* bjergagtige profil, der toppe i den kegleformede *Store Troldhøj*, giver landskabet voldsomhed.

OFFERPLADS

På venstre åbred passerer mosen ved *Grauballe*, hvor der i 1952 blev fundet det velbevarede lig af en mand, der har levet omtrent på Kristi tid. Han havde fået halsen skåret over fra øre til øre, inden han som et offer til guderne var blevet nedsænket i en vandfyldt tørvegrav. 17 km sydvestligere var der et par år forinden i *Tollund Mose* ved *Funder* gjort et lignende fund; her var manden blevet kvalt med en strikke, som endnu – på Silkeborg Museum – ses om hans hals.

Brændpunkt

Ved *Grønbæk* optager Gudenå *Allingå* fra den vestfor liggende tunneldal. Åen kommer fra *Hinge Sø* og gnaver sig i en dyb slugt gennem sandterrasserne, Blicher's »Mørkedal«. Her havde allerede Valdemar Sejrs part i to møller og en række landsbyer, hvilket afspejler egnens strategiske beliggenhed ved vejene, der fra Skanderborg og Århus søgte mod Viborg. Her indstiftede benediktinermunkene ved midten af 1200-tallet *Alling Kloster* til Skt. Hans' ære – i dag kun en ruinhob ved bredden af *Alling Sø*. Også i istiden havde egnen central betydning, idet et bræfremstød her – fra en gletscherport ved *Tvilum* – skabte Gudenå-dalens forløber, *Faldborg-dalen*, der sydvest om Viborg som en vældig flade når frem til Hjarbæk Fjord.

Pramdragernes gamle træksti

Fra *Grønbæk* til *Tange* bliver stordalen på ny urolig. Først drejer den gennem en østvendt kurve vestpå, derpå gennem *Tange Sø's* mere åbne kreds østpå. I det første sving ligger *Kongensbro*, som *Hugo Matthiessen* skildrer

i »Viborg-veje« (1933): »Kongens Bro! Det er, som om selve middelalderen lyder os i møde i dette navn, en genklang af dundrende hovslag, når herskeren red mod Viborg, og jernklædte ryttere og heste bragte brofjælene til at drøne«. Her passerede også »den store Alfarvej til Alheden«, hvad brodæksel og pæle til gavns fik at føle i 1760'erne, da »kartoffeltyskerne«s kolonianlæg ved Frederiks iværksattes, og hundredvis af læs med bygningsmaterialer bragte Kongensbro til at vakle. Fem kilometer vestpå ligger *Ans*, hvis kro fra 1787 stadig markerer den gamle station på Gudenåens pramvej og skiftestedet for diligencens heste. Pramdragerne havde her et af rastestederne i deres storhedstid mellem 1850 og 1870. Silkeborg fik pramfarten til at blomstre, mens jernbanebyggeriet satte det endelige punktum for dens lønsomhed. I dag vidner kun rekreative stiers lange græsgrønne løber på åens venstre (vestre) bred de ca. 23 km fra Silkeborg til Kongensbro om pramdragernes slidsomme arbejde. Åens nyttevirkning var dog endnu ikke udtømt. I elektricitetens århundrede ledte man efter naturlige energikilder, og i 1921 fuldførtes *Gudenåcentralen*. Ved en kilometerbred dæmning afspærredes ådalen ved Tange, dalbundens eng- og hedestrækninger blev sat under vand og en 8 km lang sø opdæmmet, hvorved smeltevandsdalen berigedes med et over 600 ha stort glitrende vandspejl og ca. 20 mill. m³ vand. Med et fald på 9–10 m fosser vandet ind i turbinerne bag sluseværket og giver kraft til en el-forsyning, som gennem højspændingsledninger føres ud over det meste af Midtjylland.

*Jernbane-
strækket*

Fra Tange lægger Gudenå-dalen over de følgende tyve kilometer kursen ret østpå mod *Langå*. I midten er det på dette stræk beskedne åløb omgivet af side engstrækninger, og oven for dem ligger istidens golde sandflader indrammet af skovklædte stejlskrænter, dalens begrænsning mod det høje moræneland. Heroppe ligger landsbyerne, nævnt fra vest mod øst: *Bjerring*,

Seks gårde og 40 småbrug ligger »druknet« under kraftværk-søen Tange Sø, men selv en kunstig sø kan blive smuk og attraktiv med tiden. Sydenden af Tange Sø har ligefrem udviklet sig til en naturidyl og allerede længe talt blandt landsdelens udflygtssteder.

Hjermind, Vinge, Torup og Gl. Langå på nordsiden, *Gullev, Gerning, Hvorslev og Velle* mod syd. Kun vandborgen *Ulstrup* måtte af hensyn til voldgravens væde og broens forsvar ligge nede i det våde. Alle sogne spændte fra åens sogneskel over græsgivende enge, op over olden- og tømmerrige skræntskove til plateauets agerland. Da banen mellem Langå og Viborg blev anlagt i 1863, trak den lidt efter lidt bebyggelsen ned mod sig, og det *Bjerringbro*, der før den tid foruden sin »flodkro« kun omfattede mølle og bro, voksede i løbet af hundrede år op til et energifyldt industrisamfund. Også ved *Ulstrup Bro* – hvor der endnu i 1880 kun lå den pompøse herregård på åens nordbred, mens kro og teglværk mod syd var ensomt omgivet af enge – ligger i dag en driftig stationsby. Herregården, der indtil 1809 var de adelige Scheel's eje, tilhører nu forlystelsesdynastiet Toft, der i 1960'erne her anlagde landets første *delfinarium*.

På den sidste kilometer før »svinget ved Langå« indsnævres Gudenå-dalen af det høje bakkeland omkring Gl. Langå og Houlbjerg Skov, og samtidig optages ved Østergård den næstsidste biflod, *Lilleå*, hvis tilskud af smeltevand fra den østjyske isrand tvinger hoveddalen nordover.

Dette strategiske mødested for to store dalstrøg har bevaret sin betydning. Mens middelalderens veje holdt sig oppe på det høje, tørre moræneplateau for kun, når det blev uomgængeligt, at opsøge ådalens fåtallige broer, opsøger den stigningssky jernbane med forkærlighed dalstrøgene, hvor disse da har bæredygtig sandbund. Mens landsbyen Langå lå ensomt isoleret på sit næs – fjernt fra alfarvej – blev sognet i 1860'erne samlingspunkt for det nymodens transportmiddel, Midtjyllands »Fredericia«. Ligesom Bjerringbro og Lilleå-dalens *Hadsten* og *Laurbjerg* bredte også stationsbyen *Langå* sig over skræntfodens sandslette, mens kirkebyen i sin dekorative morænelavning blev ophøjet – eller degraderet – til *Gl. Langå*.

Værum en halv snes km syd for Randers ligger nok i Gudenå-dalens bakker, men så langt fra åen, at landsbyens enge lå som en enklave, Værum Ø, mellem nabosognene. Slugten til højre i billedet er bøndernes gamle fællesvej ned til åbreddens saftige græsninger.

De gamle håndbogstegnere havde en egen charmerende evne til at forlene det meget instruktive med ikke ringe stemning og tidskolorit. Ofte var det dog ældre småkårsfolk eller fruentimmere, der bjærgede livet ved den her viste glibning efter ål i tiden mellem midsommerens sildefiskeri og høstfiskeriet. Ved vintertid, når islæg bandt fjordvandene, skiftede de samme fattige mennesker gliben og krojer-»riven« ud med ålejern.

Udløbsdelta og fjordarm

Da *Randers Fjord* endnu var isblokeret, søgte smeltevandet fra Langå mod nordvest forbi Helstrup mod *Nørreå-* og *Skals Å-dale*, men senere banede det sig vej mod havet forbi snævringen ved *Randers*. På *Gudenåens* sidste stykke vej kan åen efterhånden ikke ses for bare eng – oprindelig et vildsomt deltalands på op til tre kilometers bredde, i dag en veldrænet kultur-eng, der kun ud mod å og fjord bræmmes af rørsumpens jungle. Allerede før vikingetid søgte højlandets agerbrugere ned mod fjordlandets græsningsland, og særlig englandets nordbred bræmmes af udflytterbyer. Selv om oprindelsen af *Tjæreby*, *Vestrup* og *Albæk* er uvis, tyder de unge navneendelser på udflytning i vikingetid fra højlandets gamle landsbyer *Gimming* og *Støvring*.

Ved fiskerlejet *Uggelhuse* går å i fjord, og samtidig lægges kursen for sidste gang om. Selv om vandfladen her vinder terræn på engenes bekostning, er sejltrenden fortsat af åbredde. Ved *Mellerup* passeres det første færgested, ved *Udbyhøj* det sidste. Mens fjordfiskeriet, understøttet af en omfattende forurening, i dag er degraderet til hobby og bierhverv, gav det endnu i 1830'erne en mængde folk dagligt brød. 73 fiskere, 30 ålestangere og 30 ålefiskere, *glibere**, var dengang hel- eller deltidsbeskæftigede ved fiskeriet og de store markeder i *Randers* gav sikker afsætning. I dag driver en halv snes kuttere fiskeri fra *Udbyhøj*, men søger udelukkende fangsten udenfjords.

**Glibning* efter ål er en ældgammel fangstmetode, som stadig på varme sommerdage kan ses praktiseret navnlig af beboerne mange steder langs *Limfjorden's* kyster. Apparaterne: *gliben* og *krojer*, betjenes af hver sin mand. Vade- eller strygegliben er en slags ruse af trekantet grabform. Den placeres på fjordbunden med den åbne side mod krojer. Manden, der krojer, stryger forsigtigt

sit redskab, der nærmest ligner en bred trærive uden tænder, langs bundens ålegræs. Ålen jages da op og farer ind i gliben, som hurtigt vippes bagover og løftes op af vandet.

Landsbyen

Da de midtjyske landsbyjorder i begyndelsen af 1800-tallet blev udskiftet, havde bønderne en sådan ulyst mod at flytte ud fra landsbyens trygge fællesskab, at resultatet næsten alle vegne blev en stjerneudskiftning. Fra landsbyens gårdklynge fik hvert brug en stribe jord, der fra en smal kile udvidede sig mod ejerlavets ydergrænse og ofte var flere kilometer lang. Tit fik man desuden en eller to lodder eng- og mosejord. Husmænd og degn fik ved udskiftning jord i det ringeste hjørne, og desuden frasolgte gårdbrugene i løbet af århundredet store dele af deres fjernestliggende og ringere jorder. Næsten altid er mønstret det samme: landsbyens gårdklynge, ud fra hvilken markveje og skelhegn tegner deres net af radier, og yderst i ejerlavet husmændene på overdrevsjorden. Kun når ildsvåde lagde dele af landsbyen øde, kunne udflytning følge. Siden 1960'erne er over halvdelen af småbrugene igen forsvundet. Rentabiliteten er blevet for ringe i forhold til andre erhvervs indtjeningsmuligheder. Ofte er jorden vendt tilbage til gårdene, mens bygningerne stadig er beboede, nu blot af en bybeskæftiget arbejder eller funktionær. Nogle sogne opsluges som forstæder af de voksende bysamfund, andre bliver – som *Hammel*, *Hornslet* og *Kjellerup* – et bygodernes servicecenter for det omgivende bondeland. Samtidig præger ikke desto mindre det middelalderlige landsbymønster fortsat området, og visse steder er de gamle bondesamfund endnu så velbevarede, at de er en afstikker værd. Som eksempler – nogle nævnt, mange glemte – kan nævnes *Fausing* syd for Randers Fjord og *Svinding* ved Alum sydvest for Fusing Sø.

Værum var allerede gennem udskiftningen før 1805, men som så mange andre steder på Randers-egnen bevarede meget af det gamle landsbymiljø, fordi ikke alle gårde blev udflyttet, eller i al fald stuehusene fik lov at blive liggende og stadig tjener til beboelse. Stuehuset her fra en ikke-udflyttet gård i Værum stammer fra 1700-tallets midte og er karakteristisk for egnen med sine maledede fuger.

Gudenå'ens mundingsløb fra Randers østpå er rettelig en del af *Nørreå-dalen*, der med denne udvidelse spænder over et øst-vestligt forløb på over halvtreds kilometer – omtrent fra Viborg til Allingåbro – og næsten uden blokerende dalfyld. Måske er den tektonisk af oprindelse dvs. opstået ved ændring af lagstillingen, men gennem de sidste 20.000 år har den fået sin udformning i tre tempi. Først fungerede den som tunneldal, der over *Rindsholm* og *Vedsø* ledte vand mod bræportens ved *Dollerup*, der fortsat udgør dalens vandskel. Dernæst blev dens midterstykke af smeltevandets anvendt som forbindelsesled mellem *Gudenå*'s og *Skals Å*'s dale, og endeligt trængte *stenalderhavet* for godt syv tusind år siden ind i dalens fulde dybde. Over *Allingåbro* havde fjorden forbindelse med det indvand, *Kolind-sund*, der dengang gennemskar hele Djursland, hvilket gav den en samlet rekordlængde på hundrede kilometer. Gennem en dyb rende trængte saltvandet ind og helt frem til *Bruunshåb*, hvor der, fem kilometer fra Viborg, endnu kan findes muslingeskaller i de tykke dyndlag.

Åens tilværelse starter snørklet, men dekorativt. Fra *Hald Sø* skærer afløbet sig vej gennem en dødishullet sandslette sydøst om landets bergømmeligste urskov, *Hald Ege*, derfra videre gennem *Vedsø*'s uregelmæssige perlekæde for endelig ved *Rindsholm Mølle* at antage navnet *Nørreå*. Over en strækning af to kilometer begrænses den her af *Rindsholm-skovene* mod nord og en stejlskrænt mod syd, før den finder frem til hoveddalen mod Randers. *Rind Bro* var de forenede »kongeveje«s sidste passage før Viborg. Kun et par kilometer senere støder *Mølleå*-afløbet fra Viborg-søerne til, en strækning, der rummer mange mindelser om de klassiske fabriksåer ved *Grejsdal* og *Brede*.

Følges *Nørreå* på dens videre færd østpå, kommer man over *Tapdrup* –

Ved *Lerbjerg* i *Lilleå-dalen* ligger dette gamle hedeoverdrev på plastisk ler med kratkov og ene og køer i mange farver som før udskiftningen. Det er kødracedyr, og de giver mulighed for at bevare nogle stykker tidligere hede, hvor det ønskes rundt om ved de midtjyske åer, så det gamle land hos *Hugo Matthiessen* ikke en skønne dag ender med at gå hen og blive luttet historisk beskrivelse.

Viborgs gamle havn for sejladsen ad Nørreå og Gudenå – til *Vejrum Bro*, idet man følger et af de gamle vejstrøg, der forbandt Viborg med Randers. Fra *Vejrum* fører en sidevej over *Viskum* til Ø, en af Midtjyllands perler, der nok fortjener en afstikker. Bjergagtigt rejser Ø sin hvalryg og danner skel mellem to dalstrøg, der forener sig mod øst og vest – og gør Ø til »Ø«. Næsten hele dens vestende er plantagedækket, men østsiden er endnu lyngklædt og meget smuk og byder på et betagende udsyn over en ejendommeligt og temmelig øde egn.

Ude på ny på Randers-vejen fører denne fra dalbunden stejlt opefter gennem *Viskum Skov*. Længe får man imidlertid ikke lov til at blive i højden, idet vejen snart fører stejlt nedefter mod *Løvskal* og *Skjern Bro*. Endnu en perle ligger her gemt i baglandet fjernt fra alfarvej, idet *Hjorthede Bæk* fra landsbyen *Lee* i en dyb og malerisk kløft løber mod øst gennem *Løvskal*, *Skjern* og *Karmark* skove. Bækkens vandskel grænser ved *Mammen* op til *Rinds Å's* dalfure, og disse to kløfter skærer sammenlagt et tyve kilometer langt skår gennem det plateau, der ellers breder sig ubrudt over 200 km², begrænset af *Gudenå*, *Nørreå* og *Faldborg-dalen*.

Tilbage ved *Skjern Bro* har smeltevandets sandfyld her indsnævret den lidet bæredygtige engbund til et par hundrede meter, og på samme måde blev trafikken nordfra nemt ledt fra *Hammershøj* ned over *Vejlebro* til *Tindbæk*. Fra *Skjern Bro* fører vejen problemløst over dalbreddens høje terrasse til *Ålum*, hvor den igen bestiger højlandet for over *Tånum* og *Hornbæk* at nå *Randers Vesterport*. Forinden fører en sidste afstikker dog fra *Ålum* op gennem skræntskovene til landsbyen *Svinding*, hvorfra det ad snørklede småveje gennem *Sønderskov* bærer ned mod *Fussing Sø's* velgemte sænkning. Her – på pynten mellem de to stordale, mellem sø og

Nu er Nørreåen kun en bæk, men den brede ådal fortæller, at her var en fjord på over 40 km i længde engang sejlløb til højderne ved Jyllands gamle hovedstad Viborg. Vildtformede, magre bakkeled med smålunde og mere eller mindre opdyrkede eller tilplantede lyngheder omgiver den lange lavning, men bag *Ålum* lukker *Fussingøes* løvskove i højlandet over mod en anden gammel flodseng, *Skals Å-dalen*, for det åbne landskab.

DE MIDDELALDER-
LIGE VIBORG-
CHAUSSEER

Det var i sommeren 1859, H. C. Andersen i rejsevognen Viborg-Randers samlede erindringer fra tidligere Jyllands-færd med oplevelserne på denne tur og under en rast nedfældede sit første udkast til »Jylland mellem tvende have«.

Året efter tryktes digtet første gang som musikbillag til Illustreret Tidende, og hurtigt blev det Jydernes nationalsang, lad så være, at den var skrevet af en fynbo – han endte dog immerhen som en verdensberømt.

skov, hvor søsænknings dybtskårne afløb indbyder til møllebyggeri – var alle de faktorer, der betinger bygning af en herregård, til stede. Slægten Scheel anlagde her *Fussingø*, hvis fornemme, nyklassicistiske hovedbygning er opført 1790. Staten konfiskerede i 1945 godset som tysk ejendom og overdrog det til Statsskovdirektoratet.

Vil man følge den middelalderlige hovedvej mellem Viborg og Randers – det Danmark, der har inspireret fynboen *H. C. Andersen* til det bedste digt om Jylland (»mellem tvende have«) – kører man nordenudd af *Viborg* for straks at dreje østpå om *Nørresø*. »Her« – fortæller *Hugo Matthiessen* i sin dejlige bog »Viborg-veje« – »har hulvejene gang på gang givet genlyd af hestehove, hvorpå Danmarks skubne red frem«. Fra *Nørremølle* fører en markvej i dag mellem pyntelige husmandsteder for efter fire kilometer at støde til hovedvejen. Ingen landsby bryder udsynet, gårdene ligger strøet ud over fladen – et usædvanligt syn her i det midtjyske, men forklaringen er lige for hånden: Endnu på Videnskaberne Selskabs kort fra 1791 lå alt i hede, og den allestedsnærværende *Steen Steensen Blicher* skildrer landskabet i følgende ord: »*Taphede*, et navn, hvortil der knytter sig erindringer, mørke, bedrøvelige som egnen selv. To eller tre småhytter, omgivne hver af et lidet stykke opdyrket jordsmon, yder den eneste afveksling på den to mile lange vej indtil landsbyen *Ørum*« – hvor soldaten fra slaget på Rheden havde sit hjem, efter *Bindestuen's* beretning. Men efter *Taphede* er nu ensomheden forbi, og vejen leder over plateauets landsbyer frem mod *Sønderbæk Bro* ved *Skals A.* Allerede her har dalen bredde, og det vigtige bro- og vadested har ofte skiftet beliggenhed. En vigtig vejlinie fører således fra *Læsten* sydover forbi de fredede *Læsten Lyngbakker* mod selve vandskellet med den idylliske *Fussing Vandmølle* i skovbrynet og leder den vejfarende mod *Fussingø*, mens landevejen går nord om søen mod *Randers*.

Mens nutidens *Hobro-vej* fra *Viborg* det første stykke følger *Randers-vejen* for over *Tjele* at lede mod den vanskelige å-passage ved *Onsild*, tog middelaldervejen en anden rute. Den fulgte den gamle *Randersvej* nord om *Nørresø*, men lagde derfra kursen mod nordøst hen over den smalle højløstange, der skiller *Tjele's* smalle sødal fra *Skals A's* brede engdal. Vejen er med sit vide udsyn over de omgivende dalstrøg og højsletter stadig værd at følge. Den markeres af landsbyerne *Rødding*, *Vammen* og *Lindum*, mens *Bigum* gemmer sig idyllisk ved langsøens bred. Sognene omkring den godt gemte langsø blev knyttet sammen af én stormagt, herregården *Tjele*. Her lå landsbyernes hoveripligt, og herfra blev omegnens store avlsgårde drevet. Uregelmæssigt rejser det ubefæstede *Tjele* sig, bygget i 1500-tallet, med litterær berømmelse for sit 1600-tal, da *Blicher's* landsbydegn, *Morten Vinge*, førte sin dagbog som tjener hos det nådige herskab og her havde sin oplevelse med frøken *Sophie*, hvem han senere traf på *Falster* som færgekarls kone, altså *Marie Grubbe*, den mærkelige kvinde, der har fristet så mange danske digtere. Siden 1737 ejer *Lüttichau'erne* godset, hvis indtægter i dag suppleres af cafeteria og campingplads.

Allerede midtvejs mellem *Vammen* og *Lindum* satte den gamle landevej kurs mod brostedet og dykkede ind i og ned gennem de store skræntskove. Har man tid til et sammenlignende besøg ved den gamle og den ny *Hobrovejs* å-passage, er dette instruktivt. Mens *Hvorum Bro* nemt klarer springet over 150 m eng, må den moderne vej ved *Onsild* spænde over 2000 m blødbund; men én ting har vejene tilfælles: Er man først kommet tørskoet over og har besteget en ny dalskrænt, får man sin belønning i form af synet over landets bredeste dalstrøg, fra *Stolpehøj's* kuppel ved *Sønder Onsild* eller fra den fredede *lyngbakke* ved *Trinderup Krat*.

Skals Å-dalen

Skals Å-dalen er en gigant, rig på afvekslinger. Fra udspringet i *Fussing Sø* er den straks kilometerbred, thi som sædvanlig er det ikke åen og dens tilløb, der har skabt dalen – de følger den blot. Den afsmeltende indlandsis, der fortsat omgav Midtjylland, havde helt andre vandmængder at byde på, og specielt fra syd ledte Gudenå-dalen sit slamgrå smeltevand frem. I dag er Skals Å's gamle flodseng en imponerende torso, hvis tilblivelse kun kan forstås i sammenhæng med de tilgrænsende dalsystemer. Efter i store, regelmæssige slyng at have arbejdet sig nordpå bøjer den ved *Hvornum* mod vest og indsnævres samtidig stærkt. Endnu et træk ændrer over de næste ti kilometer dalførets karakter, idet der indlejret i dalskrænterne ligger tre søer, i nordsiden *Klejtrup Sø* og *Hærup Sø*, i sydsiden *Rødsø*. Fænomenet er enestående og umotiveret. Søer bør ligge i selve dalen, ikke bryde dens skrænter som dybe vandlommer, og særlig ikke i en smeltvandsdal, hvis sandmængder burde have udfyldt enhver sø. Ganske vist blokeres *Mariager Fjord's* dybe tunneldal vest for Hobro og bliver vanskelig at spore, men sandsynligvis er det dens gamle dalføre, der her pletvis er bevaret mod udfyldning og tilintetgørelse af lokal dødis. Fra *Rødsø* kan dalforløbet spores videre sydpå over *Rødding*, indtil den med *Loldrup Sø* og *Viborg-søerne* opstår i al sin glans og herlighed for utilsløret at lægge kursen mod bræporten ved *Dollerup*.

Fra *Rødsø* starter Skals Å sit sidste store slyng, først mod nordvest til snævringen ved *Løvel Bro*, dernæst mod sydvest, til den møder havet i *Hjarbæk Fjord*. Også Skals Å-dalen blev af stenalderhavet omformet i et dybt fjordsystem, hvis inderste forgrening er *Hærup Sø*.

Dalstrøget var på nippet til at vinde særlig berømmelse i 1832, da Randers' borgmester overrakte kongen et projekt, som gik ud på at kanalforbinde *Nørreå* med Skals Å og således skabe en ubrudt vandvej mellem Randers Fjord og *Hjarbæk Fjord*.

Ommerbygden

Fra *Randers* stråler vejene som radier i en storcirkel i alle vindrosens retninger – ud i det opland, det gamle *Ommersyssel*, der var byens rigdom. Mod vest gik de mod *Viborg*, mod nord tog de retning efter Hobro, *Mariager*, *Hadsund* og *Udbyhøj* – som for to hundrede år siden, således også i dag. Mod *Hobro* følger vejen *Skals Å-dalens* østflanke, mens jernbanen opsøger dalfodens tørre sandsokkel; men bortset fra nogle beskedne vandløb, deriblandt afløbet for *Glenstrup Sø*, slipper såvel vej som bane nemt til Hobro. Også den gamle vej mod *Mariager* – en rigtig landsbyvej – kommer igennem uden de store genvordigheder. Største problem for de nordgående veje var den engfyldte lavning, der fra *Glenstrup Sø* strækker sig 25 km østpå parallelt med *Mariager Fjord*, mod vest med sigt mod *Tjele Langsø*, men også denne dal havde sine paspunkter. Hvor *Hadsund-vejen* passerer, ligger *Stygge Krumpen's* fødested, herregården *Trudsholm* på et stort uregelmæssigt voldsted, der både rummer et stort hovedhus, opført omkring 1650, og en pragtfuld ladegård i hvidkalket bindingsværk, bygget omkring 1740.

Flere af *Mariager-vejens* landsbyer har kendt klang. I *Hvidsten* levede en af besættelsesårenes navnkundige modstandsgrupper, krovært *Marius Fiil*, hans kone, datter og sønner. Mændene faldt som offer for Gestapo, men mindsten i byens anlæg og i krohaven vil bevare erindringen om dem. Lidt mod sydøst ligger landsbyen *Spentrup*, hvor *Steen Steensen Blicher* var præst 1825–47, og hvor præstegården står nærmest uforandret med mange minder om ham.

Mens landet mellem Gudenå og Skals Å som et regelmæssigt plateau kun sjældent overskrider de 75 m og først får relief langs sine kløftfurede dalskrænter, stiger terrænet mellem Randers Fjord og Mariager stedvis til over hundrede – lige på faldrebet. Da havet samtidig er nær, bliver udsynet stort. Fra denne israndslinie falder terrænet trinvis for at ende i stenalderhavets skovklædte klinter – særlig overbevisende øst for *Råby*, hvor husmandsbrugene ligger i række langs skræntfoden. Men alle er ikke husmænd. Hvor landet mod nordøst skyder sig ud mod Kattegat, ligger en række storgårde, der har udnyttet den hævede havbunds rige græsvækst. Størst og yderst ligger *Overgård*, et af landets flotteste renæssanceslotte, der røber sin ungdom ved manglen på voldgrave – det ligger frit og ubeskyttet, det skulle ikke tjene andet end beboelse og landbrug og er da også fri for den barske dysterhed, der kendetegner mange af de typiske vandborge.

Morsomme er de to fremskudte landsbyer *Bjerre* og *Sødring*, begge to-talt omgivet af strandenge. Før diger endelig indrammede dette amfibiske område, førte *Storvejle Bæk's* rending havet helt ind til Bjerre's 13 m høje bybakke, mens *Sødring* bræmmes af et lavt klitbælte.

Mariager Fjord

Dejligst er der dog ved Mariager Fjord, en af de skønneste, for ikke at sige den skønneste af de østjyske fjorde. Hobro-vejen, der indtil da har holdt sig i højlandet, fører i et sus cyklisten ned gennem *Mariager* – »verdens vidunderligste lille by«, skrev *Nis Petersen* i »Nattens pibere« – for blot en kilometer efter at forære ham en ny bakke opad. Men derefter følger vejen det smalle forland, der strækker sig langs stenalderklinterne. Efter *Hou Skov* søger vejen mod arbejderbyen *Assens* igen indad og opad, mens adgangsvejen til *Dania Cementfabrik* fortsætter langs fjorden. Skrive-

Blandt Danmarks klosterkirker er de to i Maribo og Mariager af særlig karakter med den hellige Brigittas kirke i det svenske Vadstena som forbillede. Skønt kun en torso i forhold til den oprindelige er kirken i Mariager stadig et meget indtagende bygningsværk. Også et enkelt af de gamle klosterhuse, vistnok fra 1460'erne, indgår i det usædvanlig smukt bevarede gamle bymiljø. Her har nu den hyggelige lilleby sit tinghus.

Saltværket ved fjordvejen mellem Mariager og Hadsund har det for et industrialanlæg sjældne omdømme, at det pynter i landskabet, og det gør ikke alene den maleriske udskibningsbro, men det hele moderne bygningskompleks. Om vinteren holder det varme vand fra fabrikken en kæmpemæssig våge åben til benefice for vældige flokke af knopsvaner og sangsvaner. I den gamle kalkgrav ved Amølle en halv snes km før Hadsund kan der være grund til at strække benene og få den lille ekstra-oplevelse, der ses på billedet forneden til venstre. Her er de mange løse små kalkstykker i de øverste lag blevet kittet sammen til et betonagtigt konglomerat af nedsivende grundvand fra sandet, der overlejrer kalken. Derfor bliver kalken hængende på denne ejendommelige måde. Nedenfor ligger nedstyrtede stykker.

kridtet, der ved en diagonal deling underlejrer det nordøstlige Himmerland, tager dette lille søndenfjords hjørne med og bringer industriel aktivitet til denne landbrugsegn. Dania æder sig sydpå mod Assens i bakkens kridtlag, pumper ler op fra fjordbunden og brænder de to ingredienser sammen til cementklinker. Disse knuses i larmende møller til mel, der automatisk pakkes på sække eller direkte pustes over i lastbil eller skib, for ligesom ved Ålborg forener fabrikkerne i deres placering behovet for nære råstoffer med billig transport. Dania præger hele sit landskab. På lang afstand lyser de høje skorstenes hvide dampfane mod den blå himmel, og omkring cementfabrikken dækkes alt af gråt kalkstøv.

En nær industriel nabo er *Dansk Salt I/S*. Også den er baseret på nærliggende råstoffer. En skylleboring ved *Onsild* sydvest for Hobro pumper saltvand op fra undergrundens saltbjerg og sender det gennem en rørledning til raffinaderiet ved Assens.

Øst for Assens fortsætter fjordvejen, strandengene tiltager i bredde bræmmet af fjordens brede fladvand, og først på *Hadsund*-siden skærer sejlronden sit dybe løb ind langs kysten.

Det lange fjordløb gav de omliggende landsbyer et vægtigt tilskud til det daglige brød. Alen var som sædvanlig vigtigst, og både by- og landboere deltog i vinterens ålestangning fra isen, mens sommerfiskeriet blev drevet med ruse og *pulsvod**. Som typisk indvand var fjorden i hele sin længde opdelt i private fiskerettigheder.

**Pulsvoddet* har sit navn af det hjælperedskab, *pulsen* eller *pulsekøllen*, hvormed

fiskene skræmtes i garnet. Til hvert pulsvodlav hørte to både, hver bemanded med to mand. Hovedredskabet bestod af en stor garnpose eller -sæk forsynet med to arme, hvortil var fastgjort lange vodtov. Når den ene båd havde roet garnet ud i en stor bue og igen lagt til ved siden af den anden båd, begyndte indhalingen alt imens de to af fiskerne stødte i vandet med pulsekøllerne. Den klokkeformede, drejede og udhulede træklods på en lang stage frembragte både lydelige plask og skinnende luftbobler i vandet; vidt og bredt høres den »for fiskene frygtelige pulsen«, hedder det 1811 i en beretning fra Limfjorden. Pulsvodfiskeriet kan følges tilbage til middelalderen, og lige så længe har det mødt denne afstandtagen og hyppige forbud eller begrænsninger. Således blev pulsvoddets brug tidligt begrænset til tiden fra Skt. Hans til Skt. Bartholomæidag, 24. juni – 24. august, så den spæde fiskeyngel ikke ødelægdes i de finmaskede garn. Bestemmelserne om deres maskemål tjente samme formål og kendtes så tidligt som 1515.

Himmerland

Den smalle fjordbro med de højt svungne stålbuer, der fører over til *Hadsund* og dermed Himmerland, har længe stået for tur til at blive afløst af en moderne vejbro. Den store stationsby ligger kønt omgivet af frugtplantager, der ikke mindst danner basis for en stigende vinproduktion. Det er ellers den havvendte barskeste del af Himmerland, som her åbenbarer sig. Med nordlige og østlige vindretninger spænder bølgetilløbet helt til norske- og svenskekysten, og brændingen har gennem årtusinder med djærveste kno formet og omformet grænsen mellem land og hav. Men lige så afgørende for landets omrids var landhævningen. Havet, der i stenalderen fra alle sider trængte dybt ind i landsdelen, og hvis aflejringer og klintlinier i dag ligger op til 5 m over havspejlet, har gennem fem tusinde år været på retur. Derfor bræmmes Himmerland til alle sider af landhævningens generobring. Størst er den mod øst. Følges stenalderhavskysten fra Hadsund og nordover, er den i starten fliget og upræcis. Moræne»øerne« ved *Als* har beskyttet det bagvedliggende land og fladvandet formet sig efter højlandets konturer. Således er det ved *Korup Å* trængt ind efter i ålavningen, mens det højere terræn ved *Visborg* og omkring storlandsbyerne *Skelund* og *Veddum* skød sig frem som holme og halvøer.

Lille Vildmose

Øst for *Solbjerg* begynder *Lille Vildmose's* brede forland. Samtidig tiltager morænelandets højde, og landskabsenhederne er herfra til *Hals* enkle og overskuelige: det høje moræneland ender mod øst i en markeret klint, ofte opbygget af skrivekridt, og langs skræntfoden strækker sig eng, å og kær, der længere ude afløses af højmosens lyngdækkede hvælving og længst ude et smalt klit- og strandbælte mod Kattegat. Syd for *Sønder Kongerslev* har mosekappen en bredde på 6 km, nord for det dobbelte. Det bedste overblik fås fra klinten ved *Østergårde* nær *Nørre Kongerslev* samt fra højlandet bag *Gudumlund*.

TILBLIVELSE

I stenalderen var højderyggen *Mulbjerg* mellem Lille Vildmose og Kattegat – ligesom moræne»øerne« nede ved *Als* – omgivet af hav på alle sider. Dengang var det isolerede bakkeparti utvivlsomt meget større end nu, for gennem århundreder har bølgerne bortskyllet mængder af grus og sand fra disse istidsophobninger, men samtidig med sit nedbrydningsværk førte strømmen materialet ud til begge sider og aflejrede det i en vifte af krumodder og strandvolde, blandt andet udgår fra *Mulbjergs* nordspids ligefrem et system på en halv snes sand- og grusrygge i retning mod *Egense* og *Mou*. Bag denne naturlige barriere – hvormed havet i virkeligheden modarbejdede sig selv og spærrede sig ude, og som vejen i dag følger mellem *Als* og *Egense* – opstod en beskyttet lav-

vandet lagune, en Himmerlands Ringkøbing Fjord. Da landhævningen op imod bronzealderen satte ind lukkedes denne og botaniske undersøgelser viser, hvordan lagunen stadig blev mere brak. Til sidst indvandrede tagrørsumpen, og tørvedannelsen tog sin begyndelse. Hav blev til fjord, fjord til strandsø, strandsø til sø, sø til mose, og allerede i ældre jernalder var birk og el ved at omdanne bredderne til skovsump, og bopladser blev anlagt på dens kanter. Nogle århundreder senere blev så klimaet køligt og regnrigt, og tørvemosset indvandrede og bredte sig som en enorm pude – en vandtrukken svamp – over fladlandets hundrede kvadratkilometer store slette. Som en grådig erobrер groede højmosen hen over tagrør- og ellesump og begravede bopladserne under metertykke tørvelag. I tørre perioder bredte lyngen sig ud over mosen, i fugtige tog tørvemosset tēten. Kun *Toftesø*, *Birkesø*, *Møllesø* og *Lillesø* lå som vandfyldte lavninger midt i moradset. Allerede i 1700-tallet tørlagdes dog tre af søerne, mens *Lillesø* fik lov at ligge som et, nu fredet, fristed for fuglevildt.

OPDYRKNING

Gennem et par hundrede år lå de tidligere søer som opdyrkede oaser midt i mosens ørkenland – thi hvordan afvander man en svamp? Først efter at staten i 1930'erne havde købt mosens nordlige halvdel af godset *Lindemborg*, begyndte en storstilet kolonisering; man dræned, afskrællede tørvelaget, merglede og kultiverede – mose blev til ager: over 1000 ha til omdrift og 830 ha græsning. Under Anden Verdenskrigs brændselsmangel opkøbte også Ålborgs sprit- og cementindustrier store arealer til tørvegravning, og spritfabrikkerne udnyttede sågar jorden dobbelt: først til tørv, så til kartofler. Stadig ligger dog mosens sydlige halvdel uforstyrret omkring *Tofte's moræne»ø«*. Herinde – låst og lukket for det almindelige publikum – fornemmes stormosen som intet andet sted. Fra *Toftebakken* når man gennem skræntens kratkov ned til dens fugtige kant, hvor porsen breder sig som en velduftende bræmme, før mosen for alvor begynder.

Sådanne kæmpestacke af klyner brugtes ikke i gamle dage, men er et nymodens fænomen i Lille Vildmose, hvor der på det nærmeste er gået industri i tilvirkningen, efter at man har fundet på at lave tørvestrøelse af klynerne. En del af den afrømmede tørvemasse går desuden til fabrikation af briketter. Normalt er tørvbrydningen i Lille Vildmose landets største.

Den gamle havbund er ikke længere blot eng og mose – skoven har også erobret dele af fladen. Foruden *Tofte Skov* ligger i syd ved godset *Havnø* de store *Lovnkær Skove*, mod nord *Høstemark Skov* og de gamle kloster- og bondeskove omkring *Egensekloster*. Selv om moderne skovdrift har vundet indpas, henligger store dele endnu med kærskovens træbestand. Det er for vådt og surt til rationelt skovbrug.

FISKERBØNDER

Ensomt strækker Kattegat-kystens beboede søm sig mellem mose og hav. Breddest er den mod syd, hvor bebyggelsen fra *Als'* moræne»ø« på strandvoldene skyder sig sydpå over *Helberskov* og *Odde*, nordpå over *Fruerlund* til *Øster Hurup*. Herfra afbrydes den ud for *Tofte Skov* for fra *Dokkedal* på ny at brede sig mod *Egense* og *Mou*. Rige var livsbetingelserne ikke, jorden var sandet, købstaden fjern, men alligevel var kystlandet velbefolket, for havet gav brugene et lige så kærkomment som nødvendigt tilskud. Foruden småkårsfolkenes krogfiskeri drev gårdmændene det mere kapitalkrævende fiskeri med bundgarn. Alene i *Als* sogn fiskede 22 gårdfolk omkring 1830 med i alt 12 bundgarn, mens 22 husmænd fangede med krog, i *Øster Hurup* 40. Men alt var bierhverv, om end en absolut livsbetingelse, skønt priserne på grund af fiskerlejernes isolerede beliggenhed var små.

Lindenberg Å

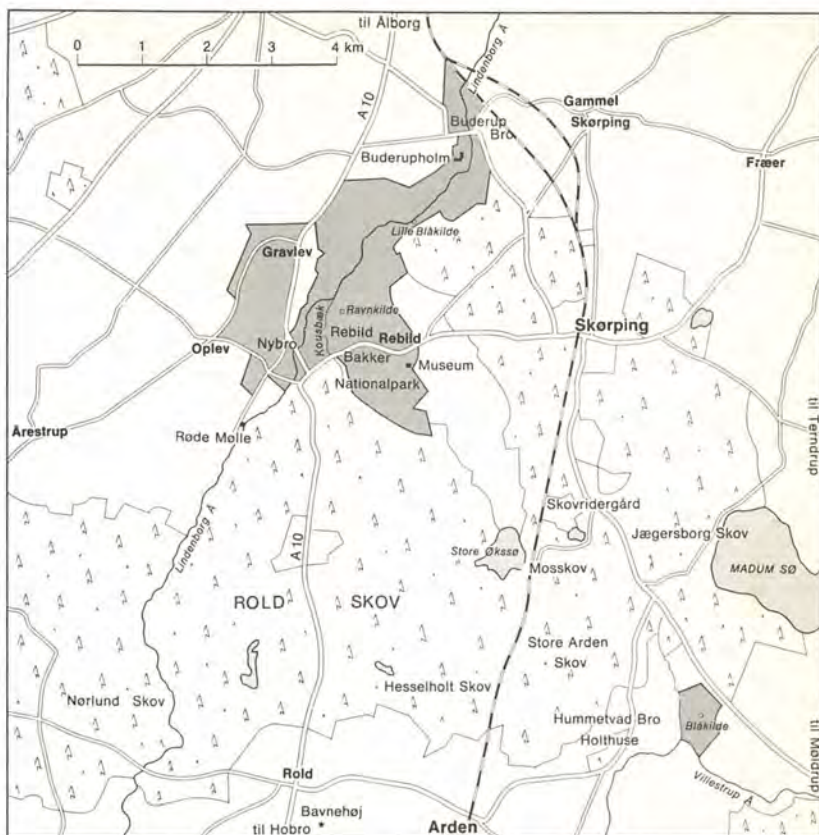
Følges *Lindenberg Å*-dalens gamle fjordarm vestover, møder den ved *Støvring* den sænkning, der fra *Ålborg* kan følges næsten halvtreds kilometer sydover. Selv om dalstrøget er gennemgående, rummer det to vandskel, idet de nordligste ti kilometer benyttes af *Østerå*, *Ålborgs* moder, den midterste del af *Lindenberg Å*, der fra *Støvring* siksak'er sig frem gennem landskabet til sit udløb i *Langerak*, mens sydparten gennem to retvinklede knæk leder *Simested Å* den lange vej til *Hjarbæk Fjord*.

Fra *Støvring* passerer på den modstrøms vandring langs *Lindenberg Å* den fredlyste *Egholm* slotsruin, *Himmerlands* betydeligste verdslige middelalderminde, og efter *Buderupholm's* kønne gamle lave trelængede bindingsværksgård begynder et eventyr blandt stier. Dalen lukkes inde af høje skrænter, mod øst beklædte med *Rold Skov's* første udløbere, mod vest agerland, hvor de underliggende kridtlag skinner hvidt igennem den tynde dækjord. Mange steder langs dalsiderne sprudler grundvandet frem i klare kølige kildevæld, der uafslædig dræner det omgivende bakkeland og tilfører *Lindenberg Å* dens betydelige og konstante vandføring, der er med til at gøre den til et af landets bedste ørredvande.

»UNATURLIGE« FOREKOMSTER

Blåhøl, *Store* og *Lille Blåkilde*, *Ravnkilde*, *Kousbæk* og *Roldkilde* hedder de største af disse væld, de største og ejendommeligste i Danmark. *Ravnkilde* og dens omgivelser danner en niche i *Gravlev-dalen's* østside, og ligesom ved *Lille Blåkilde* pipler vandet her frem i et frodiggrønt mostæppe og samles efterhånden i en rivende bæk, der strømmer ud i *Lindenberg Å*. Mest kendt af dem alle er nok *Store Blåkilde*, der ligger gemt i et kær på sydsiden af *Rold Skov*. Den har afløb til *Villestrup Å*, men trods navnet og skønt den afgiver ca. 30.000 kubikmeter vand i døgnet, er den ikke nær så vandrig som *Lille Blåkilde* og *Blåhøl*. Alle har de blåligt krystalklart vand, men *Store Blåkilde* danner et dybt bassin, fra hvis bund vandet fosser frem og hvirvler sandet op, så det ser ud som om det koger og bobler i bassinets bund.

Disse himmerlandske kilder – sammen med det øvre løb af *Lindenberg Å* syd for *Nysum* – er fredede, så de ikke må forurennes, vandføringen ændres, etc. Fredningen er i første række motiveret med hensyn til *insektfaunaen* på biotopen. *Kildevældene* har praktisk talt en konstant temperatur på ca. 7,5 grader året rundt og er derfor »kolde« om sommeren og »varme« om vinteren, hvilket

bevirker den »unaturlige« forekomst af vanddyr, som ellers ikke kan trives i nutidens danske ferskvande. Det drejer sig om en række særlig sjældne og interessante insekter, der må formodes at være *relikter*, efterkommere efter en dyreverden, som levede her i landet dels i den kolde periode efter istiden, dels fra postglacial varmetid, hvis tilsvarende klima nu må søges så fjerne steder som Alperne og de nordskandinaviske fjeldelvé. En enkelt *vårflue*-art er inden for hele det nordeuropæiske lavlandsområde overhovedet kun kendt fra *Rebild's* kilder.

Det er også en egn, hvor der forekommer flere botaniske sjældenheder. I Buderupholm skovene vokser i nærheden af Lille Blåkilde som det eneste sted i Danmark den skønne orkidé *fruesko*. Før vrimlede det med den på skovkantens skrånninger, nu er dens sidste lille voksested sat »i bur«, så selv de mest fanatiske samlere er forhindret i at forgribe sig på det eksotiske klenodie.

REBILD BAKKER

Sine imponerende, stejle hæld til trods er *Rebild Bakker* ikke et egentligt bakke-drag, men blot et højlandsfald, hvor istidens smeltevandsstrømme og senere regnskyl og mere beskedne tórbrud har udgravet dale og slugter. Egnens top-højder, næsten alle omkring de hundrede meter i fri rejsning fra *Lindénborg A-*dals bund, vidner stadig om det sammenhængende plateau, kløfterne sønder-skar, og fra bakkerne ved *Oplev* hinsides *Gravlev*-dalen ses desuden *Rebild*-partiets toppe i direkte flugt med baglandets jævne flade. Da agerbruget ero-

brede Danmark, blev dette sandede skræntområde landsbyen *Rebild's* overdrev, hvor husdyrenes topbid i forening med bygdfolkenes hugst og vanrøgt af skoven lod lyngen sejre og brede sit dække over den magre jord.

Som udflugtssted blev de prægtige lyngbakker – i treklang med *Rold Skov* og *Gravlev-dalen* et af Jyllands mest storslåede landskaber – dog først rigtig kendt, da dansk-amerikanerne i 1910 på *Max Henius'* initiativ købte en større part af dem og lod den inddige og frede som *nationalpark*. Udvandrerne ville her bevare et stykke uberørt natur, der for de fleste af dem kunne stå som minde om den barndommens fattige hedeegn, de var brudt op fra, men som allerede da var ved at forsvinde for ploven og plantagerne. Siden har den meget smukke, skrånede festplads, *Gryden*, været midtpunkt for dansk-amerikanernes årlige stævne på Amerikas frihedsdag den 4. juli. *Lincoln-Blokhuset*, en tro kopi af præsidentens barndomshjem, danner ramme om en samling minder fra pionértiden på den amerikanske prærie. Det blev opført i 1934 af øksehugne tømmerstokke, én fra hver af de 48 USA-stater.

Mens får og ungkvæg skelnede skarpt mellem småtræernes saftige topskud og lyngens tørre knas, har fredningen og et tusindtalligt turistbesøg bevirket, at trævæksten har kunnet vinde større og større indpas i bakkernes lyngdække, hvor ellers kun nogle bævreasp og spredte bølgepur vidnede om den fordums stor-skov på stedet. Særlig konkurrencedygtige er istidens gamle skovforposter: birk, ene, eg og, fremfor alt, bævreaspen med dens formidable evne til at brede sig ved både frø og rodsrud og skabe krat af hede. Trævæksten har én overvætted fordel for lyngen: den er højere, og skygger hurtigt og effektivt lyngen til døde. I dag ville *Rebild Bakker* i løbet af forholdsvis få år på ny være skovklædte, hvis ikke den fremvoksende trævækst blev holdt nede ved nedhugning af krat og gennem fåregræsning og afbrænding (svedjebrug). Skoven er dog ikke langt

Store Blåkilde, det hypotetiske afløb fra *Madum Sø* og begyndelsen til *Villestrup A*, ligner en gryde i boblende kog, sådan strømmer vandet fra den blå lørbund og hvirvler sand og grus op. Det fortælles, at de *Villestrup herremænd* havde megen plæsér af at kaste sølv-dalere ud, hvor vandet sprudede stærkest, så dalerne ligesom holdtes svævende i det øn tid.

Når flere sjældne gøgeurter, orkideer, trives i Rold Skov, er det sikkert, fordi der nogle steder findes kalk helt op i de øverste jordlag, så højt, at der ofte ses muldvarpeskud med kalkstykker i. Buderupholm-distriktet er eneste danske hjemsted for den skønne fruesko, som står i frednings-»bur« ned mod Ådalén. Her er der i 1973 talt 252 planter, hvoraf 79 i blomst, mod 217 planter i 1972. Botanikerne er derfor ikke længere så bekymrede som en overgang i 50'erne, da plantens antal var nede på kun 94 og 23 blomstrende. På grund af dens sjældenhed har frueskoen ikke fået nogen medicinsk anvendelse i Danmark, mens den f. eks. i Norge vides brugt som sårmiddel. Til gengæld har Trolde-skoven og også andre Rold-lokaliteter med deres »hultræer« spillet en rolle i folketroen. Jordemødre fra skovløse egne hentede sig sågar sådan en »øje«-gren, så de altid havde den ved hånden og straks kunne trække det nyfødte barn gennem »øjet«, så det ikke fik »skæver«, engelsk syge.

borte, men lyngens stier fører lige ind i den store og vildsomme *Rold Skov*, der omspænder bakkerne i syd, øst og nord.

UNDERJORDSMUSEUM

Lidt nord for Lindenevej A fører fra Hovedvej A 10 en lille sidevej vestpå ind i Gravlev-dalen til *Tinbæk Kalkminer* med Danmarks mest højloftede, underjordiske grubegange. De er nu museum for billedhuggeren *Anders Bundgaard*, der stammede fra nabosognet Årestrup. Blandt andet ses her afstøbninger af monumentalskulpturer som Cimbrertyren i Aalborg og Gefionspringvandet i København.

ROLD SKOV

Rold Skov, der fra Rebild Bakker til de tre sider breder sig milevidt og dog kun er en rest af den vældige vildskov, som i oldtiden dækkede det meste af Himmerland, er i virkeligheden mange skovstumper med hver sit lokale navn, men tilsammen udgør de landets største og mest afvekslende og maleriske skovområde. De ca. 6400 ha, hvor kronvildtet strejfer rundt i store flokke eller rudler, som det hedder på jægersprog, er til forskel fra de fleste andre danske skove meget lidt præget af forstmæssig drift. Ganske vist er det også her mest nåletræer, som vokser i skoven, mens for bare et århundrede siden løvtræerne var næsten enerådende, men endnu er de brede gamle bøge så talrige, at Rold Skov har bevaret et eget præg af storhed og vælde.

Den sandede moræne er nu ikke altid det bedste grøsted for danske bøge. Bag *Høje Odde* sønden i Rebild Bakker fører de markerede stier ind i *Vælde-skoven* eller *Trolde-skoven*, der dækker de forblæste bakesider med vantrevne,

stærkt krogede træer, hvis tætte bladhang gør det til landets mørkeste bøgeskov. Med i dysterheden hører, at der alle vegne ligger mørnende grene og væltede træer; intet af det må sankes i bunke eller fjernes, men alt skal gå naturens gang her. Mange af stammerne danner desuden de særeste sammenvoksninger, så der er fremkommet store huller eller »øjer«. Det var en urgammel tro, at disse *hultræer* havde helbredende egenskaber, og folk valfartede fra nær og fjern til Trolde skoven med deres syge børn og lod dem trække gennem »øjet« på de »kløge« træer for at få dem helbredt for epilepsi eller engelsk syge. Selv om denne tro må fornemmes som noget fortidigt i det moderne Danmark, er der ikke desto mindre mennesker, som den dag i dag føler sig tiltrukket af hultræerne og tillægger dem en vis i al fald sygdomsbeskyttende evne. På et af Trolde skovens mest forvredne træer fortæller en kobberplade, hvordan dronning *Margrethe* (II) engang som lille prinsesse sammen med sine søstre *Benedikte* og *Anne-Marie* fandt på at kravle gennem træets »øje«. Også på anden måde har Rold Skov spillet ind i folketraditionen. Røvere og andre skarnsfolk holdt ligesom ulvene særlig længe ud i denne eventyrets svømmeskov og gjorde deres enemærker berygtede videnom. Den sidste virkelige røver, som huserede på disse kanter, var *Steen Steensen Blicher's* berømte »*Bettefanden*«, og det er kun små hundrede år, siden han og hans bande i Viborg blev dømt til tugt-, rasp- og forbedringshus. *Ulvehullet* ligger endnu i *Rebild Bakker* og *Ulvesigen* i skoven. Det sidste sted skal have fået sit navn, fordi ulvene her gjorde det af med to heste, som blev »skåret fra« en vogn, der var forfulgt gennem skovødet af en flok ulve.

Foruden alle de egentlige skovstrækninger, små heder og engdrag træffes inden for skovens grænser helt våde strøg opfyldt af lyngmoser, søer og rindende vande, uden hvilke Rold Skov ikke ville være hvad den er. Nok er der også pragtfulde enebærbevoksninger andre steder i landet, men det eventyrligste vilde af enebær, skovens eneste oprindelige nålevækst, er dog vist det, som findes i *Rold Vesterskov* nær Schimmelmänn-grevernes gamle jagthus, der ligger gemt i skovdybet. Dette enebærkrat er et af kronvildtets foretrukne tilholdssteder. Specielt er det magre jordsmon en forudsætning for to usædvanlige søer. Ved *Moskov* trinbræt ligger *Store Økssø* med sit sure, kaffebrune vand, der dog er uden smag, men skylder sin farve, at det er mættet med findelt plantemateriale, humus, fra de tilstødende tørvemoser. I modsætning til denne udprægede skovsø breder *Madum Sø* sin store, åbne vandflade så klar og gennemsigtig som tænkes kan over den rene sandbund, at man skal helt ned til de blå Alpe søer for at finde magen. Videnskabeligt forklares det ved, at vandet er næringsfattigt og surt i en sådan grad, at humuspartiklerne udfældes og synker til bunds.

Til egnens mange små og store vandvidundere hører også *Røverstuen*, der fjæler sig i plantagen syd for *Store Økssø*. Her har nedsivende regn opløst de højtliggende kalklag, så overjorden til sidst er styrtet ind, og et krater er opstået. Det er kun et af skovens mange *jordfaldshuller*, men det største.

**Limfjorden fra
øst til vest**

Limfjorden's østlige udløb – det smalle *Langerak* – bræmmes både på Vendsyssel- og på Himmerland-siden af brede engstrøg, og først på højde med *Alborg* får den smalle strøm kontur. Foruden *Hådyb* leder *Vejdyb* og *Egense Dyb* som en vifte af sejltreder op mod *Hals* begrænset af *Nordmandshage's* og *Korsholm's* farlige flak. Vest for *Mou* strækker engene sig helt over til klinerne ved *Gudumholm*, hvis tyve kvadratkilometer store moræne»ø« rummer hele seks kirkebyer langs sin rand: *Klarup*, *Storvorde*, *Sejlfjord*, *Gudum*, *Lillevorde* og *Romdrup*, i alt befolket af firetu-

sinde indbyggere. Som deres randplacering antyder, var det i højere grad forlandets rige græsning end baglandets ager, der gav godser, gårde og husmænd deres udkomme. Flere sogne har store enklaver i engene fjernt fra sognebyen, områder, der for hver grøft, sluse og dige, der fuldførtes, yderligere vandt i værdi. Nyere undersøgelser viser, at egnens bebyggelse starter oppe i morænelandet for i løbet af vikingetid og middelalder at underlægge sig de tilgrænsende områder. Først omfattende landvindingsarbejder efter 1850 har skabt grundlag for udflytning i det lave forland.

*Alborg-egnens
»holmboer«*

Seks kilometer øst for Ålborg går Langerak ind i en nordvendt kurve, der afsluttes i snævringen mellem Ålborg og Nørresundby. Allerede inden dobbeltbyen rejser det begrænsende bakkeland sig på begge sider med *Nørre Tranders kirke* som vartegn. I dag er det dog i mindre grad morænen landsbyer end *cementfabrikkerne's* skorstene og kridtgrave, der stjæler billedet. Skrivekridtet, der betinger nutidens industri, danner også grundlaget for landskabets hovedlinier, idet kridtbakkerne udgør massen i de plateauer, der som øer hvælver sig mellem stenalderhavets forgrenede fjordsystemer – mod øst *Gudumholm*, syd for Ålborgs færgested *Tranders' og Hasseris' tvende ø-drag*, og mod vest *Egholm* og *Nørholm*. Landhævningen bragte dem langsomt, men sikkert op over havniveau, men brændingen har efterladt sit uudslettelige spor i form af stejle fjordbrinker, der endnu bærer vidne om bølgenes grænse. Stadig lå dog enge og moser som en trafikbarriere, og gennem middelalderen udgjorde hver af holmene særskilte retsområder, *Storvorde*, *Tranders* og *Nørholm* birker, og »holmboerne« tjente som fællesnavn for deres beboere helt op imod nutiden. Mens *Tranders* og *Hasseris* i dag er indesluttet i Ålborgs altfavnende greb, har *Nørholm* bevaret en hel del af sin idyl med landsbyens tæt sammenbyggede gårddrække liggende ud mod *Gøl Bredning's* saftige engdrag med kirkens hvide skib som samlingsmærke.

Nibe Bredning

Allerede her har Limfjorden fået bredde, og vest for *Klithuse* åbner sig nu *Nibe Bredning's* tragt. Den fortjener sit navn, er bred og fladvandet, kronet af talrige grønne holme. Kun over mod *Nibe* vinder den dybde, og sejltredden fortsætter sydpå mod snævringen ved *Sebbersund's* vejbro, hvor *Sankt Nikolaj Bjerg's* halvø næsten lukker løbet, dog kun for at føre ind til et nyt indhav, *Sebber Sund*, der ender ved *Halkær*, mens *Halkær Adal* førte stenalderhavet endnu ti kilometer sydover, næsten til *Ars' porte*. *Nibe Bredning's* udstrakte fladvand var fra 1400-tallet til sidst i 1820'erne gydeplads for en sildestamme, der i forårmånederne vandrede ind gennem *Langerak* og var udgangspunkt for et af Nordeuropas eventyrlige fiskerier, der bragte storhandelens liv og omsætning frem til *Himmerlands* fjerne kyst og kongelige saltene til *Nibes* nu så stille havn.

Aggersund

Fra *Nibe* fortsætter *Hagedyb* og *Bejstrup Løb* deres snævre og snørklede render vestpå mod *Aggersund*, på *Himmerland's* siden bræmmet af brede enge. Kun hvor højllandet ved *Stavn* stævner næsten helt frem til fjorden, når vejene en landingsplads, mens landsbyer som *Farstrup* og *Næsborg* ligger godt gemt bag bakkedragene; men lige før det norden- og sønden-fjordske fastland for alvor lægger *Løgstør Bredning's* vandmasser mellem sig, får de en sidste gang kontakt over *Aggersund*, idet *Himmerlands* kontinent fra syd og *Fjerritslev's* store moræne»ø« fra nord snævrer vand- og engdrag ind til en god kilometers bredde. Største problem for den tværgående trafik var her ikke strid strøm, men lavt vand, for trods løbets smalhed er strømstyrken for ringe til at holde løbet dybt. Vandmangelen er

Frederik VII's Kanal blev gravet udelukkende ved hjælp af skovle og trillebøre, et kæmpearbejde til en lille halv million rigsdaler. Som skibsfartskanal blev den dog hurtigt en saga. Nu ligger den med sine kanalfogedboliger og svingbroer som en usædvanlig – og derfor fredet – idyl omkring østbreddens gang- og cyklesti fra Løgstør til badestedet Løndrup Strand næsten fire kilometer sydligere.

særlig fatal vest for *Løgstør*, hvor en enorm sandbarre, *Løgstør Grunde*, periodisk helt kunne blokere forbindelsen med den egentlige Limfjord. Ligesom den strømfyldte snævring ved det tyske Bingen tvang rhinskuderne til omladning, måtte limfjordsejlerne losse en del af deres last for at kunne passere fladvandet her. I dag holdes renden åben, men endnu vidner *Frederik VII's* fem kilometer lange kanal gennem engene syd for *Løgstør* om et forsøg på at løse problemet. Typisk er det, at arbejdet først blev sat i værk, da 1825-gennembruddet ved Thyborøn havde løst op for den vestlige Limfjords besejling. Tidligere skulle søtransporten uanset vanskeligheder passere Ålborg, nu blev det pludselig liv eller død for Limfjord-staden at bevare sin andel.

Vesthimmerlands mosevirvar

Himmerlands vestfront er trods landhævning overvejende stejlkyst, hvor gamle og unge klinger dog jævnlig afbrydes af løbenes enge og moser. Fra kanalmundingen ved *Løndrup Strand* strækker brinkerne sig forbi *Næsby*, men allerede ved *Rønbjerg Huse* viger den gravhøjkronede klint, beskyttet af en lyngdækket forstrand. Fra *Rønbjergs* sydpynt ved *Teglgård* udgår kystens første store strandvoldskompleks, hvis blide runding afgrænser *Bjørnsholm Bugt*, og som først efter syv kilometer på ny når morænelandet ved *Trend Skov*. Strandslettens lyngflade skiller havet fra to af dets fordums fjordarme, nu mose- og englavninger omkring *Bjørnsholm Å* og *Trend Å*. Ligesom det svingende havspejl var forudsætningen for Østhimmerlands vildmose, er det også ansvarligt for de tørrefyldte sænkninger og åløb, der præger landsdelens vestlige part. Intet andet sted i Danmark findes så mosedelt et land som her, ikke de dybe, markerede og sammenhængende stordale som længere mod syd, men et virvar af lavninger, der giver talrige sogne »ø«-karakter. Først øst for Års får Himmerland enhed.

VITSKØL Strandvoldenes stormaflejrede grusrygge har alle dage dannet en tørskoet forbindelse for den trafik, der fulgte *Hærvejen* mellem Aggersund og Viborg. De udgjorde derfor et befærdet strøg, hvilket mange ting vidner om. Allerede fra seminariebyen *Ranum* ses det første tegn, idet herregården *Bjørnsholm's* hvidkalkede murværk lyser mod skovbrynet. Gården ligger strategisk, lige ved åløbet, og umiddelbart nord for gården ligger ruinen af *Vitskøl Kloster*. Her lå det godt, nær alfarvej, med åvand til mølle, og brostedet blev da også skueplads for et af middelalderens talrige klostermarkeder, hvor katolicismen, som så ofte, lod hellig og handel gå op i en givende enhed. Efter Reformationen fik det navnet *Bjørnsholm*, men efter at staten i 1949 købte gården og gjorde den til ungdomsskole, optog den sit gamle navn, *Vitskøl Kloster*.

TREND Ruin og herregård ligger ensomt, uden profane naboer, men ned mod næste åpassage med kro, bro, mølle og gård breder sommerhusene sig i lynglandet, og syd for broen dækker *Trend Skov* det magre flyvesand. Mens *Vitskøl* var kongens – *Valdemar Sejrs* – takkegave for krigslykke til kirken, er *Trend* plantage og dens jagthus folkets gave til kongen eller rettere kronprins *Frederik (IX)* efter brylluppet med den svenske prinsesse *Ingrid*. Klosteret skulle sikre kongen kirkens og den Almægtiges støtte, plantagen sikre de kongelige et rekreativt åndehul, klosteret lagt ved alfarvej, folkegaven i et velgemt hjørne af riget.

ERTEBØLLE Ved *Trend* rykker højlandet frem i det næste næs, det beskyttende forland svinde ind, og *Ertebølle Hoved* skyder sin vejrbitte pynt ud i *Limfjorden*. Her ligger *køkkenmødding*'ernes første fundsted, navngiver for den skaldyrædende *Ertebølle-kultur*, men de kendes nu hundreder af steder langs *Limfjordens* kyster.

Timmermands næse *Ertebølle-klintens* modstandsdygtige bølgebryder af moler tildeler det syd for liggende højland et nyt beskyttende forland, underbygget af *Rind-*

Næsby Dale i kystklinterne syd for *Løgstør* bærer ligesom *Rebild* bakkenavnet med urette. Det maleriske overdrev er et istidsskår, dybe erosionsslugter, som har sprængt plateauet. Fra højderne er der den livsaligste udsigt over *Limfjorden*, men også et selvmorderisk sug i maven, når blikket skred for skred drages i et svimlende styrtdyk mod den smalle forstrand.

grund's stenrev, men så viger kysten på ny, og efter en sidste landkending ved *Risgårde* afspærres en ny strandbue engene langs *Stistrup Å*. Afbrydelsen er dog kort, for nu skyder Himmerlands eneste halvø, *Lovns*, også kaldet »Himmermandens Næse«, sig frem mod sydvest, skaber *Hvalpsund* og adskiller *Risgårde Bredning* og *Lovns Bredning*. Fra Salling-siden når *Sundsøre's* elegante odde næsten en kilometer ud i sundet og markerer det færgested, der fra arilds tid ledte den gamle tværvej, der fra Thy over *Vildsund* nåede Mors, over *Salling Sund* *Salling*, frem til *Himmersyssels* fastland. Mens udflyttergårdene ligger ensomt i det herlige terræn ned mod *Skovbakker* og *Knudshoved*, hvis skrænter og slugter er et af de få steder i Danmark, hvor *småbladet lind* er vildtvoksende, har kirkebyen *Lovns* valgt sin beliggenhed, hvor *Kragøre* afgrænser en givtig englavning mod bredningen. Sognets anden landsby, *Hole*, er derimod af trafikalderen blevet omformet til en langstrakt vejby ned mod færgestedet og har fået navnet *Hvalpsund*.

FORTIDS ALFARVEJ

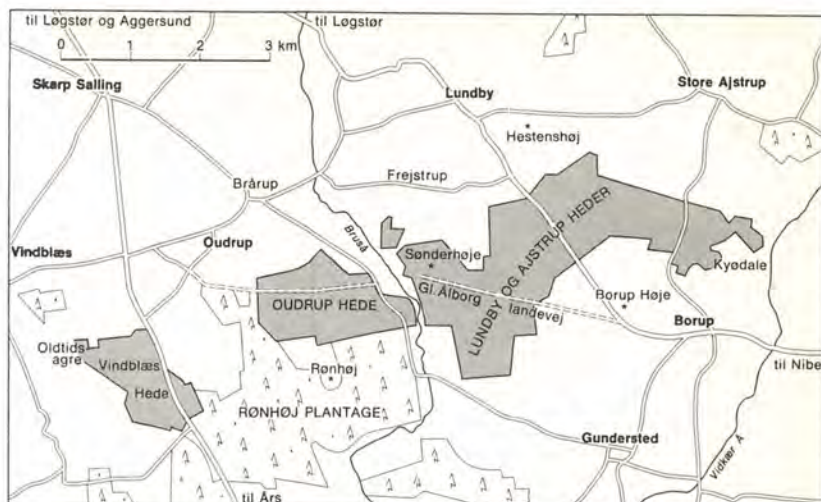
Den gamle *Hærvej* – på disse kanter lige så tit kaldet *Oksevejen* – skærer halvøen ved roden, idet den sydpå følger et strandvoldssystem, der fra begge sider når frem til *Gedsted Bro* og skærmer de brede stude-enge langs *Lerkenfeld Å*. Åens navngiver, herregården, en typisk 1500-tals vandborg, ligger ligesom sin møllegård en halv snes kilometer oppe ad åløbet.

Hjarbæk »Fjord«

Mens klint og odde, lerskrænter og lyngklædte bakkedrag stadig veksler, indsnævres *Lovns Brednings* vandflade ned mod *Virksund*, endnu et af *Limfjordens* vigtige færgesteder. Snævringens lukning med en vejdamning bevirkede, at *Hjarbæk Fjord*, der har tilløb af adskillige meget vandrige åer, i løbet af kort tid blev til en ferskvandssø og i den grad tiltrak svømme- og vadefugle, at fjorden siden 1967 har været udlagt som *vildtreservat*. Syd for *Virksund* er igen et *Knudshoved*, og her ligger *Lynderupgård*, på et rummeligt voldsted. Omgivet af grave åbner dens maleriske bindingsværksbygning sine tre fløje mod syd, for lægmanden et højdepunkt i dansk bondekultur.

Fjordens indramning er storslået. Hinsides sundet rejser en isrand bag det ærværdige *Ørslevkloster* sit bakkedrag fra *Møgelhøj* over *Galgehøj* til *Bavnehøj*, men gradvis mister landskabet højde ned mod fjorden for endelig langs vejen mellem *Lund* og *Ørum* at grænse op til *Faldborg-dalen's* sandede mundingslette. Som en morsom landskabelig detalje fortsætter denne slette i en smal bræmme sydpå fra *Virksund* på Himmerland-siden. Fjorddybet og lavningen ved *Ørslevkloster Sø* lå isfyldt, mens smeltevandet aflejrede sine sandmasser langs deres sider. Også næsset, der fra landsbyen *Borup* strækker sig op mod *Jordbro Å's* munding, er en del af denne flade. Mens *Faldborg-dalen* kun kan findes med assistance af kortet, går det sagtens uden kort med de tre stordale, der udmunder i *Hjarbæk Fjords* sydende. Helt inde fra *Rold Skov* stiler *Simsted Å's* slingrende løb mod fjorden. Havets kræfter var her i *Limfjordens* inderste vig for svage til effektivt at afspærre de brede engstrøg, og nordvestlige storme pressede fjordvandet langt op i åmundingerne. For de to alfarveje, der nordfra stævnedes mod *Viborg*, var passagen af *Simsted Å* derfor altid den alvorligste hindring.

Fra landsbyen *Skals*, der kroner Himmerlands sydvestlige pynt, førte to middelalderveje nordover, en mod den fjordnære *Lillevejle Bro*, en anden op langs å-dalen, hvor den ved snævringen nord for *Låstrup* over *Skinders Bro* uden større besvær passerede åen og lagde kursen mod nordvest for

Oprikelig har det nordvestlige Himmerland stået med så tæt en skov, at et egern efter sigende kunne springe helt fra Viborg til Aggersund uden at komme til jorden. Nu findes flere steder hjælme og marehalm som ude i klitterne, og der er strækninger, hvor intet hus øjnes, men kun hedeflader og gamle gravhøje, der fortæller, at der engang har været mange bebyggelser på egnen. Især på de store høje fra bronzealderen og en senere tids kirker som fremfor alt Skarp Salling kendes det, at det ikke har været fattige udbygder, som klimaforværring og sandflugt her forvandlede til folketomme vildmarksområder af formidabelt omfang. Som et minde om livets kår og landskabets udseende i fjerne tider ligger sønden om Skarp Salling nu de store fredede og næsten sammenhængende hederester omkring landevejen Løgstør-Nibe. I den vestlige del af Vindblæs Hede omgiver lave volde i lyngen jernalderbøndernes agerfelter, og tværs gennem Oudrup Hede og Lundby Hede går i omtrent lige øst-vestlig linie det tilgroede spor af den gamle alfarvej, der forbandt hærvejsgafflen Viborg-Aggersborg og Viborg-Alborg. I frapperende kontrast til den kilometervide lyngflade, der breder sig på begge sider af vejen mellem Borup og Lundby, skyder stejle lyng- og enebærgrøede bakker og slugter sig ud i dalføret med kær og småmoser langs Bruså og Vidkær A. Navnlige berømmer naturelskere det pragtfulde strøg ved Kyødale med udsigt til Søbbør Sund som et sidestykke til Rebild Bakker.

ved *Gjørup* at genforenes med *Hærvejen*. Nutidens hovedvej går fortsat over Lillevejle Bro, Skinders Bro ligger derimod i dag nok så ensomt øst for den store *C. E. Flensborgs Plantage*.

TRESYSEL-
STEVNET

Var den rejsende ad disse veje nået velbeholden til Skals, havde han endnu det værste tilbage. Mens nutidens brede linealtrukne vejdæmning ubesværet leder trafikken hen over *Skals A's* kilometerbrede engflade, søgte den endnu i begyndelsen af 1800-tallet i en bue vestover, omhyggeligt følgende den mest bæredygtige rute ned mod *Langvejlen*; men pressedes fjordvandet ind over engene, måtte man enten tiltræde den femten kilometer lange omvej ind over *Løvel Bro* eller om muligt med båd lade sig sætte over til *Vorde*.

Dermed havde den rejsende lagt Himmerland bag sig, men sydfra fører endnu en dal *Fiskbæk A* ud til fjorden. Omkring åens mundingsvig ligger landsbyen *Kvols* mod vest, *Hjarbæk's* ladeplads – engang *Viborg's* havneby – og fiskerleje mod øst. Også dette var altså et sted af strategisk værdi. Over *Hjarbæk* nåede *Viborg* havet, i bugten ved *Kvols* – ud for *Knudshoved* – lader en middelalderlig krønike *Knud den Hellige* samle sin ledingsflåde, og ved landsbyen *Fiskbæk* passerede – og gør det stadig – den vigtige vej, der fra *Viborg* over vadestedet ved *Skive* ledte mod *Mors* og *Thy*. *Hugo Matthiessen* skildrer

i sin bog »Limfjorden« egnen – hvor tre sysler rakte frem og mødtes til stævner, hellige som profane – i følgende ord: »Ådalene giver billedet dybde; det føles, som om Midtjyllands indre fra alle sider lukker sammen om denne indvig i magtfuld tyngde af fortid, – uden at se Viborg aner man byens nærhed«.

Sporene fører dog endnu længere bagud i tiden og knytter altings sammenhæng, for allerede under storiens afsmeltning udformedes det landskab, der blev bestemmende for hærstræders og købstæders beliggenhed.

For ikke helt at forsømme indlandet kan man som en himmerlandsk finale følge den vigtigste vejlinie nordover fra *Viborg* mod *Ålborg*. Viborg var stedet, hvor dalstrøg og veje mødtes, Ålborg *Hærvejen's* nordlige endepunkt, stedet, hvor folk og gods ind- og udskibedes fra eller mod fjernere mål som Sverige, Norge og Island.

Uden større problemer fører vejen, som den altid har gjort, op gennem højlandet nordøst for Viborg, men nord for landsbyen *Løvel* indsnævres plateauet, idet *Skals A's* brede dal omgiver det til begge sider. Både nord og syd for *Løvel Bro* skyder sandterrasser sig ud i dalføret, åen delte sig i flere løb adskilt af småholme. Nu har åregulering og vejdæmning indskrænket det til ét, men oprindeligt førte et system af tre dæmningsforbundne broer over åens tre løb. Fra broen går det på ny opad, med *Navndrup Møllebæk's* forkløftede dalfurer omkring landsbyen *Roum* på landevejens højre side, men ellers bærer det ubesværet hen over plateauet, endog *Simsted A's* snævre leje passerer nemt mellem stationsbyerne *Ålestrup*

Mens de i dyrket mark hurtigt udviskedes til ukendelighed, kan man i udyrket terræn på sydskråningen af *Skals A-dalen* endnu finde de ældgamle hulveje, der førte ned til bunden af dalen, hvor åen, skjult i baggrunden af billedet, i dag krydses af landevejen *Viborg-Løgstør* som fordums af *Hærvejens* forbindelseslinie med overfartsstedet til det nordenfjords *Aggersborg*. Det var ad den vej, *Knud den Hellige* flygtede i 1086 på det dødsridt, som først endte i Odense. Allerede da havde århundreders færdsel på ådalens sider vel slidt det brede bælte med de mange vejspor i den sandede bund. Man har hele tiden søgt hen i det spor, der syntes bedst fremkommeligt, og har de alle været for opkørte, kørte man blot et nyt »slag«. De påfaldende smalle spor skyldes, at vognene var ganske små.

og *Simsted*. Øst om *Testrup* bliver terrænet mere vildsomt, men efter at *Lerkenfeld Å* er krydset ved *Højslev Mølle*, følger den tusindårige handelsvej en slette, på begge sider indrammet af bakkeland. Ved *Store Binde-rup* drejer en sidevej fra mod Vesthimmerlands hovedby, *Ars*, og længere mod vest ligger endnu en vigtig stationsby, *Farsø*, hvor landsdelens skildrer, *Johannes V. Jensen*, fødtes i 1873; faderens slægt nedstammede gennem talrige generationer fra vesthimmerlandske bondeslægter, så hans fortællinger har dybe rødder.

Videre går det over *Sønderup* og *Suldrup*, stadig ad stuedrifternes middelalderlige rute, men mens nutidsvejen langs *Sekshøje Plantage* lægger kursen østpå op over bakkelandet mod *Støvring*, fortsatte Hærvejen mere direkte over *Guldbæk* og *Svenstrup* mod sit bestemmelsessted, Ålborg.

Sallingland øst

Skive Fjord's to bredder er vidt forskellige. Mod vest trækker en sammenhængende klintkyst sin bue nordover, mens østsiden er rig på overraskelser. Endnu rigere var den i stenalderhavets tid, da *Halskov*, *Stårup* og *Lundø* lå som et arkipelag omsluttet af fjord og sund. Siden har landhævningen svejset dem til fastlandet, men stadig er de mere fjord- end landvendte. *Lundø* udgjorde i middelalderen et særligt birk under *Viborg Domkirke*, betydningsfuldt på grund af forårets trækkende sildestimer. Fra landsbyen strækker *Jelse Odde* sin sommerhusdækkede klithede nordover og skiller fjorden fra *Lovns Bredning*. Inde ved fjordbunden udmunder *Skive Å*, i Vestjylland kaldet *Karup Å*, og herfra strækker *Krabbesholm's* klintskove sig nordover, rige på eg og elm og med køkkenmøddinger langs bakkefoden. Kystens jævne bue afbrydes først ved *Astrup Vig*, hvor *Jeppe Aakjær's* gård *Jenle* ligger enligt over klinten. Her boede digteren fra 1909 til sin død i 1930. Klintkysten fortsætter lige til *Fur Sund* kantet af et smalt forland.

FUR

Mens Salling ifølge *Steen Steensen Blicher* »i stedet for bakker har kun højninger, i stedet for dale, lavninger«, er øen *Fur* helt anderledes dynamisk. Mod syd rejser den sig blidt af havet, og den langstrakte landsby, der fra kirken strækker sig helt ind til *Debel*, er en fynsk idyl, et smilende, rundbakkert lerland. Pludselig skifter så landskabet ganske karakter, og de sandede bakker tårner sig op som en bjergkam, furet af kløfter både mod nord og syd. Dette bakkede overdrev åbner særlig mellem *Lille Jens' Høj* og *Smediehøje* et vældigt udsyn mod Mors' klintkyst i vest, Hanherred-vejernes lave kiming mod nord, *Livø's* bastion og *Ertebølle's* klint mod øst og hele det rige Salling i syd. Højderyggen er sørgeligt arret af mo-lergrave, til gengæld har højlandet lykkeligt undgået større, sammenhængende plantager, så skoven kan ses for bar træer. At underlægge sig øen i sommerdaggrøet, travende langs stenede strande under mo-lerklinternes stejle hæld, runde atter et *Knudshoved's* fremskud i vest for med østensolens modlys i øjet at trave over strandvoldens brede lyngslette er et erindringens højdepunkt, aftenens sidste solstråler i rød glans mod fjerne kliner og det stærke spil af lys og skygge over bakkedrag og kløfter et andet landskabeligt minde.

Fur var alle dage en tætbeholdt ø, for kombinationen land-hav skabte som altid mulighed for dobbelthverv. Fra juni til langt ud på efteråret var alt mandfolk optaget af ålefangsten, der blev drevet både med krog, glib og pulsvod. Blicher skriver om Fur: »... hvor jeg i fjor talte 56 fiskerbåde, og det ikke af de små.« Furboerne levede nøjsomt: »En spegeål, et stykke brød og en bøtte sur mælk er et godt måltid for en Furbo«. Som himmerlænding og morskning foragtede også furbo sallingboens vellevned. Med høj røst råbte han

fra Fur ud over sundet mod Sallingland: »Hvad er sallingboens største glæde?« – og når ekkoet fra bakkerne pligtskyldigst svarede »..æde«, godtede furboen sig inderligt. Dette skriver *Hugo Matthiessen* i sin bog om Limfjorden og karakteriserer samtidig kontrasten mellem øens blide syd og det barske nord: »Når mørket faldt på, og vinden puslede i den tørre lyng, er manganen furbo i rædsel flygtet ned over bakkerne til de egne, hvor mennesker boede«.

Fur rummer dog endnu et landskab, idet vestenstormene mod øst har udstyret øen med to elegante horn. Mest bombastisk er det nordlige, *Færker Odde*, der som en plantageklædt trekant går to kilometer til havs, kun spidsen er urørt i alle stadier af tilgroning. *Engelst Odde* er mere varieret. Her skyder morænelandet sig frem mod øst, og oddevæksten er foregået i store buer, der har skabt et prægtigt lagunelandskab ind mod *Færker Vig*. Eventyrlandet begrænses mod syd af den gamle klint, men mellem denne og den nyeste strandvold, som har været stadig gennembryder ved storm, findes lagune ved lagune, også de i alle stadier af tilgroning. Det er et spændende landskab, fordi det faktisk omskibes af hver ny storm.

RØDSTENEN

Fur nyder den sære gunst at være kendt af Gud og hvermand, selv når de aldrig har sat ben på øen. Dens mærkelige sten- og jordarter kan være gået aldrig så grundigt i glemme fra skoletidens geologitimer, men navnet sidder fast, og så er der *Rødstenen*, som har givet titel til en Blicher-fortælling. Det er en rødlig jernsten-knold, der henved 40 m i omkreds rager op af Fur i *Langsted Huller*, en af de ejendommelige dalslugter, der fra udsigterne falder ned mod nordstranden. For de gamle furboer har bakkelandet – som også *Hugo Matthiessen* skrev – været fyldt med uhygge og mystik, og særlig *Rødstenen* har der stået rædsel om. Uden tvivl var stenen engang hellig og blev dyrket, og så sent som da *Christian VIII* besøgte den, havde »de underjordiske« og andet bjergfolk pyntet *Rødstenen* med blomster, hedder det.

Salling vest

Var *Randers-egnen* landsbyernes land, karakteriseres »højningerne«s Salling ved spredte gårde. Gårdklyngen omkring forte og gadekær er halvøen ganske fremmed. Både landskab og bebyggelse er åben. Den tilgroede klintkyst runder i nord *Sæbyhage* og går ind i *Salling Sund*. *Glyngøre*'t afbryder. Lige overfor ligger *Mors' Nykøbing* bag sit »øre«, og jernbaneløbet valgte dette nærpunkt, mens bilalderen senere fandt tilbage til den gamle færgerute mellem *Pinen* og *Plagen* (*Mors*). Da forrige århundredes bondefiskeri blev eneerhverv og bådene større, samledes fiskeriet i de forhåndenværende havne. *Glyngøre* blev en af dem og gik med starten af *Glyngøre Fiskeindustri* i 1940 ind i en ny æra.

Mens Sallings østkyst altid har haft et lineal-forløb, var vestsiden under stenalderhavets regime et fliget foretagende, som først landhævning og strandvold i forening har fået pudset af. *Lysen Bredning* har dog stadig format. Ganske vist sendte stenalderhavet her sin femfingrede forgrening dybt ind i halvøens indre, men endnu er udformningen fantasifuld. Fra syd forsøger *Hjortholm's* fremspring – uden held – at blokere bredningen, men først det robuste højland mellem *Sestor Odde* i nord og *Hjerk Bjerg* i syd klarer jobbet, dog kun for på ny at lade fjorden svulme i *Harre Vig*. En smal fjord baner sig vej nordover, men det, landhævningen ikke fik bugt med, klarede mennesket, *Harre Nor's* inderste halvpart blev tørlagt. Tilsvarende trænger *Hjerk Nor* i syd dybt ind i baglandet, men længere sydpå har havet måttet give tabt. *Rødning Å* og *Mollerup Sø* er forsvarligt afskåret, og i den sydligere havbugt er *Spøttrup Sø* helt forvandlet til eng. Endnu for hundrede år siden rejste studegården *Spøttrup's* gavle sig

Hele den vejromsuste Kås-halvø er fredet med sit vindklippede egekrat, sin »rene« hede og Kås Sø, de sidste rester af det stenalderhav, som her engang omskyllede flere småøer af istidsjord og hamrede sin brænding mod de stejle skrænter på søens østside. Det øde og barske næs repræsenterer et sjældent stykke uberørt natur, som besøgende dog må nøjes med at nyde fra markvejen, der fører forbi herregården Kås ned til stranden. Også her gælder kun den almindelige ret til færdsel, mens ophold og badning ikke er tilladt.

stejlt over søbredden, nu er kun voldgravene tilbage, men senmiddelalderlig, indeklemt på sit snævre voldsted, med adgang over trange broer er den trods fordums vanrøgt alligevel et vigtigt monument over herreborgsbyggeriet i en egn, hvor der var større fare for bonderejsninger end for belejring af en regulær krigshær med kanoner.

Med den barske, vindomsuste halvø *Kås* vest for *Lihme* skyder Salling sit knæ frem, afspærre endnu en lagune og giver plads til en anden storgård, *Kås*, der rejser sin røde klump bag den fredede egeskov *Brigsbjerg Krat* og den olivengrønne hede, bortset fra de mange gravhøje et stykke uberørt natur uden selvsået fyr og andet »ugræs« og derfor af stor videnskabelig interesse, bl. a. er der her fundet ikke færre end 16 myrearter. Rundt *Kås Hoved* rejser så klinterne sig på ny med dybe, skovklædte slugter og drejer mod sydøst, mod den største af Sallings strandsøer, *Sønder Lem Vig*, der samtidig er landskabets grænse. Lagunen er blot den yderste rest af en dyb stenalderfjord, som trængte ind i den lavning, som går fra *Skive Fjord* til *Venø Bugt*, udformet af Karup-dalens smeltevandsflod.

Djursland At få hægtet *Djursland's* prydelige gevækst på det jyske fastland klares nemmest ved at betragte den som en udløber af det østjyske isfremstød, hvis isrand som en stor bue rækker fra stationsbyen *Søften* nordvest for Århus over *Hornslet* og *Mørke* til *Glatved* med det store *kalkbrud* syd for Grenå.

Buens rod Fra *Lilleå's* bræport ved *Søften* strækker isranden sig mod NØ som en landskabsgrænse mellem et storformet, roligt landskab mod NV og et uroligt, småbakket terræn mod SØ. Storlandsbyen er som overalt i det øst-

I det bølgede land norden om Hornslet går bakkerne over i Djurslands hedesletter.

lige Jylland fremherskende bebyggelsesform, men hvor terrænet som vest for *Løgten* ganske forfalder til småtoppe og mosehuller, ligger gårde og husmandsbrug mere spredt. Fra indlandets højder falder terrænet i kuplede bakkedrag ned mod *Kalø Vig's* store runding. Umiddelbart syd for *Hornslet* ændrer landskabet karakter, og småbakkernes kaos afløses af langstrakte bakkerygge, der i flere parallelrækker kan følges i en bue over *Mørke* til *Fårup*, et typisk randmorænelandskab. På den første strækning begrænses bakkekæden yderligere af den store *Rosenholm*-sænkning, hvor mindre sandsletter er vidnesbyrd om en lokal bræport. Fra sænkningen udspringer *Rosenholm Å*, der nordover får forbindelse med *Alling Å* på dens løb til *Grund Fjord*. Endnu mere spændende bliver landskabet ved *Fårup*, hvor en række markerede grusbakker grænser op til *Ryom Å's* moselavning. I dette afløbsområde for den østjyske isrand ligger fem herregårde, tre langs *Rosenholm*-*Alling Å*: *Rosenholm*, *Clausholm* og *Gammel Estrup*, to ved *Ryom Å*: *Skaføgård* og *Ryomgård*. Lidt nord for *Skaføgård* ligger *Pindstrup Mose*, udgangspunktet for det landsdækkende tørveforetagende *Pindstrup Mosebrug* med nærliggende afdelinger i *Ryomgård* og *Auning*.

KALØ

Fra *Fårup* er isranden vanskelig at finde i det bakkede landskab over mod *Kalø*, idet dog en tunneldal vest for skolebyen *Rønde's* høje bakkedrag har ført smeltevand frem mod den. Mellem isranden og *Kalø Vig* ligger fortsat et tre kilometer bredt, uroligt bakket terræn prydet med løvskove og med landsbyer og enkeltgårde spredt mellem bakkerne. Følges fra *Hornslet* eller *Mørke* til fods en af de småveje, der over det urolige højland fører ned mod den glitrende vig, venter en oplevelse. For enden af den historiske vej, *Rønde Gyde*, der omgivet af levende hegn leder gennem det dejligste herregårdslandskab, ligger på strandengene i vigens bund *Kalø Slotsruin* og løfter sin vejrslagne og forvitrede tårnkolos mellem forblæste træer og tjørne på voldgravens skråninger. Fra vandet omkring den lille landfæstede *Kalø* hæver bakkelandet sig amfiteatralsk gennem

Hestehave og Ringelmose Skov og når i *Store Bavnehøj* sin tophøjde på 102 meter. På bakkehældets overkant – på gammeldags manér gennemskåret af hovedvejen fra Århus til Grenå – ligger *Kalø Hovedgård*, hvor Jagtforeningen siden 1945 foruden landbruget og skovene har drevet de to institutioner *Vildtbiologisk Station* og *Kalø Jægerskole*.

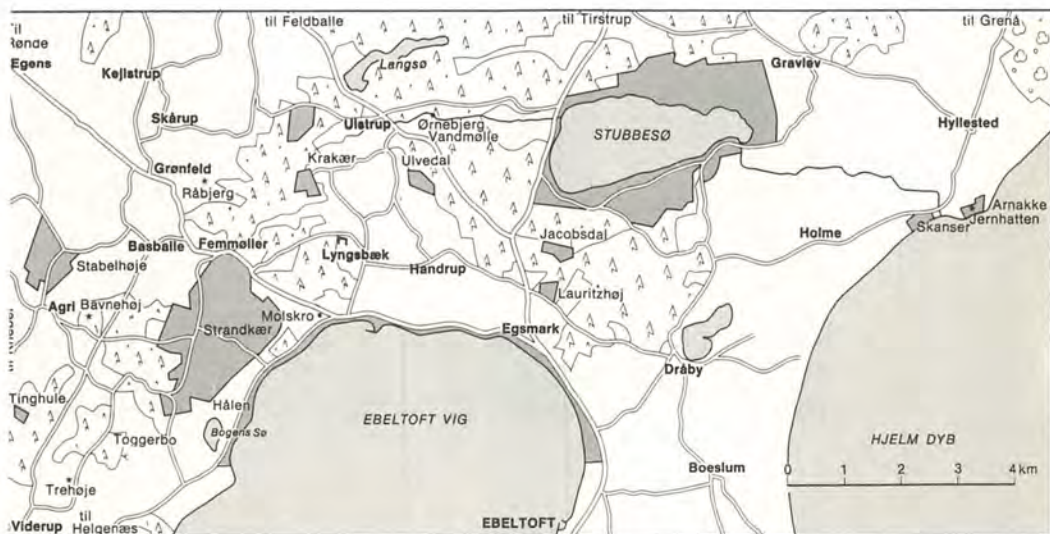
Slettelandet

Fra landsbyen *Feldballe* lidt længere ude ad Århus-Grenå-vejen ophører israndens storbakkede præg, og landskabet får vestjysk karakter. Nord om de store bakkebuer, der konformt omkranser *Ebeltoft Vig*, følger et bredt, plantageklædt *dødis*-landskab, hvor *Øjesø*, *Langsø*, *Stubbesø* og talrige mosefyldte lavninger markerer de største ismassers spor og dette igen bræmmes af den hedeslette, der over landsbyerne *Rosmus*, *Tirstrup*, *Stabrand* og *Mårup* førte fremstødet smeltevand mod nordvest til *Randers Fjord*. Her anlagde tyskerne en af deres flybaser, siden krigen kombineret militær og civil flyplads. Hvor isranden ved *Glatved* når *Kattegat*, lå den djurslandske gletschers største bræport, og smeltevandets tordnende vandstrøm omformede undergrundens kalkbrokker til velafrundede rullesten, der i dag danner grundlaget for de talrige kalkbrud og kalkværker, der omgiver *Glatved*. Herfra søgte brævet vestpå gennem den dal, der fører *Hallendrup Å* mod *Kolind*. Midt i dens enge ligger herregården *Høgholm* omgivet af store avlsgårde som *Obdrup*, *Bjørnholm*, *Drammelstrup* og *Råmose*, mens landsbyerne er få og små.

De store vige

Et nyt østjysk fremstød, der afbrød indlandsisens tilbagesmeltning, omformede en sidste gang halvøen. Allerede før denne isstrøm nåede frem, strakte et højland sig over *Agri* ned mod *Helgenæs*, og dette fremspring spaltede gletscheren i to tunger, en, der bredte sig ind over *Kalø Vig*, og en, der trængte sig frem i *Ebeltoft Vig's* sænkning. Endelig tvang en tredje strøm sig vej op langs halvøens *Kattegat*-side. Foran deres rande og mellem sig aflejede og opskød gletschertungerne vældige bakkedrag, der når deres kulmination i landskabet mellem *Agri* og *Fuglsø*.

Friest udsyn er der fra *Stabelhøje* nord for *Agri*. Mod nordvest når blik-

ket over det lerede bondeland frem til *Egens Vig's* bugtede indskæring med Kalø Slotsruins ensomme bakkenæs og bag den Hestehave og Ringelose Skovs grønne frodighed med *Rønde* som horisont, mod sydvest *Knebel Vig*, afgrænset af de engforbundne moræneøer ved *Øhoved Huse*, og bag vigen *Mols-halvøens* morænebakker med talrige smålandsbyer. Kysten rundt nås *Begtrup Vig* i stejle lerkliner eller badestrandenes plantage- og sommerhusdækkede strandvoldssletter. Den fligede kystlinie gav mulighed for at ernære sig både som husmand og fisker. Landingsbroer ved *Knebel*, *Begtrup*, *Skødshoved* og *Kalø* tjente både fiskeri og småskibsfart. Vendes nu blikket mod øst, lukker *Mols Bjerger's* lyng- og plantageklædte bakkehæld hurtigt for udsynet. Herinde lå landsbyernes overdrev, hvis ensomhed kun blev brudt af enkelte smålandsbyer: *Fuglsø* med fem gårde ved gadekærets idyl, *Bogens* og *Toggerbo* med tre, *Strandkær* med to; men udkommet mellem de tørre sandbakker var magert, en efter en blev gårdene forladt, omdannet til sommerbolig eller – som den gamle bindingsværksgård *Nedre Strandkær* – til biologisk feltstation, *Molslaboratoriet*, under Århus Universitet. Lyngen bredte sig over ager og alminding og gjorde skønhedsmæssigt landskabet endnu rigere. Skønnest er dog de storslåede *Mols Bjerger*, når gyvel og kirsebær sidst i maj står i blomst.

Ved stenalderhavets gamle klintlinie mellem *Bogens Sø* og *Femmøller Kro* fuldender landhævningsens brede forland egnens naturrigdom. *Femmøller* er en morsom kulturhistorisk detalje. *Ebeltoft-vejen* følger her en dal, der sender sine kløfter ind i det omliggende bakkeland. Det sandede højland fødte talrige kildevæld, tværdæmninger skabte en række damme, og de fem møller lå på række ned gennem dalen: *Overmølle*, *Kærrismølle*, *Gladsmølle* og *Skovmølle* plus en femte, som borte har taget.

På *Mols* har brænen huseret og maset bakker op, så det batter til navn af »bjerger«, men runde og buttede luner de sig så tæt og inderligt ved hinanden, at en vandringsmand nok kan føle sig hyggeligt ene, men aldrig et fjeldødes kuldslåede ensomhed. Nordligst i dette enestående landskab ligger *Stabelhøjes* tvillingkupler, her set fra *Toggerbo* og selv med den skønneste udsigt, nemlig også mod vest over *Kalø Vig*, i belønning til sine »bestigere«.

Helgenæs skyder sig ud mod syd fra Mols med sine egne vældige og smukt formede bakker og en vid og sjældent dejlig udsigt. Sydligst rejser sig Sletterhages imponerende overdrevs-skrænter, hvis »tinder« krones af en gammel tysk radarstation og – på hagen længst i vest – det radiostyrede Sletterhage fyr. Dets hvid-rød-grønne dobbeltblink rækker 13 sømil, og i tåge varsler desuden et to-tonet signal hvert halve minut den farlige pynt.

Svejset til Mols ved et ø-forbindende drag ligger *Helgenæs'* bakkeknode mod syd – som et springbræt til det Samsø, det minder så meget om. Fra *Dragsmuren's* kampestensdige, et gammelt vildtbanehegn tværs over tangen, fører vejen mod *Borup* forbi *Ryes Skanse* fra 1849 og langs den forlandsbeskyttede kystklint, men bortset fra fladlandet her og ved *Sletterhage* i syd, går Helgenæs i hav med næsten færøsk stejlehed. Dens kyster er stenede, med klinternes moræne som en god leverandør, hist og her afløst af tertiærrets plastiske lermasser, der som en lavastrøm glider over den smalle strand eller i store skred aftrapper de stejle klinger. Strandkål gror frodigt mellem rullestenene, og rige kratskove veksler med stejle skred og gør strandturen fuld af oplevelser, men også halvøens indre byder på afveksling. Intet sted er bakkerne så bakkede og udsynet så frit, kysten så varieret og det dybe vand langs stranden så klart.

Mens Knebels halvø afspærre Kalø Vig, ligger *Ebeltoft Vig* åben for sydlige stormretninger, og brændingen har da også hamret den til en regelmæssig bue, som kun brydes af *Ahl Hage's* havaflejrede fremspring. Bugtens runding understreges af gletschertungens bakkekamme, der fra *Mols Bjerge* som flere parallelkammer drejer østpå mod *Ebeltoft*. Ved denne lillekøbing opløses regelmæssigheden i et regelløst virvar af småbakker, mod syd strandvoldsforlænget til et bredt forland.

HJELM Mod sydøst, fem kilometer fra land, ligger de fredløses *Hjelm*. Som sin storebror, Anholt, er øen havdrejet omkring en 45 m høj morænekerne, men da Djursland lærer for vestenvinde, går Hjelm's lange gren ikke øst-, men vestpå. Ensomt ligger den, og dramatisk kort er dens historie. *Marsk Stig* byggede efter Erik Klippings mord i Finderup her sin borg, hvorfra han bekrigede sin modstander, Erik Menved. Efter marskens død levede de fredløse endnu en årrække

på øen, indtil Erik Menved i 1306 erobrede den og nedbrød borgen. Tre voldsteder kan påvises, og talrige mønter samt indicier for de fredløses falskmøntneri er fundet. Øen overgik senere til herregården Gammel Estrup, men ejes nu – bortset fra fyret – af et århusiansk grusfirma.

Guirlandekysten Ebeltoft-Grenå

I en guirlandes store fladbuer går kystlinien nordover mellem Ebeltoft og Grenå. De gamle havarme ind mod *Dråby Sø* og *Stubbesø* er forlængst afspærret, og *Jernhatten's* høje tertiærknode går frem som et kap. Klintkysten fortsætter op langs *Sønderskov*, hvorefter *Nørresø* ved herregården *Rugård* igen repræsenterer et afspærret fladvand. Ved Glatved bræmmes kysten af et ruinlandskab, idet talrige kalkbrud æder deres uregelmæssige sår ind i brinkerne. *Katholm Skov's* bakkeland følger, og op mod vandborgen *Katholm* optræder en ny kysttype, idet stenalderhavet som et smalt sund over *Alsrode* enge har strakt sig nordpå bag nogle lave moræneøer, *Havknode* og *Annebjerg*. Ved den sidste ligger tilbage af strandvoldsslettens lagunesøer de nu nærmest udtørrede *Klitsøer*.

Kolindsund

Grenå ligger på et strategisk sted. Fra dette punkt strakte stenalderhavet sig som en smal fjordarm over mod Randers Fjord og næsten helt ind til Viborg, så hele det nordlige Djursland var skilt fra som en veritabel ø. Endnu 1872 eksisterede *Kolindsund* som en langstrakt sø, der gennem årtusinders strandvoldsdannelse var blevet afskåret fra havforbindelse, men så begyndte her som så mange andre steder i landet dansk og udenlandsk kapital i forening at skabe ny jord. Først måtte det omliggende højlands grundvand lukkes ude, hvorfor hele det bugtede, 18 km lange sund blev omgivet af et 48 km langt landdige med ringkanal. Midt i herligheden byggedes den første pumpestation ved *Fannerup*, og i de følgende år tømtes det lavvandede sund for vand. Efter tørlægningen gravedes midtkanalen, en pumpestation rejstes sydvest for Grenå, vandstanden sænkedes yderligere, og 23 nye landbrug skabtes. Ved projektet indvandedes 2400 ha landbrugsjord, hvoraf halvdelen drives af de nyetablerede brug, resten af de omliggende lodsejere. 60 km vej og 55 adgangsbroer blev anlagt. Jorderne ligger mange steder 3 m under havoverfladen; de drives overvejende kvægløst med korn, frø og græs som hovedafgrøder.

»Fremmed«miljøer

Nord for Grenå breder sig et natur- og kulturlandskab forskelligt fra den øvrige landsdel. Mest minder det om Stevns, særlig omkring sognebyerne *Hammelev*, *Voldby* og *Gjerrild*, hvor morænefladens givtige agerland strækker sig ubrudt ud til de lave kalkbrinker ved *Fornæs*, *Sangstrup* og *Karlby Klint*. Fladen fures af en række større og mindre dalstrøg, der fra *Kolindsund* søger nordpå mod Kattegat. I den vestligste og største ligger herregården, nu nonneklostret *Sostrup*, men i uændret majestæt som altid med avlsgården oppe på det tørre, borganlægget med sin voldgrav ude i den våde dal.

Vestfor er det slut med frodigheden; bag *Sostrup* dækker *Overskov* sandjorderne, ud mod kysten den store *Emmedsbo Plantage*. Samtidig afløses lerjordernes firlængede gårde af sandets husmænd, og endnu engang bliver havet en vigtig bidragyder til det magre udkomme. Stenalderhavets tilgroede brinker, strandvoldenes forland, der jævnt går over i det brede fladvand, alt minder om kystlandskabet i Thy og Hanherrederne. Når dertil lægges klitzonens fiskerlejer ved *Bønnerup Strand* og *Fjellerup Strand*, er billedet fuldkomment. Overgangen mellem det frodige land ved Fornæs og det magre ved Fjellerup er næsten lige så markeret som mellem Lemvig og Harboør.

I det djurslandske »Stevns« med de mange limstenskirker, undtagen i Rimsø, gemmer samme Rimsø til gengæld på denne præstegårdssydil fra 1593, da Simon Poulsen Skoning var præst på stedet. Sammen med tre udlængger har den gamle stuelænge dannet et firfløjet sluttet anlæg på i alt 78 fag egebindingsværk. I en af krogene (t.h.) har de gode Rimsøpræster deres private lille smutlåge til kirkegården, som ligger lige syd for præstegården.

Fiskeriet er i dag koncentreret ved Bønnerup Strand, hvis fremskudte havn er hjemsted for over tredive kuttere. Til gengæld er klitheden mellem Fjellerup Strand og *Lystrup Strand* omdannet til et otte kilometer langt og tæt belagt sommerhusstrøg. Men ikke blot kysten er rekreativ. Store dele af det sandede småbakkede moræneland mellem Kolindsund og kysten henligger som mose- og skovområder, og kun omkring kirkebyerne *Ørum*, *Tøstrup*, *Nimtofte* og *Vivild* er agerland fremherskende. Den lyngbevoksede højmose *Fuglsø Mose* ligger som tyngdepunkt i et småmosevivar, der over *Horsmose* breder sig mod sydøst til *Ramten-Dystrup Søerne's dødis-lavn*inger. Kun jordhungrende husmænd brød ager i dette ingenmandsland – for i dag på ny at måtte opgive ævred. Søerne var oprindeligt én stor sø, men en sænkning af vandstanden delte dem i to, og samtidig bredte udstrakte rørskove sig over fladvandet og tiltrak et fugleliv, så der vel efterhånden her er tale om Djurslands rigeste og mest vildsomme fuglelokalitet.

Slotsegnen

Vest for dette tredje miljø i det djurslandske følger et fjerde, introduceret ved *Løvenholm*. Mens slottet med sine runde hjørnetårne i dag er lejrskole, drives det store skovdistrikt og avlsgårdens jorder fortsat af godsadministrationen. Øst for *Løvenholm Skov* lå en stor hedemose, der for godt hundrede år siden blev opdyrket og udskilt som gården *Georgsminde*, men hvis sandede jorder siden blev udparcelleret i godt en snes husmandsbrug.

Mellem stationsbyerne *Auning* og *Allingåbro* danner *Alling Å-dalen* Djurslands vestlige grænse, og det småbakkede moselandskab afløses på ny af morænelerets frodighed. Midt i denne livsalighed, hvor den gamle vej mellem Randers og Grenå passerer stenalderfjorden, ligger *Gammel*

Estrup. Som et eventyrslot rejser det sig af engen, mens det mod vest får læ af det høje bakkeland, hvor også storlandsbyen *Fausing* er et besøg værd. Gammel *Estrup* blev 1930 omdannet til *Jyllands Herregårdsmuseum*, et oplagt punktum for Jyllands stateligste vandborg, og 1972 flyttedes, lige så oplagt, *Landbrugsmuseet* hertil fra Kongens Lyngby.

Følges den brede ådal ti kilometer vestover, træffes endnu et klamt gammelt herresæde, *Clausholm*, som centrum i sit lerede kongerige med talrige omliggende avlsgårde og fæstebyer. Også *Clausholm* betjener og udnytter i dag bilisternes behov for et søndagsmål og har ligesom *Rosenholm* og – langt hinsides *Randers* – *Tjele* fået sit cafeteria.

Rougsø-pynten

Mellem *Allingåbro* og *Udbyhøj* yderst i *Randers Fjord* lå endnu en leret storø i stenalderhavet. Bortset fra enkelte godser som *Stenalt* i syd og *Estruplund* i vest domineres den af sine fire kirkebyer, blandt hvilke *Ørsted* er en af landets største; i middelalderen var den rigtignok også det lille *Rougsø herred's* købstad, endda med sejlrende til *Grund Fjord* og egen havn, hvor der nu er gadekær, og stadig en gade kaldet *Toldbodgade*. Til alle sider bræmmes den gamle klintkyst af udstrakte engdrag, og ager og eng gav grundlag for en tæt befolkning.

VEJR OG KLIMA

Blandt de lokalboende er det en kendt sag, at vejret i visse dele af Midtjylland er bedre end i andre. Er det ustadigt en sommerdag i det indre af landet, lægges gerne søndagsturen til *Mols* eller det ydre *Djursland* eller et andet sted langs *Kattegat-kysten*. Kniber det ellers med snemængden, véd skisportinteresserede at tage til det indre af *Himmerland* eller til *Silkeborg-egnen*. Ligesom på *Nørrejske Ø* kommer foråret sent på disse kanter, og lokalt mærkes den kølige forsommer i det indre af *Rold Skov*, hvor engblommerne springer ud 14 dage senere end ved *Randers*.

«Storebjørn» arbejder ved Hals Barre. Her melder der sig altid isvanskeligheder.

*Djurslands
varme-egne*

Tallene fra de meteorologiske målestationer bekræfter i nogen grad disse subjektive fornemmelser, selv om forskellighederne ikke ser ud af så meget i tal. Længs *Djursland's* sydlige og østlige kyster minder klimaet meget om Store Bælt-området. *Årsnedbøren* er lav i forhold til landsgennemsnittet – fra 490 til 556 mm for de forskellige målestationer – og somrene er varme, med en *middeltemperatur* for juli på over 16° og for september på godt 12°. Vegetationsperioden er dog ikke så lang som andre steder i Store Bælt-området, idet vinteren begynder tidligere og ophører senere, så antallet af *frostdage* bliver temmelig stort. Det hører absolut til undtagelserne, når der den 9. oktober 1969 var hele 22° varmt ved *Fornæs*.

TØRKEREKORD

En regulær dansk varmerekord har Anholt, hvor der i 1879 målttes den hidtil mindste årsnedbør med 305 mm mod 491 mm for landet som helhed (1933).

*Det kølige
indland*

I det indre af *Himmerland* og i en zone over *Viborg* til *Silkeborg* ligger – ligesom i dele af *Vendsyssel* – maj måneds gennemsnitstemperatur omkring eller under 10,5° og oktobers under 7,5° mod 9–10° for hele landet. Januars middeltemperatur er ÷ 0,3° mod 0° for hele landet, og antallet af frostdage er omkring 110. *Nedbøren* er ret høj, fra 680 til 730 mm, og vækstperioden er kort. Disse forhold knytter området til det *subboreale* klimaområde, dvs. at klimaet er mere nordligt end i det øvrige land.

»Normal«-
klimaets
mellemzone

Området fra *Århus* over *Randers* op mod *Hobro* har vintre omtrent som landsgennemsnittet. Klimaet nærmer sig – med relativt milde forår, middelvarme somre og ret kølige efterår – i det hele taget det normale danske og må betegnes *subatlantisk*. Den årlige *nedbør* ligger de fleste steder omkring 600 mm, men *regn* afstedkommer betydelige lokale afvigelser.

For hele landsdelen gælder, at de betydelige klimaforskelle sammen med variationen i landskaber og jordbundsforhold begunstiger en rig og mangearartet flora.

PLANTELIV

De lave kyster

På *strandenge* eller *strandoverdrev* langs *Kattegat-kysten* træffes udbredt *smalbladet kællingtand*, *strand-tusindgylden* og *rødbrun kogeleaks*, et par steder også den i *Jylland* sjældne *tæt blomstret hindebæger*. I kanten af loer (afstrømningsrender) ved *Als Odde* ved *Mariager Fjord's* nordmunding har *vadegræs* forvildet sig fra en beplantning på fjordens sydside. I strandengenes opskylzone langs den krogede fjord og langs *Limfjorden* vokser *læge-kogleare* og den ret sjældne nordiske art *tykbladet fladstjerne*.

Moseengen

Den indre del af strandengene er påvirket af ferskvand fra det højere liggende bagland, hvorfor mange af dem har været lette at opdyrke. De få steder, hvor engene er bevaret som græsgang, findes en moseagtig flora med forskellige *gøgeurter*. På det nordlige *Salling* har i en sådan kystnær mose det mærkelige halvgræs *sort skæne* et af sine sidste voksesteder i Danmark. Den kalkelskende plante har i århundreder modstået græsning, fordi den i modsætning til de fleste urter tåler at blive bidt af i det uendelige. Den for planten nødvendige kalk hidrører fra strandskaller. En anden sjældenhed, der også favoriseres af jordbundens kalk, er den nordiske *dværgulvefod*, som ellers er udbredt i Skandinavien fjelde. I mosen ses endvidere *eng-ensian* og *baltisk ensian*. De dele af mosen, der ikke er påvirket af kalken, er hedemoseagtige med arter som *mose-troldurt*, *pors*, *blåtop*, *hunde-hvene* og *klokkelyng*. I et engdrag nær *Løgstør* vokser i mosen overgangsområde til strandsumpen *eng-klaseskærm* og *baltisk siv*.

- Strandvolde** Langs *Djursland's* øst- og sydkyster minder landskabet meget om Odshereds med svære, stenede strandvolde, nøgne klinter og bevoksede skrænter og også floraen har stor lighed med forekomster andre steder i Store Bælt-området. På strandvoldene vokser vældige *strandkål* og *væselhale* side om side med bittesmå tørbundsplanter som *læge-kokleare* og *femhannet hønsetarm*. Smukkeste er strandvoldene og skræntvegetationen udformet ved *Sletterhage* på sydspidsen af Helgenæs og ved bakkekuden *Jernhatten* sydøst for Hyllested. På rullestenene her vokser en liggende form af *skovvikke*, der ellers hører hjemme i skove med kalkbund. På den øverste sandede del af strandvoldene ved *Glatved* syd for Katholm Skov vokser den på Sjælland kun ét sted forekommende *opret kobjælde* sammen med *klit-hejrenæb*, og på skrænten ovenfor findes den sidste jyske forekomst af *dansk astragal*.
- Stejlkysterne** Kattegat-kysten er mange steder præget af klinter, en del under nedbrydning, andre i ro og da ofte med en interessant flora i behold. Den 15 m høje *Sangstrup Klint* ud til Gjerrild Bugt er en lodret limstensklint, og jorden ovenfor er dyrket helt ud til kanten. På selve klinten levnes ikke blomsterne mange muligheder for fodfæste, men et sted ved dens fod ses dog den nordiske kystplante *strand-limurt*, som ellers er sjælden på den danske Kattegat-kyst. Den optræder desuden flere steder ved *Mariager Fjord* favoriseret af kalken i strandstenene.
- Skræntfloraens karakterplanter** Skrænternes åbne vegetation er karakteriseret ved arter som *mark-bynke*, *sankthansurt*, *bidende stenurt*, *blæresmelde*, *håret høgeurt*, *almindelig knopurt*, *gul snerre* og *nikkende limurt*. Hvor tilgroningen er mere fremskreden, dominerer *sød astragal*, *stor knopurt*, *smalbladet rapgræs*, *knoldet mjødukt*, *merian*, *kransbørste*, *sort kongelys* og *tjærnellike*. I dette samfund findes også nogle af de få jyske voksesteder for *hjorterod*, *kvast-høgeurt*, *liden sneglebælg* og *knopnellike*. Når skrænterne har været i ro i længere tid, dækkes de af store urter som *eng-brandbæger* og *stor knopurt*, som blomstrer i en farvesymfoni af gult og violet. Pletvis forekommer en del tornede buske som *slåen* og *tjørn* og et enkelt sted *havtorn*. Beskyttet af disse er så fremvokset *hyld*, *ask* og andre træer, der hører til i skov, og de får selskab af *hvid anemone*, *storkonval*, *kantet konval* og *vedbend*.
- VOSNÆS PYNT** Skræntskoven på *Vosnæs Pynt* ved Kalø Vig er en naturskov med århundredgamle træer af *eg*, *elm* og *bøg*. Bunden domineres af *vedbend* i selskab med *druemunke*, *hvid* og *blå anemone* og *skov-stilkaks*, men her trives også en del lyskrævende arter som *sort fladbælg*, *håret viol* og den sjældne kurvplante *trekløft-alant*. Også urter som *merian*, *kransbørste*, *kornet stenbræk* og *hulkravet kodriver*, som ellers hører til mere solrige steder, har i skovens sydøstlige eksposition fundet de nødvendige mikroklimatiske forhold.
- NEDERSKOV** Strandoverdrevet uden for Litorina-skrænten ved *Nederskov* (Mejlgård Skov) på Djurslands nordkyst er til dels udformet som hede med *lyng* og *enebær*, og i sandet vokser som overalt ved halvøens kyst den lave, blågrå *sand-frøstjerne*. Selve skrænten er bevokset med vrang bøge og ege, der skærmet af et vindblæst skovbryn gradvis bliver højere ind mod landsiden. Mellem de undersætsige, forvredne stammer trives en betydelig bestand af *kristtorn*, mens urtefloraen på grund af skygge og den dårlige jordbund er yderst fattig.
- Himmerlands kridtskrænter** Langs *Himmerland's* nordvendte *Limfjordskyst* er skrænterne de fleste steder dannet af kridt. Ved landhævningen efter stenalderen er de blevet adskilt fra vandet ved enge, hvoraf mange i nyeste tid er taget under kultur. Kridtskrænterne har næppe alle været dækket af skov, men deres øverste,

tørre del efter forekomsten af *håret viol* at dømme antagelig af lysåbent krat, som i dag næsten er borte. Skrænterne selv er også ret stærkt reduceret som følge af kalkgravning, men enkelte steder har de kunnet bevares, således den smukke og fredede skrænt mellem *Løgstør* og snævringen ved *Aggersund*. Den optages nederst af kultureng, mens vegetationen op efter bliver stadig tyndere og omfatter plantearter, som sandsynligvis er indvandret kort efter istidens ophør. Af disse findes *bakke-fnokurt* og *hvidgrå draba* kun på Nørrejyske Ø og i Himmerland. *Nøgleblomstret klokke*, *opret og nikkende kobjælde* og *blodrød storkenæb*, der har sydøstlig udbredelse, vokser også på skrænten. *Hvidgrå draba* eller *gæslingblomst*, der har vid udbredelse i Skandinaviens fjelde, bliver i Danmark kun halvt så høj og blomstrer ejendommeligt nok en måned senere end i 1000 m højde i Norges Dovre-fjeld.

ARTSRIG
INDLANDS-
LOKALITET

Inde i landet findes endnu enkelte kridtskrænter, hvor floraen trods kalkgravning er forblevet intakt. Overhovedet en af landets mest imponerende plantelokaliteter er en sådan skrænt nord for Rold Skov, hvor et krat af *enebær*, *tørst*, *korsved*, *tjørn*, *abild*, *rosen* og *bævreasp* er tæt nok til at beskytte urterne mod græssende kreaturer, hvilke på den anden side hjælper til at holde krattet åbent, så et pragtfuldt urtesamfund kan få lys. Det tæller arter med nordlig udbredelse som *bakke-fnokurt*, *bitter mælkeurt*, *dunet vejbred*, *sækspore*, *bakke-frøstjerne* og *smalbægret ensian*, desuden subkontinentalt udbredte arter som *smalbladet klokke*, *bibernelle*, *dansk kambunke*, *bakke-stilkaks*, *trekløft-stenbræk*, *bakkestar* og den yderst sjældne *bakke-gøgeurt* samt *soløje* og *almindelig mjødurt*.

VOKSLEV-
SKRÆNTEN

Andre kridtskrænters flora er tilkommet i nyere tid, måske efter ophørt, intens græsning eller afdrivning af tæt krat. En sådan skrænt ved *Vokslev* sydøst for Nibe stråler i juli prægtigt af *slangehoved*, *sort kongelys*, *stor knopurt* og *engbrandbæger*.

ORKIDE-KLENODIER

Skoven ved *Buderupholm*, der hører til Rold Skov-komplekset, har på kridtskræntingen mod *Lindenborg A* et parti med vrang bøge. Her findes den eneste danske forekomst af den eksotiske udseende orkidé *fruesko* sammen med den eneste jyske forekomst af *rød skovlilje*, som også tilhører *gøgeurt*-familien. Den smukke og strengt fredede *fruesko* med de bredt elliptiske, foldede blade og den imponerende, gule læbe blev opdaget ved *Buderupholm* i 1884, men det kan ikke udelukkes, at den har vokset på stedet i meget lang tid. I velbegrundet mistillid til de besøgende har skovvæsenet måttet hegne stedet og derved også udelukke det græssende hjortevildt, og samtidig holdes træopvæksten nede, for at de sjældne planter ikke skal kvæles. Begunstiget heraf er bundfloraen blevet et tæt og frodigt skue af *vedbend*, *druemunke* og *blå anemone*.

Skovene

Hvor jorden er god og tilstrækkelig fugtig, findes i den østlige landsdel skove af østjysk type med mange subatlantiske og enkelte subkontinentale arter. Ved *Randers* findes en sådan skov på plastisk ler, hvor tidligere kreaturer sendtes på løsdrift, men hvor der efter græsningens ophør er fremvokset en frodig løvblandingsskov af enkelte gamle og mange unge *birk*, *ask*, *eg*, *asp* og *bøg*, stedvis med underskov af *hassel* og træopvækst. I urtedækket ses bl. a. *almindelig mjødurt*, *dunet* og *spidsbladet steffensurt*, *småbladet milturt*, *storblomstret kodriver* og den i Midtjylland sjældne *fladkravet kodriver*. På den altid våde lerbund er *skovstar* fremtrædende, og ved dybe hjulspor er der mængder af *springbalsamin*. Under *bøg* findes en af de nordligste forekomster af *skov-byg*, under *hassel* kan med held opdages *purpur-hullæbe*, som her i landet kun vokser på plastisk ler, samt *rederod* og *forskelligblomstret viol*.

Ved *Rugård* på Djurslands østkyst står bøgeskoven på plastisk ler, som ganske langsomt skrider i havet og i så brede flager, at hver tager adskillige træer med sig. Den lerede bund er tæt bevokset med *storblomstret kodriver*, og her er også *tandrod* og en af de få jyske forekomster af *hulrodet lærkespore*. Ved klinten vokser *elfenbens-padderokke*.

NØRLUND SKOV

Hvor *Lindenborg A* gennemløber *Nørlund Skov* sydligst i *Rold Skov-komplekset*, forekommer på åskrænternes vestside frodig blandingskov af *bøg*, *eg*, *elm* og *småbladet lind*. Lystilgangen er så stor, at bunden er tæt bevokset, og her ses *aks-rapuntsel*, *ramsløg* og dens følgesvend *tandrod*, på fugtige pletter *hvid hestehov* og *skov-karse*, alle subatlantiske arter, som indvandrede til Danmark sammen med bøgen. Hist og her vokser den yndige, tidligtblomstrende *vårfladbælg* i selskab med det lille halvgræs *finger-star* og *skov-storkenøb*. En sjældenhed af rang er *kæmpe-rapgræs*, der vokser i kanten af et vældområde.

Morbundens urteflora

På lettere jord især i *Midtjyllands* vestlige del og på *Norrdjursland* står bøgeskoven på næringsfattig *mor-bund*. Urtefloraen består her af *skovstjerne*, *majblomst*, *håret frytle*, *skovsyre*, *bølget bunke* og *krat-fladbælg*, på fugtige skrånninger af *stor frytle*, *skavgræs* og *kambregne*. Hvor skovene når ned til søer, findes ofte langs bredden en zone med tørvebund. Den naturlige trævækst udgøres her af *birk* og *bævreesp* med underskov af *tørst* og frugtbærende *kristtorn*.

Egeskovslevn

I det vestlige *Himmerland* og den midtvestlige landsdel optræder *egen* i krat eller småskove, fortrinsvis på sandede dalsider. De kan som *Hvidding Krat* nær *Vorning* have været græsset indtil nyeste tid og er da lysåbne med en bundflora domineret af *hedelyng*. På lidt bedre bund ses ofte

Opret kobjælde ligner nikkende kobjælde meget, men kendes ved at stritte i vejret med blomsterne. Den er den mest sjældne af de to og så sjældnen, at den kun findes ét sted på *Sjælland*, men i *Jylland* vokser den rundt om på strandoverdrev og skrænter. Mest overdådigt ses den neden for klinten ved *Glatved*. Som så mange planter af *ranunkelfamilien* har de silkehårede kobjælder hudirriterende plantesaft, hvortof de er blevet brugt som vortemiddel. Den pulveriserede rod fandt flittig anvendelse som nysepulver og i mange lande desuden som pestmiddel.

Bakke-fnokurt (t.v.) er i Danmark kun fundet i den nordlige del af Jylland, hvor den favoriseres i konkurrencen med andre arter af sin evne til at trives på ren kridtbund. Hvidgrå draba (i midten) anses for et istidslevn, der har kunnet overleve skovens fremtrængen på lysåbne kalkskrænter i Himmerland. Ensidig vintergrøn (t.h.) har en del grosteder i Midtjylland, oftest på morbund i egekrat eller egeskov, men er meget sjælden i resten af landet. I Norge og Sverige er den almindelig i nåleskov.

underskov af *tørst*, *enebær* og *kaprifolium* med et bunddække af store *bregner* sammen med *almindelig kohvede* og *liljekonval*, som det er tilfældet i *Dyrby Krat* syd for Mariager. Af sjældenheder træffes nordlige arter som *forskelligbladet tidsel*, *skov-kohvede* og *ensidig vintergrøn* og østlige arter som *kantet konval* og *bakke-star*. Egekrattene er rester af fortidens skove, og træerne er som regel vrang og af beskeden højde. Kendtest er den fredede *Hald Egeskov*, hvor ganske unge vækster dukker sig under forkrøblede, men anselige træer af betydelig alder. Det er her interessant at konstatere forskellen mellem den del, hvor kreaturerne stadig går, og den ikke græssede del, hvor *enebær* og *tørst* skygger græsset bort.

Plantagerne

De endeløse *plantager* vest for Viborg og på Djursland består hovedsageligt af *nåletræer*. En del er i god drift, men de fleste har nok været en skuffelse, om end de giver læ og medvirker til at holde på fugtigheden til gavn for landbruget. I nåleskovens ofte trivielle flora tælles blandt sjældenhederne de urter, som efterhånden er indvandret til denne for landet så unge biotop, dvs. flere *vintergrøn*-arter, *linnæa* og *hjerterbladet fligløbe*. Sådanne arter vil antagelig blive mere og mere almindelige.

Overdrevene

I gammel tid var landsbyernes dyrkede jord omgivet af fælles græsningsarealer, som kaldtes *overdrev*, *fæled* eller *udmark*, bestående af større og mindre krat, enkeltstående træer og skov afbrudt af græs- og urtebevoksede eng-agtige områder. Efter 1800-tallets udskiftning blev skovene hegnet ind og resten stort set bragt under plov, men endnu eksisterer dog spredte rester af de gamle overdrev, bl. a. ved *Vissing* sydvest for Randers, hvor bundens vandoversilede plastiske ler har budt ploven imod. Området er en mosaik af *bøgeskov* og *skovstykker* med eg eller *blandingsskov*, skov

og krat af *el* og græsområder kantet af *slåen*. Overalt strejfer græssende kvier omkring, så kun tornede vækster kan vokse op på de åbne stykker, men i ly af *tjørn*, *slåen*, *enebær* og *roser* får også ubevæbnede træer en chance. På græsningsarealerne ses arter fra de forskelligste plantesamfund: vilde og forvildede græsser, *skjaller*, *eng-høgeurt*, *blåhat*, *almindelig syre*, *mælkebøtte*, *bellis* og mange flere, og selv *skov-gøgelilje*, der hører hjemme i skoven, kan træffes. Nogle af græsningsarealerne ligner *hede* med *enebær*, *hedelyng*, *engelsk visse*, *farve-visse*, *nyse-røllike*, *hunde-viol*, *smuk perikon*, *lyng-snerre* og *liden snerre*. I kanten af krattene ses på sin nordgrønse den sjældne, sydlige *jordbær-potentil*.

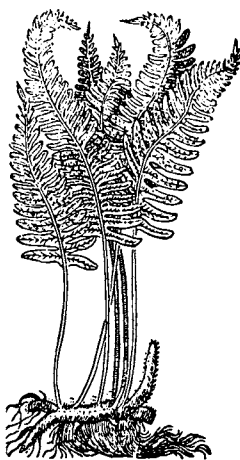
De fleste overdrevsrester findes på let jord, og deres flora er på grund af intens afgræsning som regel fattig. Når et sådant stykke land afgræsses, vokser *lyngen* kun pletvis og holdes lav, og græsser kommer til at dække det meste af bunden, som det bl. a. ses på bakkerne ved *Hem* sydøst for Mariager. Spredt i græsset står her *opret kobjælde*, *lav skorsonér*, *kattefod*, *krat-fladbælg*, *hvid anemone*, *hunde-viol*, *vår-star*, *pille-star* og *lyngstar*. Hvor afvekslende overdrevsfloraen oprindeligt har været, fremgår af *gravhøjene*, der bærer *hedelyng*, *blåbær*, *skovstjerne* og andre arter, der ligesom den sidste hidrører fra skoven.

Hederne

Hede betegner åbne arealer, hvis plantevækst domineres af dværgbuske af hedelyngens størrelse. Jordbunden er af ringe beskaffenhed, og det øverste lag er gerne udvasket for mineralstofferne, der kan være aflejret dybere nede som et lag af *al*. Det er tidligere tiders skovrydning, som har frembragt hederne, og floraen er siden blevet præget af bøndernes udnyttelse af de åbne arealer. De er blevet afgræsset og lyngen brugt til foder og strøelse, tagtækning og brændsel, og der blev gravet lyngtørv til brændsel, gærder og husvægge. Ind imellem blev der anlagt agre, som kunne dyrkes et par år og derefter måtte hvile en årrække, indtil jorden havde samlet kraft til en ny afgrøde.

På heden, som den henligger i dag, dominerer *hedelyngen* gerne mellem andre dværgbuske som *tyttebær*, *revling*, *melbærris*, *krybende pil*, *håret* og *engelsk visse* og *farve-visse*. *Melbærris* og *håret visse* er almindeligst mod vest, mens *farve-visse* oftest ses på de østlige heder. *Blåbær* er udbredt på nordvendte hæld, og *mosebølle* klarer sig bedst, hvor der ikke er for tørt. Hvor *hedelyngen* har fået lov til at vokse frit, går den ud, når den er 25–30 år gammel, og som oftest er det *revling*, der tager dens plads. Tit ses krat af *bævreasp* skyde frem på gammel hede, hvor den i århundreder kan have overlevet som rodkud, indtil den får sin chance. Af græsser er *blåtop* udbredt og *bølget bunke* tit iøjnefaldende, hvor *hedelyng* på tør bund er ved at gå ud. De almindeligste urter er her *lav skorsonér*, *kattefod*, *hunde-viol*, *sand-star*, *pille-star*, *lyng-snerre* og den smukke *guldblomme*. Som en mindelse om skoven optræder hist og her *hvid anemone*, *skovstjerne*, *krat-fladbælg* og *engelsød*.

Mange af de østlige heder ligger på bedre bund, og deres flora er da ofte som den, der karakteriserer bakkerne ved *Hem*. I disse tilfælde kan heden da heller ikke adskilles skarpt fra overdrev på let jord. På *Djursland* og på *Silkeborg-egnen* er *gul evighedsblomst* udbredt, og et par steder kan med held træffes en anden subkontinental art, den statelige liljeplante *ugrenet edderkopurt*, der har sin hovedudbredelse på Ruslands stepper. I samme område findes den smukke, atlantisk udbredte *lyng-vikke*, kendelig på sine hvide blomsterkroner med lilla spids.

Engelsød hører til hedernes små skovmindelser. Den vokser de efter sagnet frem første gang, fordi Jomfru Maria spildte nogle dråber brystmælk på jorden. Roden, der smager sødt og lakridsagtigt, har i mands minde været et højt skattet lægemiddel.

HEDELOKALITETER	Trods den gennemgribende opdyrkning findes endnu nogle få større heder bevaret og delvis fredet, i <i>Himmerland</i> således <i>Vindblæs Hede</i> og <i>Oudrup Hede</i> , som sammen med <i>Lundby</i> og <i>Ajstrup Heder</i> dækker næsten 1000 ha mellem <i>Løgstør</i> og <i>Sebber Sund</i> . På <i>Djursland</i> er hedelandskaber bevaret i <i>Hessel Hede</i> syd for Grenå, ved <i>Glatved</i> og i de storslåede <i>Mols Bjerge</i> .
<i>De fugtige lavninger</i>	I heden træffes ofte fugtige lavninger, som har en randzone af <i>klokkelyng</i> , mens selve bunden dækkes af <i>tørvemos</i> -arter, <i>blåtop</i> eller <i>tue-kogleaks</i> . Står lavningen under vand om vinteren, så vegetationen ikke er helt tæt, fremkommer ofte <i>soldug</i> , <i>liden siv</i> og <i>tråd-siv</i> . På lidt højere niveau vokser <i>klokkelyng</i> , <i>pors</i> , <i>benbræk</i> , <i>spæd mælkeurt</i> og, en sjælden gang, den store blå <i>klokke-ansian</i> . På mindre sur bund kommer <i>kær-tidsel</i> og <i>almindelig fredløs</i> til.
Vældplanter	Et <i>væld</i> eller en <i>kilde</i> kan være en silende, næppe synlig smule vand, men der kan også trænge så store vandmængder frem, at der dannes en bæk. I nogle tilfælde søger vandet hastigt bort, i andre stagnerer det og kan derved give anledning til tørvedannelse. Afhængigt af mineralstofindholdet kan det også bevirke udfældning af jern i form af <i>okker</i> eller kalk i form af <i>kildekalk</i> . Vandtemperaturen er som regel omkring otte grader hele året. Nogle væld ligger i skove og er tilsyneladende upåvirkede af kulturen, andre ligger i græssange og bliver gennemtrampet af kreaturer.
RAVNKILDE	Mest kendt af Himmerlands væld er nok <i>Ravnkilde</i> ved foden af <i>Rebild Bakker</i> . Kilden vender mod nord skygget af et bølgepur, og vandtemperaturen ligger hele året mellem 7,1° og 9,3°. Det opvældende vand løber sammen i tre kildebække, der nederst danner et fælles, stærkt vandførende afløb. Her vokser yderst <i>småbladet milturt</i> og <i>levermos</i> , længere inde <i>mos</i> -arter, <i>stinkende storke-næb</i> , <i>stor nælde</i> og <i>ris-dueurt</i> . Et større areal er udelukkende bevokset med mosser og en særlig varietet af <i>almindelig syre</i> , der kun findes i Nord- og Midtjylland, samt <i>kær-dueurt</i> .
PALUDELLAMOSER	På <i>Viborg</i> -egnen og ved <i>Lindenberg A</i> kan der i kolde væld hist og her træffes puder af mosset <i>paludella</i> og heri nogle få steder <i>gul stenbræk</i> . Begge arter har deres hovedudbredelse nordligere i Skandinavien og er sjældne her i landet.
ANDRE SAMFUND	Store partier af vældene er somme steder dækket af meterhøje, omfangsrige tuer af <i>top-star</i> , der holder de fleste andre planter væk. Kun oven i tuerne kan et og andet finde plads. I et væld i <i>Viskum Skov</i> ved Vejrum er der højskov af <i>el</i> , mens bunden dækkes af høje urter som <i>dag-pragstjerne</i> , <i>kær-høgeskæg</i> , <i>vandkarse</i> , <i>almindelig mjørdurt</i> og <i>stor nælde</i> . I kanten af kildebækkene vokser både <i>almindelig</i> og <i>småbladet milturt</i> samt <i>krans-konval</i> . Ganske lig dette område både i ydre udformning og bund er et vældområde i de fredede <i>Ulstrup Bakker</i> ved Gudenåen, men her er træerne afdrevet, så der kun er enkelte ellebuske tilbage. På et tykt lag vådt dynd vokser <i>kær-dueurt</i> , <i>vandkarse</i> , <i>almindelig syre</i> og <i>lav ranunkel</i> , mens der på de oversilede dele er <i>tæppegræs</i> , <i>vedbend-vandranunkel</i> og <i>storfugt vandstjerne</i> , i kildebækkene <i>stor vandarve</i> og <i>sideskærm</i> .
<i>De sure væld</i>	I <i>Bjerring Krat</i> ved Bjerringbro findes på skovskråninger mod en bæk en zone med svag vandudsivning, som gennem tiderne har dannet et tykt, surt tørvelag. Den våde bund er helt domineret af <i>blåtop</i> og den smukke, gule liljeplante <i>benbræk</i> , men ellers hører denne vældtype til i hedeegnene.
<i>Vældmosen</i>	Undertiden siver vældvandet straks ud i mose, den såkaldte <i>vældmose</i> , som, når vandet er kalkholdigt, kan have en overordentlig rig flora. De fleste vældmoser er for længst opdyrket på grund af deres frugtbarhed,

men i *Rold Skov*'s indre findes en af landets allersmukkeste bevaret. Ene-
ste kulturpåvirkning er sen høslagning, og den har kun skadet planterne
ubetydeligt. Her vokser *rust-skæne*, *butblomstret siv*, *blågrøn star*, *spyd-
bladet pil*, *afbidt høgeskæg*, *stivtoppet rørhvene*, *gul stenbræk* og *mose-
vintergrøn*. Hvor vandet er mindre mineralstofholdigt, dominerer *bukke-
blad* og *kær-padderokke*, og her er det muligt at finde den sjældne *loppe-
star*.

RIGKÆRET Mindre vandgennemsvævede moser er ofte blevet betegnet *lavmoser* – analogt
med begrebet *højmose* – men i dag kaldes de hellere *rigkær* eller *fattigkær* efter
graden af deres næringsholdighed. Mellem tuer af *blåtop* og *mose-bunke*
kan her vokse mangfoldige arter, f. eks. *vinget perikon*, *skede-star*, *bredbladet kær-
uld*, *djævelsbid*, *eng-troldurt*, *sump-hullæbe*, *maj-gøgeurt*, *kødfarvet gøgeurt* og
stivhåret borst samt i mindre våde moser *trenervet snerre*, *seline*, *pletlet gøge-
urt*, *hjertergræs*, *hirse-star* og *vild hør*. Spredt i mosen står *pilebuske* og *dun-birk*,
der hovedsagelig er vokset frem efter høslagningens ophør, men tid efter anden
vil komme til at dække mosen med et lysåbent krat, som antagelig bliver til
birke- eller egeskov. I *Rold Skov* trives selvsået *rødgran* godt i moserne, der
herved efterhånden ændrer karakter.

FATTIGKÆRET Moserne langs åerne i den vestlige landsdel er ret artsfattige. Nogle er nær-
mest at betragte som hedemose og domineres af *blåtop*, dog ofte med en bræm-
me af *el* langs vandløbet. Typisk er indslaget af *grå-pil*, *øret pil* og *kragefod*.
I fattigkæret spiller *tørvmose*-arterne en stor rolle.

Elle-zonen Den zone, som vandløbet oversvømmer ved højvande, er eller har ligesom
mange væld været dækket af *elleskov*. Hvor træerne har været skåret ned,
skyder de fra stubben og bliver mangestammede. Elleskovens sumpede

Den kontinentale ugrenet edderkopurt kan meget vel kaldes Danmarks smukkeste vilde
plante, når den som her (t.v.) lyser op mellem de brune lyngbuske i egnen mellem Hobro og
Viborg. Lille Blåkilde (i midten) nord for Rebild er en rest af uforstyrret natur. Den udsprin-
ger ved foden af en kridtskrænt. I kanten af kildebækken vokser tætte mætter af forskellige
mosarter. Engblomme (t.h.) vokser på fugtig, helst kalkholdig bund og kan helt dominere
naturlige høslagningsege langs de store åer i det østlige Midtjylland.

bund er dækket af høje stauder som *hjortetrøst*, *kabbeleje*, *kær-høgeskæg*, *kål-tidsel*, *dag-pragstjerne*, *gul iris*, *almindelig fredløs*, *stor nælde*, *almindelig mjøddurt* og *kær-star*, og buske af *solbær* træffes almindeligt. I skovens kant og mellem pilebuske er der ofte vældige forekomster af *engblomme*. Når elleskoven afdrives og dens bund omdannes til græsgang, kan de smukke, gule blomster helt komme til at dominere engens fugtige partier. Er bunden mere tør, dominerer ofte det stive, ru græs *mose-bunke*. På blottet, afvandet tørvejord træffes *almindelig* og *skov-hanekro*.

Rindende vand

Hvor vandløbene rinder i kulturlandet, er der kun sjældent naturlige plantesamfund i mosen, og i selve vandløbene er der på grund af den stadige oprensning kun begrænset vegetation over lange strækninger. Hvor forholdene er mere uforstyrrede, og vandet strømmer roligt, bræmmes vandløbet af et bælte af høje vækster, *rørsumpen*, hvorimellem der aflejres dynd. Hovedarterne er *tagrør*, *sø-kogleaks*, *bredbladet mærke*, *rørgræs*, *gifttyde*, *langbladet ranunkel*, *vand-mynte*, *grenet* og *enkel pindsvineknop*, *bredbladet* og *smalbladet dunhammer*, *dynd-padderokke* og forskellige *star*-arter. Hvor dyndbunden nærmest bredden når op over overfladen, stikker – mellem de store – småplanter op som *almindelig skjolddrager*, *almindelig* og *duskblomstret fredløs*, *kær-* og *sump-snerre*. I vandet mellem rørsumpens planter vokser ofte den lille frisvømmer *frøbid*. En meget omfattende rørsump ligger ved *Tange A's* udløb i den kunstige *Tange Sø* ved Bjerringbro. Den er særlig frodig, fordi åens forurenede (kvælstofholdige) vand virker som gødning på planterne.

Strømmens flora

Artsfordelingen i selve vandløbene er afhængig af forskellige faktorer, først og fremmest strømmens hastighed og den mængde lys, der kan træn-

Gul abeblomst (t.v.) blev i 1800-tallet indført fra Nordamerika. Nu vokser den forvildet og helt naturaliseret i væld og ved sø- og åbredder mange steder i Midtjylland. Pilblad (i midten) bærer sit navn af indlysende grunde. Den går kun i blomst, hvor den har fundet groplads i stille vige af åerne, som regel lige neden for rørsumpen. Liden åkande (t.h.) er almindelig i Nordskandinavien, men findes i Danmark kun på Bornholm og ganske enkelte steder i Midtjylland. Den kendes blandt andet på sine korte og brede støvknapper.

ge gennem vandet ned til planterne. Karakteristisk for de store åer er en flora af undervandsplanter med lange, smalle blade, der står og dirrer i strømmen, almindeligvis omfattende *vandaks*-arter, *vand-ranunkel*, *enkel pindsvineknop*, *roset-vandstjerne* og *pilblad*. Hvor strømmen er svagere, bliver planterne fuldt udviklede og går i blomst.

FRA FERSK
TIL BRAK

Gudenåen hævdes gerne at have sit udløb ved *Randers*, og dog er vandet overvejende fersk i det brede, flodlignende forløb østpå indtil *Grund Fjord*, hvor *Randers Fjord* drejer mod nordøst, om end det salte bundvand til tider skyder sig helt frem til *Hornbæk* ved *Randers*. Rørsumpen består i dette afsnit næsten udelukkende af *tagrør*, og de hyppigste vandplanter er *hjerterbladet* og *børstebladet vandaks*. Enkelte ferskvandsarter fortsætter helt ud forbi *Grund Fjord*, således *aks-tusindblad* og *vand-ranunkel*. I fjordens brakvand findes to så store sjældenheder som *kortskaftet skeblad* og *stor najade*, sidstnævnte på sit eneste jyske voksested. Følger man *Randers Fjord* mod nordøst, dukker stadig flere saltvandsplanter op, efterhånden som man nærmer sig havet; således er *almindelig vandkrans*, *bændeltang* og *langstillet havgræs*, der alle blomstrer under vand, fremtrædende i fjordens yderste afsnit.

Søerne

Vegetationen ved og i søerne varierer med de fysiske forhold, hvorefter søerne er inddelt i tre hovedtyper: *eutrofe* (næringsrige), *mesotrofe* (middel-næringsholdige) og *oligotrofe* (næringsfattige). Dertil kommer den *dystrofe* type, som betegner skovsøer med surt reagerende, brunt vand. Disse forskele er kendelige også for ikke-fagmanden.

Eutrofe søer

Den *eutrofe* søtype er svagt repræsenteret i landsdelen, stort set kun af de relativt næringsrige *Hinge Sø* og *Alling Sø*, der forbindes af *Allingå* nær *Kjellerup*. Rørsumpen er udbredt og ligner åernes, men *dunhammer*-arter og *sø-kogleaks* spiller en større rolle. Vandplantefloraen er sparsom på grund af vandets ringe gennemskinnelighed, men tæller *hjerterbladet vandaks* og *aks-tusindblad* blandt de almindeligste foruden *hvid* og *gul åkande*, der dækker store vandflader.

DAMME OG
VANDHULLER

Også mange mølledamme, vandingsdamme og gadekær er næringsrige, ofte som følge af forurening eller dyndudfældning fra et gennemstrømmende vandløb. Hvor græssende dyr ikke har adgang til bredden, kan der være en kraftig rørsump domineret af *høj sødgræs*; med held træffes her den sjældne *brudelys*. I nogle damme kan en enkelt art helt tage herredømmet, f. eks. *andemad* eller *svømmende vandaks*, der stjæler lyset og kvæler anden vegetation, visse steder måske undervandsplanter som *vandpest* og *tornet hornblad* eller, f. eks. ved *Elsegårde* på *Ebeltoft-halvøen*, *tornløs hornblad*, der her på et af sine få jyske voksesteder totalt opfylder den dam, hvori den gror. I kraftigt forurenede søer og damme forbruger små alger og bakterier vandets ilt, så de højere planter dør ud.

Oligotrofe søer

De *oligotrofe* søer med klart, surt reagerende vand er karakteristiske for områdets sandede lokaliteter. Typisk er *Madum Sø*, der ligger kun ubetydeligt påvirket af græsning langs bredderne og helt uden forurening i den østlige udkant af *Rold Skov*. På bredden vokser en række typiske arter som *soldug*, *liden ulvefod* og *liden siv* samt den lille *strandbo*, der ligner et lavt, tykt græs, men hører til vejbredfamilien. Ind mod skovkanten afgrænses søbredden af et bælte af *pors* og *øret pil*. I kanten af søen er der en svagt udviklet rørsump af spredtstående, lave *tagrør*. Under vandet herimellem ses i mængde *lobelie's* små rosetter af korte, flade, tilbagebøjede blade, der i juli sender lange stilke med lyseblå blomster ca. 20 cm op over vandet. Pletvis danner bladene af *strandbo* ligefrem »undersøiske

enge«. På dybere vand uden for rørene vokser de to sjældne karsporeplanter *sortgrøn* og *gulgrøn brasenføde*, der kan minde om lobelie, men har længere, runde og oprette blade, i hvis nederste del sporehusene findes. Bladene er lette at få at se, for de ligger i tusindvis i opskylzonen.

LTURPÅVIRKNING

Den type, som Madum Sø repræsenterer, de såkaldte *lobelie-søer*, er særlig talrig i Himmerland og tæller blandt de mest karakteristiske småsøerne *Øjesø* og *Navnsø* nær Gatten. *Nipgårde Sø* midt i agerlandet ved Vium har oprindeligt været en lobelie-sø, men er af kulturpåvirkning ændret i frodigere retning. Hvor kvæget har udryddet rørsumpen, ses en tæppeagtig bevojsning af *vand-portulak*, og spredt findes *strandbo*, *nåle-sumpstrå* og *svømmende sumpskærm*. I det lave vand vokser *liden vandaks*, *aks-tusindblad*, *smalbladet vandstjerne* og de sjældne *sortgrøn brasenføde* og *høst-vandstjerne*.

Mesotrofe søer

En del søer hører ikke til lobelie-søerne, selv om de er klare og har et lavt mineralstofindhold. På den sandede bund vokser her *hjerterbladet vandaks*, *aks-* og *krans-tusindblad* og enkelte steder *høst-vandstjerne*, der blomstrer under vandet. Rørsumpen er svagt udviklet, og på bredden forekommer små landformer af andre *vandstjerne*-arter. De fleste af søerne omkring *Viborg* svarer til denne beskrivelse.

Sure skovsøer

I skovområder i læ for alle vinde findes nogle små lavvandede søer, hvor træernes løvfald gør vandet brunt og surt af opløste humusstoffer. I søens kant er der ofte gennem tiderne dannet en hængesæk, hovedsagelig bestående af *tørvemosser*, sphagnum, på hvis gyngende flade ses spredte eksemplarer af *smalbladet kæruld* og *kragefod*. I *Vindum Skov* nordvest for Bjerringbro ligger en sådan – *dystrof* – sø i et tørvemråde, der er bevokset med *birk* og *tørst*. Hængesækken, der optager det meste af det oprindelige vandareal, bærer *dynd-star* og *blomstersiv*, mens det åbne vand er næsten dækket af *dværg-åkanden's* små blade. Disse tre arter har nordisk udbredelse og findes kun få steder her i landet. I den smukke langsø *Rosen* i *Fjeld Skov* på Djursland er hængesækken dækket af *bjørnemos* og *næb-star*, og på det åbne vand ses *vand-pileurt*, som kan vokse i alle slags søer, både de sure og de svært forurenede.

Højmoser

Lille Vildmose (55 km²) ved Himmerlands østkyst er, skønt kun en brøkdelen af arealet henligger i naturtilstand, Danmarks største bevarede *højmose*. En højmose kan opstå, idet tørvemos som en hængesæk vokser ud fra bredden af en sur sø, men her ved Kattegat er det sket ved forsumpning af den lavtliggende Litorina-flade. Efterhånden som der dannedes lag på lag af døde mosser, standsede tilførslen fra siderne af kalkholdigt grundvand, og det øverste, levende lag måtte alene klare sig med nedbøren. Den større fugtighed i mosens midte øgede her tørvemossets vækst, så mosen fik en mere og mere hvælvet overflade. Denne stadige tykkelsestilvækst – som har givet højmoserne navn – når i *Lille Vildmose* 4 m over randzoneniveau.

Højmosens randzone er almindeligvis en mose af *fattigkær*-typen, hvortil mosefladens vand afrinder, men som også modtager vand fra mosens højere liggende omgivelser, hvorved der tilføres en smule plantenæringsstoffer. Ved *Lille Vildmose* er randzonen, hvor den er bevaret, bevokset med krat af *pil* og *birk*. Selve mosefladen består af en mængde tuer og herimellem våde fordybninger, der medvirker til at hindre regnvandet i at løbe væk, inden det når at synke ned. Efter regnskyl kan der blive hele småsøer i fordybningerne. Mosens tuer, opbygget af levende og døde tørvemosser, er bevokset med *hedelyng*, *klokkelyng*, *muldebær*, *rosmarinlyng*,

tranebær, revling, tue-kæruld, tue-kogleaks og liden og rundbladet soldug. I fordybningerne, som også er dækket af tørvemos, tæller de højere plante spredtstående *hvid næbfrø* og *dynd-star*. Hvor vandet stagnerer, bliver de en bund af brunt dynd, og her har *langbladet soldug* sit yndlingsvokse sted.

Opremsningen af arter kan tage sig imponerende ud, fordi næsten alle arter er nævnt, men i betragtning af arealets størrelse er udvalget ret smagert. Generelt er højmoserne landets artsfattigste plantesamfund, fordi kun få arter er specialiserede til at leve på den sure, næringsfattige bund. Træer ses næsten aldrig i de jyske højmoser.

SKOVMINDELSER

Brandstrup Mose sydvest for *Vindum Skov* hører til de mindre højmoser, men den er interessant at studere. Randzonen er på det nærmeste forsvundet ved dræning og den oprindelige moseflade i vidt omfang afgraved for tørv til flere meters dybde, men i kanten af en sådan gammel tørvegrav – tre meter under mosens overflade – står en del store fyrrestubbe, og tørvemassen rundt om er fuld af velbevarede fyrrekogler og grenstykker. Det er resterne af den skov, der voksede på stedet, før forsumpningen satte ind. De gamle tørvegrave er bevoxede med tørvemosser og *smalbladet kæruld*, som ved fornyet tørvedannelse med tiden vil genskabe højmosen. Af den gamle moseflade eksisterer stadig adskillige hektar i mosens østlige side, bevoxet med *hedelyng*, *klokkelyng*, *ros marinlyng* og *rundbladet soldug*, men tilsyneladende er tilvæksten ophørt på dette stykke.

Kulturbetingede planteformationer

Selv om flertallet af de arter, der er udbredte på Øerne, sjældnere træffes i Midtjylland, har landsdelen alt i alt en rig *ukrudtsflora*. De hyppigste arter – efter at hormonbehandling er blevet noget dagligdags – er de to hvide kurvblomster *lugtløs kamille* og *ager-gåseurt* og nede mellem kornstråene som et grønt tæppe det lille *fuglegræs*, som alle i nogen udstrækning kan

Brandstrup Mose er en højmose, hvor hele forgrundens tørvlag er gravet bort, men tørv er graven ved at gro til igen. I baggrunden hæver mosens oprindelige flade sig. Spredt mosen vokser birk og skovfyr. I kanten af den gamle tørvegrav findes stubbe af fyrretræer, som voksede her for et par tusind år siden.

Hvid næbfrø (t.v.) vokser i tørvemosset i kanten af de gamle tørvegrave, mens liden svineøje (i midten) skal søges i sandede marker nede ad Silkeborg-kanten til. Den er sandsynligvis indslæbt med korn allerede i oldtiden. I den samme egn kan som et minde om fortidens landbrug endnu en sjælden gang ses ager-boghvede (t.h.). Den udsås – formodentlig med frøfrænsning – i sure markhjørner.

overleve marksprøjtningen. På Djurslands sandede marker og i områdets vestlige del træffes *almindelig spergel*, *mark-hindeknæ*, *hejrenæb*, *stedmoderblomst* og *ager-stedmoderblomst*, arter af *mouseurt* og de ret sjældne *liden svineøje* og *glat kongepen*. I marker på let jord ned mod moser, hvor der er tilblanding af tørvejord, vokser mange steder *gyldenlak-hjørneklap*, der kan minde lidt om ager-kål og ager-sennep.

De udyrkede arealer

Langs veje, på skråninger og på andre udyrkede arealer ses ofte en farvestrålende flora, i al fald indtil vejvæsenet sætter ind med sin grundige rabatklipping. Især det sommertørre Syddjursland med *Mols* og *Helgenæs* er meget smukt med *læge-oksetunge*, *hundetunge*, *cikorie* og *gul evighedsblomst*. Flere steder i landsdelen træffes *vej-guldkarse*, der spredes med grus, men også kan vokse på tørveholdig bund i kulturreng langs åerne, bl. a. ved *Langå*. Nær *Voldum* står ved en grusgrav den ejendommelige bugtede og grenede skærmpilant *segblad*. Formodentlig er den indslæbt med urent korn og har med sine dybe rødder formået at naturalisere sig.

VANDREPLANTER

I egnen omkring *Sønder Kongerslev* ved Lille Vildmose vokser *sand-kalkkarse* på tørvejord, og ved *Pindstrup* på Djursland kan den findes på en sandet skrænt. Planten med den store, hvidlilla blomst er antagelig i sin tid blevet spredt med mergel fra nu forsvundne voksesteder og findes i dag kun vild på *Møns Klint*, hvor den er fredet, og på *Stevns Klint*.

På kalkskråninger og lignende steder ved *Mariager Fjord* har der pletvis etableret sig en særlig flora af kalkelskende – eller i hvert fald ikke-konkurrence-tålende – planter. Almindeligst er *farve-gåseurt*, som ellers er sjælden i Jylland. En indslæbt type af *bibernelle*, der meget ligner den indfødte danske, er – som en typisk *jernbanevandrepilant* – udbredt på den gamle *Randers-Hadsund-banes* skrænter.

Mest usædvanlig er *langbladet kål* og *fransk høgeskæg*, der begge indslæbte i 1800-tallet, men i dag antagelig kun findes naturaliseret på den varme kalk bund ved Mariager Fjord.

Landsbyplanter

Hist og her ses endnu levende minder om fortidens landsbykultur, på kalk bund således den ranke, indtil 1 m høje *farve-reseda* og overalt langs marker og veje *sæbeurt* og *kommen*. Ved ruinerne af *Allingkloster* ved Allinø Sø er en stor bestand af *nat-viol* bevaret som et minde om dens fortid som prydblante i klosterhaven. I landsbyer gror *stolthenriks-gåsefod*, den af de gamle kulturplanter, som bedst kan overleve, og langs bække og ved grøfter nær landsbyen og de gamle haver vrimler det mange steder med *røstestehov* og *grøn mynte*. Sidstnævnte krydderplante er for længst gået af mode her i landet, hvorimod englænderne stadig ynder den som krydder til lammekød, fordi den tager den fede smag.

»BLODOPSUGEREN«

I en mose syd for *Viborg* vokser mellem grå-pil i græsrig vegetation den 60–90 cm høje, ranke *læge-kvæsur*. Ifølge pollen-analyser havde den i senglaciertider betydelig udbredelse i Nordvesteuropa, og den blev i århundreder dyrket som lægeplante, fordi den virkede blodstandsende – deraf slægtsnavnet *Sanguisorba* dvs. blodopsuger – og også som haveplante var den udbredt. Nu er den så god som forsvundet overalt og kan, når den er fundet i nyere tid, hovedsageligt henføres til dyrkning i nærheden. Derimod består netop i Viborg-mosen muligheden for, at det er en sidste rest af den oprindelige bestand.

Sallings særflora

Den lerede og frodige halvø *Salling* er for det meste intenst opdyrket og skovløs, men på skråningerne langs østkysten ved *Junget* og sydligere ved *Thise* findes frodig *løvblandingsskov* og krat med *ramsløg* og *kristtorn*. Disse skove er af plantegeografisk interesse, fordi flere arter her har dansk nordvestgrænse, således *rød kornel* og *korsved* samt *elfenbens-padderokke*, der her overhovedet har sit nordligste europæiske voksested.

VILDMARKSPLET

Kås-halvøen på vestkysten omfatter strand, strandvolde, strandoverdrev, strandenge, sø, egekrat og hede. Vegetationen er kun lidet kulturpåvirket, selv om hedens gengroning med *eg* efter ophørt græsning viser, at det meste af området engang var dækket af egekrat som det, der vokser på skråningerne mod *Kås Sø*.

I søens brakke vand er fundet en sjældenhed som det uanselige halvgræs *lav kogleaks*, og på halvøens yderste, stenede strandvolde fryder den fredede bestand af *hornskulpe*, en stor plante af valmuefamilien med gule blomster og en ca. 10 cm lang kapsel, øjet. Den har sin hovedudbredelse ved Middelhavet og findes kun få steder i Nordvesteuropa. På strandoverdrevet vokser blandt *rød-svingel* og *bakke-nellike* den atlantisk udbredte *baltisk ensian* samt *bredbægret ensian*, der hører hjemme i bjergegnene nord og syd for Danmark.

Heden vest for herregården *Kås* er hjemsted for en af de østligste forekomster af *klit-rose*, der her i landet næsten udelukkende vokser langs Vestkysten.

Anholt

Kattegat-øen *Anholt's* vestlige ende dannes af en moræneknude, der på alle sider skæres af regnfurede stejlskrænter. På et af disse hæld har *bjergulvefod* sit eneste danske voksested. Øens større østlige del, *Ørkenen*, var indtil for 300 år siden overvejende dækket af fyrreskov, men henligger nu – bortset fra et par mindre plantager – som klithede domineret af *hjelme*, *hedelyng* og *revling* og med bestande af *mosebølle*, *blåbær*, *kattefod*, *mangeblomstret frytle* samt spredte *grå-pil* og *enebær*. I heden er fundet *almindelig*, *femradet*, *otteradet* og *flad ulvefod*, der alle sikkert har vokset i bunddækket i de forsvundne fyrreskove. I hedelavninger ses *klokkelyng*, *tråd-siv* og *liden ulvefod*, og på våde sandflader er fundet *fin siv*. Også *malurt*, der er bekendt som krydderurt til brændevin, er iagttaget.

DYRELIV

Mo-lerets fossiler

For palæontologisk* interesserede er Limfjordsøen *Fur* en af landets mest givtige lokaliteter. Øens dybgrund af *mo-ler*, som på nordkysten er blottet i en betagende klintrække, har frembragt talrige aftryk og forsteninger af dyr og planter knyttet til det indhav, som i *tertiærtiden's* næstældste periode, *eocæn*, overskyldede det Fur'ske landområde. På *Fur Museum* er samlet et repræsentativt udsnit ikke blot af laverestående dyregrupper – herunder en del *landinsekter*, som må være ført til havs af vind og strøm – men også en mængde *hvirveldyr*, som ellers er sjældne i danske prækvartære aflejringer. Det er *fiskene*, som dominerer denne gruppe med op imod et halvt hundrede arter, ofte i meget velbevaret stand. I mo-leret er også fundet rester af *havskildpadder*, endda af to forskellige slægter, og heraf regnes en næsten komplet forstening af en velvoksen *læderskildpade* blandt museets største klenodier. Også rester af *land- og sumpfugle* er fundet, derimod endnu ikke spor af *pattedyr*, men det kan være et spørgsmål om tid. I al fald kendes fra det næstfølgende tidsafsnit, *oligocæn*, rester af den primitive tandhval *hajhvalen*, fundet ved *Branden Teglværk* lige på den anden side af *Fur Sund* samt ved *Skive*.

* *Palæontologi*: videnskab om de fossile dyr (*palæozoologi*) og planter (*palæobotanik*).

MELLEMISTIDERNES JAGTVILDT

Armillioner senere, da *kvartærtiden's* ismasser dækkede Nordeuropa, var der næppe mulighed for et højere dyreliv. I de langvarige, lune *mellemistider* derimod gæstedes Danmark af en fauna, som den kendes fra knoglefund og fra de fremragende hulemalerier i spanske og franske bjergegne (Altamira; Lascaux). Her i landet kendes bl. a. rester af *mammut* fra *Djursland*, *Langå* og det sydlige *Himmerland*, i interglaciale moser nord for *Viborg* spor af *elsdyr* og *kronhjort* og fra *Hollerup* ved *Langå* de berømte marvspaltede *dådyr*-knogler, som bragte de første spor af mennesker i Danmark. Antagelig har også – selv om direkte beviser mangler – arter som *uldhåret næsehorn*, *skovelefant*, *bison* og *bæver* strejft om i mellemistiderne eller måske i disses begyndelses- og slutfaser. Under sidste istid, *Würm-istiden*, lå kun det egentlige Vestjylland isfrit, men fra Midtjylland sendtes en kile ud over isranden ind i det tundra-landskab, som langt senere blev til *Alheden*. Derved skabtes forbindelse med den arktiske fauna, som fra det bundfrosne vestland var rede til at erobre nye områder i takt med gletschernes tilbagetog. Denne vandring mod øst og nord er forholdsvis let at følge, selv om der for en del arter kan være nogen usikkerhed med hensyn til kronologien. *Rensdyret* hørte dog givet til de første indvandrere, og det samme gælder antagelig *moskusoksen*, som er det landpattedyr, der går længst mod nord og lever nærmest indlandsisen. Disse »jagtdyr«, der utvivlsomt lokkede menneskene efter sig, fik følge af *ulv*, *snehare* og *lemming* og af fugle som *fjeldrype*, *sangsvane* og *sneugle*, der alle hører tundraen til. Med de efterfølgende, skiftende klimatriner indvandrede nye arter så talrigt, at perioden op mod *boreal-tiden's* afslutning (ca. 6000 f.v.t.), hvor urskoven blev dominerende, må anses for landets dyrerigeste.

Storindvandringen efter Istiden

Køkken- møddingerne

Fra den påfølgende *atlantisk tid* giver *Ertebølle-folkets* såkaldte *køkkenmøddinger* et indblik i dyrelivet i en periode omtrent midtvejs mellem istid og nutid. Affaldsdyngerne optræder især langs kysterne – bl. a. ved den vesthimmerlandske lokalitet, som har givet kulturen navn – og det er her overvejende dyr fra hav og fjord, som hører til efterladenskaberne.

Hovedmassen er bløddyrskaller, dels *blå-* og *hjertermusling*, som også er almindelige i dag, dels *østers*, der endnu – og nær udelukkende – træffes i *Limfjorden*, men nok overvejende i kraft af yngeludsætning i forbindelse med den industrialiserede avl. Den nu uhyre almindelige *sandmusling* kendes derimod ikke i Ertebølle-folkets dynger. Den er ganske vist fundet i prækvartære aflejringer, men efter istiderne kom den ikke tilbage og er først senere, antagelig i 1600-tallet, indslæbt fra Nordamerika. Også *fisk* må have indgået i stenalderfolkets kost, men der er kun fundet få fiskeben, mest af *torsk*. Det kan skyldes, at kun de mest modstandsdygtige dele er bevaret. Antagelig har fiskefaunaen stort set været den samme som i dag.

SÆL OG HVAL

Køkkenmøddingernes dyreknogler stammer mest fra *gråsæl* og *spættet sæl*, *ring-sæl* og *grønlandssæl*. Den sidste træffes ikke mere ved de danske kyster, og heller ikke i stenalderen kom den – som navnet kunne antyde – fra de nordlige have, men fra en isoleret og nu uddød bestand i Østersøen. Mens sælerne sikkert er jaget og harpuneret, må det antages, at *hvalerne*, som også spores i affaldsdyngerne, er blevet dræbt efter at være strandet på kysten. Der er fundet knogler af bl. a. *marsvin*, *hvidhval*, *spækhugger* og *bardehval*. Fra samme tid stammer skelettet af *øresvin*, fundet i maritime aflejringer i den udtørrede *Korup Sø* på Djursland, som i Litorina-tid var et nor forbundet med det ligeledes udtørrede *Kolindsund*. I den udtørrede *Vængesø* på Helgenæs, dengang en halvbugt, lå skelettet af en *rørhval* sammen med adskillige flintredskaber, der synes at være tabt under flænsningen af dyret.

FUGLEVILDT

Køkkenmøddingerne rummer også knogler af havfugle som *alk* og *lomvie*, der i dag har deres hovedudbredelse nord for Danmark. Bemærkelsesværdigt er det, så almindelig *gejrfuglen* øjensynlig har været. Den pingvinlignende alkefugl har med sine rudimentære vinger været et let bytte og er derfor gennem historien støt skredet mod total udryddelse. Fuglens sidste tilholdssted var ved Island, hvor den sidste af arten blev skudt i 1844. I skaldyngerne spores også *krøltoppet pelikan*, der næppe har besøgt Danmark i historisk tid og nu kun eksisterer i en lille bestand i Sydøsteuropa.

HÅRVILDT

Fra landjorden synes det vigtigste bidrag til kosten at have været *vildsvin*. Endnu i middelalderen fandtes dyret fritlevende her i landet, men holdes i dag bag vildthejn, siden 1919 således i *Tofte Skov* i Lille Vildmose. Hyppige er også knogler af *rådyr* og *kronhjort*. Den sidste synes at have spillet en kultisk rolle, hvis det står til den såkaldte »hjortekirkegård« ved *Bølling Sø* nær Silkeborg, hvor man efter søens udtørring i 1870'erne fandt mængder af store geværer, helt op til 32-ender. Forklaringen kan næppe være andet end at de største og smukkeste geværer er brugt som offergaver. Fundmængden af *bison* tyder på, at den har været sjælden, og dog har den – om end med lidt hjælp – kunnet overleve i Centraleuropa helt op til nutiden. Derimod er *uroksen*, som var ret almindelig, for længst udryddet. Endelig viser fundene, at rovdyr som *ulv*, *bjørn* og *los* og pelsdyr som *bæver* har spillet en betydningsfuld rolle i stenaldermenneskets tilværelse.

Nutildens havpattedyr

I dag som i stenalderen vækker det opsigt, når en *hval* viser sig i danske farvande. Den eneste hjemlige art, *marsvinet* – eller *tumleren* – er vel den, der gør sig mindst bemærket, og dog passerer den Kattegat to gange om året på træk mellem sommeropholdet i Østersøen og vinterkvarteret i Vesterhavet. Af andre og større arter er fra Midtjylland bl. a. rapporteret: *hvidhval* strandet ved *Fjellerup Strand* 1947, *øresvin* i *Arhus Bugt* 1942, *hvidskæving* på *Bønnerup Strand* 1945. En *hvidnæse* søgte 1949 ind til

Vildsvinets nordgrænse ligger i Danmark, men det synes i historisk tid flere gange at have været udryddet og har det sidste par hundrede år kun levet her i dyrehaver. Skovene nær Lille Vildmose er et af de få steder, hvor det kan ses i naturen. Det drejer sig dog om dyr, der er brudt gennem vildtheget (t.h.) omkring Lindenborg-reservatet. De vildsvin, som af og til observeres i Syd- og Vestjylland, er sikkert strejfer fra nordtyske bestande.

Sebber Sund i Limfjorden, men kendes allerede fra *Ebeltoft Vig* 1882 og 1946 og fra *Anholt* 1913. Det grådige rovdyr *spækhuggeren* synes at have været ret almindelig, men er ikke rapporteret siden 1800-tallet, da den bl.a. blev iagttaget i *Limfjorden*, ved *Dokkedal*, i *Randers Fjord*, ved *Gjerrild Strand* og i *Kalø Vig*; 1861 fandtes i Kattegat en død spækhugger med rester af 14 sæler og 13 marsvin i maven. *Halvgrindehval* søgte ind i *Limfjorden* til Nibe i 1938, og *næbhval* strandede ved *Hevringholm* på Norddjursland 1888 og igen år 1900. *Delfinen*, der kun var observeret 1865 ved *Glatved* på Østdjursland, har siden 1930'erne jævnlig vist sig i danske farvande. I Midtjylland er den bl. a. set i *Mariager Fjord* 1939 og 1947, ved *Glatved* 1945 og ved Djurslands nordkyst 1952.

Sjældne sæler

Blandt sælerne er *spættet sæl* (landsæl, mopshund, m. fl.) den eneste, der endnu yngler konstant, om end fåtallig, i danske farvande. Et af dens faste tilholdssteder er *Anholt Østerrev*, og den viser sig nu og da i *Limfjorden*. *Gråsæl*, kendelig på sin lange snude, var helt op mod nutiden den almindeligste sæl, men hører nu til sjældenhederne. Endnu omkring år 1800 havde den en stor ynglebestand ved *Anholt*, og sælfangst spillede en vigtig rolle for øboerne. Også den højnordiske *ringsæl* er omtrent forsvundet, hvilket sikkert hænger sammen med en decimering af reliktbestanden i Østersøen.

Insektædere

Det sagtmodige natdyr *pindsvinet* er almindeligt overalt, men ifølge nyere undersøgelser er bestanden knap så upåvirket af den stigende trafik som hidtil antaget. Trods giftudlægning er *muldvarpen* stadig enormt udbredt, men mangler dog totalt på *Anholt*; med sit graveri kan den være til gene på kulturarealer, men i skove hjælper dens gangsystemer til at ventilere skovbunden. Af landets tre *spidsmus*-arter træffes almindelig *spidsmus* og

- dværgspidsmus* næsten overalt, mens *vandspidsmusen* sit navn tro holder til langs søer og åer, vandløb og grøfter.
- Flagermus** Af de tolv danske flagermusarter er *nordflagermus* vistnok ikke observeret de sidste hundrede år, hvorimod *sydflagermus* i samme tidsrum er indvandret sydfra og efterhånden har bredt sig over det meste af Jylland. Men undtagelse af nordflagermus og bredøre, der kun optræder øst for Storebælt, er samtlige de øvrige arter set i Midtjylland, *skimmelflagermus*, de ellers kun kendes på Sjælland, således i *Ålborg*. Et interessant lokalt studie af de gamle *kalkminer* i *Mønsted*, *Daugbjerg* og *Tinbæk*, hvor tilsyneladende hovedparten af den midtjyske bestand overvintrer. Intensiv undersøgelse i de senere år har her skaffet mange biologiske oplysninger til veje.
- Gnavere** Før år 1900 var *egernet* ikke særlig udbredt i Danmark og optrådte kun den mørke form, som havde levet i landet siden stenalderen. Fra gammel tid knyttet til løvskoven var den tilsyneladende ikke i stand til at udnytte mulighederne i de opvoksende plantager. Ved århundredskiftet udsatte imidlertid 3–4 dyr af den rødbrune type på *Djursland*, og de formeredes sig så stærkt, at deres efterkommere nu træffes overalt i plantager og skove og også ses på strejfe i haver og parker. Længe satte *Limfjorden* en grænse for egerternes fremtrængning mod nord, men nu er også den overskredet.
- Musegruppen** *Birkemusen*, der tilhører springmusenes familie, angives at være fange første gang i fire eksemplarer ved *Ålborg* i 1863, men siden er den ikke fundet ved den østlige del af Limfjorden. I hele landet forekommer den nu kun i to veladskilte populationer, dels i det sydlige Thy og omkring Nissum Bredning, dels i Vejle-Kolding området, men den hører i begge områder til sjældenhederne.
- Blandt de ægte eller egentlige mus er *dværgmus*, *skovmus*, *halsbåndmus*, og *husmus* almindelige. Det samme gælder den upopulære og stadigt efterstræbte *brune rotte* eller *vandrerotten*. *Dværgmus*, også kaldet *havremus*, foretrækker høj, græsagtig vegetation, gerne kornmarker, hvor den bygger sin suglerunde rede hæftet til stråene et stykke over jorden. Ligesom birkemusen kan den bruge sin lange hale som gribe- og balanceredskab. *Skovmuse* er ikke, trods navnet, specielt knyttet til skov, men foretrækker mere åbent terræn. Derimod er *halsbåndmuse* et rigtigt skovdyr og hyppig både i de højstammede bøgeskove og i de ellers dyrefattige gamle granplantager uden bundvegetation.
- Til de korthalede mus, studsmusene, hører *vandrotten* eller *mosegrisen* som i tidens løb har udviklet to økologiske racer. Den ene holder stadig til ved vand og er ret harmløs, mens den anden er trængt ind på de dyrkede områder og kan anrette megen skade ved bl. a. at gnave rødderne over på unge træer. Til samme familie hører de almindelige *markmus* og *rødmus* hvoraf den sidste er slem til at gnave barken af de unge træer.
- Rovdyr** Mens *ræven* er almindelig udbredt og strejfer helt ind til udkanten af byerne, synes *grævlingen* knap så talrig og ganske overvejende knyttet til skov, hvor den især kan antræffes på jagtfærd i de tidlige morgentimer. Sjældent er efterhånden *odderen*, som efterstræbes en del på grund af påståede skader f. eks. ved dambrug, men sikkert også hører til ofrene ved vandløbenes forurening. I Midtjylland er den fortrinsvis knyttet til egnene ved *Limfjorden*, hvor den endnu i rørskove ved ferskvandsudløb finder egnede biotoper. *Lækat* eller *væsel* – i sit hvide vinterskrud *hermelin* – er meget almindelig, den mindre *brud* ligeså, selv om den lever en mere dulget

tilværelse. Den mørkebrune *ilder* er ret udbredt, især langs vandløb og ved søer, hvor den som odderen delikaterer sig med fisk og især frøer, men den synes dog at være gået tilbage i de seneste år. *Husmår* forekommer spredt, men ikke særlig talrigt og mangler ligesom de fleste rovdyr ganske på *Anholt* og de andre Kattegat-øer. Efter totalfredningen af *skovmåren*, den eneste danske rovdyr-fredning, var der ventet en øget bestand, særlig da der var føde nok i form af en god egerbestand, men det er gået meget langsomt, og først nu synes der at være tegn på fremgang. Antagelig skydes en del ved forveksling med den fredløse husmår.

Hjortevildt

Fritstående *kronvildt* findes i en større bestand ved *Løvenholm* på Djursland, og i *Rold Skov* og *Lille Vildmose* er der over tusind. I 1800-tallet indledtes på Øerne og i en del af Jylland en systematisk nedskydning af kronvildtet – som havde haft borgerret i landet siden istiden – fordi det forgreb sig på markafgrøderne, men ved Frijsenborg og i Rold Skov skånedes den bestand, som nu er ophav til såvel de faststående bestande som de, der er trukket mod de midt- og vestjyske plantager. *Rådyret* forekommer næsten overalt, hvor der er skov og græsningsarealer til rådighed, mens *dådyret* uden for *Rold Skov* mest holdes i parker eller i forholdsvis beskyttede områder. Dådyret, der er sporet i de interglaciale aflejringer, indvandrede ikke igen efter sidste istid, men er indført i løbet af middelalderen.

RENSDYR-FIASKO

Som ét af utallige forsøg på at udnytte den magre hedejord blev i 1910 ca. 1300 ha af *Alheden* indhegnet og en hjord på 400 *rensdyr* importeret hertil sammen med en same-familie som vogtere. Eksperimentet syntes at skulle lykkes, men under Første Verdenskrig opstod forskellige vanskeligheder, og da der senere udbrød sygdom blandt dyrene, gik de sidste til slagtebænken i begyndelsen af 1920'erne. Enkelte dyr var i tidens løb brudt ud af folden og strejfede om på heden, men de blev skudt bort i løbet af nogle år. Det store areal blev langt senere omdannet til *Kongenshus Mindepark*.

Vandenes fugleliv

På havet ud for Kattegat-kysten overvintrer store flokke af *dykænder*, især *sortand*, *fløjlsand* og *edderfugl*. Hertil slutter sig bl. a. *lommer* på træk. De yngler i indsøer på den skandinaviske halvø, men om vinteren søger de mod havet og træffes kun undtagelsesvis på ynglebiotoperne. *Sortstrubet lom* og *rødstrubet lom* kommer til Kattegat hvert år, mens sjældnere arter som *islom* og *hvidnæbbet lom* kun ses med års mellemrum.

Især om efteråret hænder det, at stormslagne *oceanfugle* søger de danske kyster. Det er hyppigst Vestkysten, men det sker, at fuglene føres helt ind i de indre farvande. Ved Midtjyllands strande er bl.a. set *skråpe*, *stormsvale* og *sule*.

Lappedykkerne

Toppet lappedykker er almindelig på de fleste større søer med frie vandflader. *Gråstrubet lappedykker* forekommer mere spredt og er uestadig i sin forekomst, men den yngler sikkert hvert år i landsdelen. Det samme gælder *sorthalset lappedykker*, som bl. a. har ynglet i *Tange Sø* og i *Nipgårde Sø* ved Vium, men for tiden synes at foretrække Mossø ved Skanderborg. *Lille lappedykker* er ret almindelig, men fører en meget skjult tilværelse i yngletiden. Den foretrækker stærkt tilgroede smådamme og viser sig sjældent på åbent vand. Om vinteren søger den, ofte i småflokke, vinterkvarter i større vandløb. *Nordisk lappedykker*, der ynglede fåtalligt her i landet indtil slutningen af 1800-tallet, ses nu kun som en meget sjælden trækgæst, i de senere år bl. a. på *Djursland* og på *Anholt*.

ÅLEFISKERENS »FRANSKE« VISIT

Da *skarven* – også kaldet *ålekragen* – efter næsten hundrede års fravær i slutningen af 1930'erne vendte tilbage som dansk ynglefugl, forsøgte den også at

etablere en koloni i Midtjylland, hvor den tidligere, antagelig i midten af 1800-tallet, havde ruget i *Sødringholm Skov* ved Randers Fjords munding. I 1944 forsøgte seks par at anlægge en koloni ved *Mariager Fjord*, men først i 1950 var den etableret. I 1951 var der 125 reder og året efter 2-300 par, men senere er kolonien forladt, muligvis til fordel for kolonien på Vorsø i Horsens Fjord.

Storkefuglenes forsvinden

Fiskehejren, der noteres i fremgang, anlagde tidligere fortrinsvis sine kolonier i Jyllands østlige egne, men da plantagerne voksede op, trak den mod vest. *Rørdrummen* er til stadighed blevet ramt af landvindingsprojekter, men har aldrig ynglet i større antal i Midtjylland. En af dens sidste ynglepladser i landsdelen var formentlig *Sønder Lem Vig* på Salling i 1950'erne. Den sorte stork havde sine sidste danske reder i Himmerland. Endnu i 1920'erne ynglede den i *Rold Skov*, ved *Visborggård* og *Håvnø* nær Hadsund samt i *Tofte Skov* ved Vildmosen, hvor den i 1951 for sidste gang sendte et kuld på vingerne. Den hvide stork, der fortrinsvis ruger på eller nær bebyggelse, havde for mindre end hundrede år siden adskillige ynglepladser med op til flere reder på samme ejendom, men den er nu overalt i så stærk tilbagegang, at den antagelig inden århundredets udgang vil være forsvundet som dansk ynglefugl.

Andefugle

Af *svømmeænder* er især *gråand* talrig og udbredt over hele landsdelen. *Gravanden* var oprindelig en udpræget kystfugl, men som ynglende har den bredt sig indefter i landsdelen, så der nu næppe findes en større sø, der ikke huser mindst ét par. Når ællingerne er udruget, søger familien dog mod havet. Fåtalig er *krikand* og endnu sjældnere *atlingand*, der begge foretrækker de efterhånden opdyrkede hedemoser. *Skeand* holder til på fugtige enge, og *spidsand* ruger næsten udelukkende på strandenge. *Pibeand* ses kun på træk, men ofte i meget store flokke.

For hundrede år siden eksisterede der henved halvdant hundrede danske ynglepladser for den sorte stork, kendt herhjemme allerede fra ældre stenalder fund, men omkring 1950 forsvandt det sidste ynglepar fra Lille Vildmose. Endnu står »Ørnetræet« i Tofte Skov med rester af to gamle grenreder, som må være bygget af den sorte stork, ikke – som det påstås – havørnen, der sidst rugede i landsdelen ved Havnø i Mariager Fjord i 1912. Da blev den ene mage dræbt ved gift, men helt til 1927 holdt en gammel fugl til ved redestedet.

Blandt *dykænderne* har *taffeland* og *troidand* bredt sig de sidste hundrede år. Begge er ustadige i valg af redeplads, men forekommer nu spredt over det meste af Midtjylland. Mens *troidanden* synes at foretrække *Tange Sø*, ses *taffelanden* hyppigst på *Djursland's* lavvandede søer. *Bjergand* optræder kun som gæst, men søger om vinteren i store flokke bl. a. til *Hjarbæk Fjord*. På *Anholt* og *Hjelm* har *edderfuglen* faste ynglebestande, og den har i de senere år også ruget på *Begrup Røn* syd for Mols. En almindelig vintergæst også på de isfrie søer er *hvinanden*, men de største flokke ses på *Hjarbæk Fjord* og i *Nissum Bredning*.

SKALLESLUGERE

Toppet skallesluger yngler langs hav- og fjordbredder og ses i træktiden på fjordene. I søerne overvintrer *stor skallesluger*, så længe der er åbent vand. Også *lille skallesluger* kan træffes her.

GÆS

Den eneste danske ynglende gåse-art, *grågåsen*, er fra Vejerne i Thy i færd med at brede sig og har i de seneste år bl.a. ynglet ved *Silkeborg* og på *Djursland*. I træktiden kommer *sædgås* til *Tjele Langsø* og *Lille Vildmose*, den sort-hvide *bramgås* ses nu og da i *Mariager Fjord* og *Randers Fjord*, mens *knortegås* næsten aldrig kommer ind i ferske vande, men færdes både i *Limfjorden* og, især, i *Mariager Fjord* langs de flade kyster, hvor den gør sig til gode med bændeltangen.

SVANER

Siden *knopsvanen* blev fredet, har den bredt sig så stærkt, at den ellers så stridbare fugl er ved at affinde sig med at blive koloniruger. *Sangsvanen* ses på træk eller overvintrende i *Mariager Fjord*, men gæster også *Tjele Langsø* og *Sminge Sø*.

Vadefugle

Hedens opdyrkning ramte *hjejlen* ubodelig hårdt, og den yngler næppe mere konstant i Midtjylland. På træk ses den dog stadig i anelige flokke. *Stenvenderen* yngler muligvis af og til på *Anholt* og viser sig ellers i træk-

I modsætning til den sorte stork kendes den hvide hverken fra køkkenmøddinger eller moser, men synes indvandret temmelig sent til Danmark. I 1927 var bestanden svundet ind til 400 par i hele landet, en totalfredning fik dog tallet til at stige til 1200, men siden 1939 er det igen gået så støt tilbage, at storken i 1960 måtte afgive sin officielle titel af nationalfugl til lærken. Bændstrup ved Mørke på Djursland – hvor disse billeder er taget – er et af de få steder, hvor storkeparrene endnu plejer at vende tilbage til deres gamle reder.

tiden. I de senere år er *tredækkeren*, der endnu ved århundredskiftet rugede i visse egne af Jylland, set nogle gange på træk i Vesthimmerland; *dobbeltbekkasin* eller *horsegøg* yngler flere steder og er almindelig på træk, mens *enkeltbekkasin* udelukkende ses på gennemrejse. *Skovsneppen* yngler nu almindeligt, de fleste i *Rold Skov*, og *storspoven* ekspanderer fortsat og findes nu bl. a. i *Kompedal*-området og ret almindeligt i *Lille Vildmose*. Den statelige *stor kobbersneppe* er sjældnen på træk og som ynglende kun observeret på nogle få lokaliteter ved *Limfjorden* og i *Lille Vildmose*.

KLIRERNE

I træktiden er *mudderklire* almindelig, og den træffes om sommeren af og til ved vandløbene. Det skorter på beviser for yngleforekomster, men det kan skyldes, at fuglen færdes meget skjult ved reden. *Tinksmeden* er nu sjældnen som de hedemoser, den foretrækker. Derimod yngler *rødben* almindeligt ved kysterne og ved flere søer inde i landet, og alle de øvrige klire-arter som *svaleklire* og *sort-* og *hvidklire* ses regelmæssigt på træk.

STRANDENS VADERE

Almindelig ryle er talrig i træktiden, men fåtallig og spredt som ynglende. *Brus-hanen* er i jævn tilbagegang, men træffes endnu bl. a. ved *Sønder Lem Vig* og ved *Flakket* på *Anholt*. Den sort-hvide *klyde* med det karakteristiske opadbøjede næb hører til de få vadefugle, der er blevet talrigere i de seneste år. I hele landsdelen tælles nu ca. 250 par fortrinsvis ved *Limfjorden*, men også et par steder på østkysten og på den sydlige del af *Djursland*. *Strandskade* og *stor præstekrave* yngler almindeligt ved kysterne, den sidste også flere steder inde i landet. *Lille præstekrave* er mere sjældnen, men forekommer flere steder bl. a. på *Djursland*. *Hvidbrystet præstekrave*, der er ret kræsen i sine krav til ynglepladsen, holder til på *Anholt* og enkelte steder ved *Limfjorden*.

Kolonirugere

Året rundt flokkes *mågerne* ved kysten. Den største, *svartbagen*, har bredt sig som ynglende og ruger nu fåtalligt på *Anholt* og, mere uregelmæssigt, på *Korsholm* ved *Langerak's* munding i Kattegat. Den anden sortvingede måge, *sildemågen*, har en af sine kendte kolonier på *Anholt*, men har tilsyneladende også bredt sig til *Hjelm*. På småøer og holme tiltager *sølv-mågen* stærkt på bekostning af de øvrige ynglefugle. Lige så udbredt er *stormmåge* og *hættemåge*, den sidste også i kolonier inde i landet.

I modsætning til mågerne er *terne* tilbagegang. Afvanding har således fordrevet *sortternerne* fra mange af dens foretrukne, sumpede indlandslokaliteter, men endnu har den småkolonier ved *Sønder Lem Vig* og måske enkelte andre steder langs *Limfjorden*. Den ejendommelige *sandterne*, hvis forekomst i Danmark er noget af en gåde, da dens egentlige udbredelsesområde er de vestlige middelhavslande og Lilleasien, danner af og til en lille koloni i *Limfjorden* og ved *Mariager Fjord's* udløb. *Splitternen*, kendt for ofte at skifte rugeplads, veksler mellem småholme i *Limfjorden*, *Kattegat-øerne* og østkystens fjordegne. *Dværgternerne* træffes antagelig ved de fleste kyster, dog ikke særlig talrigt, mens *hav-* og *fjordterne* endnu er ret udbredte.

GÆSTENDE KLIPPERUGERE

På havet ud for *Fornæs* på *Djursland* ses *alk* og *lomvie* på besøg fra kolonier i Østersøen, og om vinteren kommer også de nordatlantiske fjeldboer *lunde* – eller *søpapegøje* – og *søkonge*. På *Hjelm*, nu og da også på *Sangstrup Klint*, yngler nogle få par af den sorte *tejst*.

Hønsfugle

Ligesom *hjejlen* var *urfuglen* hedens karakterfugl, og den tog af i nær samme grad, da *lyngjorden* blev vendt til ager. I hele Jylland er der nu kun få bestande tilbage, i Midtjylland næsten udelukkende i *Kongenshus*-området. Dens lille slægtning *agerhønen* er almindelig udbredt, men be-

Ved århundredskiftet var duehøgen endnu almindelig som ynglefugl, men hensynsløs efterstræbelse af de store rovfugle har gjort den til en sjælden fugl her i landet. I Rold Skov har den dog fundet et asyl og ses her på en af sine meterbrede standreder højt til vejs i en grenkløft. Rold Skov var også en af vandrefalkens sidste danske ynglepladser (foruden t.h.). I den vestlige del af Midtjyllands hedeegne lader det sig endnu opleve at se urfuglekokkene mødes om foråret på åbne pladser til deres parringsleg, skogringen.

standen er underkastet årlige svingninger. Den nærtstående *vagtel* har næppe været talrig som ynglende, men med sin glimrende beskyttelseslighed og hele skjulte færden vil den normalt unddrage sig opmærksomhed. De sidste års hyppigere iagttagelser kan således blot være udtryk for stigende ornitologisk aktivitet.

Tranens genkomst

Efter mange års fravær blev *tranen* atter dansk ynglefugl, da den i 1959 sendte et kuld på vingerne i *Lille Vildmose*, hvor den siden 1925 næsten hvert år var observeret parvis. I mellemtiden havde den også vist sig på et par lokaliteter i Vendsyssel og Thy, samt i det sydvestlige Sønderjylland.

Vandhønsene

Det er vanskeligt at holde mandtal over de sky og godt camouflerede *vandhøns*, men tilsyneladende yngler de spredt og uregelmæssigt, fortrinsvis i mindre sø- og moseområder med yppig bredvegetation, f. eks. krat-skov afløst af star-zone og rørbræmme yderst. Den stemmerige *vandrikse* høres i *Lille Vildmose* og ved *Glenstrup Sø*, på *Anholt* og flere steder nord for *Silkeborg*, og *pletten rørvagtel* yngler muligvis ved *Glenstrup Sø*. Den lidt større *engsnarre* har fået en del ynglebiotoper ødelagt ved udtørring, men træffes nu og da i *Lille Vildmose* og har i de senere år også vist sig andre steder i det nordlige Himmerland.

Den engang sjældne *grønbenet rørhøne* med den røde pandeblis findes nu og ofte talrigt i næsten alle vandhuller, kun overgået af den lidt større *blishøne*, der er uhyre udbredt og på fjordene overvintrer i tusindtal.

Rovfugle

Rovfuglene er på grund af hensynsløs efterstræbelse gået stærkt tilbage i det 20. århundrede. Mange arter yngler ikke mere i Danmark, bl. a. *havørn* – der sidst ynglede 1912 ved *Havnø* i Mariager Fjord – *fiskeørn* og *rød glente*, og også *rørhøg* og *hedehøg* er nær forsvinden; enkelte forsøger

nu og da et »come back«, men hidtil uden synderligt held. Endnu ses *musvåge*, *tårnfalk* og *spurvehøg* i nogenlunde antal, mens der kun er ganske få par *duehøg* tilbage, hovedsagelig i *Rold Skov*. *Hvæpsevågen* yngler endnu i landsdelen og måske hyppigere end lige synligt, da fuglene færdes meget skjult ved reden.

Er rugningen et afsluttet kapitel, kan der dog i træktiden ses *havørn* og *fiskeørn* som ret stabile gæster ved søer og måske dambrug, og også *glenten* synes i de senere år at have vist sig hyppigere. *Vintermusvåge*, *blå kærhøg* og *dværgfalk* kommer hvert år enten på træk eller overvintrende.

Duefugle

Den intensiverede skovdrift har forringet tilværelsen for de huleboende fugle, ikke mindst *hulduen*, der ikke som allike og stær og som mejserne kunne ændre levevis og bl. a. søge ind til byerne. Den er nu gået så stærkt tilbage, at der kun findes ganske enkelte og spredte par, bl. a. i *Rold Skov* og ved *Kalø* på Djursland. Derimod er *ringduen* i dag almindelig også i haver og parker ligesom *tyrkerduen*, der først nåede Danmark i 1940'erne, men med forbløffende hast bredte sig langs den jyske vestkyst op over Grenen og atter ned langs østkysten; allerede i 1955 yngede den på *Anholt*. Sjældnere er *turteldue*, set ved *Sebbersund* 1968, og *østlig turteldue*, der er observeret ved *Skaftøgård* 1963. Af de nævnte arter er kun den første inkarneret huleruger.

Ugler

Skovhornuglen med de bevægelige fjertoppe i panden yngler almindeligt i småplantager, lunde og i læhegn, hvor den indlogerer sig i gamle krage- eller musvågereder, og også *natuglen*, der ruger i hule træer, er ret udbredt. *Mosehornuglen*, hvis »horn« dog kun lige anes, ses overvejende på træk, men antagelig yngler et enkelt par i ny og næ på de himmerlandske heder og i *Lille Vildmose*. Af sjældnere arter er *spurveugle* set ved *Gravlev* i 1966 og *perleugle* på *Anholt* 1964. Den imponerende *stor hornugle*, Europas største, yngede en sidste gang ved *Tjele* omkring 1885.

Natravne, skrlige- og spættefugle

Natravnen kan om ikke ses dog med sin tonløse snurren høres i *Rold Skov's* og *Lille Vildmose's* øde og også i *Anholts* klitområder. Dens slægtning, mesterflyveren *mursejler* er knyttet til de større byer, men kan strejfe vidt omkring på jagt efter insekter.

Fra *isfuglen's* ynglecentrum i *Silkeborg's* »søhøjland« søger nogle fugle enkelt- eller parvis ud til nye lokaliteter. De er i yngletiden truffet ved *Hinge Sø*, *Tange Sø* og *Hald Sø*, omkring *Rold* og en enkelt gang i det sydlige *Djursland*. Muligvis får de nu og da et par unger på vingerne. *Biæder*, *ellekrage* og *hærfulg* viser en sjælden gang deres spraglede fjerdragt på gennemrejse. Den sidste har tidligere ynglet på Djursland, men forsvandt allerede ved midten af 1800-tallet.

Stor flagspætte og *grønspætte* er almindelige i skovene, mens deres atypiske slægtning *vendehalsen*, der af fjerdragt minder om natravnen, yngler uregelmæssigt bl. a. i *Kompedal*, ved *Hald*, i *Rold Skov* og i skovene ved *Rosenholm* på Djursland.

Spurvefugle

Takket være forbudet mod udlægning af fosforæg har *ravnen* bredt sig mod nord og bl. a. ynglet ved *Silkeborg*. Strejfer træffes oftere bl. a. ved *Fussingø* og på *Djursland*, så det er antagelig kun et tidsspørgsmål, når de første bygger rede; især *Rold*-skovene synes at byde på gode muligheder. *Rågen* har i dag kolonier spredt over det meste af landsdelen; tidligere rugede den kun øst for højderyggen, men i de senere år er den – ligesom fiskehejre – begyndt at ekspandere mod vest. Da *nøddekrigen* i 1968 invaderede landet, blev det første fremstød iagttaget i *Kompedal*. En del fugle

overvintrede, og året efter ynglede nogle par bl. a. ved *Mariager* og *Silkeborg*. Nu er bestanden dog atter forsvundet.

Lærke-svind

Toplærken var tidligere udbredt overalt i Midtjylland, men i dag hører den til de sjældnere arter. Også *hedelærken* har været i tilbagegang og skal nu fortrinsvis søges omkring højderyggen. Hvor skov og hede her mødes, kan man – selv om natten – glæde sig over dens smukke, »rislende« sang.

»Rovfugle«

Siden *stor tornskade* i 1930'erne første gang blev konstateret som ynglende på Randbøl Hede ved Vejle, har den etableret en mindre, fast bestand omkring højderyggen. Enkelte par yngler i *Kompedal*-området, og den ses årligt på træk bl. a. i *Lille Vildmose*. Derimod er *rødrygget tornskade* en meget ustadig ynglefugl, der dukker op et sted for et enkelt eller nogle få år og så forsvinder igen. Begge spidder de ofte deres bytte – lige fra fugleunger til insekter – levende på grentorne, inden de æder det.

Drosler

Misteldroslen har bredt sig fra løvskovene til plantagerne og ses nu hyppigt i haver og parker. *Ringdroslen* kommer kun på træk og da enkeltvis og fåtallig, hvorimod *vindrossel* og *sjagger* hvert år viser sig i store flokke. Fra sine nyfundne ynglepladser i det nordvestlige Jylland har sjaggeren bredt sig mod øst, og flere iagttagelser tyder på, at den nu også så småt ruger i Midtjylland.

Sangere på vandring

Fra sin nordgrænse omkring Århus-Silkeborg nåede *nattergalen* for en del år siden *Randers*, dernæst *Lille Vildmose*, og den høres nu også nord for *Limfjorden*, hvor det dog sikkert er syngende hanner på forlænget træk. Den synes også at vise tilbøjelighed til at trække mod vest, er således nylig hørt på *Skive*-kanten. *Græshoppesanger*, der er under indvandring sydfra, ynglede i *Funderholme* ved Silkeborg 1965 og 1969. *Gransanger*, som ligeledes er indvandret sydfra, kom til Århus allerede 1912, i 1934 nåede den *Hadsund*, og i tiåret 1945–55 bredte den sig almindeligt ud over Midtjylland og nåede frem til *Limfjorden*.

Markpiberen foretrækker øde, sandede strækninger med sparsom vegetation. Derfor er Ørkenen på Anholt et af de steder, der specielt kan lokke den til sommergæsteri i Danmark.

Fra vandløb i Østjyllands skove, hvor den første gang konstateredes i 1923, har den mellem- og sydeuropæiske *bjergvipstjert* bredt sig mod nord og er senest bl. a. fundet ynglende ved *Hald*. En sjælden fugl i Danmark – og da altid i nordlige egne – er *markpiberen*, men nogle par yngler hvert år på *Anholt*. En anden sjældenhed, *skærpiberen*, der ellers ikke ruger sydligere end på Hirsholmene og Nordre Rønner, angives at have ruget på *Hjelm* i 1969.

Sæsongæster

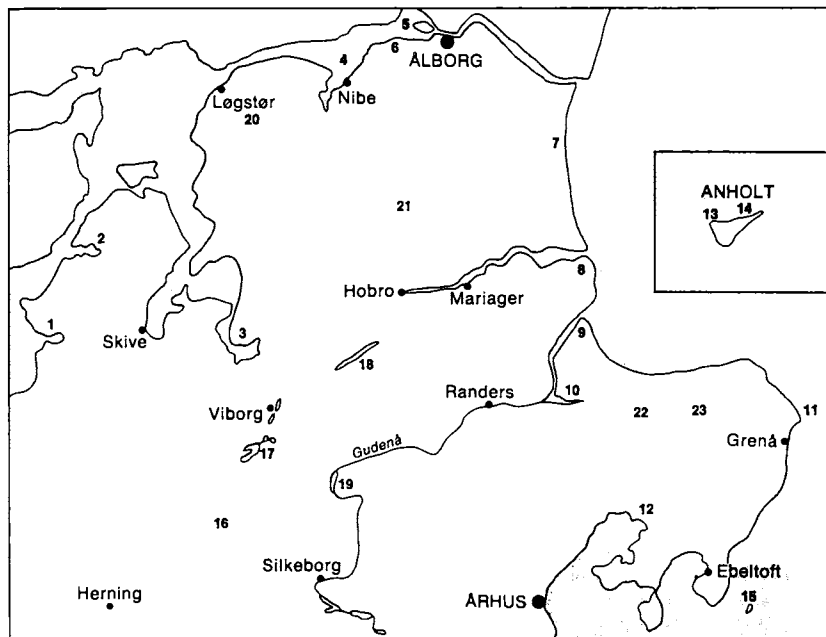
Silkehalen kommer på træk hver vinter, visse år i invasionslignende skarer. *Kærnebider* viser sig hyppigt om vinteren, men er som ynglende fåtallig og spredt. En anden sæsongæst, der har bredt sig som ynglende, er *dompapen*, der kom til *Rold* i 1936, til *Silkeborg* 1940 og siden har ruget adskillige steder. Blandt de udprægede invasionsarter ses den højnordiske *krog-næb* sjældent, hvorimod *stor* og *lille korsnæb*, den sidste især, viser sig regelmæssigt og til tider i anselige tal. Den sjældne *hvidvinget korsnæb* er set i *Himmerland* 1966 og ved *Fornæs* 1967. Endelig kommer *kvækerfinken* hver vinter på træk fra Nordskandinavien, undertiden i helt sky-lignende formationer.

ORNITOLOGISK
VEJVISER

Sønder Lem Vig (1) tæller blandt ynglende *gravand*, *atlingand*, *ryle* og *brus-høne*. På træk kommer *fiskehejre*, *pibeand*, *krikand* og *atlingand* m. fl.

Harre Vig (2) har ynglende *skeand* og *rødben* og ved kysten både *hejre*- og *råge*-koloni. På træk ses bl. a. *pibeand*, *hvinand* og *stor skallesluger*.

Hjarbæk Fjord (3), der er vildtreservat siden 1967, tæller blandt mange ynglende svømme- og vadefugle arter som *lille lappedykker*, *krikand*, *atlingand*, *top-pet skallesluger*, *taffelend* og *troldand* samt flere *måge*-arter, endvidere *strand-skade*, *klyde*, *ryle* og *stor præstekrave*. På trækket ses flokkevis af rastende fugle, også »indlandsfugle« som *lappedykkere*, men overvejende *knop*- og *sangsvane*, *svømmeænder*, bl. a. *pibeand* i store flokke, og *dykænder* som

Numrene på kortet henviser til tekstomtalen af de vigtigste fuglelokaliteter i Midtjylland.

- bjerg-, troid- og taffeland* og, talrigst, *hvinand*, hvoraf flere oversommer. Desuden ses *stor skallesluger* og *toppet skallesluger* i anselige tal. På engene store flokke af vadefugle som *hjejle*, *ryle* og flere arter *klire* samt *storspove*.
- Nibe Bredning* (4) er yngleplads for bl. a. *gravand*, *strandskade*, *rødben* og *klyde*, *hætte-* og *stormmåge*, *havterne* og enkelte *dværgerterne*. På trækket bl. a. *pibeand*, *troidand* og *hvinand* i store flokke, også *toppet skallesluger* og *stor skallesluger*, *gråand*, *knop-* og *sangsvane* og fremfor alt *blishøne*, der kan tælle de titusinder.
- Egholm* (5) og *Nørholm* (6) er yngleplads for mange *ande*-arter og for vadefugle som *strandskade*, *klyde*, *præstekrave* og *ryle*, nu og da også *stor kobbersneppe* og *brushøne*, *stormmåge* og *fjordterne*. På træk store flokke af næsten samtlige arter *svømme-* og *dykænder*, *skallesluger*, *grågås*, *sædgås* og *knortegås*, *knop-* og *sangsvane*. Blandt vadefuglene ses *strandhjejle* i stort tal foruden flokke af *ryler*, *klirer* og *bekkasiner*.
- Lille Vildmose* (7) tæller ved kysten ynglende *toppet skallesluger*, *strandskade*, *rødben* og *ryle*, i træktiden *spover*, *kobbersneppe*, *ryler* og *klirer*. Ude på havet ses flokkevis af *sortand*, *fløjsand* og *edderfugl* samt en del *gravænder*.
- I selve Vildmosen, herunder *Tofte Skov*, yngler *gråstrubet lappedykker*, *krikand* og *skeand*, af og til *atlingand*. Enkelte *hjejler* ses i yngletiden, men ellers *vibe*, *bekkasin*, *skovsneppe*, *storspove*, *tinksmed* og, nu og da, *trane*, somme tider også *stor kobbersneppe*. Af rovfugle yngler *musvåge*, *duehøg* og *tårnfalk*, af og til *hvepsevåge*. Endvidere ruger *natravn*, *grønspætte*, *nattergal* og *rødrygget tornskade*. I træktiden kommer *fiskehejre*, *grågås* og *sædgås*, en sjælden gang *kortnæbbet gås*, der ellers foretrækker de vestjyske fjorde. Endvidere ses en del *ænder* og rovfugle som *fiskeørn*, *vintermusvåge*, *rørhøg*, *blå kærhøg*, *hedehøg* og *tårnfalk*, nu og da *havørn* og *vandrefalk*. Endelig tælles mange *vadefugle*-arter samt *mosehornugle* og *stor tornskade*.
- Mariager Fjord* (8) rummer på småholmene ved udløbet ynglende *toppet skallesluger*, *strandskade* og *rødben*, *sølv-*, *storm-* og *hættemåge* samt sjældenheder som *splitterne* og undertiden *sandterne*. I træktiden ses *knop-* og *sangsvane*, til tider flokkevis af *knortegås* og *gravand* samt *gråand*, *troid-* og *hvinand*, *pibeand*, *skalleslugere* og mange *blishøns*.
- Randers Fjord's* udløb (9) er rastested for især *knop-* og *sangsvane*, *pibeand* og *troidand*. Ved fjordarmen *Grund Fjord* (10) yngler *toppet lappedykker*, *lille lappedykker*, *knopsvane*, *gravand*, *gråand*, *skeand*, *krikand*, *atlingand*, *troid-* og *taffelend*, *rørhøne*, *blishøne*, *vibe*, *dobbeltbekkasin*, *rødben*, *nattergal*, *bynkefugl* og *kærsanger*. På træk ses mange *fiskehejrer* og flokke af især *hvinand* og *blishøne*.
- Fornæs* (11), Jyllands østligste punkt, er en god lokalitet for iagttagelse af dagtræk og rastende fugle, bl. a. *rovfugle*, *ring-* og *huldue* og *kragefugle*. På havet udfor er der store skarer af *dykænder* samt *lomvie* og *alk*, hvoraf den sidste passerer i stort antal. I de nærliggende skove yngler bl. a. *musvåge* og *duehøg*, muligvis også *ravnen*, der er observeret nogle gange i yngletiden.
- Kalø*-området med *Egens Vig* (12) tæller blandt ynglende *musvåge*, *hvepsevåge*, *spurvehøg* og *huldue*, ved stranden *toppet skallesluger*, *strandskade*, *rødben* og *hættemåge*. I træktiden ses især *hvinand*, *toppet skallesluger* og *ryle*.
- Anholt* med strandengspartiet *Flakket* (13) og klitlandskabet *Ørkenen* (14). På Flakket, der er *reservat*, træffes i yngletiden *knopsvane*, *gråand*, *edderfugl*, *gravand*, *toppet skallesluger*, *vandrikse*, *rørhøne*, *blishøne*, *strandskade*, *vibe*, *stor præstekrave*, *rødben*, *brushøne*, *klyde* og *hættemåge*, mere uregelmæssigt

Midtjyderne er særdeles bekendt med natravnen og dermed de folkelige forestillinger, der er genstand for alle stæder i Europa, hvor den mærkelige fugl kendes. På sin ugleagtige skumringsflugt ses den undertiden flaksende omkring i nærheden af beboede steder og snappe de insekter, der holder til på husdyrene. Det har både på latin og på græsk givet den navn af gedemalkeren, fordi folk bildte sig ind, den fløj på gederne og sugede deres yvere, så de mistede deres mælkgeivende kraft og langsomt blev blinde. Det middelalderlige træsnit illustrerer denne forestilling om natravnen, men så sent som omkring 1800 diskuterede zoologer, om den med sit brede næb virkelig kunne malke geder og køer. Det er en anden gammel lagttagelse, at natravnen, når den om natten skal flyve over større strækninger, har for vane at følge efter vejfarende, den træffer på. Det har givet næring til troer på natravnen som en sjælefugl, et menneske, der af en eller anden grund er fordømt til efter døden at skulle flyve rundt om natten, måske ligefrem en genganger, der var blevet manet i jorden af en præst eller anden klog mand, men som var kommet op igen. Når de så ofte hedder sig, at natravnen har et hul i den ene vinge, skyldes det netop den pæl, der var brugt ved nedmaningen. Kom folk til at se gennem hullet, blev de ónøjede eller filflyvegigt, dvs. jagende gigtsmerter.

toppet lappedykker, lille lappedykker, krikand, troidand og taffeland, ryle samt hav- og fjordterne. I Ørkenen ruger storspove, svartbag, sølvmåge og sildemåge samt natravn og markpiber. I træktiden raster spurvefugle som munk, broget fluesnapper og bynkefugl, også ringdue, krage, sjagger, vindrossel, o. m. fl.

På *Hjelm* (15) træffes i yngletiden *edderfugl*, der har fældningsområde syd for øen, *toppet skallesluger, strandskade*, nogle få *sildemåge, sølv- og stormmåge* og *tejt* og muligvis en enkelt *skærpiber*. På havet udfor ses om vinteren en mængde nordiske *dykænder*.

Kompedal Plantage (16) med omliggende heder og ådale er ynglelokalitet for bl. a. *krikand, dobbeltbekkasin, storspove* og *tinksmed*, i plantagen *spurvehøg, duehøg, tårnfalk, vendehals, hedelærke, misteldrossel* og *stor tornskade*. På træk ses *blå kærhøg, fiskeørn, dværgfalk* og *låddenbenet musvåge*, ret ofte også *mosehornugle*.

Hald Sø (17) med tilstødende vandløb rummer ynglende *knopsvane, gråand rørhøne* og *blishøne, dobbeltbekkasin, isfugl, kæranger* og *bjergvipstjert*. På træk ses *fiskehejre, troidand, stor skallesluger* og, sjældnere, *lille skallesluger*. I de omliggende skove yngler mange arter *småfugle*, desuden *musvåge, spurvehøg, hvepsevåge* og *tårnfalk* samt *vendehals*.

Tjele Langsø (18) er yngleplads for *toppet lappedykker, knopsvane, gravand* og

gråand, rørhøne og blishøne. Under trækket ses småflokke af sangsvane, mange sædgås og flokke af gråand, pibeand, krikand, troidand og stor skallesluger, regelmæssigt også svaleklire og mudderklire. Jævnlig kommer fiskeørnen på – som regel kortvarig – visit. I rørskovene overnatter skarer af svaler og især stære.

Tange Sø (19) tæller ynglende toppet lappedykker, nu og da gråstrubet lappedykker, knopsvane, gråand, blishøne, enkelte rødben samt hættemåge, der har dannet en større koloni; søen er dog især bekendt for sin ynglebestand af troidand. Næsten hver sommer ses isfluglen. I træktiden raster store flokke af hvinand.

De himmerlandske heder (20) rummer i hedemoserne ynglende lille lappedykker, krikand, storspove og hættemåge. Endvidere træffes hedelærke og nu og da mosehornugle.

Rold Skov-området (21). I søerne yngler toppet lappedykker, blishøne og rørhøne, sjældnere lille lappedykker. Ofte ses isflugl i yngletiden. På træk observeres bl. a. gråand, krikand, troidand, hvinand og stor skallesluger. I de vidtstrakte skovområder yngler foruden mange småfugle arter som musvåge, spurvehøg, duehøg, skovsneppe, huldue, natravn, vendehals og grønspætte. Ved vandløbene optræder vandstær almindeligt om vinteren.

Løvenholm-området (22) med vældige skov- og markarealer, sø og sump og mindre hedeblader er rig på ynglende småfugle. Her ruger også musvåge, hvepsevåge og spurvehøg samt vendehals.

Dystrup-Ramten Sø (23) er yngleplads for toppet lappedykker og gråstrubet lappedykker, sjældnere sorthalset lappedykker og lille lappedykker; endvidere knopsvane, gravand, attingand, skeand, troidand og især taffeland foruden mange blishøns og hættemåge.

Krybdyr

Af de tre danske øgle-arter er almindelig firben eller skovfirben og stålormen udbredt overalt, mens markfirbenet foretrækker mere specielle biotoper som f. eks. klitområderne på Anholt. Blandt slangerne træffes den ugiftige snog hyppigst i de østlige egne samt i søområdet mellem Viborg og Hobro, mens den er sjælden eller mangler helt i Vesthimmerland. Den giftige hugorm skal især søges i den vestlige landsdels hedeområder eller åbne, solrige strækninger langs plantagerne.

Padder

Lille vandsalamander træffes i næsten hvert eneste vandhul landsdelen over, hvorimod stor vandsalamander kun eksisterer i få og spredte bestande, bl. a. på Mols. Den brunbrogede løgfrø – der nyfanget kan lugte som hvidløg – er sikkert ret udbredt på de lette jorder, men da den udelukkende er nataktiv og graver sig ned om dagen, vil det oftest være de 10–12 cm lange haletudser, der røber artens tilstedeværelse. Strandtuksen ses hyppigst ved kysterne, men træffes også ved flere søer inde i landet. Den hidtil nordligste og vestligste forekomst af løvfrø er Kås på Salling, hvor man i 1960'erne fandt nogle haletudser. Artens nuværende jyske udbredelse er ellers begrænset til det sydøstligste Sønderjylland, men endnu i 1930'erne fandtes den i fugtige skovmoser syd for Århus. Butsnudet frø er udbredt overalt, mens spidssnudet frø optræder spredt og sjældent. Grøn frø er ret almindelig på Djursland, især på Mols og Helgenæs, men også ved Løvenholm, der synes at være artens foreløbige nordgrænse.

Fisk I sø, å og hav

Blandt søernes traditionelle fiskebestand er den vigtigste art nok ålen, som er genstand for systematisk erhvervs- og fritidsfiskeri. Sportsfiskeriet i søerne retter sig mere mod arter som gedde og den ret store, grådige aborrefisk sandart, som er udsat flere steder.

Et af de bedste fiskevande for *havørred* er *Karup Å*, og mange sports fiskere sætter da også hinanden stævne ved *Hagebro*, hvor Hovedvej A 10 skærer åen. I de mindst forurenede vandløb er der stadig små bestande af *bækørred*, mens *regnbueørreden*, udsat eller undsluppet fra dambrug, er stærk tiltagen. Derimod er *lakse-fiskeriet* i *Gudenåen* ved at være historie. Skulle en enkelt laks vove sig op ad den forurenede å, når den ikke længere end til opstemningen ved *Tangeværket* nær Bjerringbro.

Den lille bundfisk *smerlingen* synes nu forsvundet fra *Tange Å* og *Borre Å*, hvor den tidligere er taget, så arten i Nørrejylland nu kun forekommer i *Gjern Å*, alle under *Gudenå-systemet*.

»HAVETS HUGORM«

Til *Kattegat's* mere specielle fiskearter hører *fjæsingen*, som flere kender af smertelig erfaring, når de under badning er kommet til at træde på den. Om dagen ligger fisken nedgravet i bunden, ofte på lavt vand, så kun den pigfinne rager op, der rummer en stærkt virkende, undertiden krampefremkaldende, gift. Fjæsingen var tidligere almindelig og særlig talrig omkring *Anholt*, men stærk befiskning i de senere år har tyndet ud i bestanden. Oprindeligt anvendtes den udelukkende i fiskemelsindustrien, men nu eksporteres størstedelen til Frankrig, hvor den er blevet en yndet spise-fisk.

FLYVEFISK

En sjældn gæst fra sydligere have er *flyvefisken*, som blev fanget i *Ebeltoft Vig* i 1955 og i *Kalø Vig* 1959.

Ferskvandenes småfauna

Den tiltagende forurening af vandløb og søer er ikke mindst hård ved den lavere fauna. Blandt de mest truede er *slørvinger*, *døgnfluer*, et par *guld-smede*-arter og nogle *vårfluer*, hvis larver kun kan leve i vandløb med god strøm og rent, iltrigt vand. Mange af disse former er gået så katastrofalt tilbage, at de står lige foran udryddelse. Kun i små skovbække og kilde-områder, der er uden forbindelse med spildevandsafløb, kan man endnu finde en uberørt fauna, men artsantallet på disse ekstreme lokaliteter er ret ringe.

KILDERNES RELIKTER

En særlig fauna er knyttet til de himmerlandske kilder ved *Rold* og *Rebild*. Den konstante vandtemperatur – 7–8° C året rundt – og ensartede vandføring favoriserer her en række insekter, hvoraf flere må betragtes som *relikter*, oven i købet fra vidt forskellige perioder. Man ser således, at relikter fra en senglacial kuldeperiode (bl. a. en *vårflue* og en *slørvinge*) og fra postglacial varmetid (en *bille*) lever under samme forhold, idet de første udnytter vandets relativt lave sommertemperatur og den sidste den høje vintertemperatur.

Snegl og igle

Tøffelsneglen, der er hjemmehørende i Nordamerika, kom i 1934 med østers-yngel til *Limfjorden*, hvor den nu flourer som skadedyr på østers-og muslinge-bankerne.

Den sjældne *lægeigle*, der muligvis er indført af munke, har en fast bestand i *Favrskov Sø* ved Hadsten, men optræder også i mosehuller på det sydlige *Djursland*.

Sjældne sanddyr

På de himmerlandske heder kunne man endnu i 1940'erne opleve *hedeskratten* eller den *trommende græshoppe*, let kendelig under flugten på sine røde bagvinger, men som mange andre hededyr godt camoufleret og derfor »usynlig«, så snart den er landet i lyngen igen.

I 1959 blev *sandørentvist* fundet på *Anholt* efter kun at være set én gang tidligere på Sjælland.

FORHISTORIE*

* Artiklen er ikke inddelt efter oldtidens hovedperioder, men i en række kulturelle temaer, som hver især spænder over hele oldtiden og er ordnet kronologisk. Artiklens første del, til og med afsnittet »Skriften« (side 119), er skrevet af mag. art. *Peter Seeberg*, mens den sidste del, som hovedsagelig behandler *gravskikken*, skyldes mag. art. *Marianne Bro-Jørgensen*.

Fundvilkår

Det midtjyske område – de gamle Randers, Ålborg og Viborg amter – udgjorde lige så lidt som det gør i dag nogen rimelig kulturel helhed i forhistorisk tid, som får fundene til at stikke af fra de omgivende landsdele. Et par fysiske egenskaber knytter imidlertid området sammen: de mange store vandløb, de kraftige kystindskæringer og jordens ret sølle bonitet stort set. Den sidste egenskab har sparet mange oldtidsminder for landbrugsteknologisk overlast og sikret en fundrigdom, som gør det midtjyske område til den mest alsidigt belyste af landets forhistoriske provinser i det hele taget.

MENNESKE-GLIMT FRA MELLEMISTID

Indtil for ganske nylig begyndte Danmarks menneskehistorie her. I et mergelleje i *Hollerup* ved Langå fandtes 1912 det meste af et *dådyr*-skelet fra seneste *mellemistid*, *Eem-mellemistiden*, flot regnet for fra 80.000 år siden. Geologen *N. Hartz*, som havde gjort fundet, overså, at et par af knoglerne var brudt over på en karakteristisk måde. Først 42 år senere kunne zoologen *Ulrik Møhl* efter nøje studium give forklaringen: knoglerne var spaltede af mennesker, der havde levet på Randers-egnen i mellemistidens behagelige klima. *Hollerup*-fundet gav oplysning om kostsæt og bytte, men ikke om menneskenes våben og redskaber. Et enkelt løsfund fra mellemistidens *Acheuléen-kultur* er imidlertid gjort i det østlige Himmerland, og det giver en første meddelelse om menneskeligt værktøj i denne tid. Det drejer sig om en såkaldt *håndkile* af flint fundet af en pige i 1931, mens hun arbejdede i kartoflerne.

Brudstykker

Det meget svage kulturbillede af mellemistidens jægere, som de to fund bygger op, afløses af rigere indtryk, da der efter den langvarige nedslidnings tomrum atter viser sig spor af mennesker. Fuldstændighed i miljø er aldrig til stede; man må nøjes med, hvad der under heldige omstændigheder kan og har kunnet findes efterladt. Fuldstændigheden tager heller ikke til, jo mere man rykker frem i tid. Bevaretheden er afhængig af, hvad der er sket siden. Meget gunstige betingelser er tit hårde ved deres forudsætninger, mens ekstreme chancer under heldige konjunkturer bevares, fordi området skrumper ind som overlevelsesmulighed eller viser sig ubrugeligt for en ny erhvervsteknik, der vender sig i andre retninger.

Blandt dådyrknoglerne fra *Hollerup*, på nordsiden af *Gudenådalen*, viser denne nogle af de tydeligste slagfelter med overfladespaltninger, så istidsjægerne – sandsynligvis af *Neanderthaler*-typen – har kunnet komme ind til den nærende marv. Med sig fra den korte rast har jægerne åbenbart taget et par tunge dyrekøller på skulderen. I al fald mangler af væsentlige lemmeknogler kun to lårben, dyrets mest kødfulde dele, velegnede til at medtage.

Jagt og fiskeri og indsamling af føde var i efteristiden frem til omkring år 4000 f.v.t. de uundgåelige erhvervsformer, inden landbruget rykker frem. En af Danmarks ældst kendte kulturer er *Klosterlund-kulturen* (ca. 7500–7000 f.v.t.), der har sit navn fra bopladsen *Klosterlund* ved *Engesvang* ca. 30 km syd for Viborg. Den er som flere af kulturens øvrige fundet ved bredden af en, nu tørlagt, indsø, men bredden af vandløb anvendtes også. Omkring bopladsen har vokset fyr og birk. Redskaberne har vel nok især bestået af *flint*: knive, sylformede bor, kant- og midtstikler, små kerneøkser samt en del skiveøkser, hvortil kommer *mikrolitter* af lancet- og segmentform. Redskaber af *bjergart* kendes også. Fra en anden Klosterlund-plads kendes en paddelåre af birketræ; båd må man da have haft.

Af vildt har man jaget urokse og kronhjort. Af den sidstnævntes gevir forarbejdedes spydagtige benodde. I en mose ved *Vinkel* 10 km øst for Viborg fandtes et ca. én meter langt pileskaft fra den sene del af Klosterlund-perioden. Pileskaftet var af fyrretræ og havde endnu beviklinger til fastgørelse af styrefjer.

Maglemose-folket

Klosterlund-kulturen er en tidlig fase af *Maglemose-perioden* (7500–6000 f.v.t.), hvis bopladser er velkendte inden for det midtjyske område. Mikrolit-teknikken er nu yderligere udviklet, kerneøkser og skiveøkser samt spidsvåben optræder på bopladserne. Af hjortetak – først af elsdyr, senere af kronhjort – samt af urokseknogler lavedes økser og spidsvåben.

Maglemose-folkene holdt til ved indvandene, hvor de jagede fugle, de store hjortearter, vildsvin og pelsdyr i de omgivende fyrre-birke og fyrre-hasselskove. De har drevet fiskeri med krog og lyster. Gedder og aborrer har været fanget i stort tal. Også havdyr som sæler er blevet nedlagt, viser knoglematerialet. Vigtig har også indsamlingen af hasselnødder og frø fra f.eks. den gule åkande været.

Maglemose-jægerne har haft bue og pil, køller, spyd og båd. Deres kunst kendes fra *ridsninger* i knoglematerialet, hvor man ser stiliserede menneskefigurer, enkelte som små blade.

NØGLE-BOPLADS

Den vigtigste boplads er fundet ved *Sønder Hadsund*, der i den varme og tørre *boreal-tid* lå ved den flodarm, der senere blev til *Mariager Fjord*.

Kongemose-kulturen

På Maglemose-perioden følger *Kongemose-kulturen* (ca. 6000 til måske 4700 f.v.t.), mens den såkaldte *Gudenå-kultur* som begreb er blevet opgivet. Kongemose-jægerne holdt til såvel ved kysterne som ved indvandene på steder, der ligner dem, Maglemose-folkene holdt af. Bopladserne varierer fra små pletter til områder med tykke kulturlag. Oldsagsmaterialet består af lange, regelmæssige flækker, flækkeskrabere, bor, stikler, skævpile, skævpøkser, alt af *flint*; af *grønsten* fremstillede trindøkser samt køllehoveder med dobbeltkoniske skafthuller; af ben af rådyr eller kronhjort benodde, af hjortegevir hjortetaksøkse. Ud over storvildt og fugle har Kongemose-folkene ved kysterne jaget sæl, marsvin samt fisket pighaj og torsk. Ved indvandene er der ikke mange tegn på fiskeri.

Udforskningen af Kongemose-bopladserne langs de mange åløb og langs kyster i Midtjylland er knap nok påbegyndt, men det må forudses, at de kommende år vil bringe et opsving i lokaliseringen af bopladser, der kan give et mere nuanceret kulturbillede.

Ertebølle-folket

Dette er allerede tilfældet med *Ertebølle-kulturen* (5200–4200 f.v.t.), opkaldt efter den vesthimmerlandske lokalitet, som rummer en berømt, meget stor *køkkenmødding*. Den blev i 1890'erne undersøgt af den såkaldte *Anden Køkkenmøddingkommission*, mens den første kommission i 1850'

Da arkæologerne sammen med botanikere, zoologer og geologer 1893-97 undersøgte køkkenmøddingen ved Ertebølle i Himmerland, var store dele af skaldyngen allerede bortkørt og brugt til vejfyld eller som gødning. Denne ødelæggende virksomhed blev standset og resterne fredet, men for en sikkerheds skyld blev en uforstyrret blok af dyngen udtaget og konserveret. Det er denne blok, der nu kan ses i sin frimontre i Nationalmuseets Ertebølle-samling. De store mængder redskaber, der er fundet på stedet, er et udslag af det dagligliv, der må have udfoldet sig på selve affaldsdyngen. Typisk for flintredskaberne er denne skiveøkse (forneden t.v.), tværpilen og flækkeboret øverst og, i midten, en såkaldt knude.

erne havde undersøgt en anden berømt køkkenmødding: *Mejlgård*-dyngen ved Norddjurslands kyst.

REDSKABER

Ertebølle-sæsonbopladerne, der ikke altid har de specielle affaldslag i køkkenmøddingen, ligger dels ved kysterne, dels langs sø- og åbredder. De er gennemgående større end Maglemose-bopladerne, hvilket kunne tyde på, at de har tjent som ophold for større grupper. Redskabsinventaret består af kerneøkser, skiveøkser, flækkeredskaber, skiveskrabere, tværpile, alt af *flint*. Men Ertebølle-folkene anvendte også i vid udstrækning redskaber af tak og ben og træ. De havde bue og pil, boomerang og økser som jagtvåben. Til fiskeri rådede de over både lystre, harpuner og fiskeruser af flettede vidjer. Til nyskabelserne hører *keramikken*, der er karakteristisk ved tunge spidsbundede kar, fremstillet i vulstetnik, dvs. opbygget af »ler«pølser lagt i ring over hinanden. Enkelte lerkar er lave, bådformede lamper, hvor sælspæk kan have været brændstof. Fra *Livø Tap* i Limfjorden haves fund af harpun, der har været brugt til jagt på sæler og marsvin.

FAUNASPOR

Fra den i 1930'erne gennemforskede boplads *Dyrholmen* ved *Virring* øst for Randers vides, hvilke dyr Ertebølle-folkene jagede her: vildsvin, rådyr, kronhjort, elg, urokse, bæver, bjørn, mår, los, ræv, grævling, grønlandssæl, delfin, ænder, svane, gæs, skallesluger, tjur, svartbag, skarv, sule og havørn, pighaj. Fund af søndrede menneskeknogler tyder på *kannibalisme*.

Allerede i Ertebølle-tid forekommer tilfælde af specialiseret jagt, således i fundet fra *Hjerk Nor* i Vestsalling, hvor et stort antal skeletter af vildkatte må angive særlige behov, måske særlige afsætningsmuligheder.

Fra hele den lange periode, hvor jagt og fiskeri var dominerende erhverv i Midtjylland, kendes ingen sikre spor af boliger. Ved *Vegger Bro* syd for Sebbe Sund synes Ertebølle-folkene dog at have gravet hytter ind i åbrinken.

Jægere og bønder

Ved *landbruget's* indtrængen omkring 4000 f.v.t. lever jæger- og fiskerstammer videre i randen af opdykningsområderne, f. eks. *grubekeramikere* i det 3. årtusinde, hvis kystnære bopladser er særlig talrige i *Limfjordsområdet* og langs *Djursland's* kyster. På *Livø* rummede en boplads blandt andet sporene af en hesteskoformet hyttetomt med stolpehuller.

Landbrugerne selv måtte ud over hovederhvervet gribe til jagt og fisker for at sikre dels føden, dels animalske råmaterialer som skind, læder, ben, horn, tarme, blærer, som tamdyrene ikke kan sikre i tilstrækkelig mængde eller den fornødne kvalitet. I Ertebølle-dyngen ved *Dyrholmen* er således fundet talrige jagtredskaber fra den yngre stenalders landbrugsfolk, som viser, at disse opsøgte de gamle gunstige jagt- og fiskebaser.

I *Overlade* i Vesthimmerland blev fundet en 12¹/₂ cm lang fiskekrog af ben, der må have været brugt til maddingsfiskeri, forslagsvis i yngre stenalder. I *ældre bronzealder* (1800–1000 f.v.t.) lå der langs kysten nordvest for *Løgstør* en landsby (endnu upubliceret), hvori er fundet en sten med *helleristning* af en fisk. Det kunne tyde på, at Limfjordens fiskevand tiltrak med væsentlige næringsressourcer.

På en *ældre jernalder's* boplads ved *Gedsted* (ca. 200 f.v.t.) fandtes ret store skaldynger, heriblandt af hjertemusling. Noget lignende var tilfældet ved tidligt førromerske jernalder-bopladser ved *Ørslevkloster* øst for Skive. Skaldyr har indgået i kosten, tydeligt nok. Til *bronzealderen* dateres et par *dyrefælder* af træ, fundet i *Kjellerup-Torning*-egnen syd for Viborg.

Bønder og hyrder

Et endnu upubliceret grav- og bopladsfund fra *Konens Høj* ved *Stubbesø* på *Djursland* godtgør, at skoven omkring 4000 f.v.t. måtte vige og give plads for dyrkede marker og mere faste bosteder. De første landbrugere førte tamdyr med sig, som var indstillet på at græsse i skoven. Løvfoder og deraf følgende styning af træer blev i mange årtusinder det vigtigste vinterforråd. Husdyrhold og agerbrug gjorde indhug på skovvegetationen og forandrede støt og roligt landskabstyperne, udsatte overfladejorden for udpining og sandflugt vedvarende gennem årtusinder helt op til nyere tid, hvor 1800-tallets fornyede indsigt prøvede at genvinde, hvad tidligere tiders hårde dyrkning havde sat over styr.

Husdyr

Koen har været med fra begyndelsen, den kendes fra knoglefund fra *Ørum A* på *Djursland* og fra *Signalbakken* i *Ålborg's* østlige udkant. Begge steder er også fundet svin, på den sidste lokalitet endvidere knogler af det gamle danske får, der må have lignet det såkaldte gotlandske udegangsfår, hvorimod knogler af ged endnu ikke er fundet i området.

Husdyrene må have været drevet i skoven, senere på græs i det åbne overdrevslandskab, som skovrydningen efterhånden skabte omkring den dyrkede jord. Her må de have gået det meste af året, sikkert passet af hyrder og hunde.

HYRDETING

En kastekæp brugt af en hyrde til at holde styr på kreaturerne er fundet i *Hemdrup* mellem *Løgstør* og *Nibe*. Den er dateret til 900-årene e.v.t. og er dekoreret med billeder af mynder, en kvinde og et triskele-ornament. En *runeindskrift* siger: »Denne kastekæp ejes af G Atte skar runerne; Åse, Aves skat«.

Måske stammer en fløjte fra *jernalderen* fundet i *Vester Bølle* nær *Gedsted* også fra hyrdernes liv. Den er dannet af en skinnebenskogle af et rådyr, har

Stald og bolig

blæsehul samt tre tonehuller. Et lerkar, den blev fundet sammen med, skulle datere fløjten til tiden før tidsregningsskiftet.

På bopladserne holdt man sammen på kreaturerne – og beskyttede dem mod rovdyr – ved store indhegninger. Den ældste bosættelse i jernalderen i *Hvolris*-området nord for Viborg var således omgivet af et gærde. Før engang i ældre jernalder synes kreaturerne ikke altid at have været taget i stald om vinteren, måske skønnedes det ikke nødvendigt. Men allerede i *yngre bronzealder* viser en hustype sig, som endnu kan ses bevaret i funktion i ældre husmandshuse: stalden i den østre ende af et langhus, hvor menneskene bebor den vestre del. Staldindretningens båseskillelum kan endnu spores i stolpehullerne, således i huse fra *romersk jernalder* i *Hvolris*-området. Til foder har man afskåret grene og løv med løv-knive, som findes bevaret i stor mængde af såvel *flint* som *bronze*.

Agerjorden

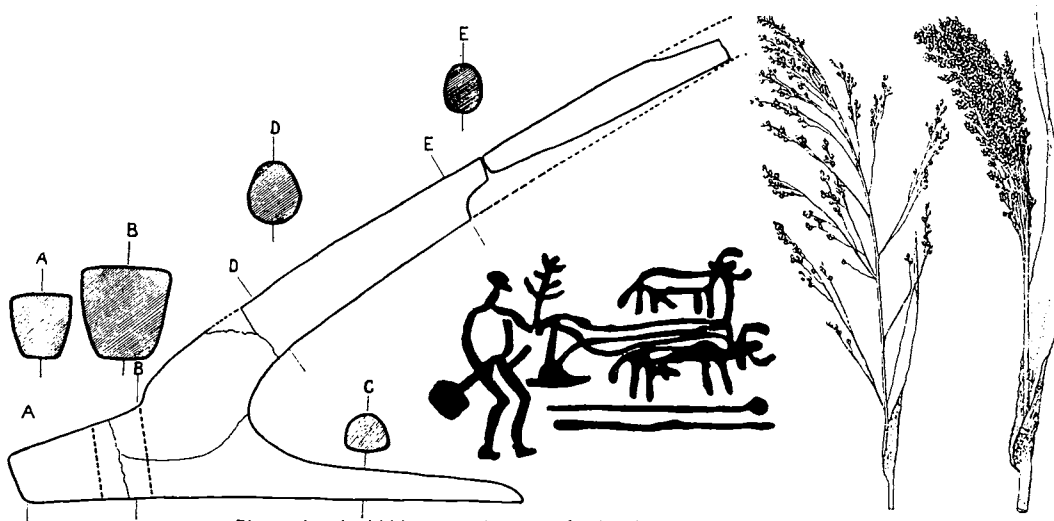
Alt imens agerbruget øger eller udskifter markarealet, trænges skovene tilbage. Træer fældes og underskoven brændes af, inden dyrkningen påbegyndes. Uden gødskning og sædskifte udpines jorden ret hurtigt og må forlades. De lette jorder blæser bort. På *Hvolris* er der sporet *sandflugt* fra tiden omkring tidsregningsskiftet.

Med landbrugserosionen følger *lynghederne's* fremtrængen. *Karup*-hejdefladsen synes at have fået hedekarakter engang i bronzealderen, mens den før da har været en lysåben skov.

AFGRØDER

De første kornsorter var *hvede* og *byg*, hvor den sidste efterhånden kom til at dominere. *Hirse* dukker op en tid i *bronzealder*, og *havre* kendes fra samme periode. Langt senere, fra 900-årene e.v.t., ses en dyng forkullet havre i en nedbrændt ovn i *Sønder Borup* ved Simested Å nord for Viborg.

Derimod havde *rug*en næsten ingen betydning i forhistorisk tid. På bopladsen

Ploven har i oldtidens agerbrugssamfund spillet en vigtig rolle i religionen, og adskillige er nedlagte som ofre i moserne. Den mest enkle form – krog-arden eller sålepleven med vandret løb, sålen, og spidst skær og tildannet af et naturformet stykke træ, en tveje – er særlig smukt repræsenteret ved arden fra Hvorslev mellem Viborg og Randers. Stiplingen i sålen markerer et hul, hvori styret har siddet, mens tvejens anden gren danner trækstangen, åsen. På pløjescenen – fra en svensk helleristning – bærer manden en skindpose med sædekorn og i hånden et træ, livskraftens symbol. Dyrket blev bl. a. de to arter hirse t.h.

Helleristningernes plove trækkes – som vist på forrige side – oftest af et par okser. Fra Bredmose ved Lundgård syd for Gammelstrup stammer dette trækåg, nu på Skive Museum.

i *Øster Bølle* i Sydvesthimmerland, der stammer fra omkring tidsregningsskiftet, fandtes således kun få og klejne rugkerner. I vikingeborgen Trelleborg på Sjælland (ca. år 1000) fandtes derimod veludviklede rugkerner, sandsynligvis importeret korn eller det første tegn på en skønsommere rugproduktion. Det er altså ikke blot kartoflerne, der har skabt en revolution i danskernes ernæring. Hvilken dansker kan tænke sig ind i en fædrelandshistorie uden rugbrød.

Derudover vides det, at *hør* er blevet dyrket, næppe som spindeplante, men som næringsmiddel.

ARD-PLOVEN

Markerne er blevet behandlet med redskaber. I hvert fald kendes forhistoriske træplove, såkaldte *arder*, fra det øst-midtjyske område, endda bedre end i de fleste andre landsdele. Fra *ældre bronzealder* (ca. 1500 f.v.t.) stammer *Hvorslev-ploven* fra landsbyen øst for Bjerringbro, og til *ældre jernalder* (400–200 f.v.t.) dateres fire mere eller mindre velbevarede plove: *Døstrup-ploven*, *Vebbestrup-ploven*, *Tovgårdsmose-ploven* og *Mammen-ploven*, alle fundet på Hobroviborg-kanten. Disse plove eller arder har været trukket af stude via en tilkobling i form af et træk-åg. Et sådant er fundet på *Skive*-kanten – ikke langt fra *Tovgårdsmose-plovens* findested ved *Mønsted* – og er dateret til ældre jernalder, ca. 250 f.v.t.

MARKSPOR

Selv om der ikke kendes plove fra landbrugets ældste tider, ligger spor af plovens furer gennem marken bevaret og beskyttet af en lang række jordfaste oldtidsminder, hvorunder furerne kan ses kradset i jorden på kryds og tværs. Ældst i området er plovspor under en jættestue mellem *Skive* og *Viborg*, men der er fundet plovspor fra alle de følgende perioder. Undertiden krydser plovspor afbrændte hustomter, hvis areal er taget ind til den dyrkede mark. Endog hele marksystemer kan være bevaret til i dag under lyngdække eller i skovområder. Det drejer sig om små firkantede felter adskilt af lave volde, hvoraf et af de kendteste er fra *Skørbæk Hede* i Nordvesthimmerland, dateret til *førrromersk* og *romersk jernalder*, altså tiden omkring tidsregningsskiftet.

Fra samme tid stammer markspor på *Vindblæs Hede* og i *Hald Egeskov* ved *Viborg*. Afgrøden høstedes med *segl*. På steder er fundet flintsegl med træskaft.

Bygddannelse

Bondesamfundet synes helt fra de første indbrud i skoven at have indrettet sig i landsbyer. Landsbyerne kan have forskellig størrelse og huset få eller mange familier.

Stenalderfolkets rækkehuse

Ældst er den ejendommelige og storslåede landsby fra *Barkær* ved *Feldballe* på *Djursland*, hvor landsbyen bestod af to meget store *langhuse* adskilt af en brolagt vej eller landsvej. Husene var 85 meter lange og 6–7 meter brede. Rumadskillelser tyder på, at de har været anvendt efter en art rækkehusprincip. Bebyggelsen hører til i sidste halvdel af det 4. årtusinde. Lidt yngre er to huse – begge *langhuse* – og en hytte fra *ældre jættestuetid* ved *Løvel Bro* nord for *Viborg*.

Det såkaldte *enkeltgravsfolk*, der prægede perioden 2800–2400 f.v.t., har foreløbigt kun efterladt sig spor af huse i form af *grubehuse*, dvs. lave nedgravninger i jordsmonnet beskyttet af et teltagtigt tag. Det mest omhyggeligt konstruerede, måske med urette betegnet grubehus, afdækkedes ved en endnu upubliceret udgravning ved *Myrhøj* nær Ertebølle i Vesthimmerland, mens simple hytter af samme art er udgravet i *Solbjerg* i Vesthimmerland og i *Hvolris*-området nord for Viborg.

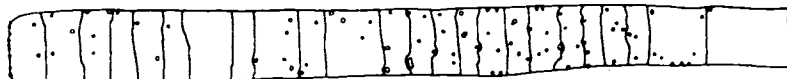
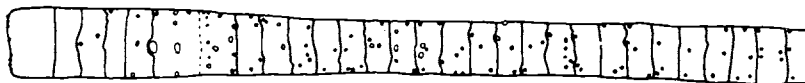
Dolktiden's huse (2400–1800 f.v.t.) kendes fra en flintsmeds arbejdshytte i *Gug* ved Ålborg. Hytten var let forsænket, målte 4 gange 2 meter og havde to ildsteder. En vigtig dolktidsboplads er også fundet på *Fornæs* på Djursland.

Bronzealder-huse Ved *Tolstrup* nordøst for Løgstør er i de senere år udgravet en række hesteskoformede huse, der i *ældre bronzealder* har udgjort en landsby. Fundet af en *helleristning* med fiskebillede siger nok, at man har benyttet sig af ikke blot landbrug, men også fjordfiskeri.

Fra *yngre bronzealder* (1000–500 f.v.t.) er fundet en landsby af langhuse i *Fragtrup* i Vesthimmerland. Husene har været 18 meter lange og 7 meter brede. I vestenden var lergulv, og vægmaterialet har nok været lerklining på fletværk.

Jernalderens husgader Hustypen herfra fortsætter uden store ændringer gennem hele den *ældre jernalder* (500 f.v.t. – 400 e.v.t.), men husene kan være både store og små. Overalt i landsdelen er der fundet huse og landsbyer med nogenlunde samme præg, med indgangsbrølægninger og endog brølagte gader. En landsby ved *Gedsted* fra ca. 200 f.v.t. havde således brølagt gade med afløbsrende. En anden landsby, på *Kjeldgårdsminde* i nærheden af Skals, ser ud til at have haft en 100 meter lang nord-sydgående hovedgade, hvorfra biveje, der adskilte de enkelte huse, udgik. Den stammer fra perioden efter tidsregningsskiftet. I *Budolfs landsogn* uden for Ålborg er fundet en hustomt fra ældre romersk jernalder. Den havde indgangsbrølægning, som var sluttet til en ca. 2 meter bred, brølagt gade. Berømtest af landsbyerne er *Skørbæk Hede* ved Sebber Sund og *Øster Bølle* ved Ålestrup. På begge træffes foruden huset med fletværksvægge flere huse med jordvægge (græstørsvægge), en byggeskik, der begynder at vise sig efter tidsregningsskiftet.

Labil bosættelse Landsbyer og huse findes hyppigst på de dårlige, lette jorder, hvad der måske blot angiver, at bebyggelsen hurtigere er blevet opgivet. En vis roterende landsbydannelse må regnes for noget karakteristisk for oldtiden. En anden grund til, at så få landsbyer kendes fra den østlige landsdel og fra

Barkær-rækkehusene har dannet rammen om et udpræget kollektivsamfund – måske en klan – på et halvt hundrede familier. I fællig har de ryddet og afsvedet egnens tætte eskov og røgtet deres kvæg, som om natten kunne drives sammen i sikkerhed på den brølagte plads mellem husene. På grund af sin driftsform – svedjebruget – og sandflugt har den lille bondelandsby måttet opgives efter et kortere åremål, men tilbage stod dysserne over dens døde.

Salling, og da slet ingen publicerede, er det langt større besvær, der er forbundet med at arbejde i de tunge jorder.

Mange landsbyer har vel flere byggefaser, men inden for området er det sjældent at træffe på spor af en så stabil bebyggelse, at der kan tales om en »byhøj« af den type, som kendes fra Thy. En sådan er imidlertid i den allerseneste tid fundet syd for *Gedsted*, karakteristisk ved sin beliggenhed i nærheden af et kildevæld og ikke langt fra *Limfjorden*, som har garanteret omfattende proteinressourcer.

STEDNAVNE

Vel inde i *ynge romersk jernalder* (200–400 e.v.t.) kan arkæologerne ikke blot støtte sig til fund, men også til *stednavne*. Lokaliteter, hvis navne ender på *-um* (heim, »hjem, bosted«), på *-lev* (»det, der ejes og arves«) og på *-inge* (måske »klanens eje«), må have en baggrund, der rækker tilbage til denne tid. Ejenommeligt er det, at ingen udgravninger i disse stabile bebyggelser, der er blevet landsbyer og sognebyer, og som troner i landskabet endnu, viser, hvorledes kimen til denne bebyggelse så ud: var det en storgård med et nyt landbrugsteknisk initiativ eller var det en landsby som den, der ikke klarede sig og som er forsvundet navnløst, en landsby med en særlig, fordelagtig beliggenhed?

KILDEVÆLD OG BRØNDVAND

Vigtig for hele bosættelsen er ikke blot gode tilliggender, men især forekomsten af drikkevand for mennesker og dyr. Inden jernalder bygger man nær kildevæld og åbne vande. I jernalderen udbredes brøndteknikken, som gør bebyggelse mindre afhængig af kilder. Til gengæld er manden med pilekvisten nok kommet til verden.

I *Følle* på Djursland er fundet en brønd fra jernalder i form af en nedgravet, udhulet egestamme, en *holk*. I *Lille Vildmose* er fundet brønde fra førromersk jernalder, lavet af fletværk som en kurv. I *Nørre Borup* ved Simsted Å havde man i romersk jernalder (0–400 e.v.t.) i forbindelse med en slags badeanlæg bygget en to meter dyb cisterne, som man kunne gå ned til ad en snelegang.

YNGRE SPOR

Mens ældre jernalders bosættelser er kendt i rigt tal, kniber det mere med *ynge jernalder* (400–1000), dog kendes fra 600–800 langhuse på *Bejsebakken* syd for Ålborg. Fra *vikingetiden's* ekspansion er fundet forladte landsbyer i *Svenstrup* syd for Ålborg og ved *Vandstedgård* i *Malle* sogn syd for Løgstør (begge upublicerede). Begge steder er ikke blot fundet langhuse, men flere grubehuse af en type, der efter fundene kaldes for *vævehytter*.

Byudviklingen

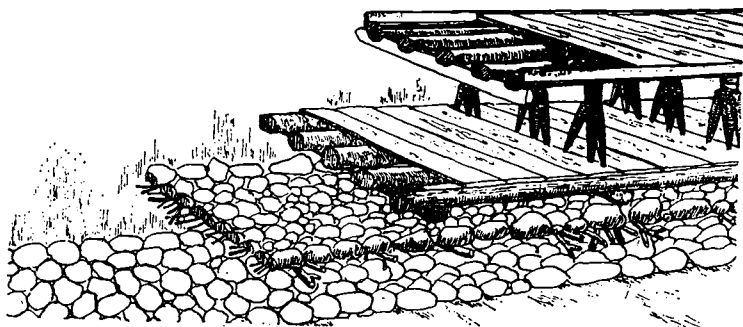
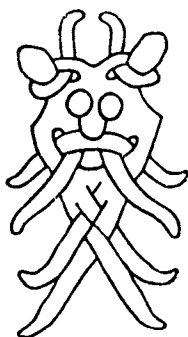
Sent i den forhistoriske tid begynder en proces, der skulle få afgørende indflydelse på menneskene og deres bebyggelse: byudviklingsprocessen. Med sine specialiserede håndværk, sin specialiserede vareomsætning og sine specialiserede institutioner begynder den så småt at vise sig allerede før år 1000, hvor skellet drages mellem forhistorisk og historisk tid. I *Viborg* er således fundet spor af bebyggelse fra omkring år 800. En gadebebyggelse langs det nuværende *Store Skt. Pedersstræde* synes at have eksisteret allerede i 1000-årenes begyndelse. Byen, købstaden er blevet til.

Samfundsmæssigt har den forhistoriske tids bebyggelse været lokal- og regionsamfund, knyttet sammen af familie-, slægts- og klanforbindelser, hvor et dominerende aristokrati da ikke har skabt små »herredømmer«.

FOLKEBORGE

Bydesamfundet har haft sine fællesindretninger, herunder tilflugtssteder i ufredstider. I *Borremose* ved *Ars* i Himmerland har man udgravet et omfattende forsvarsanlæg fra sen *keltisk jernalder* (ca. 200 f.v.t.). Det har været anlagt på en flad holm, omgivet af en voldgrav og to volde.

Et fællesanlæg af uklar betydning er *Ridebanen* ved *Lyby* i Salling, men muligvis har det været en anden af oldtidens folkeborge. Den består i en oval plads omgivet af en græstørvold, der er ca. 6 m bred.

Sjælbro-vejene anes nu kun som let ophøjede baner i det lave terræn, men til hjælp for fantasien vises her en rekonstruktionstegning fra undersøgelserne i 1950'erne. De ældste – nederste – brolagte veje stammer helt fra tidlig jernalder, plankevejene øverst fra vikingetid. Vejene har været velbeskyttet af en værnesten, som stadig står på stedet med sin gruelige troldmaske, meget lig den (t.v.). Forhistorisk Museum i Arhus har valgt til bomærke. Tegningen forneden viser en tyrefigur fra Fredbjerg-vognens bronzebeslag.

Samkvemsformer

Hvor megen forbindelse byggerne indbyrdes har haft med hinanden, og om de før den allersidste del af oldtiden er indgået i kultforbund og stammeforbund med livlig kommunikation og visse fællesregler, vides faktisk intet. Men oldtidens geografer var i hvert fald tilbøjelige til at give den jyske halvø's befolkning stammenavne og dermed tillægge bebyggelsen et mere samlet præg end den måske har haft. Efter deres angivelser skulle det jo være *kimbrer*-stammen, der holdt til her. Visse kulturelle skel, f.eks. i jernaldergravskik og keramik, tyder imidlertid på, at området ikke har været nogen kulturhelhed. Forbindelse med hverandre ad færdselsveje har man dog søgt. Højrækkerne angiver måske disse, således som gravanlæg flokkedes langs den romerske Via Appia. Især ved vadestederne styrer høje helt ned mod dalbunden, som om de ville vise vej. Berømte steder, hvor dette kan studeres, er *Grundvad* syd for Viborg og *Trevad* ved *Karup Å* sydvest for Skive.

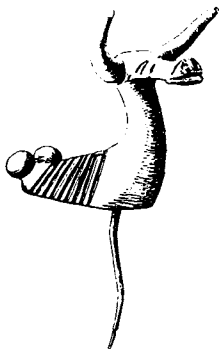
TRAFIK-SPOR

Af selve vejene er der naturligvis intet. De ville vanskeligt kunne skilles ud fra middelalderens veje, og så mange vogne har der nok heller ikke kørt. Derimod er der i fugtige terræner bevaret en række vaser og »broer«. Ud til *Borremose* førte således en stenlagt vej, anlagt i *førromersk jernalder*. Ud mod *Skals Å* vest for *Løvel Bro* førte en vase bestående af ca. 3 meter lange kløvede egestammer. Vegen er dateret til ca. 650 f.v.t. Øst for *Sjælbro* ved *Lime* førte først stenlagte, senere trælagte veje ned til vadestedet, senere broen over *Alling Å*. Som advarsel for de vejfarende blev i *vikingetid* rejst en *maskesten*, der endnu ses på stedet.

Folk har nok mest færdedes til fods, selv ad lange veje. Men spor af hest og vogn er der, og vaser og broer er da i hvert fald beregnet for dem.

Fra *Handest* ved Randers haves dele af et bidsel fra *ældre bronzealder*. Hestebilleder som smykker fra *germansk jernalder* kendes fra *Veggerslev* på Djursland og fra *Viborg*-egnen. Rytter ses på *Alum-runestenen* fra ca. år 1000 ved Randers.

Vognhjul fra *yngre stenalder*, et såkaldt *skivehjul*, er fundet ved *Viborg*, vogndele fra *jernalder* ved *Alsø* på Djursland. Beslag til en pragtvogn med blandt andet tyre- og andestatuetter er fundet ved en udgravning ved *Fredbjerg* i Himmerland.

SEJLADS	Til vands har man på småvandene kunnet klare sig med både af skind eller de ret hyppigt fundne udhulede egestammer, <i>eger</i> . Om vinteren kunne man stage sig frem med islæggere af ben spændt på fødderne. De kendes fra <i>germansk jernalder</i> (700-årene) fra et fund i <i>Viborg</i> . Egentlige skibsdele er kun fundet som kystfund, især ved <i>Djursland</i> (800-årene), men skibe må man i det mindste have set allerede i bronzealderen, efter skibsristningerne at dømmе.
	De, der har færdedes, har vel især været handelsmændene, det er det jo den dag i dag.
	Ved <i>Harre Vig</i> i Salling er fundet to græstørvsbyggede »folde«, måske huse eller aflukker, <i>nøster</i> , til skibe, der har været 25 meter lange.
IMPORT OG EKSPORT	Lokal tuskhandel kan ikke præciseres. Importvarer går det lettere med. En tynd, men jævn strøm af importvarer giver fra yngre stenalder kontakt med de opfindsomme kulturområder i resten af Europa.
	Forbifartsområde blev Midtjylland for nordfra kommende, søgående handelsmænd i den sidste del af forhistorisk tid. Ud for <i>Katholm</i> på Djursland forliste et skib i <i>vikingetid</i> og efterlod et par <i>klæberstenskar</i> , gryder til at koge i. Dem er der fisket flere af op langs kysten. Ved <i>Gjerrild Strand</i> er der fundet 12 vikingeøkser sat på en stage, måske en norsk smeds produkter.
	På <i>Hjarbæk Strand</i> fandtes en <i>sølv mønt</i> fra Trajans tid, ca. 100 e.v.t. Ikke blot har der sejlet skibe i forhistorisk tid, man tør gætte på, at der har været en romersk galej inde i Limfjorden.
BYTTEVARER	Udenrigsvarer må have været byttet for ét eller andet. <i>Rav</i> er foreslået for den ældste tid. <i>Skind</i> og <i>tran</i> til belysning kunne være andre emner. <i>Voks</i> fra vilde biers reder til bronzestøbercentrene i Mellemeuropa må også have kunnet bruges og <i>harpiks</i> som klæbemateriale og tættmateriale. I en mose ved <i>Holbæk</i> på Djursland er fundet hele kager af harpiks.
HJEMLIG INDUSTRI	Men import gør det ikke. I <i>stenalderen</i> var grundhåndværket, flint-bearbejdningen, bygget på danske råvarer. I <i>bronzealderen</i> måtte man importere metallet, men de fleste produkter var eget fabrikat. Ved <i>Håg</i> nær Kalø Vig på Djursland er fundet <i>smeltedigler</i> og <i>støbeforme</i> fra et bronzealderværksted, og ved <i>Vindblæs</i> er fundet et andet, meget righoldigt værksted fra samme periode.
	<i>Jernalderen</i> gjorde atter landet selvforsynende. Mosejordens jern, <i>myremalmen</i> , findes næsten overalt i området, men veludgravede smeltepladser er endnu ikke til at fremlægge. Derimod er der i <i>Lille Vildmose</i> og nord for <i>Løvel</i> udgravet omfattende systemer af trækulsmiler, som må stå i forbindelse med jernudsmeltning. De mange <i>tørvespader</i> fundet inden for landsdelen peger måske på, at ved-ressourcerne enten ikke slog til, eller at man foretrak tørvekul til smedearbejde. Smedens håndværktøj kendes gennem et fund ved <i>Tjele</i> .
LERTØJ	En anden vigtig frembringelse er <i>lertøjet</i> , bevaret i umådelige mængder. Potterne var i forhistorisk tid formet i hånden, eventuelt sat op med vulst-teknik. I <i>Oudrup</i> i Himmerland er fundet en pottemagerovn med stensat herd, fyrgang og mulig lerkuppel. Den er dateret til <i>ældre jernalder</i> . I en landsby ved <i>Hasseris</i> uden for Ålborg (ca. 400–600 e.v.t.) brændte man i en lille lerklinet ovn.
VÆVNING	<i>Vævning</i> har fundet sted helt fra <i>ynge stenalder</i> . Fåreulden var stort set det eneste spindemateriale, man kendte. Fra hele jernalderen kendes <i>vævegruber</i> , dvs. grubeformede hytter med teltformet tag som tække, bl.a. fundet i forbindelse med <i>vikingetid</i> -bopladserne ved <i>Svenstrup</i> syd for Ålborg og ved <i>Vandstedgård</i> ved <i>Malle</i> syd for Løgstør. <i>Tenvægte</i> af ler eller af klæbersten er fundet som løsfund, blandt andet i <i>Viborg</i> , hvor de stammer fra <i>vikingetid</i> .
MOSELIGENE	I forbindelse med fundene af <i>moselig</i> – de velbevarede menneskekroppe fremdraget af mosens tørv – er fundet klæder af skind eller af uld. Ud over de

Huldremose-fundet fortæller om klædedragten ved jernalderens begyndelse. Iført deres fornemme dragter er de to kvinder formentlig blevet nedlagt i mosen som ofre til guderne, som det er tilfældet med de mange andre »moselig«, der kendes navnlig fra Midtjylland. Særlig fornem har været denne dragt (t.v.) bestående af et uldent skørt i gyldenbrun og mørkebrun tern og et slag af mørkebrunt lammeskind med et indfældet hvidt stykke over skulderen. Billedet t. h. viser en fase af genopbygningen af en pottemagerovn fra yngre jernalder i Gl. Hasseris grusgrav. Lerkuplen over ovnrummet er her ved at blive færdiggjort.

andetsteds nævnte må fremhæves kvindedragterne fra *Huldremose* ved Ramten på Djursland, stammende fra *førromersk* eller *ældre romersk jernalder*. Dragterne kan minde om dragter fra den klassiske oldtid. Stofferne er vævet i firskaflet dobbeltkipet af venstrespundet garn. Nogle af stofferne er ternede i tartenagtige mønstre.

Lidt længere end til dragterne bærer det midtjyske fund materiale. Kroppen og ansigtsudtrykkene kan studeres på flere af moseligene, så man næsten kan danne sig et indtryk af en karakter. Arkæologerne kan have held til at granske moseligets maveindhold og derved få lidt at vide om kostskikken på *Grauballemanden's* tid. Øjensynlig åd midtjyderne grød i jernalderen. Det gør flere for resten endnu.

Endnu savnes dog store dele af det forhistoriske materiale, som kan fortælle afgørende om, hvordan mennesker klarede sig i forhistorisk tid, og hvordan de indrettede samfundet, for at det kunne hjælpe til med, at de kunne klare sig.

Skriften

I løbet af *yngre jernalder* tager de forhistoriske mennesker *skriften* i brug. På fibulaer og andre småsager ridser de deres lille meddelelse til efterverdenen, at det var den og den, der ristede. Senere rejser de prangende *rune-sten* over hinanden i en mængde, som kræver en liste og et kort for sig. Med runestenene er det lige ved at blive historisk: man møder et selvbevidst overklasselag, der trækker Midtjylland og Danmark ind i rigshelheden og regionsbevidsthedens tidsalder, ind i middelalderen, den historiske tid. Det gamle stritter imod, men heller ikke det nye giver sig.

Dødens huse

Stenen som symbol på det mægtige og hemmelighedsfulde, hegnet omkring de stærke naturkræfters boliger og de dødes tilholdssteder, har især

været knyttet til de befolkningsgrupper, der dyrkede jorden. Sandsynligvis har den ikke betydet det samme for *ældre stenalder's* mennesker, der levede en mere mobil tilværelse på den bevoksede jordoverflade, men sjældent blev udfordret af de store uhåndterlige blokke under deres daglige arbejde. Måske er det derfor jægerfolket hidtil har nægtet at afsløre ret meget om, hvorledes de behandlede deres døde. Når der endelig findes rester af mennesker fra den tid, er det enten i form af et enkelt enestående skelet, nedgravet i selve køkkenmøddingen og måske ikke engang fra ældre stenalder, eller kranier og lemmeknogler, som med al tydelighed afslører, at man – som på bopladsen ved *Dyrholmen* på Djursland – betjente sig af menneskeæderi, måske en særlig hæderfuld begravelse af et stærkt og dygtigt medlem af samfundet.

Bondefolkets stengrave

Først med *yngre stenalder's* første bønder, som var mere bofaste end jægerne, får man kendskab til rigtige begravelser. Endnu er det enkle nedgravninger i jorden, hvor den døde lægges i sovestilling på en brolægning af sten. Måske har man som i graven fra *Konens Høj* vest for *Stubbe Sø* på Djursland opført en slags telt af brædder og grene over graven. Teltet blev efter begravelsen brændt som et led i ceremonien, og tilbage er nu kun de stenforede gruber, som stolperne har stået i, samt de stenrækker, som støttede taget ved jorden. Graven er dateret til ca. 3600 f.v.t.

Mens ældre stenalders jægere måtte drage næsten ubevæbnet til de evige jagtmarker, bliver yngre stenalders bønder forsynet med både våben, arbejdsredskaber, smykker og madvarer til opholdet i graven. Huset over gravrummet antager efterhånden mere bastant karakter, bygges af svære, uforgængelige marksten, som danner et ubrydeligt værn omkring graven. Til yderligere sikring for den døde – eller måske snarere mod den døde som genganger – hegner man hans område ind med en ring eller en oval af flere mægtige sten. Dermed er konstrueret den *rund-* eller *langdysse*, som bliver almindelig i slutningen af den tidlige yngre stenalder, ca. 3300 f.v.t. Dyssegraven kommer sent til Midtjylland, og det synes, som man her længere end på *Øerne* og i *Sydjylland* har holdt fast ved gammel gravskik og kun langsomt ladet sig overtale til nye metoder.

LERKARTYPER

Egenarten kommer også til udtryk i de *lerkar*, som lægges i gravene. I den østlige og sydlige landsdel er de enkelt og stramt udsmykket med lodrette lister

Stendysserne er måske gamle offersteders helliggrave. Poskær Stenhus lidt nordøst for Knebel – og derfor lige så tit kaldet Knebel-dyssen – er en af de anseligste i landet. Det er en runddysse på en snes meter i diameter med et kammer sat af fem bæresten og dækket af en enorm dæksten. På plantegningen ses, hvordan kamret ligger forskudt mod øst. Det

og enkelte vandrette borter. Kommer man nord- og vestpå, er karrene anderledes grundigt dekoreret, med ornamenterne løbende i brede, vandrette bånd fra rand til bund og som oftest gentaget fra hals til bug.

RAVSAGER

Hele dette præg af selvstændighed har ikke betydet, at landsdelen var isoleret i særlig grad. Her fandtes nemlig og i store mængder et af de meget efterspurgte råmaterialer: *ravet*. Det er således ikke tilfældigt, at de tre største ravfund stammer herfra: *Læsten* vest for Randers, *Ajstrup* i Himmerland og *Møllerup* i Vestsalling, det sidste omfattende næsten 13.000 ravperler, hvoraf de fleste er helt nye. Det er snarere en ravhandlers forråd end et offer til guderne.

DYSSE

Udviklingen inden for yngre stenalderes begravelsesformer er især i Midtjylland meget broget. Dyssekamrene med de store sidesten og en enkelt overligger indhegnet af rund eller aflang stenkreds dukker op, men senere end i det øvrige land. Noget kunne tyde på, at ideen om de store dyssekamre ikke fængede lige godt alle vegne. På *Djursland* og i det sydøstlige *Himmerland* er man gået ind for dyssen som gravform, og her findes nogle af de smukkeste og største i landet, f. eks. *runddysen* ved *Knebel* på *Mols*. Landets længste *langdysse* (185 m) findes i *Kardyb* ved *Kobberup* syd for Skive.

JÆTTESTUER

Som i det øvrige Danmark kommer det store *jættestue*-kammer som et udtryk for en vesteuropæisk påvirkning, og det optræder i Midtjylland særlig koncentreret på *Djursland* og omkring *Mariager Fjord*. At dømmes efter de ældste *lerkar*, der er fundet i dem – hvorimellem de to mest berømte i Danmarks oldtid: karrene fra *Skarp Salling* (egentlig *Oudrup*) i det nordvestlige Himmerland og *Hagebro* ved Karup Å – er jættestuerne anlagt på omtrent samme tid, efter de nyeste kulstof-14 (C¹⁴) dateringer ca. 3200 f.v.t.

Jættestuerne varierer fra enkle firsidede kamre over flerkantede kamre til jættestuer med bikammer samt dobbeltjættestuer, som især var almindelige i *Himmerland*. På gravpladsen ved *Tustrup* på Norddjursland har man udgravet den hidtil største østjyske jættestue, med ca. 10 m langt kammer og det for området karakteristiske bikammer. På samme gravplads og fra samme tid fandtes to dysser, der har i hvert fald én ting fælles med jættestuen: en særlig offerplads foran indgangen til kamret, hvor man havde ofret smukke lerkar i forbindelse med begravelserne inde i kamret.

KULTHUSE

På *Tustrup*-gravpladsen dukkede et nyt fænomen op for første gang i Danmark: et lille tresidet hus, bygget af svære sten og stolper med en stor grube eller et

skyldes, at der har stået et eller måske to kamre mere inden for kransen af randsten. Lærkarrene var kvindearbejde, men *Skarp Salling*-karret (t.h.) er andet og mere end et stykke omhyggelig husflid. Elegant formgivet og meget smukt ornamenteret – med en muslingeskal som værktøj – bærer karret fortjent prædikatet: det skønneste lærkar fra Danmarks stenalder.

ildsted i midten. Omkring dette midterparti lå en mængde lerkar, herunder mange såkaldte *frugtskåle*, og lerskeer, der synes at have indgået i den kult omkring begravelsen, som har fundet sted i huset. Den slags huse kendes nu også i *Ferslev* i Himmerland og i *Foulum* ved Viborg, det sidste sted dateret til omkring 3250 f.v.t. Næsten alle steder er husene brændt kort efter opførelsen, måske igen som et led i kulten.

STENDYNGEGRAVE

Det ser ud til, at man i de vestlige egne omkring *Limfjorden* opgiver jættestuen efter nogle få generationers brug og går over til *stendyngegraven*, hvor den døde lægges i en grube i jorden og dækkes med en dyng af mindre sten. Graven arrangeres i en formation sammen med én eller tre andre grave omkring et såkaldt *dødehus*, dvs. en stendækket grube med rester af stolper, som måske har båret et tag. Muligvis blev den døde her lagt på en slags *lit de parade* inde i begravelsen sammen med gravgaver i form af økser eller mejslar.

Stendyngegravene optræder i lange rækker ind over terrænet i NØ-SV-gående retning, f. eks. ved *Galgevang* og *Nørre Onsild* ved Randers, ved *Øster Bølle* i Himmerland og ved *Vroue* vest for Viborg. De kan ikke længere ses markeret landskabet, men de økser og lerkar, der er fundet i forbindelse med dem, viser med al tydelighed, at den gruppe mennesker, som opførte jættestuerne, i Midtjylland fortsætter deres tilværelse gennem hele den yngre stenalder og blot på et tidspunkt skifter til en anden gravskik. Ifølge de seneste undersøgelser af en række stendyngegrave ved *Vroue* sker det omkring 2900 f.v.t.

Enkelgravskulturen

Omkring denne tid begynder et andet folk at vise sig i området og opfører deres gravmonumenter, de små lave *enkelgravshøje*, som endnu præger mange landskaber omkring *Viborg* og i *Himmerland*. Højene ligger i rækker og følger ofte smukt de nuværende vejforløb og samler sig omkring vadestederne. Det er derfor fristende at se dem som markeringer af de daværende landeveje og overgangssteder – en meget naturlig tanke, at man har lagt gravmindet der, hvor mange mennesker færdedes og kunne mindes de døde. Graven består i begyndelsen af en, nu forsvundet, træramme eller kiste gravet ned i undergrunden og med en lav høj over. Af og til er der spor af et palisadeværk eller et dødehus omkring gravanlægget, og det ses tydelige beviser på, at det er brændt ned, inden selve højen blev opført. Under en høj i *Asferg* ved Mariager fandtes spor af en slags forgård til gravanlægget, måske anvendt ved de indledende ceremonier til begravelsen. *Ard*-spor fundet under enkelgravshøje i *Aptrup*, *Lerkenfeld* og *Aldrupgårde*, alle i landsdelens vestlige del, skal nok være rester af en indvielsespløjning af den jord, gravhøjen skulle ligge på.

Af og til optræder også helt specielle anlæg i stil med graven fra *Kobbstrup* syd for Skive, som bestod af et 1,25 m højt og 1 m bredt gravrum opført af store sten; bagest i det helt jordfrie kammer fandtes rester af en trækiste, hvor en mand havde ligget på tværs med ryggen mod vest, med en økse ved bæltet og én ved hovedet og ravperler spredt ud over de hele. Ved siden af manden stod barkspande til mad og drikke og oven på kisten et stort fad af træ. Graven er C^{14} -dateret til ca. 2400 f.v.t.

SAMLIV OG KONFLIKTER

Hvornår det nye folk – efter deres gravskik kaldet *enkelgravsfolket* eller, efter deres smukt forarbejdede krigsvåben, *stridsøksefolket* – er kommet til Midtjylland står ikke helt klart, men enkelte fund, bl. a. *Asferg*-fundet, peger på, at de kan være sket omkring 2800 f.v.t., og at spredningen er foregået ret hurtigt. Hvordan forholdet har været mellem de forskellige folkegrupper, som netop i Midtjylland synes at have en bred kontaktflade, er endnu ikke afklaret, men meget tyder på, at de har ladet hinanden eksistere på hver deres facon, med der

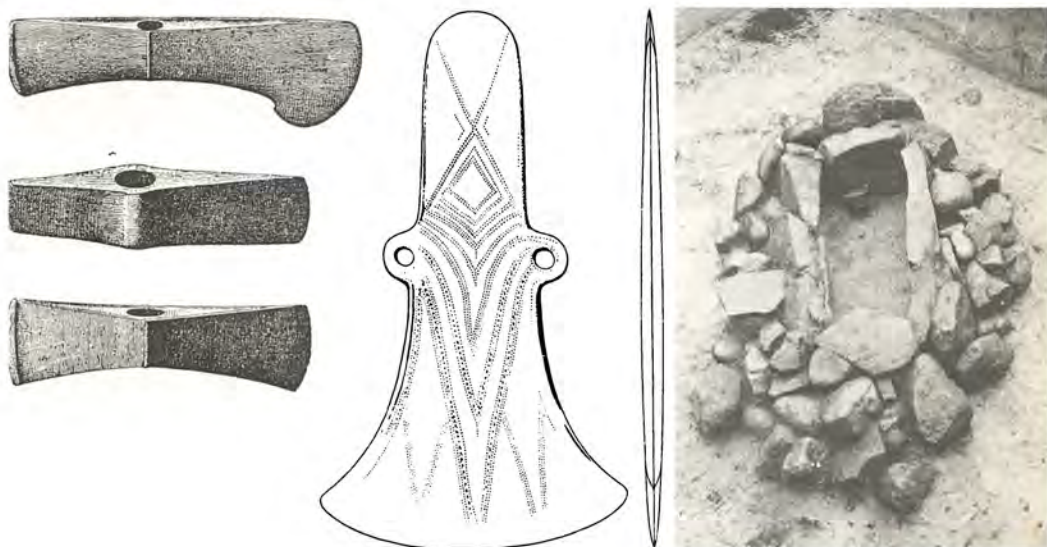
uundgåelige påvirkning, som kommer af naboskab gennem generationer, og med de naturlige konflikter, som følger af større befolkningstæthed.

Lærerigt er her fundet fra *Gjerrild* på Djursland, hvor man ser en af de store stenbyggede kister, som også enkeltgravsfolket opførte henimod stenalderens slutning, og hvor de ligesom jættestuernes brugere begravede flere døde, her ti personer, i samme grav. Stedet fortæller også om en konflikt, som efter alt at dømme kostede en af den tilhørende landsbys beboere livet. Han blev fundet i kisten med brystbenet gennemboret af en lille trekantet flintpil, som var afskudt ovenfra. En fjende har med andre ord siddet på lur i et træ og ramt ham med et nogenlunde velrettet skud. Havde det været helt vellykket, ville det havde nået brysthulen og ramt ham i hjertet. Efter piletypen at dømme er det en af hans eget folk, der har ramt ham.

En anden enkeltgravsmand ved *Fragdrup* nord for Hobro er blevet ramt af en særlig slags lange og raffineret tilhugne pile, som blev fremstillet af den tredje folkegruppe i området: den *grubekeramiske*, som navnlig holdt til på de nordøstvendte kyster og langs *Limfjorden*. Der kendes ingen grave fra denne folkegruppe, så bortset fra deres bopladser er de kun repræsenteret ved denne lidet fredelige gestus over for en medskabning.

GRAVSAGER

Når enkeltgravsfolket blev begravet, fik den døde gerne både våben og smykker med foruden små lerkar til mad og drikke. Våbnet var den karakteristiske *stridsøkse*, som her synes at have været hvermands eje som flintøksten var det hos jættestue- og stendyngefolket. Som smykkemateriale anvendtes med forkærlighed *ravet* i store flade skiver hængende ned ved knæet og som kæder af mindre perler. Disse kunne også være syet enkeltvis på det tøj, som nu er helt forsvundet.

Den jyske enkeltgravskultur tilhører en gruppe af nært beslægtede stridsøksekulturer, der mod slutningen af stenalderen beherskede store dele af Europa. Oder-kisten (t.h.) fra Holmgård ved Skringstrup har navn efter ganske tilsvarende kister fra egnene omkring Oders munding. Stridsøksten - her vist i tre typiske eksempler - fulgte næsten altid sin ejer i graven. Enkeltgravskulturen dannede her i landet grundlag for dolktidskulturen, der var halvt stenalder, halvt bronzealder. I dolktiden er denne irske kobberøkse (i midten) havnet i Ulstrup nær Bjerringbro ved den dengang overordentlig sejlbare Gudenaå.

De ældste *lerkar* i gravene er høje og svajede med udsmykning af indtryk kede snore eller streger, men efterhånden ændrer skikken sig til små og lave bredbugede kar. Under indflydelse af en gruppe beslægtede folk, som breder sig i Midtjylland henimod 2500 f.v.t., gennemgår karrene en ændring til små ret væggede, urtepotteformede kar.

ODER-KISTER

Denne nye folkegruppe havde andre ejendommelige vaner, som skiller dem ud fra de øvrige. Deres grave bestod af ganske små, 60–100 cm lange kister bygget af flade stenheller, ifølge de seneste undersøgelser ofte gravet ned i kanten af de ældre enkeltgravshøje som det ses i *Skringstrup* nord for Viborg. Gravgodset i disse små kister – blandt arkæologer kaldet *Oder-kister* efter en kultur, der spores til de sydøstlige Østersø-egne omkring Oders (Odras) nedre løb – består gerne af et eller to små *lerkar* i urtepotteform, i sjældnere tilfælde også af ravperler og økser af samme type som i de andre samtidige enkeltgrave.

Dolktid

I slutningen af stenalderen, *dolktiden*, brydes flere ideer om den rette begravelsesform. I den nordlige landsdel optræder den store nordjyske *stenkiste* og er ofte lige så anselig, men noget lavere end den gamle jættestue og tilsvarende anvendt til flere begravelser. Man fortsætter med at anlægge grave i toppen af de gamle *enkeltgravshøje*, foruden at man bygger *Oder-kister* i kanten af højene. Specielt i den østlige landsdel anvendes *stendyngegraven* fortsat, som et fund fra *Nørre Årslev* syd for Randers viser det. Som gravgods var her bl.a. medgivet et bundt pile, samlet som i et kogger. Endelig tager man som enkeltgravsfolket fortsat de gamle *jættestuer* i brug. Det er meget almindeligt, at dolktidens gravgaver udgør det sidste inventar i disse kamre, inden de definitivt er blevet glemt.

En helt ny form for begravelse viser sig så småt omkring ved denne tid; det er *brændtbensgraven*, hvor man brænder liget og derefter lægger det med gaver i en stenkiste. Et af de få fund af denne type stammer fra *Stenildvad* ved Alborg.

Den mest almindelige gravgave til mændene er nu et af de fine fladehuggede våben, der er så karakteristiske for denne tid. Det kunne være en lille dolk, en spydspids eller et kogger med pile. Kornsegl af flint er fundet mange steder, men kan meget vel være en gave til kvinderne ligesom visse smykker af ben og rav. *Lerkar* og økser bliver derimod sjældne i fundene.

Bronzealderens gravformer

I *ældre bronzealder* (ca. 1800–1000 f.v.t.) er gravene først og fremmest en fortsættelse af vaner og skikke fra slutningen af yngre stenalder, men hvor enkeltgravsfolket havde en tendens til at foretrække lavninger og plane flader, lægger bronzealderfolkene deres høje op på naturlige banker, hvorfra de var synlige viden om. Endnu ses de som kæmpemæssige muldvarpeskud på rækker langs terrænets højdekurver, blandt de smukkeste højgrupperne ved *Harre Vig* i Vestsalling og omkring *Rold Skov*. Alle vegne markerer højene de sandsynlige vejforløb for bronzealderens trafik både til lands og til vands, idet de rækkevis har en tendens til at munde ud i *Limfjorden's* mange vige og fjorde, som på den tid må have udgjort en vigtig samfærdselsåre.

Bortset fra højenes størrelse og mere iøjnefaldende placering er der imidlertid intet, der tyder på en radikal ændring af gravskikken. Stadig væk begravdes de fleste døde ubrændt i en trækiste af planker eller en udhulet træstamme, og begge typer bliver lagt på en brolægning af sten. I mange tilfælde er det alene den, der kan vise, om selve kisten har haft rund eller flad bund. I det hele taget kan Midtjylland ikke opvise sådanne velbeva-

Bronzealderens storhøje er imponerende monumenter over en stortids herskende slægter. Alene ved Sundstrup er et lille halvt hundrede gravhøje bevaret og vides der at have ligget mindst tre gange så mange i klynger og rækker på næsten alle bakkedragene, der inde fra land strækker sig ud mod Lovns Brødning. Det gamle Viborg amt er overhovedet den del af landet, der har flest bronzealderhøje. Over 1600 er endnu i behold, men stedet kendes for op imod 8000 sløjfede høje. Helleristningsstenen (t.h.) fra Fur er spækket med skålgrober, denne stortids almindeligste og enkleste helligtegn, tolket som led i en frugtbarhedskult, her forbundet med brede furer, så de danner svært bestemmelige mønstre, måske skibe og et kors, måske en mand og en kvinde, intimt forbundne.

rede bulkistefund, som kendes fra andre jyske bronzealdergrave (Borum Eshøj; Muldbjerg; Egtved). I heldigste fald er bevaret et fedtet sort lag oven på formludede rester af egekisten, og placeringen af den døde må afgøres af gravgavernes placering; dolken ved bæltet, halsringen om halsen og mad- og drikkebeholdere ved fødderne. Det er dog tydeligt, at det ikke var uformuende folk, der blev begravet. I mange mandsgrave, bl.a. i *Salling* og langs *Himmerland's* nordkyst, findes store smukke sværd og guldspiraler, og kvindegravene er forsynet med store smykker, hovedsagelig af bronze: halskrave, bælteplade og forskellige ringe til arme, ankler, fingre og tær.

FLADMARKSGRAVE

Ikke alle blev begravet under den store høj; mange blev begravet under flad mark i en trækiste omgivet af en række støttende sten. Blandt disse grave har nogle et meget fattigt udstyr bevaret, mens andre, f. eks. en række kvindegrave fra en strandvold ved *Gedsted*, er meget rigt udstyret. Længere nordpå i en gruppe grave i en strandvold ved *Mellemholm*, *Nørholm* sogn, findes endnu en gravgave repræsenteret: *menneskeofre* – vel heller ikke noget, der var inden for fattigmands rækkevidde på den tid.

BRANDGRAVE

Også *brandgraven* kendes, men uden at dominere. Bl. a. er den fundet på *Dall Hede* i *Himmerland* i et lille anlæg med en rund stenbrolægning og en stor midtersten med *skåltegn* på den ene side.

HELLIGTEGN

Hellige tegn indridset på gravsten kendes allerede fra yngre stenalderens dyssekamre, og der bliver yderligere variation i tegnene i bronzealderen, hvor man anvender både skåltegn, cirkler og spiraler, bl. a. i en nu sløjfet gravhøj i *Øster*

Velling. Grave med disse helligtegn synes ellers at være særlig almindelige *Himmerland*, hvor graven fra *Vivebrogård* ved Hadsund har både skåltegn, cirkler og hjulkors indhugget på samme sten. På en gravsten fra *Debel* på *Fur* findes nogle streger, der er blevet tydet som skibe og et kors, mens en sten fra *Godensgård* ved Nibe har et meget tydeligt indhugget aftryk af to nøgne fødder, måske gudens fodspor.

URNEGRAVE

I brandgrave fra *Djursland* og *Himmerland* ses tydeligt, hvor gradvist overgangen til den nye gravskik foregik. I graven fra *Bønnerup* i Hemmed sogn lå de brændte ben bredt ud i en kiste, dækket af en ulden kappe og med det sædvanlige udstyr: et sværd i skede og en bøjlenål. Først lidt efter lidt vænnes man sig til begrebet, og kistens omfang skrumper ind sammen med gravgaverne, indtil man når til den gravform, *urnegraven*, som fremfor nogen har præget fundene fra *yngre bronzealder* (ca. 1000–500 f.v.t.).

Urnen begravede man godt beskyttet af flade sten i solsiden af de gamle høje. Ved *Myrhøj* i Vesthimmerland er fundet en stenkiste med brændte ben hvor man i forbindelse med en udvidelse af højen har anlagt en mere end 150 m lang række sten ud fra højens fodkrans, deraf flere forsynet med *skåltegn*.

Mod slutningen af bronzealderen spores en vis løsrivelse fra de gamle traditioner: man begraver urnerne på særlige *urnegravpladser*, dækket af lave høje eller markeret af stenkranse eller stenbrolægninger. Enkelte steder er også fundet regulære stenrøser over gravene. Blandt de mere iøjnefaldende træk ved brandgravsskikken synes visse at have været særlig populære i de midtjyske egne. Mens langt den største del af urnebegravelserne har fundet sted i urner, som til forveksling ligner dem, der findes på dagligdagens bopladser, så har man her i særlige tilfælde benyttet urner med symbolske ansigter og urner, der er udformet som små forrådshuse. Undertiden er også brugt mere forgængelige materialer til brændtbensbeholdere, så man i dag kun finder de brændte ben liggende løst i stenkisten.

Mod bronzealderens slutning bliver dette mere almindeligt, og samtidig begynder man at brænde den døde med hele gravudstyret på bålet. Arkæologerne får derved endnu mindre at vide om de dodes tilværelse i levende live. De gravgaver, som skulle berette herom, skrumper ind til rituelle småting som smykker, rageknive og nåle. Fra den del af yngre bronzealder, hvor man endnu nøjedes med at brænde den døde og ikke hans gravgods, findes i mange kvindelige grave i den sydlige landsdel en samling små korsformede benknapper, i enkelte tilfælde ledsaget af et dekoreret hængesmykke af ben. Det vides ikke, hvordan det har været båret, men det har øjensynlig karakteriseret kvinderne fra egnen lige så fuldt som langt senere tiders vingehovedtøjer i folkedragten fra Randers Viborg-egnen.

Keltisk jernalder

Gravfundene i *keltisk jernalder* (500–0 f.v.t.) fortsætter den linje, som var lagt i slutningen af bronzealderen. Graven bliver mere anonym på grund af den stadig almindeligere skik at brænde både den døde og gravgods på bålet. De anonyme rester af ligbålet bliver dog begravet med lige så stor respekt som tidligere. Graven udstyres med en brolægning, rund eller firkantet, af udvalgte, ens store sten, og uden om lægges ofte en krans af større sten. Dette kendes fra en jernaldergrav på gravpladsen ved *Tustrup* på *Djursland*. Visse grave er dog stadig regulære urnegrave med gravgods i form af smykker, og der ses herimellem former, som tilsyneladende er specielle for den nordøstlige del af Jylland: et spiraldrejet bæltespænde og et hjulformet hængesmykke foruden en øskenring, der har tjent som spænde til bukseremmen. Fælles for alle den tids grave er, at man ikke mere

begraver i de gamle høje, men i Midtjylland foretrækker gravpladser under flad mark. I en enkelt grav i området, ved *Mollerup* vest for Randers, er der fundet en særlig gravgave i form af et par fine sølvbægre og en bronzekop med kunstfærdig hank, lavet et sted i Mellemeuropa.

Gravene i romersk jernalder (ca. 0–400 e.v.t.) vender delvis tilbage til den ubrændte begravelse. Over for den abstrakte og symbolske brandgrav står nu tidens mest dominerende gravtype, den materialistiske og realistisk udseende *lerkargrav*, som fremfor alt præger Midtjylland. Den har ikke overalt det samme udseende, er gennemgående mindre bastant opbygget i den sydøstlige landsdel, men også her kan man finde solide kister, gravet dybt ned i undergrunden med spor af et gravkammer af træ, støttet af kraftige marksten og med en dyngestore sten over låget. Andre steder har trækisten været det væsentlige som værn for den døde, nedgravningen er lav, og en støtteramme kan være markeret alene ved fire sten i hjørnerne. Imellem disse to former findes en type, som er gravet ret dybt ned i undergrunden, har støtteramme af sten hele vejen omkring trækisten og er dækket enten med et låg af træplanker eller et telt af brædder båret af kraftige stolper eller med store sten. Gravene med stenlåg er gerne lukket med noget, der ligner falsk hvælving, idet to-tre lag sten er lagt ind over hinanden, indtil gravrummet kan lukkes med en enkelt række store sten. Disse *storstensgrave*, som de kaldes, er den mest almindelige gravform i den nordlige del af området, og her kan gravrummet i særlige tilfælde, som i graven fra *Løvel Vandmølle*, være så stort, at det minder om stenalderens gravkammer.

GRAVSKIKKE
OG GRAVSAGER

Fælles for alle de nævnte gravtyper er det udstyr, som det var skik og brug at medgive. Tilsyneladende hørte en opdækning af lerkar og et rigeligt måltid med til den tilværelse, den døde gik ind til i graven, og der blev ikke sparet på noget. Der var et fad til stegen, kande til øllet, skåle til grød og suppe og hertil øsekopper, drikkekar, spiseskåle og madkniv. En lokal forskel i rigdom afspejles måske deri, at mens man hyppigt finder smykker af forskellig art: nåle, fibulaer og ringe, i grave fra den nordlige og østlige landsdel, er sådant udstyr sjældent i de vestligere dele. Også importeret brugskunst er knyttet til gravene fra de mere velstående egne, ikke så almindeligt som i det østlige Danmark, men begrænset til et par enkelte glasbægre, sølvbægre og bronzespande.

Himmerlændingene har åbenbart ikke været synderlig ødselt anlagte, men fra Byrsted nær Veggerby kendes dog en romertidsgrav, der stod mål med de rige grave fra Øerne. Foruden dette kostbare sølvbægre rummede den adskillige andre romerske importvarer.

I romertid kommer en ny tendens ind i gravgaverne. Efter mange århundreder, hvor de mere fredelige gaver dominerer, dukker våbnene atter op i mandsgravene i form af spydspidser, skjolde og sværd. I nogle få grave fra *Randers*-egnen er der i stedet for våben fundet smedeværktøj, hvilket må tages som bevis på den enestående stilling, dette håndværk nød i hele jernalderen. Lignende smedegrave kendes fra vikingetidsgrave i de samme dele af Midtjylland.

Brandgrave er endnu ikke helt forsvundet. Især i det østlige Midtjylland omkring *Randers* og på *Djursland* findes flere urnegravpladser, og de har ofte overtaget det rige lerkarudstyr, som kendes fra jordfæstegravene.

Gravskikken er baggrunden for, at man i dag ved en del mere om de keramiske former i de enkelte områder end tidligere. Inden for landsdelen mødes to forskellige indflydelser. Den ene kommer nordfra, med kar med dybsort overflade og dybt indridsede og indstemplede ornament. Den præger karrene helt ned i det sydlige Himmerland og dominerer kraftigere, jo længere man kommer nordpå. Den anden indflydelse kommer østfra med centrum i egnene omkring Århus og Randers og viser sig som en mere spinkel udsmykning af karrene med *mæander*-borten som det specielle og meget yndede motiv.

Henimod romertids slutning aftager gravenes antal. Man finder stadig gravpladser, men aldrig sammesteds som i periodens første del, hvis gravpladser forlodes omkring 200 e.v.t. – måske på grund af trængsel, måske fordi bopladserne er flyttet for langt bort. De senere grave har færre sten til markering af graven og ligger højere, har altså lettere været udsat for at forsvinde i tidens løb. I en af de sene romertidsgrave, fra *Lundegårde* ved Ålborg, er fundet en rosetfibula med rune-indskriften: BITHAWARIJAR TALGITHI («Bedved skar»), et af de ældste eksempler på de runeindskrifter, som senere bliver så almindelige i den sydlige og østlige landsdel. Ellers repræsenterer udstyret i disse grave en udvanding af de tidligere skikke med færre lerkar og andre gaver. Enkelte importsager findes stadig i gravene, men i forhold til det østlige Danmark kun i beskedent tal.

Germanertid

Højen opgiver man dog hverken i romersk jernalder eller i den følgende *germansk jernalder* (400–800 e.v.t.). Under højen findes af og til anlæg med rødder langt tilbage i jernalderen, med cirkulære brolægninger og magiske stenkredse omkring kisten. Fra germanertid kendes enkelte rige kvindegrave i *Himmerland* og *Salling* og på *Djursland*, med gaver i form af perler og store sølv- og bronzesmykker, men ellers er perioden som i det øvrige land svagt repræsenteret i fundene.

BEKVEM GRAV-
LÆGGELSE

I slutningen af perioden har familien til en afdød himmerlænding opdaget den store romertids stengrav ved *Løvel Vandmølle*, rømmet det gamle gravgods ud sammen med skeletterne og begravet den afdøde slægtning i hans daglige påklædning med bælte – hvoraf spændet er bevaret – og en lommekniv.

Vikingegrave

Vikingetiden's grave (800–1080) er jordfæstegrave enten under høj eller markeret af stensætninger formet som ringe eller som spidse ovaler, de såkaldte *skibssætninger*. Ved *Vejerslev* syd for Viborg har ligget en sådan

Kampøksen var vikingen særlig kær. Den blev derfor prydet med overdådige sølvindlægninger i tidens slyngede dyrestil. Helt mageløs er pragtøksen fra en høvdingegrav ved Mammen øst for det gamle helligsted i Viborg. Intet sted i verden er et oldtidsmenneskes ansigt nået så ukrænket frem til nutiden som hos jernaldermanden fra Tollund Mose. Han var for to tusind år siden blevet kvalt med en strikke, som endnu sad om halsen, men det markante ansigt med de daggamle skægstubbe har bevaret et overraskende fredfyldt udtryk.

skibssætning, som, da den eksisterede, med sine 80–90 m var landets største og antagelig har været en høvdingegrav. Det samme gælder graven fra *Bjerringhøj* ved Mammen, hvor den døde var lagt i et lille lavt trækammer med fornemt udstyr af silkebetrukne puder og broderede klædningsstykker. Med sig havde han den smukkeste vikingetids-*økse* fundet herhjemme, med jernbladet prydet af sølvindlagte slyngornamenter, og som gravgave, anbragt oven på kisten, et tykt vokslys og en bronzespand samt et par træspande. Hele kamret var dækket af blå-ler, og herover var højen opkastet. En mindre iøjnefaldende grav i nærheden rummede et sæt smukke forgyldte *mankestole* til at montere på kørehestenes seletøj.

Utvivlsomt var det også en kvinde af fornem byrd, som blev begravet i kammergraven under den nuværende *Hørning kirke*. Hun var iført en sølvvindvirket dragt, pyntet med glasperler, og som gave havde hun bl.a. fået et lille lavt bord, hvorpå der stod et bronzefad, måske et vaskestel.

STORMÆNDS EFTERMÆLER

Selv om der ikke kendes så mange gravfund fra vikingetidens Midtjylland, er der ingen tvivl om, at stedet har haft en indflydelsesrig befolkning specielt i den sydlige og østlige del. Med flid har man her rejst en særlig stor mængde mindesmærker i form af *runesten*, som beretter om stormænds fortjenester eller om de fortjenester, som runestensrejserne havde indlagt sig.

Moseofre

Ligesom man i oldtiden omgav den døde med stor respekt, indhegnede hans område og skænkede ham gaver både ved begravelsen og senere, tilsvarende forholdt man sig til de øvrige ukendte kræfter, som beherskede hverdagen: naturen og dens skræmmende og uforklarlige indvirken på ens tilværelse. Efter bedste evne søgte man at sikre sig omgivelsernes velvilje ved at ofre til dem. I *ynge stenalder* kunne det være lerkar udsat fra små platforme i moserne, oprindelig sikkert med mad og drikke, måske smukke våben, redskaber eller smykker, alt af det bedste man ejede.

Eftertiden må være taknemmelig for den mystiske dragende kraft, som moserne udøvede på fortidens mennesker, for derigennem er en del ting blevet bevaret, takket være mosernes fugtighed. Dette gælder ikke mindst for *bronzealderen* og især periodens yngre del, hvor fundene ellers er så få og ensartede.

Blandt de almindeligste moseofre var store smukke kvindesmykker, bl.a. i et fund fra *Hjorthede* nord for Bjerringbro. Specielt for Viborg-Hobroegnen var *hårofre*, enten som en tynd pisk eller flere tykke fletninger bundet sammen og ofret i håb om frugtbarhed. I sjældnere tilfælde er ofret våben, især sværd, hvoraf *Løvel Bro*-sværdet er det eneste i landet, der endnu har bevaret hornbelægningen på hæftet, og endelig figurer af mennesker, der tilbeder, eller væsener, der bliver tilbedt, f.eks. en lille kvindefigur fra *Fårdal* ved Viskum. Alle disse fund giver en bredere forståelse for den tids mennesker og deres omgivelser, end hvis arkæologerne alene var henvist til gravfundene.

Jernalderens menneskeofringer

I *jernalderen* afslører moserne nogle af de mest grufulde og fremmedartede fund fra hele den danske oldtid. På denne tid synes den skik at blomstre, at man ved særlige lejligheder ofrede et menneske fra landsbyen. Den udvalgte blev enten stranguleret eller fik halsen skåret over og derefter sænket i mosen, iført et skørt eller en kappe. *Tollund-manden*, hvis hoved nu findes i *Silkeborg Museum*, blev fundet i 1950 ved tørvegravning i *Tollund Mose* vest for Silkeborg, liggende på siden med let optrukne ben, nøgen, bortset fra en skindkyse og et bælte, og med ansigtet i ro som hos en sovende. Det eneste forstyrrende element er en strikke af læder, der er

snoet stramt og kvælende om hans hals for at sikre hans død og ofret til guderne. *Grauballe-manden*, som blev fundet to år senere under lignende omstændigheder, i et mosehul på *Nebelgård's* jorder syd for Grauballe, bærer præg af at være et mere ufrivilligt offer, og man er da også faret noget hårdere frem mod ham. Som led i ofringen har han fået skåret halsen over fra øre til øre, og derefter er han blevet lagt på maven, med det ene ben trukket op under sig. Han kan i dag beses i sin uhyggelige fuld-stændighed på *Moesgård* ved Århus.

Også kvinder er kastet som mere eller mindre modvillige ofre i de midtjyske moser. Berømte er fundene fra *Borremose* i Himmerland, fra moser ved *Roum* vest for Hobro og fra *Huldremose* ved Ramten på Djursland. Foruden at antyde den grusomme skik bag disse ofre giver fundene en hel dagligdags viden om datidens klædedragt. Specielt kvinden fra *Huldremose* var mere end almindeligt udstyret med kjole, nederdel og skindslag af mørkebrunt lammeskind med et indfældet hvidt stykke over skulderen. Et andet kvindeligt i moser bar en rundvævet helkjole af typologisk lighed med den klassisk-græske kvindedragt (peplos) med sit for- og bagstykke op-hæftet over skulderen.

**FIGUR- OG
MADOFRE**

De menneskelignende figurer, der er fundet i *Broddenbjerg Mose* ved Viborg og i moser ved *Hjeds* og *Rebild*, har måske en vis tilknytning til menneskeofringen, eventuelt som en slags erstatningsgaver. Efter *Broddenbjerg*-fundet at dømmes er disse nedlæggelser sket i årene omkring tidsregningsskiftet. Ikke alle jernalderens mosefund er dog lige frygtindgydende. De fleste består blot af fredelige madofre hensat som i stenalderen fra platforme i moserne. Offerområdet kunne også være hegnet ind med sten for at markere den magiske cirkel, og inden for denne ofrede man lerkar med madvarer eller afholdt hellige måltider, tilberedt i kogegruber på stedet. Dette er set på *Skovbakken* ved *Hvolris*.

Sølvkedlen fra *Gundestrup* er et pragtværk fra egnene omkring nedre Donau, men måske havnet i Himmerland ved udvandrede folkegrupper stadige forbindelser med hjemstavn. *Broddenbjerg-manden* har utvivlsomt skullet forestille en frugtbarheds- og avleguddom. Med bistert ansigt har han stået i helligmosen og struttet med sin harpiksbesmurt attribut.

GUNDESTRUP-
KEDLEN

Enkelte offerfund er i særklasse. Det gælder især sølvkedlen fra *Gundestrup* ved Års, som blev fundet i 1891 ved tørvegravning, adskilt i flere stykker, der lå inden i underdelen. Den består af en lav underdel, syv reliefprydede yderplader (oprindelig otte), fem noget længere inderplader, også med relieffer, og et indvendigt bundrelief. Pladerne har engang været loddet sammen på underdelen og var foroven samlet med en metalvulst. Pladernes relieffer forestiller guder og mytologiske begivenheder fra den keltiske religion: offerscener, rytteroptog og symbolske dyr optager indersiden, mens venlige, lidt fjerne guder lader sig bese og tilbede på ydersiden.

VÅBENOFRE

I hele Europa finder denne kedel ikke sin mage, dette på trods af, at den i tidernes morgen er kommet fra det keltiske Mellemuropa for til sidst at havne i *Gundestrups Rævemose*, da det var rimeligt og påkrævet.

Offerfundene fra *romersk jernalder* fortsætter linien fra keltertid, blot bliver der nu færre fund at berette om. Mosepotterne hører fortsat til fundene, dog tit med hele dyr i krukkerne eller ved siden af. Blandt den sene periodes særlige fundtyper hører *våbenofre* i moserne, bl. a. fra *Hedelisker* ved Kalø Vig, hvor der sammen med våbnene var ofret en del dyreknogler.

Skattefund

I *germansk jernalder* kan man langs veje og ved vadesteder støde på rige fund af guldringe og guldrakteater, måske vejfarendes ofre for at sikre sig en god overfart. Det kan gælde både de fem guldhalsringe fra *Fræer Mark* i Himmerland og *Holmgård*-skatten fra *Skals Å* med guldrakteater, perler, fibula og betalingssølv.

De urolige tider omkring forhistoriens slutning afspejler sig også i fund af nedlagte sølvskatte og af ondtafværgende sten langs de farlige færdselsveje og overgangsteder, f.eks. *maskestenen* ved *Sjelbro* på Djursland. Deres funktion overtages efter kristendommens sejr af de mange kirker og kapeller, som blev vejfarendes trøst i tiden, der fulgte.

FYRKAT

Som det mest talende monument over tidens uro ligger dog vikingeborgen ved *Fyrkat* i Onsild Å-dalen ca. 4 km SV for Hobro. Borgen er den mindste af de fire cirkulære borge, der kendes fra vikingetidens Danmark. Som de andre lader den i sin strenge plan ane den organisatoriske baggrund for vikingetidens bedrifter. En ringvold, der i partier er fulgt af en grav, omgiver selve borgpladsen, der har en diameter på 120 m. Da borgen var i brug, vel på Svend Tveskægs tid, lå den på et næs i den endnu vandfyldte dal, på det sted, hvor den vigtige østjyske længdevej passerede åen. Hulvejene i skrænterne mod NV er endnu minder om denne »hærvej«.

ARKÆOLOGISK
VEJVISER

Fur Museum i Debel på Fur er først og fremmest kendt for sin geologiske samling, men rummer også en interessant lokalhistorisk samling spændende fra oldtid til nutid.

Skive Museum ved Havnevej har en lokalhistorisk samling med flere enestående fund, bl. a. ravfundet fra *Mollerup*, en sten med skåltegn og et velbevaret trækåg fra ca. 300 f.v.t.

Viborg Stiftsmuseum i byens gamle rådhus på Gammelortov er landsdelsmuseum med en righoldig samling fra sten- og bronzealder. Ved *Hvolris* 16 km nord for Viborg har museet skabt en udstilling af fund fra boplads og grave på stedet.

Klosterlund Museum i udkanten af Stenholt Skov NV for gården Klosterlund rummer først og fremmest fund fra den boplads og kultur, som bærer stedets navn, men også senere oldtidsperioder er repræsenteret.

Randers Kulturhistoriske Museum i byens nye kulturhus, Stemannsgade 2, er landsdelsmuseum med en stor oldsagssamling, deriblandt fund fra en flintmedie ved *Svapkær* nær Hemmed på Djursland.

Fyrkat er den mindste af de fire danske vikingetidsborge. Anlægstypen kendes kun fra dansk område. Måske har de været kaserner eller træningslejre i forbindelse med erobringen af England, måske tvangsborge dvs. rettet mod indre uro i landet. Fyrkats udsløttelse ved en voldsom brand tyder sammen med en række andre forhold mest på det sidste.

Djursland Museum, Søndergade 1 i Grenå, har en god samling fra egnens forhistorie, især sten- og jernalder. I *Ebeltoft Folkemuseum* i det gamle rådhus findes en mindre oldsagssamling.

Hobro Museum i den gamle købmandsgård *Enkesædet*, Vestergade 21, har kun en mindre oldsagssamling, men dog en fin repræsentation af fund fra vikingeborgen *Fyrkat*.

Vesthimmerlands Museum, Søndergade i Ars, rummer en god oldsagssamling, hvoriblandt fundene fra jernalderlandsbyen ved *Øster Bølle*. Museet har en kopi af *Gundestrup-karret*, hvis original opbevares i Nationalmuseet.

Alborg Historiske Museum, Adelgade 48, er landsdelsmuseum med en fyldig oldsamling, hvoriblandt fund fra flintminer syd for byen, en rekonstruktion af kulthuset fra *Ferslev* samt en række yngre jernalders fund fra den store gravplads på *Lindholm Høje N* for *Nørresundby*.

VESTEGNEN

Krabbesholm ved *Skive*: I skovkanten SV for gården køkkenmødding fra *ældre stenalder*, en af de første, der – efter langvarig diskussion – blev anerkendt som sådan.

Kardyb SØ for *Skive*: To langdysser fra *yngre stenalder*, den ene landets længste med 185 m, den anden 50 m (oprindeligt 103 m), men begge er ret ødelagte.

Kobberup SØ for *Skive*: Ved *Helstrupgård* fandtes et stort stenammer fra enkeltgravetid (*yngre stenalder*) med velbevarede rester af et trækammer. Hele anlægget er nu overført til Forhistorisk Museum i Århus.

Fly Hede S for *Skive*: Ø for *Svansø Mose* velbevarede agre med skelvolde, såkaldte digevoldinger, fra *ældre jernalder*. I den fredede hede grupper af enkeltgravshøje fra *yngre stenalder*. De træffes også på den fredede *Dommerby Hede* nordfor og rækkevis opmarcheret langs *Skive Å's* (*Karup Å's*) bredder som vidne om åens trafikale betydning.

- Iglsø SØ* for Fly: Ca. 1 km N for landsbyen et stort tokamret jættestue-anlæg fra *ynge stenalder*.
- Hagebro* ved krydset Skive Å–Hovedvej A 16: Syd for broen en ret uanselig jættestue. Den rummede fund fra hele *ynge stenalder*, deriblandt det berømte lerkar, der hører til periodens smukkeste.
- FUR *Smediehøje*: Fire *bronzealder*-høje på nordøstøen anlagt med karakteristisk sans for landskabelig virkning.
- Debel*: Stenkiste fra *ældre bronzealder* med dæksten (nu i Nationalmuseet) oversået med skålgruber og andre figurer.
- SALLING *Harre Vig*: På nordsiden langs landevejen flere *bronzealder*-høje, der syner vidt i landskabet.
- Lyby N* for Skive: Nær Skive Fjord og Hagens Mølle den såkaldte *Ridebanen*, måske en tilflugtsborg fra *ældre jernalder* med ringvold, ca. 30 m i diameter.
- Krejbjerg S* for Harre Vig: Offerplads med stenbrolægning. Heri stod en større offersten omgivet af gruber med mange lerkarskår fra *romersk jernalder*.
- VIBORG-EGNEN *Klosterlund N* for Engesvang: S for gården viser et skilt af mod Jyllands hidtil ældste boplads, hidrørende fra *ældre stenalder*'s første halvdel. En del af fundene opbevares i *Klosterlund Museum*.
- Sødal Skov NØ* for Viborg: En gruppe dysser og jættestuer fra *ynge stenalder*. Blandt jættestuerne én med et ganske lille kammer, måske en barnegrav. På en af højene en bautasten.
- Bigum* ved Tjele Langsø: N for landsbyen en meget velbevaret jættestue med 4 m langt kammer, bygget af 10 bæresten og tre dæksten.
- Jyndovnen* i *Lee* sogn Ø for Viborg: Langdysse fra *ynge stenalder* med ét velbevaret kammer og rester af et andet.
- Almind S* for Viborg: Ø for *Tostrup* i fredede omgivelser en gruppe på 13 enkeltgravshøje fra *ynge stenalder*.
- Bruunshåb* lige SØ for Viborg: I fredet hedeterræn grupper af enkeltgravshøje.
- Havredal Plantage SV* for Hald Sø: Imponerende række af enkeltgravshøje, der følger retningen N–S. Med tilsvarende formationer både nordfor og sydfor antyder de måske en oprindelig hærvejs-linie, der modsat den senere bøjede vest om Hald Sø.
- Ulvedals Plantage S* for Havredal: S for Karup-vejen restaureret langdysse fra *ynge stenalder* med to kamre af hellekiste-form. Efter gammel tradition kaldes dyssen *Jens Langknivs Hule*.
- Øster Velling N* for Langå: Fra den sløjfede *Mandbjerg* ved Velling Vandmølle stammer hele tre billedsten fra *bronzealderen*, de to med parvis sammenhørende cirkler omsluttet af oval. De tre sten er opstillet i skovhjørnet nær vandmøllen.
- Vorning Ø* for Tjele Langsø: Flere *bronzealder*-høje med karakteristisk vidtsynlig beliggenhed.
- Vanhøje* ved *Vansø NØ* for Viborg: Smukt beliggende gruppe på fem *bronzealder*-høje.
- Løvel Vandmølle* nær Skals Å: Storstensgrav af nordjysk type fra *romersk jernalder* med dobbeltbegravelse. I *germansk jernalder* blev graven rømmet for en ny begravelse.
- Bjerringhøj* mellem Mammen og Bjerring: V for landevejen den stærkt udfladede høj, som rummede en *vikingetid*'s høvdingegrav med bevarede silke- og uldstoffer og bl. a. en prægtig jernøkse med sølvornamenter. En del ting blev ødelagt eller forsvandt, da det stavbyggede gravkammer blev åbnet 1868 af et par skattejægere.

At områdets *dysser* har påvirket den folkelige fantasi, ses af de navne, som endnu hænger ved monumenterne. Blandt de mest maleriske kan nævnes *Dåsen* i *Nimtofte* sogn, *Stenormen* i *Hyllested Bjerge* (*Hyllested* sogn), *Mej-kirke*, *Hunden og Haren*, *Stenmanden* og *Kramkisten* i *Nødager* sogn, *Romle Stenovn* i *Kolind* sogn og endelig *Poskær Stenhus* på *Mols*, også kendt som *Knebel-dyssen*, en af landets anseligste med 23 svære randsten og et stort seks-sidet kammer af fem bæresten og én dæksten. Dyssen ligger NØ for *Knebel* ved vejen mod *Agri*.

Mejlgård Nederskov: Ved *Sorte A* den fredede, meget anselige køkkenmødding fra *ældre stenalder*, udgravet allerede i 1861 og 1888.

Vester Tørslev SV for *Mariager*: *Dyssekamret Tørslevstenen* fra *yngre stenalder* med mange skålgruber på dækstenen.

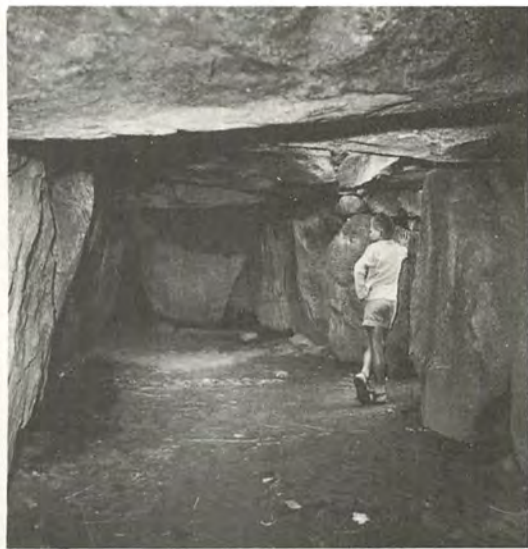
Tustrup Ø for *Vivild*: *NV* for landsbyen, lige syd for 13 km-stenen ved *Vivild* vejen, det fredede areal med rekonstrueret dyssekammer, jættestue og kulthus fra *yngre stenalder*.

Katbjerg SV for *Mariager*: Lige Ø for byen to jættestuer, *Ormehøj* og *Jordhøj*, den første med bikammer, den sidste med en fin tørstensmur mellem bærestenene. Ved gården *Voldstedlund* østfor endnu en jættestue, men uden dæksten, og en prægtig langdyse med to kamre og fuldtallige randsten. Bemærkelsesværdige er især de næsten 3 m høje endesten.

Hohøj lige Ø for *Mariager*: Med toppen 110 m over havniveau og en egenhøjde på 10 m en af landets alleranseligste *bronzealder*-høje. På begge sider af *Mariager Fjord* flere anselige høje tronende højt på skrænterne.

Gassum mellem *Randers* og *Mariager*: Ø for byen to stenlægninger, antagelig fra *yngre bronzealder*.

Sivested NØ for *Kolind*: *N* for landsbyen flere anselige *bronzealder*-høje, deriblandt *Brombærhøj* (56 m). *V* for byen to rundhøje, hvoraf *Lyshøj* har to koncentriske stenkrede om foden.

Grundplanen af det brændte og sammenstyrtede trætempel, hvor *Tustrup*-bygden formentlig dyrkede forfædrene, er restaureret på stedet ved hjælp af tomtens ca. 1 m høje sten. Jættestuen er med sit 10 m lange kammer (t.h.) det største af disse tunge dødehuse i Østjylland.

Assens NØ for Mariager: S for byen en tæt koncentration af *bronzealder*-høje.

I et fredet areal spor af oldtidsagre.

Sønderskov ved Nimtofte: Trekantet stensætning antagelig rejst over en grav fra *yngre jernalder*.

Fyrkat: Rekonstrueret borg fra *vikingetid* i *Onsild A*-dalen ca. 4 km SV for *Hobro*. Anlægget består af en ringvold (indre diameter 120 m) med port i hvert verdenshjørne, hvorfra veje søger mod anlæggets midte og deler cirklen i fire kvadranter, hver rummende en karré af fire sammenbyggede huse (grundplan markeret i terrænet). Uden for ringvolden er fundet en gravplads.

Sjælbro ved Højning: Nær kroen, hvor landevejen føres over *Alling A*, er opstillet den maskesten fra *vikingetid*, som engang beskyttede vej og bro. Af vejen er der svage spor i engene ned mod åen.

HIMMERLAND

Ertebølle: Ved kysten S for byen den berømte køkkenmødding fra *ældre sten-*
alder, der har navngivet periodens sidste del. Dyngen, der nu er fredet, var oprindelig 140 m lang, 20 m bred og op til 2 m tyk, men den er noget reduceret ved afgravning og lader sig på grund af tiltagende bevoksning kun vanskeligt beskue.

Troldkirken: Et af landets smukkeste og hyppigst afbildede oldtidsmonumenter, en lav langdysse fra *yngre sten-*
alder omgivet af randsten og med firesidet kammer. Dyssen, der ligger ved landsbyen *Sønderholm* ca. 6 km Ø for Nibe, blev som en af landets første fredet i begyndelsen af 1800-tallet.

Ønskestenen: Smukt femsidede dyssekammer beliggende i en gruppe høje af forskellig alder S for *Skørping*.

Stenshøj: En af de karakteristiske himmerlandske jættestuer med bikammer, beliggende lige S for *Suldrup*.

Snæbum V for Hobro: NØ for landsbyen jættestuerne *Snibhøj* og *Spanskhøj* og en tredje (stærkt reduceret), alle, som en anden himmerlandsk specialitet, med dobbeltkammer.

Det er ikke bare storstensgravenes kamre, der – som her (t.h.) den himmelstræbende Troldkirke ved Gøl Bredning – er fremragende bygget af enorme stenblokke. Langdyssen ved gården Voldstedlund nær Mariager står med en højst imponerende, og helt intakt, stenkrans.

Solbjerg N for Hadsund: I en høj en af de store nordjyske hellekister fra *ynge stenalder* med mange begravelser og anseligt gravgods.

Hverrestrup Bakker N for Simsted: På bakkekammen en imponerende række høje, de fleste små enkeltgravshøje fra *ynge stenalder*, men også større, som tyder på *bronzealder*.

Rold Skov: Langs hele skovens nordbræmme rækker af høje både fra *enkeltgravstid* (ynge stenalder) og *bronzealder*.

Trend A: Langs ådalens sydrend i det nedre løb rækker af høje fra *enkeltgravstid* og fra *bronzealder*.

Myrhøj S for Trend Skov: 125 m lang stenrække anlagt i forbindelse med en højjudvidelse i *ynge bronzealder*. Flere af stenene har skåltegn.

Gundestrup ved Års: Findested for det berømte, rigt udsmykkede sølvkar fra *keltisk jernalder*. Karret var nedlagt adskilt i den lille kedelmose *Rævemosen*, som ligger nær vejen Års-Sønderup lidt Ø for *Gundestrupgård*. I mosen er rejst en mindesten.

Borremose SØ for Års: I mosens sydlige del nær landevejen Års-Hobro den delvis rekonstruerede tilflugtsborg og senere landsby fra *keltisk jernalder*. Fra den første tid stammer ringvold med grav, og herindenfor er markeret landsbyhuse langs en snoet, stenlagt gade, formentlig anlagt omkring tidsregnings-skiftet. Den brolagte gade fortsætter gennem ringvolden et stykke ud i mosen. I den nordlige del af Borremose blev i 1940'rne fremdraget tre moselig med bevarede klædningsstykker.

Skørbæk Hede N for Ejdrup: I det fredede areal midt mellem Skørbæk Hede-

På luftfotoet af tilflugtsborgen og jernalderlandsbyen Borremose syd for Års ses den stenlagte vej, der fra det faste land fører ud til holmen og fortsætter som gade mellem hus-totterne. Ved siden af et ubetydeligt brudstykke af en runesten øst for våbenhuset på Skjær kirkegård, en lille snes kilometer fra Randers ad den gamle Viborg-vej over Alum og Tapdrup, står denne næsten 2 m høje, velbevarede, gråblå granitsten (t.h.). Den blev i 1841 opdaget som grundsten i en trappeopgang i det gamle Skjern Slot, en middelalderborg hvis ruin lå kort syd for den nuværende by. Runestenen, rejst over vikingen Odinkar a »Sasgerd, Finulvs datter«, er sikret dobbelt mod vold – med det truende og ondtafværgende troldenhoved og denne forbandelse: »En sejdkarl den mand, som bryder disse kumler«.

huse og Gundersted Mølle ses rester af en *ældre jernalder's* landsby med langhuse omkring en landsbygade samt agre med digevoldinger.

Øster Bølle NV for Ålestrup: I fredet hede NØ for byen spor af *romersk jernalder's* landsby med langhuse, landsbygade og brønd samt marksystemer. I området er fundet otte samtidige grave.

Hvolris N for Hersom: I et fredet areal er markeret udgravninger af landsby fra ca. 100 f.v.t. (*keltisk jernalder*) med en nær samtidig stenkreds. I området er fundet grave fra *romersk jernalder*. På stedet en udstilling arrangeret af *Viborg Stiftsmuseum*.

Myrhøj S for Trend Skov: Storstensgrav fra *romersk jernalder*. Gravgodset i form af lerkar og to jernknive opbevares i *Års Museum*.

Kongstedlund SØ for Sønder Kongerslev: Her, i randen af *Lille Vildmose*, er bevaret en stenring, der rummede mængder af potteskår fra *romersk jernalder*. Måske har stedet været offerplads.

Runesten Landsdelen er overordentlig rig på *vikingetiden's* gravmæler, *runestenene*. Nedenfor er angivet findesteder med antal over én i parentes. Indskrifterne, der varierer fra ordrige fremstillinger til ganske lakoniske meddelelser, måske blot et navn eller et ord, findes i Lis Jacobsen og Erik Moltke: *Danmarks Runeindskrifter*, bd. I (1940).

Vest *Salling* og *Viborg*-egnen: Hvidbjerg kirke, Mønsted kirke, Selde kirke; Asmild, Funder, Hjeremind (2), Kragelund, Langå (6), Lee, Sahl, Skjern (2), S. Vinge (2), Vejerslev, V. Velling, Ø. Bjerregrav (2), Ø. Velling, Ålum (4).

Øst *Djursland* og *Randers*-egnen: Asferg, Dalbyover, Egå, Gjesium, Glenstrup (2), Grensten, Hobro (2), Kjellerup, Kolind, Laurbjerg, Mejlbj, Randers (2), Rimsø, Spentrup (2), Stenalt, V. Tørslev, Virring, Ørum, Ø. Alling.

Nord *Himmerland*: Durup, Giver, Gudum, Gunderup (2), Ferslev (2), Flejsborg, Lyngby, Ravnkilde (2; den ene flyttet til Kongens Tisted), Skivum, Suldrup (2), Veggerby kirke, Vitskøl.

HISTORIE

Historiens landskab

Det midtjyske område, som det er afgrænset i denne bog, omfattedes for størstedelen af det gamle *Viborg stift*, der dækkede *Salling-*, *Himmer-* og *Ommersyssel*. Kun rakte *Århus stift* den nordøstlige halvdel af *Abosyssel* og den nordvestlige del af *Løversyssel* ind i området. Tre af landets ældste købstæder: *Viborg*, *Alborg* og *Randers*, har udgjort områdets kraftcentre. Jyllands gamle hovedfærdselsåre, *Hærvejen* eller *Oksevejen*, gennemskærer det fra syd til nord og sender fra Viborg grene ud mod Skive-Salling, mod Løgstør, mod Hobro og mod Randers-Djursland. *Limfjorden* med dens utallige grene danner sammen med de dybt indskårne *Randers* og *Mariager Fjorde* og deres fortsættelse i tidligere sejlbare åer et system af vandveje, der sammen med *Hærvejen* og dens forgreninger har åbnet gode muligheder for samkvem både i krig og fred med den store omverden.

KIMBRERTOGET

Fra omkr. 115 f.v.t. truede *kimberne* Romerrigets nordgrænse, men 101 f.v.t. blev de slået af feltherren *Marius* på de Raudiske Marker (Vercellæ) i Norditalien. At de kom fra *Himmerland*, kan ingen sige med sikkerhed, men meget taler for det, både oldtidsforfattere, især *Plutark*, og arkæologiske vidnesbyrd ude og hjemme. Helt sikkert er imidlertid, at den jyske landsdel alene ikke har kunnet sende så store folkemasser ud i Europa, som her har været tale om. Snarere er det sådan, at den kimbriske udvandring er vokset som en snebold ved tilstrømning af andre folkeskarer, hvor den drog frem.

Vikingetiden

Fra kimbrertoget skal tiden skrues frem til *vikingetiden's* urolige århundreder (ca. 800–1000), før Midtjyllands historie begynder at tone nogen lunde klart frem. Limfjorden var da, indtil ca. 1100, åben mod vest, og den ne adgangsvej placerede landsdelen centralt i det danske rige. De nordeuropæiske handelslinier mellem øst og vest skabte de første byer i Norden Hedeby, Birka, Kaupang, Ribe, Viborg, Århus, Ålborg, m.fl. Den stærke koncentration af danske *runesten* fra vikingetid og tidlig middelalder findes i området mellem Randers og Viborg og i en linie herfra op mod Limfjorden, hovedudfaldsporten for handels- og ledingsfærder mod Vest Europa og England.

Bydannelse

Ældst af landsdelens byer er nok *Viborg*, der, som navnet røber, stammer fra hedensk tid. *Viber*, som det hedder på mønter fra Knud den Store's tid (1018–35), eller *Wibiærgh*, som det skrives i Kong Valdemars Jordebog (1231), er sammensat af »vi« (= hedensk helligdom) og »bjerg«, mens den nuværende form er en senere afsmi- tning fra andre bynavne -borg. Udelukket er det ikke, at *Vibjergene* – som det undertiden optræder i flertalsform – er en urgammel hen- nævnelse for et større helligområde på det sted, hvor seks sysler nærmer sig hinanden. Udgravninger i de seneste år sandsynliggør, at Viborgs ældste del, området mellem *Skt. Mathiasgade* og *Skt. Pederstræde*, rækker langt tilbage hinsides år 1000, måske til 700-tallet.

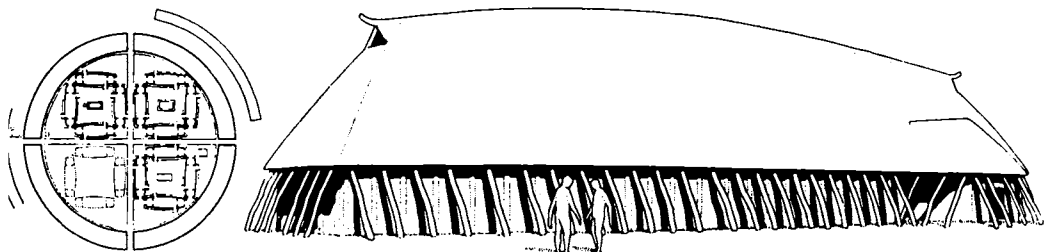
Ålborg's navn træffes som Viborgs først på mønter, dog lidt yngre, fra Hardeknuds tid (1035–42), men byen er utvivlsomt ældre, hvad beliggenheden ved det vigtigste overfartssted over Limfjorden sandsynliggør. At byen på *Adam af Bremen's* tid omkring 1070 var velkendt viden om, peger i samme retning.

Også *Randers* omtales tidligst på mønter, men først omkring 1080. Alt i alt er det sandsynligt, at alle tre byer har eksisteret og spillet en rolle i vikingetiden, og at de netop skylder denne epokes handelsekspansion og store bevægelighed deres oprindelse.

FYRKAT-BORGEN

De fornemste minder har vikingetiden sat sig i de fire cirkelrunde borganlæg, »Trelleborge«, hvoraf den mindste, *Fyrkat*, ligger i Midtjylland og *Aggersborg*, den største af dem alle, lige nord for Limfjorden, men i nært strategisk samspil med *Fyrkat*. Dette anlæg på et næs i *Onsild A-dalen* ved Hobro viser samme grundplan som de øvrige »Trelleborge« og er som disse opført efter et geometrisk skema, der er fulgt med yderste præcision og afslører en så avanceret ingeniørkunst, at den har revolutioneret opfattelsen af vikingetidens tekniske og organisatoriske formåen og kan give en rimelig forklaring på vikingehærenes uimodståelighed. En cirkulær vold, der i partier er fulgt af en grav, omgiver selve borgpladsen, der har en diameter på ca. 120 m. Måleenheden er overalt den romerske fod på 29,33 cm. Ved to hinanden krydsende gader fra en portåbning i hvert af verdenshjørnerne er borgpladsen delt i fire felter, og hvert af disse har været bebygget med en karré bestående af fire træbygninger som en firelænget gård. De enkelte huse havde buede langvægge og målte i længden ca. 28,5 m og i bredden på midten ca. 7,5 m.

Ved hjælp af gravfund kan *Fyrkat* som de øvrige »Trelleborge« dateres ret nøje til årtierne omkring år 1000. I disse borge har Englands erobreren *Svend Tveskæg* antagelig trænet sine stramt organiserede vikingehære, lønnede med danegæld, men da borgene er stærkt befæstede, må det antages, at de samtidig har haft andre formål. Den rigssamling, *Harald Blåtand* fortæller om på den store Jelling-sten, har måske ikke været mere grundfæstet, end at indre uro

Fyrkat måler 120 m i indvendig diameter mod Trelleborgs 136 og Aggersborgs 240 m. Fyrkat-husene har, ligesom Trelleborg-husene, haft fire døre, men specielt for Fyrkat er, at siderørene alle er forsynet med vindfang. Specielt er også, at alle gaderne var træbelagte.

kunne true den. Forsvar mod nordiske fjender er en anden mulighed. I al fald fik Fyrkat kun en kort beståen, der endte med total nedbrænding. Om den var uforsættelig eller skyldes kamp vides ikke, da de skriftlige kilder tier om disse enestående anlæg.

Med sin placering nær det sted, hvor den østjyske længdevej krydsede Onsild Å – selv en vigtig færdselsåre i forlængelse af Mariager Fjord – har Fyrkat kunnet beherske området fra Randers-Viborg op til Limfjorden, hvor *Aggersborg* overtog funktionen som vogter over hele det nordenfjordske område og vel som hovedsamlingssted for hærene, inden vikingeflåderne stod vest ud af Limfjorden. Dette kunne forklare Aggersborgs tredobbelte størrelse.

Kristendommens sejrsgang

Ved Fyrkat findes både hedenske og kristne begravelser, et vidnesbyrd om, at kong Harald nok »gjorde danerne kristne«, men ikke straks dem alle. Først i løbet af 1000-tallet vandt kristendommen fast fodfæste, og da kun ved at indgå mange kompromiser med hedenske forestillinger og skikke, f.eks. ved at knytte en helgens navn til en af de helbredende *helligkilder*, skønt kildedyrkelsen i sit væsen var hedensk. Mange steder i landsdelen omtales *helligkilder*, og de fleste holdt sig i kurs langt op i kristen tid, f.eks. i *Karup*. Engelsk påvirkning i kristningens tidlige fase og vel især i egnene omkring Limfjorden spores i flere kirkers bygningstræk, bl.a. søjleskafter i *Vitskøl klosterkirke* og i *Kobberup kirke*, og i kirkeindvielse til engelske helgener som *Skt. Bodolfus* (Budolfi) i *Viborg* og *Alborg* og i den nordenfjordske *Tømmerby kirke*.

Siden blev den danske kirke præget af tysk mission. 1053 fik ærkebisp *Adalbert* af Hamburg pavebrev på Hamburg-Bremens kirkelige overhøjhed over hele Norden, og Jylland blev snart efter delt i fire stifter: Ribe, Århus, Viborg og Vendsyssel. *Viborg's* første biskop, *Herbert*, var tysker, vel en kannik fra Bremen eller Hamburg. Vendsyssels bispesæde blev *Vestervig*, dengang endnu centralt beliggende ved Limfjordens vestmunding, men efter fjordens tillukning flyttedes det i 1130'erne til *Børglum* for endelig 1554 at finde blivende plads i *Alborg*.

Kirkens mænd

Som bispestad blev *Viborg* et gejstligt centrum indtil Reformationen. Foruden *domkirken*, påbegyndt 1130 af biskop *Eskil* og viet til Vor Frue, rejste der sig i byen 12 kirker, to kapeller og fire klostre. Tidligt fik Viborg sin egen værnehelgen i *Kjeld*, der som provst til sin død 1150 havde ledet det kapitel af Augustinerkorherrer, der var dannet ved den nye domkirke. Ved hans grav skete mange underværker, især fik blinde synet igen, hvoraf opregnes 37 tilfælde i den fortegnelse, der blev forelagt pave Clemens III og førte til helgenkåringen 1189.

En anden berømt Viborg-prælat var bisp *Gunner*. 1222 blev den 70-årige abbed fra Øm Kloster valgt til bisp i Viborg, og i sin høje alder fik han hovedindflydelsen på udformningen af *Jyske Lov* med den magtfulde indledning: »Med lov skal man land bygge«. Ejendommeligt nok var det på et stormandsmøde i Vordingborg 1241, kort før *Valdemar Sejrs* død, denne lov for Jylland først blev fremsat og godkendt, men for at gyldighed skulle den også vedtages på *Viborg landsting*.

*Verdslige
beføjelser*

Heraf ses, at Viborg også i verdslig henseende fra første færd var lands delens centrum, Jyllands hovedstad. Her var fra Knud den Stores tid hovedmødestedet i Jylland, med en aflægger i *Ørbæk* i Nordvesthimmerland over for Aggersborg, her var Jyllands fælles ting, og her hyldedes kongerne fra 1027 til 1655. Om tinget siger munken *Ælnoth* omkring 1120 »Dér samles hyppigt store skarer fra hele Jylland, dels for at forhandle om de fælles anliggender, dels for at drøfte, hvorvidt lovene er retfærdige eller endnu gyldige, og tillige give dem fasthed. Og hvad dér er blevet fastslået med enigt samtykke af den forsamlede mængde, kan ikke ustraffe sættes ud af kraft i nogen egn af Jylland«.

Kampen om tronen

Med den stilling som åndeligt, retligt og politisk centrum, Viborg indtog vikingetid og middelalder, kan det ikke undre, at mange af tidens store og dramatiske begivenheder kom til at udspille sig i og omkring byen og på de færdselslinier, der førte hertil. Stridighederne om kongemagten skulde således fra første færd berøre Viborg og hele landsdelen stærkt. Ifølge *Saxo* stod den sidste kamp mellem *Harald Blåtand* og hans oprørske søn *Svend Tveskæg* omkring 985 på *Helgenæs* hvor hirdmanden *Toke* afskød den faldte pil, der ramte Harald i hans bag og gav ham banesår.

Efter *Hardeknud's* død 1042 kæmpede den norske *Magnus den Gode* og *Svend Estridsen* om kongemagten i Danmark. Magnus hyldedes i Viborg 1042, men efter hans død fem år senere gav *Torkil Gøse* Svend kongenavn samme sted. Han måtte dog til stadighed forsvare tronen mod *Harald Hårderåde*, der endnu 1061 plyndrede i Limfjorden, men fem år senere faldt under et angreb på England. Efter Svends død 1074 efterfulgtes han af fem sønner på rad. Den anden i rækken, *Knud II den Hellige* (1080–86) drømte om at genvinde England og udbød 1085 ledingsflåden til samling i Limfjorden, som hermed en sidste gang inden tilsandingen blev skueplads for voldsomme begivenheder. Kongen blev selv forhindret og lod sig på sommeren skibene sejle hjem med påbud om nyt fremmøde det følgende forår. Da flåden atter var samlet, brød en længe ulmende uro ud åbent oprør, og Knud måtte på flugt for vendelboerne, som stormede Aggersborg, over Viborg søgte til Slesvig og videre til Odense, hvor skæbnen nåede ham.

Efter *Erik Ejegods* død på Cypern 1103 trængte broderen *Svend* efter kongemagten og gav sig til hest af sted mod Viborg. Undervejs blev han syg og måtte køre, og da han heller ikke tålte kørslen, måtte han bæres. Kongen ville han være, om det så kun var for en dag; »hans svaghed formåede ikke at få bugt med hans ærgerrighed,« fortæller *Saxo*. Men døder indhentede ham, inden han nåede Viborg, og broderen *Niels*, den sidste af Svend Estridsens sønner, blev konge.

Drab på drab

Da *Niels's* søn *Magnus* 1131 dræbte fætteren *Knud Lavard* i Haraldsted Skov på Sjælland, var signalet givet til en langvarig fejde om den danske trone. En første kulmination var slaget ved Fotevig i Skåne 1134, hvor Knuds halvbroder *Erik (Emune)* besejrede den kongelige hær. Magnus blev

dræbt, men Niels undkøbt til Slesvig, hvor han imidlertid samme år blev dræbt af byens borgere. Allerede forinden, i 1132, var stridighederne nået til Midtjylland. Ved *Rønbjerg* sydvest for Skive knuste Niels en oprørshær, anført af den jyske høvding *Christian Svendsøn*, en broder til ærkebisp Asser, og kort efter led Erik selv et afgørende nederlag ved *Onsild Bro* nær Hobro. Samme år lod Erik bisp *Eskil* af Viborg dræbe foran højalteret i den nyligt opførte *Skt. Margretes kirke* i *Asmild*.

Svend, Knud og Valdemar

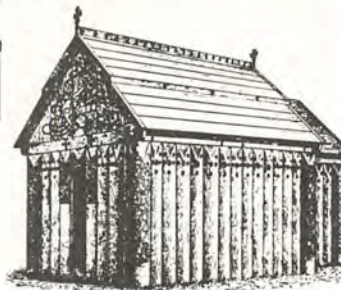
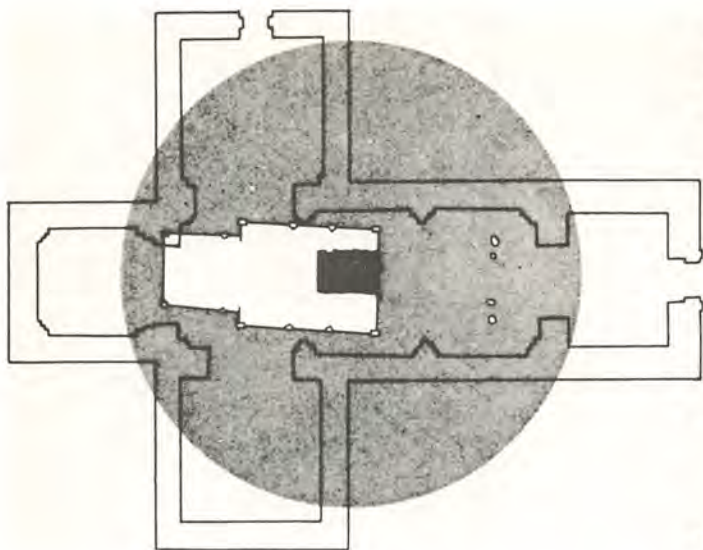
Erik II Emune (1134–37), der selv mødte døden for morderhånd, efterfulgtes på tronen af søstersønnen *Erik (Lam)*, der havde været kongens loyale støtte og ved Fotevig førte den tyske lejevær til sejr. Da Erik 1146 valgte at give afkald på sin – i øvrigt svage – kongemagt til fordel for munkelivet, kårede jyderne, der havde stået på kong Niels' side, dennes sønnesøn *Knud Magnussen* til konge på *Viborg landsting*, »hvor konger plejer at blive valgt«, som det hedder i en engelsk krønike. Da sjællænderne til gengæld valgte Erik Emunes søn *Svend (III)*, efter sin død kaldet *Grathe*, fulgte en ny borgerkrig. Knud Lavards søn *Valdemar* sluttede sig først til Svend, og sammen besejrede de 1151 Knud i et slag nær *Viborg*. Knud flygtede ud af landet, og Svend skal da have befæstet byen og opført *Borgvold*, men da Knud vendte tilbage med en sachsisk hær, blev han slået igen allerede ved *Gedbæk* syd for Viborg og måtte søge tilflugt hos friserne. Siden sluttede Valdemar sig til Knud, og sammen lod de sig ud-råbe til konger i Viborg 1154. Tre år senere åbnede Svend krigen på ny; et forlig besejledes i Roskilde, men endte i blodgildet, hvor Knud blev dræbt, mens Valdemar skønt såret sammen med fostbroderen *Absalon* og nogle få mænd nåede til Viborg og her rejste sag mod Svend. Denne var imidlertid fulgt efter med den østdanske ledingshær og besatte Viborg. Efter forudgående kampe i *Randers*-området stod i oktober 1157 det navnkundige slag på *Grathe Hede* ved Kompedal, hvor Svend tabte og under flugten blev dræbt af *Gråbonden*. Dermed var *Valdemar I (den Store)* enekonge og Danmarks skæbne for lange tider blevet afgjort.

Kirkens magt

1100-tallet blev en konsolideringens tid for den danske kirke. I århundredets begyndelse indførtes *tienden*, en årlig afgift på en tiendedel af brutto-produktionen, som efterhånden fordeltes ligeligt mellem bisp, præster og kirkebygning, og den blev det solide grundlag, hvorpå *stenkirker* overalt kunne afløse de gamle *trækirker*. Vel landets fornemste vidnesbyrd om disse tidligkristne gudshuse er den egeplanke, der blev fundet i *Hørning kirke* ved Randers, et fragment af stavvæggens hammerbånd smykket med sen vikingetids ornamentik i stærke farver: ormen i gult med rød nakke og tunge på sort baggrund. Blandt de prægtige granitkvaderstenskirkker, der kom til at præge og endnu præger det midtjyske landskab, var den mægtigste af alle og manges forbillede *domkirken* i *Viborg*. I 1800-tallet gik den til grunde og blev genskabt af granitkvadre som et idealiseret »romansk« stielbillede.

Klostrene

Fra 1100-årene kom også *klostrene* til at spille en stor rolle i kirkens og hele samfundets liv, og der grundlagdes i århundredet 50–60 herreklostre over hele landet. Til tak for sejren over Svend *Grathe* grundlagde *Valdemar I (den Store)* 1158 *cistercienser*-klostret *Vitskøl* på Himmerlands vestkyst som datterkloster af Esrum Kloster i Nordsjælland og med munke fra Clairvaux i Frankrig. Foruden domkapitlet i *Viborg* stiftede *augustin*-ordenen *Grinderslev Kloster* i *Salling* og *Asmild Kloster* ved Viborg for henholdsvis munke og nonner. Af *benediktiner*-klostre stiftedes tidligt i

Der var ikke i Danmark noget voldsomt brud mellem hedenskab og kristendom. Derfor kunne Harald Blåtand bygge sin trækirke, hvor faderen, Gorm den Gamle, havde haft sin hedenske helligdom, og i Hørning ved Randers har den romanske kvaderstenskirke vist sig at være bygget oven på tomten af en knap 10 m lang stavkirke (den hvide signatur), som igen var rejst på en jævnet gravhøj fra vikingetid (markeret ved den grå cirkel). Central-graven i vikingehøjen, en af de sjældne kammergrave (markeret med sort), var dog i behold og rummede en fornem kvindebegravelse fra 900-tallet, men det kan meget vel have været en kristen begravelse under hedenske former. Bortset fra den velbevarede grundplan var der ikke andet levn af stavkirken end et fragment af det hammerbånd, der har holdt de lodrette planker sammen under tagskægget. Mens der på plankens inderside har været malet vin-ranker, var der udvendig et udskåret ormeslyng meget lig den store Jelling-stens. Selve slangen har været gul med rød nakketop på sort bundfarve. Den brændte trækirke har næppe været meget forskellig fra den her viste rekonstruktionstegning efter fund og eksisterende stavkirker i Norge.

1100-tallet *Vor Frue Kloster* i *Randers* som et nonnekloster, endvidere *Essenbæk Kloster* og *Glenstrup Kloster* samt *Vor Frue Kloster* i *Ålborg* og ved midten af 1200-tallet nonneklostrene *Ørlevkloster* og *Sebberkloster*. I *Viborg* stiftedes omkring 1160 et *korsbrødre*-kloster. Hver især bidrog disse klostre til områdets kulturelle og økonomiske udvikling, spændende fra fremskridt i landbruget til udvikling af lægekunsten. For kontakten med udlandet og dermed Danmarks inddragelse i det europæiske kulturfællesskab var de af afgørende betydning. Fælles for dem var, at de ved fromme gaver til sjælemesser blev store jordbesiddere og herved også kom til at præge udviklingen i landbosamfundet henimod stordrift.

Tiggermunkene

Ved deres ejendomsbesiddelse adskilte herreklostrene sig fra de *tiggermunke*-klostre, som kom til i 1200-tallet og udelukkende var knyttet til byerne. Et *dominikaner*- eller *sortebrødre*-kloster stiftedes i *Viborg* ca. 1127, og *franciskaner*- eller *gråbrødre*-klostre blev grundlagt i *Viborg* og *Randers* i 1230'erne, i *Ålborg* lidt senere. Endelig fik *Randers* og *Ålborg* ved midten af 1400-tallet *helligåndsklostre*, og til denne tid må også *birgittiner*-klostret i *Mariager* henlægges.

Kongemordet i FINDERUP

Bortset fra kampe i 1160'erne mellem *Valdemar den Store* og den norske jarl *Erling Skakke* – hvilke ifølge *Saxo* førte til, at den jyske flåde blev

ødelagt ved *Djurså* 1167 – herskede efter slaget på Grathe Hede mere end et århundredes fred i Midtjylland. Også efter, at Valdemar havde fastsat tronfølgen, var det skik, at kongerne for Nørrejyllands vedkommende lod sig hylde på *Viborg landsting*; *Christoffer I* hyldedes her, og juledag 1259 kronedes *Erik Klipping* i domkirken. 1286 fik samme kirke sin første og sidste kongegrav, da liget af Erik Klipping – efter mordet i *Finderup Lade Skt. Cæcilienat* – førtes til Viborg og begravedes under krydshvælvingen i koret. Folkeviserne og krønikerne ved god besked om dette sidste kongedrab i Danmark, om *Marsk Stig Andersen*, der vil hævne sin krænkede hustrus ære, og kammermesteren *Rane Jonsøn's* forræderi mod kongen, men i virkeligheden er det ukendt, af hvem og hvorfor kongen blev myrdet. Drabet hænger antagelig sammen med den magtkamp mellem konge og stormænd, der 1282 havde ført til underskrivelse af den første kongehåndfæstning. Erik Klipping efterfulgtes af sin mindreårige søn *Erik Menved*, hvis kampe med de fredløse formodede kongemordere kom til at præge de følgende år. Med bistand fra den norske konge *Erik Præstehader* plyndrede *Marsk Stig* og hans fæller fra øen *Hjelm* rundt på de danske kyster, ikke mindst til skræk for bønderne på Djursland og Mols. Herom siger folkevisen: »Bonden går i marken ud / og der sår han sit korn / Nåde os Gud i himmerig / nu haver Hjelm fået horn«.

Holstenervældet

Erik Menveds drøm om et Østersø-imperium syntes en tid at skulle gå i opfyldelse, men hans resultater var uholdbare og dyrekøbte. Hårde skattepålæg bragte først de sjællandske bønder i oprør 1311, og året efter gik budstikken i Jylland og stævnedes almuen til tinge i *Viborg*. Drost *Niels Olufsen Bildt* led nederlag mod de forenede jyske herremænd og bønder ved *Kolding*, og først en tysk lejehær under kongens egen anførsel formåede at kue »den galne almue«. Hårde straffe fulgte. En del blev hængt, resten pålagt kollektive ydelser i form af heste, korn og hoveri ved de kongelige tvangsborge, der skød op rundt om, bl.a. *Ulstrup* og *Kalø*. Bag det hele lurede et økonomisk sammenbrud, der skyldtes kongens kostbare krigsførelse. Hårde skatter blev udskrevet, og da de ikke slog til, måtte Erik gribe til at pantsætte lenene, væsentligst til de nordtyske småfyrser, der havde støttet ham militært og økonomisk.

Broderen *Christoffer II* (1320–32) fortsatte denne linie, og følgen var, at holstenerne efter hans død sad som herrer i Danmark. 1334 forsøgte junker *Otto*, Christoffers næstældste søn, at fravriste grev *Gerhard (Gert) af Rendsburg* magten ved at møde ham i åben kamp på *Taphede* øst for *Viborg*, men forsøget mislykkedes og junkeren selv blev taget til fange. Det var først væbneren *Niels Ebbesen's* dristige kup i *Randers* 1340, som skaffede Jylland af med grev *Gerhard*, »den Kullede Greve«, og hans regimente. Ikke mange begivenheder i fædrelandshistorien huskes bedre, og ikke mange skikkelser stråler med større helteglans end *Niels Ebbesen*. Hvor ridderlig hans adfærd var, kan måske diskuteres, men påskønnet blev den, om det står til folkevisen, og af vidtrækkende betydning ved at bane vej for *Valdemar Atterdag's* stærke kongemagt (1340–75).

»Kong Bugge«

Hvor gode tider det betød for jyderne, at der efter otte års interregnum atter var en konge i Danmark, kan også nok diskuteres. I al fald hos de jyske herremænd vakte den stærke konge alt andet end hengivenhed. Blandt han stærkeste modstandere var »kong Bugge«, *Niels Bugge* til *Hald* og flere andre godser. Som mange jyske herremænd havde han oprindelig støttet grev *Gerhard*, men var sadlet om og havde som formodet morbror

Det er barndomslæsningsen – Ingemanns og Carit Etlars – eventyrlige Kalø, der stiger levende af havet på sin tange mellem to små skove ud til den fligede vig ved Molslandets rod. Erik Menved byggede her et befæstet slot for at true og kue de midtjyske bønder til at punge ud med skattens mønt, men allerede Christoffer II måtte besegle stormændenes håndfæstning og sløjfe borgen. I tidens splittede og stridende Danmark var Kalø dog for vigtig en plads at lade ligge øde hen, og i årene op mod 1340 genopførtes borgen, sandsynligvis af grev Gert, men vist bygget færdig af Valdemar Atterdag. Her skulle Christian II's lensmand Erik Eriksen Banner bevogte Gustav Vasa, men den svenske fange flygtede og nåede via Lübeck hjem til Dalarna, fik rejst det svenske folk og uddrev danskerne fra Sverige. Siden mistede Kalø sin betydning, og i 1670'erne rev Ulrik Frederik Gyldenløve det ned og brugte stenene til at opføre Charlottenborg på Kongens Nytorv i København.

til *Niels Ebbesen* muligvis en finger med i spillet i dennes aktion. 1351 var han som hovedmand i en jysk adelsopstand på ny i alliance med holstenerne, og efter sagnet skal kongen have belejret hans gård ved Hald Sø. Da Hr. Niels og to andre adelsmænd 1359 blev dræbt af fiskere i Middelfart på vej hjem fra forhandlinger med kongen, blev denne af mange mistænkt for at stå bag drabene, men kongen svor på sin uskyld og pålagde Middelfart at svare en årlig bodsafgift, *Buggespenge*, som blev erlagt lige indtil 1874.

»DEN SORTE DØD«

Foruden af borgerkrig hjemsogetes landet omkring 1350 af pesten, »den sorte død«. Den frygtelige lungesot kom 1349 med et skib til Vendsyssel og brede sig ned over Jylland så kraftigt, at i al fald i visse egne en tredjedel af befolkningen døde. Ålborg og Viborg lå næsten mennesketomme, og mange landsbyer blev forladt, markerne lå udyrkede, og husdyrene døde. Den store nedgang i folketallet fik Danehoffet til at eftergive alle døds- og lemlæstelsesstraffe. Om forholdene på *Randers*-egnen vidner det, at kongen kunne bygge *Randers Slot* af sten fra 11 nedbrudte landsbykirker, der ikke mere var brug for i de mennesketomme sogne.

Opgør med adelen

Den stærke hævvelse af kongemagten blev fortsat af Valdemar Atterdags datter *Margrete I* (1387–1412). Hun forbød adelen at opføre befæstede huse, og mange af de adelsborge, hvorfra der »var sket overmåde lidt ret«, blev nedbrudt. Det gjaldt bl.a. *Hald*, som Margrete fik 1387, men 1393 skænkede til bispem i Viborg med den klausul, at borgen skulle nedrives og stenene bruges ved byggeri på domkirken. 1448 vidnede 12 bønder fra *Gislum herred*, at deres forældre havde fortalt dem, »at tilforn *Nørlund* blev bygget, da blev det bygget til et røverskjul og ikke til noget herresæde, og derfor lod dronning Margrete det nedlægge«.

Bypolitik

En egentlig *bydannelse* og udviklingen af en særlig borgerstand var begyndt i 1100-tallet. Det var udtryk for stigende velstand og et mere udviklet og differentieret samfundsliv, at funktioner som handel og håndværk blev særlige bynæringer. Samtidig blev byerne administrative, militære og religiøse centre. Urbaniseringsprocessen strakte sig over flere år-

hundreder, og det gik ikke altid fredeligt for sig, når borgerstanden søgte at hævde byernes monopol på handel og håndværk over for bønder og herremænd. Det var en proces, som også kongemagten af politiske grunde greb ind i.

KØBSTÆDER

Efter *Viborg*, *Ålborg* og *Randers* er den ældste købstad formentlig *Grenå*, der synes opstået af en ældre landsby i 1100-tallet og fik købstadprivilegier af *Erik Menved* i 1301, muligvis som tak for hjælp i kampen mod de fredløse. *Hobro* kendes fra omkring 1300, hvor den, med sit *Skt. Knudsgilde*, antagelig allerede var købstad. I *Skive* omtales en kongsgård 1231, og 1326 stadfæstede *Valdemar III* byens ældre privilegier og rettigheder. *Mariager's* opståen hænger sammen med klostret; byen nævnes 1434, men først 1592 fik den købstadprivilegier. Langt yngre er *Nibe* og *Løgstør*. *Nibe* omtales 1376 som et fiskerleje og fik i den følgende tid forskellige rettigheder i forbindelse med fiskeriet, bl.a. til beskyttelse mod *Ålborg*, men købstad blev den først 1728. Også *Løgstør* er et gammelt fiskerleje, nævnt første gang 1514, men først 1900 – efter århundreders stagnation – blev den købstad.

PRIVILEGIER

En systematisk regulering af byernes retlige stilling skete først under Margretes efterfølger *Erik af Pommern* (1412–39). 1422 udstedte han en forordning, der gav købstæderne eneret på handel og håndværk, og »derfor aflægges og forbydes . . . sådant landkøb og håndtering og forprang, som før er nævnt, andetsteds at øve og håndtere uden i vore købstæder«. Til at supplere købstadforordningens almindelige bestemmelser udstedtes særlige privilegiebreve og byretter for de enkelte købstæder. I *Viborg* er de ældst kendte dem, som *Christoffer af Bayern* udstedte 1440 efter sin hylding på landstinget og som i 38 punkter opregner byens rettigheder. Hertil føjedes 1442 toldfrihed i hele riget undtagen på *Skanør-markedet*. Denne byret blev mønster for flere andre jyske byer. *Ålborg's* ældste kendte privilegiebrev er fra 1342, men også her fulgte nye og mere omfattende rettigheder under *Erik af Pommern* og *Christoffer af Bayern*. For

Endnu står *Kalø Slots* imponerende tårnruin – borgens donjon – i næsten tre stokværks højde over kælderens, hvor fangerne gemtes. De svære teglstensmure er næsten tre meter tykke. Den eneste adgang har været ad en dør højt oppe på vestsiden.

Randers havde allerede *Erik Menved* 1302 i *Viborg* udstedt toldfrihed over hele riget undtagen på *Skanør*-markedet.

Foruden at købmænd og håndværkere gennem kongelige privilegier fik sikret byerne erhvervsrettigheder, søgte de ved sammenslutning i *gilder* og *lav* at styrke sig yderligere og beskytte de enkelte medlemmer, samtidig med at disse organisationer havde sociale og selskabelige funktioner. *Købmandsgilder* kendes fra 1100-tallet, f. eks. det gilde i *Slesvig*, som *Knud Lavard* var oldermand for, men de er i nogle tilfælde endnu ældre. *Håndværkerlavene* trænger igennem fra 1300-tallet i de fleste håndværk. Blandt de kendteste gilder er »*Guds Legems Lav*« i *Ålborg* fra 1431, stiftet, som gildeskråen siger, »for godt samsæde, endrægtighed og kærlighed i denne verden, som siges og sandt er, at intet er bedre end at øves og omgås i gode mænds samfund«. Blandt gildets forlystelser var den årlige papegøjeskydning. Fra *Randers* kendes bl.a. et *Skt. Knudsgilde* ca. 1300 og et købsvendenes gilde fra 1417, undertiden kaldet »*Guds Legems Lav*« som det ålborgensiske.

Revolutionsår

Under 1400-tallets *unionskampe* rykkede magtens tyngdepunkt for en tid mod øst, til det *København*, som i *Christoffer af Bayern's* tid (1440–48) blev rigets hovedstad og politiske centrum. Men i 1500-tallets første halvdel blev *Midtjylland* endnu en gang centrum for dramatiske begivenheder. Den bypolitik, *Erik af Pommern* grundlagde, blev især taget op af *Christian II* (1513–23), og hans bylov af 1521, der bl.a. udsagde herrestændernes magt til fordel for borgerne, blev en af de anstødssten, som fik stormændenes had til at flamme op. Den 21. december 1522 samledes i *Viborg* en gruppe jyske bisper og rigsråder for at opsig kongen huldskab og troskab og tilbyde hans farbror, hertug *Frederik* af *Slesvig* og *Holsten*, kronen. Blandt de sammensvorne var den stridbare bisp *Jørgen Friis* af *Viborg*, den mægtige herremand *Tyge Krabbe* til *Bustrup* i *Salling* og landsdommer *Mogens Munk*. Den sidste påtog sig at rejse til hertugen for at sikre hans tilsagn, og da det forelå, blev han efter et nyt møde den 20. januar 1523 også udset til det delikate hverv at opsøge kongen i *Vejle* for at aflevere opsigelsesbrevet. Samtidig udstedte de sammensvorne oprørsproklamationer til almuen i *Viborg* og vel også i de andre stifter. I den situation tabte *Christian II* modet og forlod Danmark, alt imens hertug *Frederik* med en hær drog nordpå for via *Randers* at mødes i *Viborg* med den jyske adel, repræsentanter for købstæderne og to bønder fra hvert herred. På en mark uden for byen hylledes han som Danmarks konge, og samtidig blev *Christian II's* love brændt som »skadelige og fordærvelige mod politi og god regimente«.

Oprøret mod kirken

Denne handling var tydeligvis en efterligning af *Martin Luther's* bålkastning af handbullen mod ham i *Wittenberg* et par år forinden. På mere betydende vis skulle den store reformators virke snart skabe dønninger i *Viborg*. Just i 1523 var den unge johanittermunk *Hans Tausen* fra *Antvorskov Kloster* på studieophold i *Wittenberg*, og han blev her vundet for *Luthers* lære. Da hans prior efter hjemkomsten fornam, hvordan det var fat, sendte han ham 1525 til *korsbrødre*-klostret i *Viborg*, hvis prior, magister *Peder Jensen* antoges at kunne bringe den vildfarne klosterbroder til fornuft igen. Da det mislykkedes, blev *Hans Tausen* i 1526 udstødt af sin orden. Imidlertid var magistraten i *Viborg* tidligt vundet for den ny lære og fik af *Frederik I* udvirket et kongebrev til borgmester, råd og menighed, hvori kongen ikke blot tog mester *Hans* under sin beskyttelse, men også i sin tjeneste som kapellan, »dog har Vi givet ham forlov og befaling

at være i Viborg hos eder nogen stund at prædike det hellige evangelium for eder«. Byen skulle beskytte ham, og han fik *Skt. Hans kirke* stillet til rådighed. Sammen med magister *Jørgen Jensen Sadolin* oprettede han her en skole, hvorfra lutherske prædikanter udsendtes til andre byer. I 1527 tiltvang borgerne adgang for Tausen og Sadolin til at prædike og holde skole i det rummeligere *gråbrødre*-kloster, hvor der herefter hørtes katolske messer om formiddagen og luthersk prædiken om eftermiddagen. I 1529 var *Reformationen* så vidt fremskredet, at man søgte og fik kongens tilladelse til at nedbryde byens sognekirker med undtagelse af *gråbrødre*- og *sortebrødre*-kirkerne, der nu skulle tjene som sognekirker. At kongen betingede sig halvdelen af tagenes bly og klokkernes malm, antyder de økonomiske motiver, som også indgik i reformationsbevægelsen, der jo endte med, at konge og adel delte hovedparten af det rige gods, kirken havde samlet i løbet af middelalderen. Samme år som kirkerne i Viborg blev nedbrudt, drog Hans Tausen til København, og 1530 faldt i domkirken katolicismens sidste skanse i byen.

LANDSTING OG SNAPSTING

Ved den lejlighed talte en af de lutherske prædikanter ud fra bibelteksten: »Falden, falden er Babylon, den store, som har givet alle folkeslagene at drikke af sin harmes vin«. Falden var rigtignok samtidig en af de piller, Viborg støttede sin storhed på. Den rolle som religiøst midtpunkt, byen havde hævdet fra hedenold og gennem den katolske tid, var udspillet, de strålende kirkefester, der samlede store skarer, fejredes ikke mere, og gejstligheden svandt ind fra vel et par snese præster ved domkirken samt sognepræster og munke til højst en halv snes i alt. Endnu havde Viborg dog ét tilbage, som markerede dens særstilling blandt jyske byer: *landstinget*. Hertil var der appel fra alle landsdelens by- og herredsting, men navnlig skulle al overdragelse af jysk jordegods tinglæses her, en funktion, som først 1805 blev lagt ud til underretterne. Da adelen indtil 1660 havde eneret på at eje frit jordegods, blev Viborg en art magtens sæde for den jyske adel, som bl.a. i januar stævnedes hertil til *snapstinget*. Hvad dette ord kommer af, ved ingen, men man har tænkt sig, det kunne være dannet af forbogstaverne i de latinske ord: *Sessio novi anni prima*, dvs. det ny års første retsmøde. Snapstinget var datidens jyske omslagstermin, hvor lån blev stiftet og afdrag og renter betalt, og i forbindelse hermed holdtes det store *snapstingsmarked*. Fra 1552 holdt adelen regelmæssigt sine årlige standsmøder, hvortil den fra 1574 rådede over en stor riddersal i *Viborg domhus*. Dette hus var også ofte rammen om adelige familiefester, især bryllupper.

Grevefejden

Reformationen fulgtes af social uro. Til den årlige *Moustes Messe* (på *Skt. Mauritii* dag) 22. september 1531 strømmede en mængde bønder til *toftemarked* i *Viborg*, hvor stemningen rettede sig imod *Mogens Munk* som en af *Christian II's* avindsmænd. På følgende landstingsmøder tropede bønder op i tusindtal fra de omgivende herreder og gav deres utilfredshed til kende. Efter *Frederik I's* død 1533 brød uroen ud i lys lue, og snart var *Grevens Fejde*, den sidste borgerkrig i Danmark, i fuld gang mellem adelen på den ene side og borger- og bondestand på den anden. Samtidig blev fejden den afgørende dyst mellem den gamle og den ny tro, isprængt både åndelige og verdslige motiver.

SKIPPER CLEMENT

I Midtjylland fik kampene gennem bondesønnen *Klemen Andersen*, kaldet *Skipper Clement's* ledelse af de ophidsede bønder en særlig vildskab. Denne forvorne kaperkaptajn under *Christian II* havde påtaget sig førerskabet ved aftale med grev *Christoffer* af Oldenburg, som med sin hær af lübske lejetropper stod på den landflygtige konges side og kom til at lægge navn til krigen: *Grevens*

Fejde. Direkte fra søens barske fribytterliv gjorde Skipper Clement, støttet af nogle lejetropper, i september 1534 sin entré i fødeegnen Vendsyssel og lod den røde hane gale over adelens herregårde, og med erobringen af *Ålborghus Slot* fra lensmanden *Peder Lykke* bredte bonderejsningen sig som en steppebrand over det meste af Jylland. En adelig rytterhær under høvedsmanden på *Kalø Slot Erik Banner* drog mod Ålborg, men led i sumpene ved *Svenstrup* Å syd for byen et forsmædeligt nederlag. Resterne af hæren tyede til *Randers*, hvor rigshofmesteren *Mogens Gøye* og andre havde truffet så gode forsvarsforanstaltninger, at Skipper Clement forgæves løb storm mod byen. I stedet gik det nu for alvor ud over adelens gårde. *Lindenberg*, *Lynderupgård*, *Nørlund*, *Visborggård*, *Tjele* og andre blev stukket i brand, og adelen måtte bøje sig for bønderne, som snart beherskede Jylland fra Skagen til Varde i vest og Gudenåen i øst. Men hævnens var på vej. Hertug *Christian's* feltherre *Johan Rantzau* førte i hastige dagsmarcher sine krigsvante landsknægte via Ringkøbing, Holstebro, Skive og Viborg mod det belejrede Ålborg og drev overalt bønderne på flugt. Efter hans egen beskrivelse forløb sidste etape således:

ÅLBORG-MASSAKREN

»Derfra (Holstebro) drog jeg til Skive, hvor jeg erfarede, at Skipper Klement, Skipper Herman og al deres slæng var samlet i Viborg med mange tusinde bønder. Så gik vi fra Skive halvvejen til Viborg, og jeg havde givet de tre fænniker knægte, jeg i forvejen havde sendt til Randers, befaling til at samles med os. Med de ni fænniker ville jeg nu have angrebet bønderne i Viborg, men erfarede, at bønderne var flygtet til Ålborg. Så blev jeg to nætter i Viborg ... Derefter drog jeg i tre dage de tolv mil fra Viborg til Ålborg og lejrede mig den tredje dag en halv mil fra byen, tog de øverstbefalende officerer med mig og

I 1500-tallet samlede den gamle bondeadel sig jord som aldrig før og tjente svære penge som producenter og eksportører af landbrugsvarer, især stude. Penge giver magt, og middelalderens ridderne blev rigets adel. Niels Krabbe til det djurske Hessel, død 1564, hørte til den rige og selvbevidste adel fra Frederik II's tid, der elskede at bygge prangende herresæder og gerne lod sig minde ved et kostbart gravmæle. På den dejlige ligsten i Alsø kirke er han afbildet i pragttrøstning, mens fru en til Hessel, Anna Ugerup, død 1568, har ladet sig afbilde ved hans side i fornemt enkelin.

Studehandel gav nok rigdom, men var også en risikabel ting. Markedsvilkårene i Nordtyskland og Nederlandene lod sig ikke sådan overskue eller forudse. Ganske mange herremænd foretrak at overlade den side af sagen til byernes købmænd og selv hellige sig opdrættet. Det gav en mand som Ålborg-købmanden Jens Bang vind i sejlene. Handel og sejlads med fedestude og norsk tømmer satte ham i stand til 1623–24 på Østerå at bygge sit pompøse stenhus, overhovedet landets fornemste bevarede borgerhus fra Christian IV's tid. Huset har i al fald fra 1651 huset Svaneapoteket og siden stedse skiftet ejere ved arv eller giftermål.

beså Ålborg om natten, og da jeg havde beset det, blev jeg enig med dem om, at vi næste morgen tidlig ville spise en morgensuppe med dem . . . thi vi hørte om natten tydeligt, at de arbejdede af al magt derinde . . . altså begyndte vi at storme, og stormede en god time eller halvanden; de værgede sig også mandigt og havde besat brystværnet rundt om med godt artilleri. Dog gav Gud os lykke, så vi trængte ind med stormende hånd, og fjenderne blev alle nedhuggede.»

SKÅNSELSLØST
EFTERSPIK

Efter denne massakre, som kostede 2000 menneskeliv, var det ude med bøndernes herredømme. Skipper Clement undslap, men blev fanget af bonden *Esbern Nielsen* i Storvorde. I september 1536 blev han halshugget på *Viborg landsting* sammen med landsdommer *Jens Hvass*, der havde sluttet sig til ham. Esbern Nielsen lønnedes med selvejergård. Mange bønder gik det omvendt. I 49 af Nørrejyllands 73 herreder stod alle bønder, som ikke kunne bevise deres uskyld, til livsstraf og måtte »løse deres hals«. De, der havde selveje, måtte afstå deres ejendom til Kronen, og alle måtte købe livet med penge eller kvæg til den 1534 kongehyldede *Christian III's* fortsatte krigsførelse.

Gyldne tider

Reformationen, der var en kendsgerning med den lutherske hertugs kroning, satte skel i dansk historie. En nok så dybtgående ændring i samfundet, skønt mindre dramatisk og iøjnefaldende, skabtes ved den europæiske højkonjunktur, som fulgte på opdagelsen af sølvminerne i Sydamerika. I Danmark gav de store prisstigninger gyldne tider for herremændene og byernes storkøbmænd, og lidt af rigdommen sivede ned i de lavere stænder. Herremændene brugte rigdommen til at øge og afrunde deres godser, f.eks. ved mageskifter med Frederik II (1559–88), som i Midtjylland søgte at samle store jagtdistrikter, *vildtbaner*, omkring sit *Dronningborg* ved Randers. Mange hovedgårdsmarker, som før havde ligget i fællesskab med bøndernes jord, blev udskiftet, så herremændene ved intensiv drift kunne

udnytte de høje priser på korn og stude – og bønderne til øget hoveri. Under disse forhold fik herremændene – jordrotterne, som de med god grund betegnes – nok at gøre med landbrugsdriften og blev mere villige til at overlade afsætningen af deres produktion til byernes købmænd. Mange af disse vindskibelige borgermænd tjente store summer, men kun få opnåede så betydelige positioner som *Ålborg*-købmanden *Jens Bang*, der eksporterede stude og norsk tømmer på egne skibe og var meddirektør i det jyske saltkompagni. Hans navnkundige *stenhus* på *Østerå*, opført 1623–24 i den gyldne epokes sidste fase, med sine fire stokværk og overdådige sandstensornamenter overgik de fleste herregårde i størrelse og pragt. Allerede krigen 1627–29 påførte ham dog så klækkelige tab, at han muligvis var insolvent ved sin død.

STOR-ÅLBORG

Det er næppe tilfældigt, at netop *Ålborg* kunne opvise et sådant ydre tegn på rigdom. I kraft af sin handel, bl.a. på Norge, og det indbringende sildefiskeri i *Limfjorden*, som havde afløst det store Skåne-fiskeri, svang denne by sig i 1500-tallet op til en førsteplads næstefter landets hovedstad og var med sine 5000 indbyggere efter datidig målestok en virkelig storby. Dog havde *Ålborg*-købmændene deres besvær med konkurrenterne i det indbringende fiskeri, både inden- og udenfjordsk. Slog kongens beskyttende privilegier ikke til, måtte man klare sig på anden vis. Således sendte magistraten skibe ud for at tage ror og sejl fra ulovlige sildesaltere. 1590 gik det ud over et skib fra *Grenå*, og sejren fejredes med en tønde øl.

Ulykkestider

Var tiden indtil 1620'erne en fremgangens epoke, skulle det følgende hundredår til gengæld i sjælden grad blive en ulykkernes og tilbagegangens tidsalder, hvor krige og farsoter, ofte i følge, trak deres ødelæggende spor hen over det ganske land. Side om side hermed, men begyndt tidligere, gik som en sindenes forvildelse de talløse *trolldoms-* og *hekseprocesser* gennem landets egne. Sjællands første lutherske biskop *Peder Palladius* hævdede, at djævlene var »utallige som solegran«, og en tysk teolog regnede mere nøjagtigt antallet ud til at være 2.665.866.746.664. Da lensmanden på *Skivehus*, rigsråd *Iver Krabbe* til *Krabbesholm* 1561 afgik ved døden, mentes han ombragt ved trolldom, og to kvinder blev brændt herfor. 1571 blev fru *Anne Lykke* på *Strandet* forgjort, og igen kom to hekse på bålet. Fra 1618 bredte en hel epidemi af hekseforfølgelser sig fra *Viborg* ud til alle sider. Næppe mange sogne er i den tid, denne galskab grasserede, sluppet for at se heksebålet flamme. Først 1686 mandede regeringen sig op til et forbud, ikke mod heksebrænding, men mod at den blev fuldbyrdet, før Højesteret havde talt. Denne afgørelse ramte en af Midtjyllands mest berygtede heksejægere, *Jørgen Arenfeldt* til *Rugård*, der ved sine ekscesser bidrog til at åbne øjnene for hekseforfølgelsernes urimelighed og afskyelighed. Han gik professionelt til værks med sine vandrøver, pinsler og bål, hvortil han benyttede en skarpretter fra *Århus*, som han tilmed snød for retmæssig betaling.

PESTSYNER

1685–1761 levede i *Rinds herred* den kendte historiske forfatter *Christen Sørensen Thestrup*, der som søn af en fæstebonde gjorde usædvanlig karriere, fra studehandler over skipper til herredsfoged og godsejer på *Lille Restrup* og *Viffertsholm*. I sin »*Rinds Herreds Krønike*« har han efterladt mange oplysninger om samfundsf forhold i Himmerland fra sin egen tid og et rigt traditionsstof fra en lidt ældre tid. Om den frygtelige *pestepidemi*, »den hvide død«, som 1602 hjem-søgte Jylland og ikke mindst *Ålborg*-egnen, fortæller han: »1602 var der stor pestilense ... så at en stor del af folkene hendøde, og begyndte samme først i

Østerbølle (Thestrups nabosogn), da en hob unge folk ... var samlet i en lade at drive deres spil om natten, så nogle, at der kom som et hjul med ild udi fra kirken og til samme lade, og da han kom ind i laden, syntes de, at han var som en buk, der hoppede på 3 ben, og ham kalder de Hel, og var da en del af folkene syge om morgenen, og var samme ord Hel et brugeligt ord her i landet, som man kan bemærke fra de hedenske tider af, og er endnu brugeligt, og er det mærkeligt, som jeg af gamle folk har hørt fortælle, at i samme store død kunne de vise Hel fra en by til en anden, og at han lod sig se i skikkelse som en hvid hest, sådan overtro var da gængs«.

Krig og flugt

Den trebenede, under-
iden hovedløse helhest
varslede død.
Virkelighedsgrundlaget
for forestillingerne
om dette gespenst er
de gamle og udslidte
øg, folk om natten
kunne møde pustende
og prustende hump
omkring på kirkefælde-
den og endnu uhyg-
geligere steder.

I Thestrups beretning optræder *helhesten*, et af den gamle folketros gespenster, som kristendommen ikke havde fået bugt med. Et mere nøgternt, men ikke mindre uhyggeligt vidnesbyrd om pestens hærgen er *Ålborg's kæmnerregnskab 1602*, hvor udgifterne ved de mange begravelser er bogført. En sammentælling viser, at 1217 fattige er begravet på byens regning. Når dertil lægges dødens høst blandt de mere velstående, bliver resultatet let, at hvert tredje menneske i byen døde det år. Situationen var sådan, at man måtte have hjælp udefra for blot at få ligene af vejen. En post i regnskabet lyder: »Givet de mænd af Nørholm for fattige folk at føre til kirkegården, som lå døde på gaden, efter borgmesters befaling ... 1 mark«.

Krigene og epidemierne blev en belastning så hård, at nutidsmennesker næppe fatter det. Alene i 1650'erne døde 20–25 pct. af landets befolkning, og Midtjylland fik sin part i trængslerne. Først kom den kejserlige feltherre *Albrecht von Wallenstein's* besættelse 1627–29 som følge af *Christian IV's* letsindige indblanding i Trediveårskrigen. På flugt op gennem Jylland plyndrede og hærgede kongens danske og tyske ryttere. Efter at resterne af denne hær var slået i oktober 1627 ved *Nørre Tranders*, satte de kejserlige sig til rette med hovedkvarter i *Viborg* og udsugede landsdelen økonomisk. Mange herremænd flygtede fra de besatte områder, og når de vendte tilbage, fandt de ofte deres gårde afbrændt, skovene forhuggede og bøndergårdene øde. Tilmeldt blev de mødt med anklager for at have svigtet deres ansvar, et første varsel om den konfrontation mellem borgerstand og adel, der skulle føre til *Enevælden's* indførelse 1660. Således blev borgmestrene i *Viborg* og *Ålborg* efter et møde i Viborg af repræsentanter for de jyske byer sendt til kongen med et klageskrift, som bl.a. udtalte den formodning, at »samvittigheden muligt giver nogen rørelse og frygt hos dennem, som tilforn ilde haver handlet med sine underhavende og i den højeste nød ikke forsvaret dem for tyranni ... men salveret sig og lod dem i stikken«.

Torstensson- fejden

Under *Torstensson-krigen* 1643–45 blev Jylland atter besat. Den svenske oberst *Helmuth Wrangel* havde en tid hovedkvarter i *Randers*, og i *Ebeltoft* forskansede fjenden sig med alvorlig forhugning af egnens skove til følge. Også nu flygtede en og anden, der burde være blevet på sin post. Således stak *Ålborghus-lensmanden Gunde Lange* af fra en nylig inddrevet »kobberskat«, som faldt i fjendens hænder. Mere mandigt optrådte biskop *Anders Andersen*, der sammen med andre gejstlige drog svenskerne i møde for at »recommendere byen«.

Problematiske forbundsfæller

Mest ødelæggende blev dog krigen mod svenskekongen *Karl X Gustav* 1657–60. I sommeren 1657 blev Jylland besat af fjenden, men bortset fra svære udskrivninger synes denne fase at være forløbet nogenlunde såleligt. Større lidelser påførtes befolkningen af de allierede tropper, som sidst i 1658 kom Danmark til hjælp. *Randers-egnen* med *Djursland* blev belagt

med polske tropper, og herom har husarløjtnanten *Jan Pasek*, der med sin afdeling havde kvarter i *Ebeltoft*, nedskrevet en beretning, der viser, at befolkningen med rette frygtede disse deres »venner«, som hærgede og plyndrede hårdt. Man bad til Gud: »Befri os Herre, befri os, ak! især fra vor ven, den grumme polak«. I 1968 fandt man i *Balle* en stor sølvskat nedgravet i disse år. Om den var gemt for fjenden eller »vennerne«, er uvist. Juli 1659 stod der et søslag i *Ebeltoft Vig*, hvor en svensk flåde ødelagde en transportflåde, som skulle have ført tropper til Øerne. Svenskerne forfulgte sejren med en landgang, der gik hårdt ud over de polske tropper og Ebeltoft by.

Enevældestaten

Efter Svenskekrigene var landet hærget og statskassen tom. For at bøde på finansnøden udlagde kongen krongods til sine kreditorer, hvilket grundlagde en ny klasse af borgerlige storbesiddere, som endog, efter bruddet med de gamle adelsprivilegier ved forfatningsændringen 1660, var i stand til at sætte sig på nogle af de adelige slægtsgårde. Da imidlertid statens behov ved magtcentraliseringen voksede og indtægterne faldt med afhændelsen af krongods, måtte nye indtægter skaffes ved at pålægge jorden en fast *hartkornsskat*. Hertil behøvedes en *matrikel*, og det blev en af den tidlige Enevældes store præstationer at skabe denne 1688 på basis af opmåling og jordvurdering, den såkaldte *Christian V's Matrikel*, der forblev skattegrundlag, indtil den nugældende matrikel trådte i kraft 1844.

PR. ØJEMÅL OG HATTESKYGGE

Hvordan opmålingen foregik i *Rinds herred*, har *Christen Sørensen Thestrup* skildret. Hvis hans fremstilling er korrekt, må man dels tvivle alvorligt på matriklens retfærdighed, dels tro, at opmålerne har huseret så fælt som nogen besættelsesmagt. Han beretter: »Men ellers ... var der over alt dette land over

Så rigt udstyret var de rige borgeres renæssancehuse i Ålborg. Panelstuen, der stammer fra rådmand Niels Christensens 1602 opførte, længst nedrevne Østerå-gård, findes nu genopstillet i Ålborg Historiske Museum som det ældste borgerlige interiør i Norden og det bedst bevarede eksempel på den særlige ålborgske skole af snedkere og billedsnidere, som blomstrede 1570–1640. Så godt og rigeligt blev Ålborg da bygget, at der ikke blev brug for nye huse af betydning det næste par hundrede år. Derfor er barokhusene sjældne i byen

400 personer, som brugtes dertil ... Omendskønt deriblandt kan have været nogle, som forstod geometrien, så var dog de fleste nogle liderlige idioter, som ej alene ikke forstod det, som de foretog sig ... ej havde andet astrolabium end af træ med en pind til viser på, og satte de nogle stager på marken og havde en snor med en kugle i enden, som de tog i munden og da så ud ad snoren efter stagerne, tog og observation efter deres hatteskygge ... man skulle tænke, at de ting, de havde målt, fandtes ikke på jorden, men i månen. Eller er nok-som bekendt, at deres idræt ... mest bestod udi at lade sig traktere i byerne, at drikke og høre ... og hvilken by, som ej trakterede og fyldte dem med stærk drik efter ønske, den blev højt ansat.«

Ryttergodset

En del af det tilbageblevne krongods blev 1670 udlagt til underhold af rytteriet, men da det viste sig upraktisk at have dette gods, *ryttergodset*, liggende spredt over resterne, blev det 1715–20 samlet i 12 velafrundede distrikter, deriblandt *Dronningborg* med alt gods samlet i Middelsom, Sønderlyng, Onsild, Nørhald, Støvring, Galten, Sønderhald og Øster Lisbjerg herreder. Samtidig blev rytterne, der før havde haft kvarter hos rytterbønderne, samlet i forlægninger på Kronens ladegårde. På landets ryttergodser oprettede *Frederik IV* i 1720'erne i alt 240 *rytterskoler*, heraf 10 i *Dronningborg*-distriktet: *Spentrup*, *Borup*, *Gimming*, *Harridslev*, *Ødum*, *Voldum*, *Råsted*, *Hallendrup*, *Kristrup* og *Mejlby*. 1765 afhændede Kronen på grund af nye finansielle vanskeligheder godset på *Dronningborg* rytterdistrikt.

Byernes bryderier

Fra 1672 kendes første gang nogenlunde sikkert de danske købstæders folketal. Med 4181 indbyggere var *Ålborg* stadig den største i landet efter København. Næststørst i landsdelen var *Viborg* med 2704, og derefter fulgte *Randers* med 2036. Resten af de daværende købstæder var ganske små: *Ebeltoft* 817, *Skive* 529, *Grenå* 453, *Mariager* 370 og *Hobro* 343. I de følgende hundrede år var forholdene stort set præget af stilstand eller endog tilbagegang. En opgørelse fra 1769 viser, at *Ålborg* var steget til 4425, *Randers* til 2901, *Grenå* til 704, *Hobro* til 492 og *Mariager* til 402. Til gengæld var *Viborg* gået tilbage til 2221, *Ebeltoft* til 563 og *Skive* til 438. Sildefiskeriets *Nibe*, der var blevet købstad 1728, figurerer med 1029 indbyggere.

BORGS STORBRAND

Viborg, der havde fået sit første stød med Reformationen og et næste med adelsvældens ophør 1660, blev endeligt tvunget i knæ, da en katastrofebrand juni 1726 fortærede den smule velstand, der måtte være tilbage. Ilden var opstået i en gård på *Hjultorvet* ved en tjenestepiges uforsigtighed, og på et øjeblik var den stråttækte by forvandlet til et flammehav. Domkirken, en del af hospitalet, bispegården, rådhuset, sortebrødrekirken og stiftamtmandsgården foruden 71 gårde og 78 huse gik op i luer, og 215 familier blev hjemløse. Genopførelsen af de offentlige bygninger blev overdraget bygmesteren *Claus Stallknecht* fra Altona, hvis *rådhus*-bygning i dag beundres som et af *Viborgs* nobleste arkitekturminder. Mindre vellykket var *domkirken's* genopbygning, i hvert fald hvad den håndværksmæssige kvalitet angår. Da de ildskørnede mure ikke længere kunne bære, måtte kirken nedrives 1863 og blev tretten år senere indviet i sin genskabte »romanske« skikkelse.

ANDRE BYBRANDE

Ligesom *Viborg*, der også brændte 1615 og 1667, levede alle byer konstant under truslen om »den røde hanes galen« – og den lød ofte og stærkt. Fra *Skive* meldes om storbrande 1715, 1725, 1748 og 1749, *Ålborg's* største ildsvåde var i 1663, *Nibe* brændte 1765 og 1806, *Løgstør* 1747 og 1751. *Randers* blev hærget af en storbrand 1671, *Hobro* især 1812 og 1813 og *Grenå* 1751.

1700-tallet blev et vendepunkt i det danske folks historie. En alvorlig landbrugskrise i 1730'erne førte bl.a. til kornmonopol og *stavnsbånd*, hvor ved bondealmuen lænkedes til fæstegodset, men afløstes af en opgangslinie, som hvilede solidt på en kraftig befolkningstilvækst herhjemme og ude i Europa. Den ledte frem til de store *landboreformer* i århundredevis sidste årtier, hvormed grunden blev ryddet for 1800-tallets intense sagnfundsudvikling; men slemst stod det til, før vendepunktet indtraf. Et vidnesbyrd herom er de indberetninger – en topografisk-økonomisk kortlægning, så at sige – som amtmænd, magistrater etc. 1735 indsendte til den nyoprettede kommercekollegium.

BONDENS
FATTIGDOM

Fra *Hald amt* hedder det, at »al handel og næring ... særdeles de sidste 10 år har aftaget ... Korn og hvad landmanden har at sælge ... er i slet pris, for derpå ikke haves den aftræk som i forrige tider, da samme til købmændene dette lands købstæder, som driver deres meste handel på Norge, med god fordel kunne afsættes, men nu ikke kan udbringe korn og fødevarer til den pris, i hvilken skellig værdi derfor kan erholdes«.

Fra *Skivehus amt* meldes, at »amtets indvånere forringes daglig«. By- og heredsfogeden i Skive skildrer tilstanden i *Salling* i mørke farver: »Mange herregårde gør og fattige bønder. Her i Salling ... er 16 stk., få høveder har bønderne, avlingen til sædegårdene skal drives, deres egen avling bliver enten de ved forsømt eller i utide bjerget, og når en bonde først får de tanker, at det nytter ham intet at stræbe, forhutes jorden, så intet avles«. Alt for høje tanker har fogeden i øvrigt ikke om Salling-boerne: »På landet her i Salling findes folk nok til (jorden) at dyrke, om de ellers var rette afskåren, men den største del ... er så slette mennesker, som nogensteds i Danmark findes, vrangvillige, efterladne, ej vindskibelige og arbejdsomme, men til at æde og drikke bliver de vist mest for andre steder«.

BYERNES KRISE

I *Viborg* er forholdene præget af den store brand. De mange adelsgårde blive ikke genopført, og derved mister håndværkerne arbejde og købmændene omsætning. Byen har syv håndværkerlav: smedenes med 14 mestre, skomagernes med 22, hattemagerne med 7, skrædderne med 13, feldberederne (garverne) med 9, handskemagerne med 36, »som er det stærkeste lav her i byen«, og snedkerne med 32 mestre. Næsten alle er så fattige, at de ikke kan holde svenne, og alle klager over den konkurrence, ulovlige landhåndværkere påfører dem. Byen har i øvrigt 29 købmænd og 14 kræmmere.

Så hersker der unægtelig, trods klager over tilbagegang, langt større forhold i *Ålborg*. Her fremhæves Limfjords-fiskeriets betydning, men i øvrigt spiller handel og skibsfart en stor rolle, og bag klagerne fornemmes en undertone af selvbevidst optimisme: »... som Ålborg by er ikke alene i train af handelen, men end også dertil særdeles vel beliggende og beboet af et slags folk, som har lyst til kommercielen og at stræbe, så synes det, at samme købstad fortjener allernådigst protektion til handelens opkomst«. Byen har 120 handlende, ikke alle ligvelstående: 2-3 anses gode for 16-20.000 rdl. Om de 50 ringest stillede hedde det, at »vi kan ej forestille os, om de ved døden ... afgik, at deres gæld kunne betales«. Byen har 36 skippere og 19 lav foruden to liglav, købmændenes og skippernes, som alle borgere dog kunne blive medlemmer af.

Fra *Randers* hævdes det, at kornhandelen på Norge giver direkte tab. Ølbryggeriet og brændevinsbrænderiet går dårligt, da »fast ikke hver 10. tønne øl eller anker brændevin udføres til landsbyerne imod hvad der i forrige tider har kunnet afsættes«. Af lav er der de samme som i Viborg samt et bagerlav og et vognmandslav.

Mariager er »udi ganske slet tilstand. Dens ringe negotie, handtering og næring består i øl og brændevinsbrænding, hvoraf en del sælges i husene, og en del forsendes andre steder hen, såsom enten til Norge eller København«. Byen har enkelte håndværkere, men ingen lav.

Grenå klager især over den skade, byens skibsfart har lidt »udi sidste fejdetid« (Store Nordiske Krig, 1709–20), hvor ni af byens bedste skibe blev erobret.

UDYDS BEDÆRV

Amtmanden over *Dronningborg* m.fl. amter samstemmer i, at tiderne er slette. Til årsagerne regner han brændevinen og tobakken: »Brændevin gør ikke en ringe del til mange bønders ruin, så det var at ønske, at der kunne udfindes et middel, hvorved drukkenskab, der nu iblandt almuen ikke er nogen vanære, kunne gøres så foragtelig som enhver anden grov og foragelig synd ... Røgtobak er iblandt den gemene almue altfor gemen, og er det ikke rart (sjældent) at se drenge på 12 á 14 år gå med pibe i munden, så der af denne provins går flere penge til Holland til tobak, end nogen skulle tænke«.

Fremtids-
muligheder

Under disse forhold var der ingen mening i at øge landets produktion. »Hvad nyttede det vel, om vi havde fire gange så meget korn, dersom det ej kan debiteres (sælges)?« spurgte *Otto Thott* i kommercekollegiet 1735. Dog, så småt bedredes priserne, og da det viste sig, at de ikke blot holdt sig, men stadig steg, blev der mening i at tage udyrket jord under plov – og den var der nok af. Man anslår, at den dyrkede jord i *Himmerland* og på *Viborg*-egnen udgjorde 20–30 pct. af arealet, mens tallet var væsentligt højere omkring *Randers* og i *Salling*. Det sidste sted var manglen på lyng til brændsel en stående klage, så helt unyttige var hederne ingenlunde. Allerede i 1723 havde dog *Frederik IV* opmuntret til hedeopdyrkning, men først 1757 var det nået så vidt, at regeringen nedsatte den første *landbo-kommission*, som skulle bane vej for opdyrkning af overdrev, heder og moser og for udskiftning af landsbyerne, så også den dyrkede jord kunne komme i bedre drift.

»KARTOFFEL-
TYSKERNE«

I tråd med disse bestræbelser opstod ideen om at indkalde tyske kolonister til hedeopdyrkning. Regeringen allierede sig med en dr. *J. F. Moritz* i Frankfurt, som udstyret med dansk legationsrådstitel skulle hverve det fornødne antal i det krigshærgede Pfalz. Da han fik betaling pro persona og ikke var sparsom med løfterne, gik det let at lokke et kontingent op til de jyske heder, hvor græsset efter hans udsagn nåede én til knæene. 1759–60 ankom 265 familier, ca. 1000 personer, til de anviste områder, en del på Randbøl Hede ved Vejle, men hovedparten på *Alheden*, hvor hovedkolonierne blev *Grønhøj* og *Havredal*. Der var store vanskeligheder i starten, planlægningen var slet, og mange rejste hjem igen. De omboende bønder så skævt til kolonisterne, »kartoffeltyskerne«, men langsomt faldt de til og blev accepteret. I deres kirke i *Frederiks* sogn afholdtes indtil 1870 gudstjenester på tysk.

Storreformernes
nye land

Jo mere kornpriserne steg, jo klarere blev det, at *fællesskabet*, hvor hver bonde i landsbyen havde sin jord spredt ud over bymarken, ofte i over hundrede lange agerstrimler, havde overlevet sig selv, og at der måtte *udskiftning* til, hvis konjunkturerne skulle udnyttes. I en amtmandsberetning 1778 hedder det om *Hald amt*, at det »er en af de egne, hvor man avler den ... bedste rug og byg. Men bonden kan sjældent sælge noget deraf, da hartkornet er så småt inddelt, at han den meste tid ej avler synderlig mere, end som til hans egen og familiens underholdning behøves«. Amtmanden i *Dronningborg* m.fl. amter mener, at »Jylland nok næst Ungarn og Spanien er det land i Europa, hvor agerdyrkingen drives med største efterladenhed«, samt at »proprietærerne (godsejerne) til udskiftning af fælles-

skabet imellem deres bønder på det kraftigste (må) opmuntres«. I 1780 udkom den store udskiftningsforordning, og inden 1800 var hovedparten af Midtjyllands landsbyer udskiftede. Bonden havde nu sin jord samlet på ét sted og kunne dyrke den langt mere effektivt end før.

Ved forordning af 20. juni 1788 ophævedes *stavnsbåndet*. At det ikke havde været en absolut hindring for driftige bondesønners opstigning samfundet, beviste bl.a. *Niels Ryberg* fra *Salling*, som i den florrissante periode blev københavnsk storkøbmand og ejer af godser på Sjælland og Fyn. Afløsningen af *hoveriet* gav bonden rådighed over egen arbejdskraft og ved selvejekøbene blev han sin egen herre med fuld rådighed over de værdier, han skabte. Friere forhold for handelen fremmede afsætningen af landbrugets produkter og skabte fremgang for byerne, og udbygning af hovedvejene og forbedring af havnene virkede i samme retning.

SKOLEVÆSENET

Til tidens reformer hørte også en forbedret almueundervisning. På landet havde man allerede et – rigtignok primitivt – skolevæsen, der med *rytterskolerne* kom i nogenlunde faste rammer, men også *Christian VI* tog med en forordning af 1739 skridt til at få oprettet skoler for landalmuen. Ved en af disse skoler i *Giver* sogn ved *Løgstør*, var *Jens Mortensen Gyldendal* skoleholder. Han søn *Søren Gyldendal*, født 1742, blev 1757 sendt til Ålborg Katedralskole med vidnesbyrd fra den stedlige sognepræst, som havde læst med ham: »... så har jeg det bedste håb, at han næst Guds bistand og idelig flid og vindskebelighed skal nå sit forønskede mål: at lære boglige kunster«. Ikke alle så dog med større sympati på disse skoler. I 1730'erne udtalte en regeringsembudsmand: »For resten at det nu går så vidt med skolerne, at bondens børn nu mere end i forrige tider også skal lære at regne og skrive, ved man ikke at kan nytte til noget andet end at vænne dem efterhånden mere og mere fra bondegerning«. Da reformtankerne slog igennem, blev det imidlertid klart, at det gjaldt om at gøre bonden så oplyst, at han kunne udnytte de nye muligheder og klare sig selv. Det først fornødne var at uddanne lærere. Efter 1790 opstod nogle såkaldte *præstegårdsseminarier* bl.a. i *Lyngby* ved *Grenå* 1812 og i *Ranum* 1815, men man lagde vægt på, at seminaristerne ikke hævdede sig op over den stand, hvis børn de skulle undervise, og de skulle derfor gå bondeklædt og del tage i landbrugsarbejde. 1814 udkom efter lange forberedelser anordningen om almueskolevæsenet, der indførte almindelig undervisningspligt i 7 år.

Krig og kriser

Efter næsten hundrede års fred, hvor dansk erhvervsliv drog fordel af krigene ude i Europa, kom landet selv i klemme mellem stormagterne og fik under krigen mod England 1807–14 ufredens vilkår at føle, økonomisk en forrygende inflation, der endte i statsbankerotten 1813. Efter englændernes ran af flåden 1807 førtes krigen fra dansk side med hastigt tilfældige *kanonbåde*, hvoraf en del havde station på *Himmerland's* østkyst og på *Djursland*, bl.a. i *Grenå*. Tolv af disse både forsøgte 1811 at tilbageerobre det besatte *Anholt*, men aktionen slog fejl og kostede store danske tab. I krigens år anlagdes batterier langs *Kattegat*-kysten for at hindre fjendtlig landgang, bl.a. ved *Egense*, *Als Odde* og *Udbyhøj*, og et andet maritimt modtræk var de privat udrustede *kaperskibe*, som tog pris på blandt fjendelandets handelsskibe. Som førende søfartsby rådede *Ålborg* over 40–50 kaperskibe i årene 1808–11.

»HJÆLPE«-TROPPER

Et særligt indslag var de spanske tropper, som under marskal *Bernadotte* 1807 førtes ind i Jylland til et planlagt invasionsforsøg i Skåne. Angrebet blev opgivet, men de fremmede tropper forblev en tid i landet. Således havde general *Don Juan Kindelan* hovedkvarter i *Randers*, og regimenterne *Zamora* og *Al*

Løjtnant Jørgen Conrad de Falsen udmærkede sig gentagne gange som kanonbådsfører i kampen mod englænderne 1810–13, om end han vel mest huskes som kommanderende under det mislykkede angreb på Anholt 1811. Det personlige ansvar herfor tilkommer dog ikke ham, men regeringen, som mod hans råd gennemtvang den hasarderede operation. Senere gjorde de Falsen sig kendt som human og fremskridtsvenlig ejer af Tårnholm og Sobysøgård.

Efterkrigs- rapport

garbe var indkvarteret på *Djursland*, *El Rey* på *Hobro*- og *Mariager*-egnen. Spaniolernes ophold satte sig spor på forskellig vis, mest varigt i en vis let kendelig befolkningstilvækst og i brugen af *cigarer* og *cigaretter* ved siden af den hidtil enerådende pipe.

Tabet af Norge ved *Kielerfreden* 1814 ramte dansk kornhandel hårdt og førte, i forbindelse med engelsk korntold og de danske landbrugsvarers i øvrigt ikke alt for gode kvalitet, til den store *landbrugskrise* 1818–28, hvor især selvejerne blev ramt, men almindelig armod herskede overalt. Om *Viborg* hedder det i højesteretsassessor *A. C. Kierulff's* indberetning til kancelliet 1819: »Af dens fordums storhed er nu ikke mere skygge tilbage, og dens borgeres velstand er . . . såre ringe. Årsagerne (er), at byens fornemste næringskilder ikkun er agerbrug og de fordele, som det der holdende snapsting fører med sig, og at agerdyrkingen i disse Nordjyllands egne ej giver det rigeste udbytte, samt at snapstinget i de senere år kendeligen har aftaget formedelst de uheldige pengekonjunkturer, og fordi den nordre del af Nørrejyllands pengeaffærer afgøres i Ålborg by, hvorved konfluen af mennesker ved Viborg snapsting er kendelig ringere end forhen«.

Ude i amtet står det ikke bedre til. I *Fjends* og *Nørlyng herreder* lever indbyggerne »i trange kår og på nogle steder i yderste fattigdom«. Desuden plages man meget af *natmændsfolkene*, der »udgør så at sige en status in statu af en temmelig lovløs natur . . . Mængden af dem har ingen fast bopæl, de fører et eget, for andre uforståeligt sprog, kommer sammen i ægteskab uden andre ceremonier end de mellem dem selv vedtagne . . . Frygten for dem er derhos mellem almuen så stor, at de hellere giver dem, hvad de endog undertiden med trusler tiltvinger sig«. Om vejene bemærker højesteretsassessoren, at hovedvejene går an – undtagen den til *Randers*, som især ved *Fussingø* er næsten ufremkommelig – men bivejene er ubeskriveligt slette »og går næsten bestandig over heder, hvor man formedelst det på mange steder næsten aldeles sammengroede lyng ej kan se de store huller«. *Simsted A* gør vejene op gennem *Rinds herred* næsten ufarbare om vinteren. »Præsten i *Låstrup* forsikrede mig, at om vinteren, når hans konfirmander fra *Skals* sogn . . . skulle besøge ham, måtte de vade gennem vandet til lige under armene«.

Et lyspunkt er *Salling*, der »er den frugtbarste del af Viborg amt, og såvidt jeg har kunnet mærke, er indvånernes velstand også her bedre end de øvrige steder«.

STÆNDER-
INTERMEZZO

For en tid syntes det, som *Viborg* på ny skulle leve op til sin gamle rolle som Jyllands hovedstad, da den 1834 blev udset til mødested for *Den Nørrejske Rådgivende Stænderforsamling*. De stænderdeputerede trådte sammen 1836 og holdt møder hvert andet år i det gamle domhus nord for domkirken, men med Grundloven af 1849 blev institutionen atter ophævet.

Krigsdønninger

De *Slesvigske Krige* 1848–50 og 1864 kom også til at berøre Midtjylland. Den såkaldte »*Slavekrig*« foråret 1848 var en slags panisk folkevæbning fremkaldt af rygter om, at slesvig-holstenerne havde frigivet tugthusfangerne, slaverne, i Rendsborg fæstning, og at disse hærgende var på vej op gennem Jylland. Overalt fik smedene travlt med at smede spyd og andre våben, og i *Himmerland* forlød det, at slaverne allerede var nord for *Viborg* og nu havde følge af fangerne i Viborg tugthus. Alt imens sådanne efterretninger blomstrede, sad de 88 slaver fortsat bag lås og slå i Rendsborg.

Sommeren 1849 forfulgte tyskerne general *Olaf Rye* op i Jylland. Den danske hærafdeling trak sig ud på Helgenæs og førtes herfra ubemærket af fjenden via Fyn til det belejrede Fredericia, hvor den 6. juli deltog i det overrumplende udfald, der endte med dansk sejr, men Ryes død.

1864-EPIKODER

Krigen 1864 medførte en tysk besættelse af Jylland til Limfjorden. Fra sit hovedkvarter i *Randers* styrede general *Vogel von Falckenstein* med hård hånd og udskrev tunge brandskatter. Hvor man vægrede sig ved at betale, som det f.eks. skete i *Hobro*, blev fremtrædende borgere ført bort som gidsler. I *Lundby* syd for Ålborg kom det 3. juli til en blodig træfning mellem en dansk og en tysk hærafdeling, og i *Grenå* foretog kaptajn *Aarøe's* strejfkorps et raid mod en mindre preussisk forlægnings-

Det tog gerne fra tre uger til en måneds tid, før billedreportagen nåede frem i illustreret Tidende. Dette – her noget beskårne – træsnit findes i bladet for 27. august 1864, men forlægget var en situationsskitse, en officer havde tegnet den 14. juli, mens preussiske tropper hilste prins Albrecht og general Vogel von Falckenstein på inspektionstur.

Fremgang og vækst

I 1860 var byernes folketal steget til: *Ålborg* 10.069, *Randers* 9725, *Viborg* 4861, *Hobro* 1909, *Skive* 1709, *Grenå* 1636, *Nibe* 1319, *Ebeltoft* 1313 og *Mariager* 680. Ses bort fra *Løgstør*, som da havde 1464 indbyggere, men ikke figurerer i de ældre opgørelser, viser det samlede tal en stigning fra 11.175 i 1769 til 33.221 i 1860, altså en tredobling inden for knap hundrede år. Tallene antyder, at det danske samfund siden landboreformernes tid oplevede en vækst, hvis stigningstakt kriser og krige vel kunne hæmme, men ikke standse. Til sammenligning var de midtjyske købstæders folketal i 1960 i alt 218.199, dvs. næsten en syvdobling i forhold til 1860. Det hører dog med, at landdistrikterne ikke oplevede en blot tilnærmelsesvis fremgang, og at tilvæksten i købstæderne var højst ulige, i *Ålborg* f.eks. næsten tidoblet, i *Mariager* kun lige godt fordoblet.

Sundhed og samfærdsel

Årsagen til den stærke fremgang må bl.a. søges i den forbedrede sundhedstilstand og øgede levealder. Den sidste store farsot, landet oplevede, var *koleraen* 1853, som alene i *Ålborg* bortrev hver tiende indbygger. Afgørende var dog den tekniske udvikling med øget produktivitet og beskæftigelsesmuligheder for stadig flere, herunder den stærke udvikling inden for *samfærdslen*. I løbet af 1800-tallet var vejene blevet flere og stadig bedre, og ved århundredets midte kom *jernbanerne* til. På den jyske *længdebane* åbnedes strækningen *Århus-Randers* 1862 og fortsættelsen til *Ålborg* 1869. Samtidig anlagdes *tværbanen*, hvoraf *Langå-Viborg* åbnedes 1863, fortsættelsen til *Skive* 1864 og til *Struer* 1865. Også i de følgende år gennemkrydsedes Midtjylland af nye jernbaner: *Randers-Grenå* 1876, *Århus-Ryomgård* 1877, *Randers-Hadsund* 1883, videreført til *Ålborg* 1900, *Skive-Glyngøre* 1884, *Hobro-Løgstør* 1893, *Svenstrup-Nibe-Års* 1899, videreført til *Hvalpsund* 1910, *Ebeltoft-Tustrup* 1901, *Viborg-Alestrup* 1893, *Viborg-Herning* 1906 og endelig *Viborg-Fårup-Mariager* 1927. Med jernbanerne opstod *stationsbyerne*, hvoraf f.eks. *Bjerringbro*, *Hadsund*, *Kjellerup* og *Års* har overfløjet de mindste købstæder.

HEDESAGEN

Med 1800-tallets ekspansion meldte sig et stærkt behov for at udnytte landets arealmæssige ressourcer, først og fremmest de jyske *heder*, og i årene 1837–66 skønnes det besåede areal i hele Jylland øget med 25 pct. Et systematisk angreb på hederne blev dog først organiseret, da *Enrico Dalgas* 1866 stiftede *Det Danske Hedeselskab*, fra 1907 med hovedsæde i *Viborg*. Selskabets hovedopgaver blev plantagerejsning og læplantning, engvanding, jordforbedring ved mergling og dræning, etc., hvorimod den egentlige hedeopdyrkning var overladt private, understøttet af selskabet »*Hedebruget*«, der blev stiftet 1906. Ved direkte indsats og ved rådgivende og koordinerende virksomhed har Hedeselskabet siden stiftelsen reduceret Jyllands udyrkede områder til et minimum. Blandt de bevarede pletter er *Kongenshus Mindepark*, hvor *Jysk Landvinding A/S* har fredet godt 2000 tdr. land hede for dog at bevare mindet om Blichers »brune hede«. Også på anden måde blev landbrugsarealet forøget. *Tastum Sø* i Fjends herred og *Kolindsund* på Djursland blev således tørlagt og kultiveret sidst i 1800-tallet, og i begyndelsen af det 20. århundrede fulgte *Lille Vildmose*.

Bondedemokratiet

Efter gode år ved århundredets midte løb landbruget sidst i 1800-tallet ind i nye vanskeligheder, bl.a. fordi amerikansk korn fra de nyopdyrkede prærier førtes hurtigt og billigt og i store mængder over Atlanten i de *dampskibe*, som efterhånden havde afløst sejlskibene. Det danske landbrug mødte udfordringen med omlægning til animalske produkter, og i tilknytning hertil oprettedes *andelsmejerier* og *andelslagterier*. I lyset af disse nye muligheder og nye krav, der meldte sig for bonden, opstod også i

Midtjylland en række *folkehøjskoler*, hvoraf nogle kun bestod en kort tid mens andre senere er overgået til ungdomsskoler eller sociale institutioner f.eks. *Bælum* og *Mellerup*. Endnu bestående som højskoler er *Støvring* og *Hadsten* samt *Rønde*, der oprettedes 1894 med *Uffe Birkedal* som leder og 1897 blev overtaget af *Indre Mission*. I 1908 oprettedes *Asmildkloster Landbrugsskole* ved Viborg med Venstre-politikeren *Henrik Hauch* som første forstander.

Forfatningsstriden

Både højskoler og andelsbevægelse havde forbindelse med de politiske brydninger i slutningen af 1800-tallet, der endte med *Systemskiftet* 1901 hvor bondestanden opnåede det politiske ansvar. Til konsilspræsiden *J. B. S. Estrup's* kampmidler hørte *gendarmerikorps* (»de lyseblå«), der bestod 1885–94. Det havde nørrejysk hovedkvarter i Århus, men detachementer herfra var anbragt i de øvrige byer, og bl.a. fra *Skive* og *Fjendherred* meldes om trakasserier mellem korpsen og befolkningen.

Blandt de markante Venstre-politikere fra forfatningskampens tid var *Jens Busk*, der koketterede lidt med sit jyske sprog og sin almuepåkledning. Fra et møde i Himmerland digtede *Johannes V. Jensen* om ham »Her taler uden kravetøj Jens Busk / på Ribejysk og revser rigets fusk / Den gode Grundlov var nok slemt fortolket / Hult munterheden breder sig blandt folket«. En anden af Venstres ledere var husmand *Anders Nielsen* fra *Tapdrup*, der 1910 blev landbrugsminister i *Klaus Berntsen's* regering mens gårdmanden *Jens Jensen-Sønderup* fra Himmerland blev indenrigsminister.

Mens Venstre kæmpede sig frem til den politiske magt, var også *Socialdemokratiet* i fremmarch som følge af den industrialisering, der så småt begyndt omkring 1870 især tog fart i 1890'erne. Blandt partiets ledende folk i disse år var skomagersvend *Christen Hørdum* fra *Ebeltoft* og handskemager *Peter Knudsen* fra *Randers*.

DIGTERKRAFT

Medvirkende til at fremme de nye klassers sociale bevidsthed var midtjyske digtere som *Jeppé Aakjær* (1866–1930), der i romaner (»Vredens Børn«) og noveller (»På Aftægt«) digterisk-agitatorisk talte deres sag, som kom i klemme gårdmandssamfundet, men *Johan Skjoldborg* (1861–1936) i lysere toner digtede om husmandsklassens fremtidshåb. Med særlig kraft stråler det forfatterskæt som *Johannes V. Jensen* (1873–1950) skabte over Himmerlands myter og folkeliv, men Jyllands digter er og bliver dog præsten *Steen Steensen Blicher* (1782–1848), om hvem biskop *Paludan-Müller* efter en visitats 1835 i *Spentrup* og *Gassum* sogne bemærkede: »Embedet synes ikke at interessere præsten det mindste; men jagt og noveller«. Foruden at skildre jyske egne i sin digtning har Blicher i en beskrivelse af *Viborg amt* 1839 ydet gode bidrag til landsdelens historie, bl.a. ved at skildre uldbinderiet og kalkbrydningen i *Daugbjerg* og *Mønsted*. Hans far, *Niels Blicher*, var med sin »Topographie over Vium Præstekald« fra 1795 en pioner blandt topografiske forfattere.

Udvandrerlængsel

Det danske samfunds stærke ekspansion i 1800-tallets sidste del skabte ingenlunde noget velfærdssamfund. Der var mange sociale tabere, og deres stilling var på sin vis særlig vanskelig under denne omstillingsproces. En del foretrak at søge lykken under andre himmelstrøg, og fra 1860'erne indtil Første Verdenskrig udvandrede henved 300.000 danske til USA. I ønsket om at skabe et samlingspunkt i deres gamle fædreland erhvervede en kreds af dansk-amerikanere 1910 nationalparken i *Rebild* og overdrog der til den danske stat med pligt til at opretholde dens naturtilstand. Det første dansk-amerikanske stævne fandt sted her 1912, og siden er der hvert år

bortset fra 1940–45, afholdt Rebild-fest på Amerikas uafhængighedsdag den 4. juli. I 1934 indrettedes *The Lincoln Log Cabin Museum* med genstande, der har tilknytning til de danske udvandrere.

Kriseår

Sluppet lempeligt over Første Verdenskrig måtte danskerne dog opleve en tilværelse fuld af kriser og sammenbrud, massearbejdsløshed og frygt for en ny verdenskrig. Navnlig landbruget havde trange kår, og med den voksende verdenskrise opstod en stærk uro i landbefolkningen. På *Randers-egnen* tog uroen form af en regulær bondebevægelse, der 1931 udkrystalliserede sig i *Landbrugernes Sammenslutning (L.S.)*, ledet af gårdejer *Knud Bach* fra *Rønge*. L.S. satte kraftige demonstrationer som *mælkestrejke* og *bondetog* til København bag sine krav om støtte til landbruget og sluttede efterhånden fælles front med *nazisterne*.

Besættelses-tiden

Under den tyske besættelse 1940–45 blev Midtjylland på grund af sine mange øde strækninger et stærkt benyttet nedkastningsfelt for engelske forsyninger til modstandsbevægelsen, og den første nedkastning af faldskærmsfolk (*Chr. Michael Rottbøll*) skete sommeren 1942 ved *Farsø* i *Himmerland*. Her nedkastedes også det første materiel, men det gik tabt og faldt i tyskernes hænder. Modstandsbevægelsen i Region I havde flere skiftende hovedkvarterer, alle i dette område, og da *Flemming B. Muus* i marts 1943 sendtes til Danmark som leder af undergrundsarbejdet, blev han sammen med tre ledsagere »droppet« syd for *Nibe*. Samme nat lykkedes det for første gang at få en sending materiel igennem, kastet ved *Trinderup* syd for *Mariager Fjord*.

Hvidsten-gruppen

De to nedkastninger var fra dansk side forberedt af godsejer *Flemming*

DEN TREDIE FRONT

KONTAKT

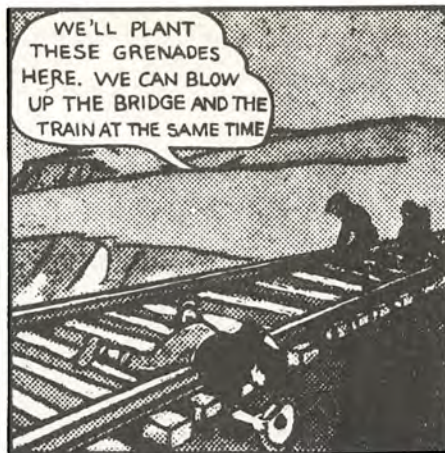
RANDERS FRONTEN

TIDENS
STEMME

VIBORG STIFTS

illegale TIDENDE

Navnet *Knud Bach* var i forgrunden, da hel- og halvnazistiske kredse fantaserede om regeringsskifte i foråret 1940. Kun modstræbende gik han dog med til den alliance med *Fritz Clausens* parti *DNSAP*, som kom til at koste *LS* både medlemmer og indfyldelse. Tyskerne arrangerede deres akcept af en højere smørpris som var hele æren *Knud Bachs*, men heller ikke denne fjer i hatten kunne afvende *LS's* og *LS-formandens* personlige politiske fiasko. Blandt de første og største illegale blade var »Folkets Kamp« i *Alborg*, men rundt om i landsdelen satte den frie presse stadig nye skud. I det skønsmø udvalg af bladtitler t.h. stammer »Den tredje Front« fra *Randers*, »Kontakt« fra *Ebeltoft*, »Tidens Stemme« fra *Viborg*.

Det gå-på-mod, hvormed Churchill-klubbens drenge selv fra fængslet drev deres private krig mod besættelsesmagten, skaffede dem popularitet over hele landet og beundrende omtale langt uden for landets grænser. T.h. optræder de i en amerikansk tegneserie.

Juncker og Ole Geisler, og under deres ledelse organiseredes det illegale arbejde i landsdelen. Da først Geisler, siden Juncker, begge hårdt eftersøgt, måtte forlade landet, blev det lederen af en modtageplads ved *Skive*, toldassistent *Anton Jensen (Toldstrup)*, der alene kom til at lede alt modtagearbejde på halvøen. En række modtagepladser med instruerede grupper, depoter og transport stod rede til aktion, da nedkastningerne i forsommeren 1944 tog til. En af de tidligst etablerede modtagegrupper var *Hvidsten-gruppen*, der opererede et års tid omkring *Allestrup Mose*, før den efter nogen tids skygning blev fanget på én gang af Gestapo. Otte af de mandlige medlemmer, deriblandt kroejer *Marius Fiil* og hans søn og svigersøn, blev henrettet 29. juni 1944, mens fem andre idømtes fængselsstraffe.

CHURCHILL- KLUBBEN

Blandt de tidligste modstandsgrupper i landet overhovedet var *Churchill-klubben* i *Ålborg*, en halv snes unge mennesker, mest skoledrenge og gymnasister, som allerede opererede mod tyskerne 1941. »Når de ældre ikke vil foretage sig noget, må vi« var det motto, hvorunder de tilegnede sig våben ved ran fra tyske soldater og indledte en række sabotager. De blev fængslet kort efter deres 25. sabotagehandling, men fortsatte ufortrødent deres private krig fra arresten. Ved hjælp af en indsmuglet nedstrygerklinge var en jernstang i cellevinduet skåret over, så den kunne tages ud og sættes ind efter behag. Gennem et par måneder fortsatte drengene, højt hævet over al mistanke, deres sabotage, indtil de en nat blev taget på fersk gerning. Tyskerne var rasende, og de idømtes strenge fængselsstraffe, mens som udløber af sagen rektoren ved *Ålborg Katedralskole* blev suspenderet fra sit embede. Trods den barske udgang var hele sagen forlenet med en lystig humor, der skaffede både de ukuelige og frejdige klubmedlemmer og selve sabotagetanken megen good-will på et tidspunkt, hvor forståelsen for sabotagen var ringe.

De første henrettelser

Ålborg blev også stedet, hvor den første tyske dødsdom blev fuldbyrdet 28. august 1943. Den henrettede var den 27-årige *Paul Edvin Kjær Sørensen*, der var blevet taget af tyskerne ved en våbenmodtagelse i *Rold Skov*. Med denne henrettelse tog dødsdommene fart. Inden årets udgang var elleve

sabotører dømt til døden og de syv af dem blevet henrettet, deriblandt to i *Randers* for sprængning af de vigtige jernbanebroer ved *Langå* den 18. november 1943. Den 23. juni 1944 ved indledningen til folkestrejken blev otte medlemmer af *Års-gruppen* skudt i *Ryvangen*.

Sabotagen

Særlig opsigtvækkende var en stort anlagt sabotage mod *Flyveplads Vest* ved *Ålborg*, hvor der anrettedes omfattende skader på bygninger og hangarer og ca. 40 flyvemaskiner ødelagdes, men som i hele Jylland var det *jernbanesabotagen*, der fik størst betydning. Navnlig i tiden efter den allierede invasion i juni 1944 anmodede de allierede om kraftig jernbanesabotage for at sinke de tyske troppebevægelser fra Norge til fronterne på kontinentet. Da det især gjaldt om at lamme den jyske hovedbane fra nord til syd, fik *Midtjylland* en fremtrædende plads i de samordnede aktioner, hvorved tyskerne fik deres transportkapacitet reduceret til ca. 25 pct. af det normale. Efterretningstjenesten holdt telegrafisk *London* løbende underrettet om transporterne, hvorefter de forskellige grupper kommanderedes i aktion ved hjælp af de berømte kodeords-»hilsener«, som blev udsendt i *B.B.C.s* danske udsendelser.

Illegale ruter

En anden illegal virksomhed var de *sejlruter*, som bl.a. fra *Ålborg*, *Grenå* og *Ebeltoft* førte både flygtninge og kurerer til *Sverige*.

Mod-sabotage

De mange omfattende sabotageaktioner, der fandt sted i *Ålborg*, besvaredes af tyskerne og deres håndlangere med sprængning, den såkaldte *Schalburgtage*, af bl.a. *Aalborg Stiftstidende*, restaurant »*Kilden*« og den jødiske synagoge. Ved *Hobro* kostede tyskernes attentater på det nordgående eksprestog 8. oktober 1944 og 24. februar 1945 20 døde og talrige sårede.

KIRKENS FRONT

Det var en *Ålborg*-præst, sognepræst *Axel Bang*, der begyndte *alsangen* i juli 1940 ved at indbyde til en sangaften i en gammel grusgrav. Ideen slog an, og i

1864 sprængte tyskerne den knap to år gamle jernbanebro ved *Langå*, så den lå i vandet og spærrede al sejlads på *Gudenåen*. Under Anden Verdenskrig afbrød sabotører under ledelse af *Randers-lægen* *Jørgen Røjel* den jyske længdebane ved en stort anlagt sprængning af bl.a. den ny bro. Broen står der endnu, men bruges ikke mere til togtrafikken. Det er nok et af de få steder, hvor virkningerne af en sabotage stadig kan ses.

løbet af sommeren gik alsangen som en bølge over hele landet. Højdepunktet nåedes søndag den 1. september, da 3/4 million mennesker samtidigt samledes til alsang rundt om i landet og på denne måde demonstrerede deres nationale sammenhold. Adskillige præster skrev i de illegale blade eller deltog i andet modstandsarbejde. Blandt dem, der kom i tysk fangenskab, var *Tage Severinsen*, sognepræst i *Finderup*. Han havde været ivrig fredstilhænger og militærnægter, men efter 9. april 1940 gik han ind i modstandsarbejdet. Han blev pågrebet af Gestapo for at have gemt våben og dødsdømt ved tysk krigsret, men benådet med tysk tugthus. Han kom hjem maj 1945 og genoptog sin præstegerning, men døde 1951 som følge af sit tugthusophold.

Retsoppgøret

Ved retsoppgøret efter befrielsen blev alle dødsdømte krigsforbrydere vest for Store Bælt ført til *Viborg* arrest, efter at Højesteret havde stadfæstet deres domme. Her sad de i særligt indrettede, altid oplyste celler, mens deres benådningssøgning blev behandlet i Justitsministeriet. 18 af de 19 dødsdømte krigsforbrydere i *Viborg* arrest blev henrettet ved skydning i *Undallslund Plantage*.

KRIGENS SPOR

Et varigt minde om besættelsestiden er de betonbunkere, som tyskerne anlagde ved Limfjorden, bl.a. ved *Aggersund*, til at imødegå et eventuelt allieret landgangsforsøg. Et mere positivt resultat var anlæggelse af *flyvepladser* ved *Alborg*, *Tirstrup* og *Karup*, siden udbygget til danske militære flyvestationer og civile lufthavne.

Efter 1945

Efter krigen tog det nogle år, før dansk erhvervsliv og økonomi kom på fode, og før befolkningens forsyning igen blev normal, men fra 1950'erne er der på næsten alle områder af samfundslivet sket en næsten eksplosiv udvikling. Et væsentligt træk er, at industrien har overhalet landbruget, som har været under stadig affolkning. For en stor del er Midtjyllands industri knyttet til undergrundens forekomster (*cement, mo-ler og salt*) eller til erhverv, der har gammel rod i området, f.eks. inden for tekstil, øl, sprit og tobak. Med bil- og lufttrafikkens fremtrængen er banerne kommet i defensiven, og de fleste privatbaner er igen nedlagt. Færgeruter fra *Grenå* og *Ebeltoft* har skabt nye veje for samfærdslen mellem landsdelene og en let forbindelse med Sverige, og motoriseringen har muliggjort en hidtil ukendt beboelses- og virksomhedsspredning ud over det åbne land. Ikke alene er byerhvervene selv i voldsom vækst, de er også på vej til at omspinde det gamle bondeland med deres rodnet. I de seneste år søges denne udvikling bragt under kontrol gennem lovgivningen.

HERREGÅRDE

Studegårdsgebet

I Midtjylland havde den danske adel et af sine kerneområder, og den bevarede her trods alle kriser og omvæltninger et solidt fodfæste helt frem til det 20. århundrede, hvor til gengæld skattetryk og politiske indgreb har bevirket en næsten total opløsning af de gamle besiddelsesforhold. Når adelen netop i denne landsdel kunne etablere og opretholde en særlig magtposition, hænger det blandt andet sammen med, at istidens vældige dale i et lokalt masseopbud gennemfører morænefladernes kulturland og med deres vidtstrakte græsningslandskaber har repræsenteret en reserve for det kvæg- og hesteopdræt, der navnlig i 1500- og 1600-tallet var en hovedkilde til herremandsstandens velmagt, men også på længere sigt styrkede den økonomiske modstandskraft. Da »eng er agers moder« i den forstand, at høslættet opfodres på besættningerne om vinteren for derefter at blive kørt

Fyrsteskikkelser

De adelige slægts-
åbener kom i brug i
midten af 1100-tallet.

Så kunne det af
skjoldmærket ses,
om der formummede
sig bag panser og
lade. Desuden kunne
de færreste skrive
deres navn, men et
våbensægl var glim-
rende som »underskrift«
på dokumenter.
Marsk Stig-ættens
mærke var en syv-
oddet sølvstjerne
på blå baggrund.

AVINDS OPRØRSKIM

på markerne som gødning, ligger herregårdene selvsagt særlig tæt langs ådalene og ved fjordenes kyster. Agrariske hensyn har her kunnet mødes med de militære. Næst naturforholdene skriver kvægavlens dominans sig fra den affolkning, som efter 1300-tallets europæiske landbrugskrise og grasserende pest, »den sorte død«, medførte hele landsbysamfunds undergang. Naturligt nok var det marginaljorderne, der først bukkede under, f.eks. i *Houbjerg herred*, hvor der kendes henved tyve nedlagte torpdannelser. Katastrofen ramte dog også sognebyerne. Det hedder sig, at *Valdemar Atterdag* i 1357 sløjfede elleve kirker på *Randers*-egnen og brugte stenene i sit byggeri, og der ligger utvivlsomt også et reelt folketab bag Reformationstidens talrige kirkenedlæggelser. Folkemangelen styrkede bøndernes position over for herremændene og bevirkede en halvering af landgilden samtidig med, at stordrifterne i mange tilfælde blev udstykket. Det øde gods var der dog ikke stort andet at stille op med end at drive det mere ekstensivt og udlægge agrene til græsning og øksnedrift. Med 1500-tallets højkonjunktur, navnlig inden for denne produktion, fik den jyske adel tilmed fordel af den nære kontakt til de vældige kvægmarkeder i Nordtyskland og Nederlandene. Herremændene tjente store penge og brugte en god del af fortjenesten til godskoncentrationer og imponerende byggearbejder.

Nok var Sjælland i højmiddelalderen domæne for *Hvide*'rnes godsrige slægtsklan, men dens jyske grene har næppe givet sjællænderne meget efter, hvilket bl.a. fremgår af den rundelige donation, hvormed Århus-bispen *Peder Vognsen* betænkte sin domkirke 1203. Fast forankret var ætten ikke mindst på *Djursland*, hvor de yngre *Hvide*'r med *Marsk Stig (Andersen)* og hans ætlinge havde deres stærke tilhold på *Bjørnholm*, *Møllerup* og *Tordrup*. Som arvegods for *Rosenkrantz*'erne på *Hevringholm* dannede en del af disse besiddelser grundlaget for den magtposition, som slægten med rigshofmestrene *Otte Nielsen* og *Erik Ottesen Rosenkrantz* beklædte i 1400-tallet. Da den sidste som landets største godsejer efterlod sig seks hovedgårde og mere end ottehundrede bøndergårde, sad samtidig to andre af rigets mægtigste jorddroter på deres djurslandske borge; det var *Lage Brok* på *Gammel Estrup* og fem andre hovedgårde med et samlet bøndergods på knapt 550 fæstegårde og hans fætter *Axel Lagesen Brok* på *Clausholm*, der med fire hovedgårde og seks hundrede bønderbrug var ikke blot en af Jyllands, men også Sjællands største godsejer.

Adelen stod i det hele taget stærkt på *Djursland*, hvor allerede stormændene under opstanden mod *Valdemar Atterdag* 1358 hentede deres ledere. I det vestlige Midtjylland blev *Viborg*-bispen karakteristisk nok arving til egnens mægtigste jordrot *Niels Bugge* på *Hald* og *Spøttrup*. Derimod stod *Himmerland*'s adel længe på væbner-niveau, *Gyldenstjerne*'erne på *Store Restrup* undtaget, og påfaldende mange af herregårdene her vokser først frem i 1500-tallet under storslægter som *Juul*, *Seefeld* og *Vifert*. En tilsvarende udvikling sker i *Salling* og *Fjends herred* med slægterne *Krabbe* og *Kaas* i spidsen.

Jylland var overhovedet den landsdel, hvor modsætningerne stod skarpest, specielt mellem herremændene og de gejstlige godsherrer, bisperne og klostrene, der i rigdom langt overgik de verdslige stormænd. Således ansattes 1525 bisperne til en indtægt af 3000 mark hver, Børglum-bispen dog 2500, mens *Ove Vincentsen Lunge* som den rigeste midtjyske herremand skattede af 1200, *Niels Ludvigsen Rosenkrantz* og *Erik Eriksen Banner* hver af 1000 mark. De fleste

Kongelig gods- byttereserve

Hovedgårds- bestanden

SEJLIVET HØJADEL

Majorats- institutionen

har imidlertid kun haft brøkdele af disse indtægter, men de overlevede alligevel fordi den givtige øksnehandel også hjalp Jyllands små herremænd bedre end Øernes til at modstå godssamlingsbestrebelse. Indtægtsfordelingen var dog alt i alt overmåde skæv, og den sociale konflikt forklarer den stærke fremgang der førte lutherdommen til sejr 1536. Dette gjaldt ikke mindst i *Viborg*, stift og landstingsbyen, hvor de store herrer fra gammel tid mødtes og på »tyvende dag jul«, dvs. 13. januar, afgjorde deres økonomiske mellemværender på de *snapsting*, der lidt efter lidt blev almindelig omslagstermin for hele landsdelen. Kronen synes aldrig at have lagt større beslag på de midtjyske jorder. Omfattende godskøb fandt nok sted i *Margrete I's* regeringstid (1387–1412) men efter sløjfning af de for rigssikkerheden farlige befæstningsværker blev tilliggendet i reglen skænket kirken, først og fremmest kapitlerne. Med Reformationen bragtes atter vældige godsdomæner i Kronens eje, omfattende foruden bispegodset og byklostrene de store *herreklostre* i *Alling*, *Asmild*, *Essenbæk*, *Grinderslev*, *Sebber*, *Vietskøl*, *Ørslev* og *Mariager*, hvoraf det sidste søgtes opretholdt som forsørgelsesanstalt for den stedlige adel. Det øvrige kirkegods indgik derimod snart i den aktive mageskiftepolitik, hvormed navnlig *Frederik II* søgte krongodset samlet i store velafrundede enheder, men størsteparten af de kongelige hovedlen *Alborghus* og *Hals* samt *Dronningborg* i *Randers* omkring det til slot omskabte gråbrødre-kloster smuldrede atter bort, da Kronen som led i saneringen af hele stats-husholdningen efter 1660 greb til at udlægge godsbesiddelser til de mænd, der havde profiteret af *Svenskekrigene's* finansnød. Først 1765 likvideredes dog de sidste krondomæner ved salget af det Dronningborg'ske *rytterdistrikt*. I modsætning til landets øvrige egne opstod her ingen ny hovedgårde, tværtimod erhvervede bønderne selv halvdelen af godset i selveje. Antallet af hovedgårde var siden middelalderen faldende, men endnu omkring 1500 havde Midtjylland over 200. I 1500-tallet svandt antallet ind til 165, men oprettedes samtidig så imponerende storbrug som *Katholm*, *Krabesholm*, *Overgård*, *Ryomgård*, *Skaføgård*, *Ulstrup* og *Villestrup*. 1688 opregnede Christian V's matrikul 152 hovedgårde med de største samlet på *Djursland*, således *Clausholm* med 914 tdr. land under plov og Jyllands største, fulgt af *Gammel Estrup* med 671, *Skærø* med 598 og *Høgholm* med 465. Til gengæld dyrkedes kun 40 tdr. land under *Rørbæk Hovgård*, mens det nyoprettede *Marsvinslund* dog havde 63.

Som venteligt var det tidens mest fremtrædende stormænd, der førte an i 1500-tallets hovedgårdsoprettelser, nidkære statstjenere, der som rigsråderne *Jørgen Lykke*, *Jørgen Rosenkrantz* og *Christen Skeel* samt landsdommer *Axel Juul* også viste evne til at administrere deres eget. De gamle familier var stadig toneangivende i 1600-tallets Midtjylland, *Skeel*'erne ikke mindst ved arven efter landsdelens utvivlsomt mest formuende mand omkring 1600, rigsråd *Eske Brok* på *Gammel Estrup*, og deres modstandskraft var så betydelig, at end ikke statsomvæltningen 1660 kunne knægte dem. Tværtimod kulminerede *Skeel*- og *Juul*-familien først i de selvsamme år, hvor den gamle danske adel ellers oplevede sit mest knusende tilbageslag. Mens standens godsvælde i Salling og Himmerland var i fuldt opbrud, bød Djurslands adel modgangen trods og holdt sig i sadlen til op imod år 1800.

Som led i enevoldsregeringens forsøg på at imødegå opløsningen af de faste ejendomsforhold og samtidig socialt befæste den nyslåede *hof-* og *embedsadel* oprettedes 1671 *majoratsinstitutionen*, hvorefter privat jordegods alt efter omfang og værdi ved båndlæggelse kunne opnå status – med

deraf flydende privilegier – som *grevskab*, *baroni* eller *stamhus*. Hvor det ellers mest var den ny tids mænd, der indlod sig på denne formelle feudaliserings af ejendomsforholdene, var også på dette område de gamle slægter dominerende i Midtjylland. Således oprettede *Skeel*'erne ikke færre end tre stamhuse: *Fussingø* (1688), *Gammel Estrup* (1697), og *Holbækgård* (1700, atter nedlagt 1727), foruden grevskabet *Scheel* (1725–1807); *Rosenkrantz*'erne oprettede baroniet *Villestrup* (1757–1811) og stamhuset *Rosenholm* (1744), to forskellige slægter *Friis* baroniet *Frisenvold* (1672–83, genoprettet som stamhus 1731–98) og stamhuset *Hevringholm-Tustrup* (1695–1782) og *Rantzau*'erne grevskabet *Løvenholm* (1674–1741). Også baronierne *Høgholm* (1681–1748) og *Lindenberg* (1681–1751, genoprettet som grevskab 1781) blev skabt af de gamle slægter, hvis navne de bærer. Adel af borgerlig herkomst stod bag stamhusene *Lerkenfeld* (1695–1743), *Rugård* (1782–87) og *Benzon* (1829), mens fremmede slægter skabte stamhusene *Store Restrup* (1756–1811), *Tjele* (1759) og *Stenalt* (1787–1805) samt fideikommis-godserne *Clausholm* (1810) og *Overgård* (1835–1910).

Godsskæbner

Med *Lensafløsningsloven af 1919* blev majoratsbåndene afviklet, idet besidderne til staten måtte afstå 20–25 pct. af ejendomsværdien samt en tredjedel af jordtilliggendet. Indgrebet betød, at de fleste godser gik tabt i deres helhed, og det var i Midtjylland nogle af landets allerældste slægtsbesiddelser, der nu kom i handelen. Som den første rantes *Gammel Estrup*, nedarvet siden 1340, og i 1945 blev *Fussingø*, nedarvet i lige linie siden 1438, konfiskeret som »tysk ejendom«, mens der af *Rosenholm*, slægts-ejendom siden 1559, kun bevaredes slot og park. Allerede tidligere var kontinuiteten brudt på *Overgård* og *Lundbæk*, begge nedarvet fra 1540'erne til henholdsvis 1910 og 1917, det samme på *Kjellerup* (1715–1906), *Kås* (1745–1910), *Randrup* og *Ørslev Kloster* (begge 1794–1913) og *Sebbekloster* (1810–1957). Gamle slægtsbesiddelser er nu kun *Gjessinggård* (1734), *Tjele* (1737), *Clausholm* (1758), *Lindenberg* (1762) og *Lerkenfeld* (1792).

Arkitekturminder

Bortset fra Sydfyn er de adelige 1500- og 1600-tals gårde intetsteds i landet repræsenteret stærkere end i det østlige Midtjylland, og som helhed fremtræder landsdelens herregårdsbygninger med så talrige og velbevarede eksempler, at alle udviklingstrin og typer synes dækket. Mindre rige i deres udsmykning end Øernes sandstensprydede slotte står disse herregårde med deres ofte større dimensioner som barske vidnesbyrd om en krigerstands forvandling. Uforglemmelig levende træder senmiddelalderens befæstningskunst frem i det Salling'ske *Spøttrup* og til dels i det nu ruinlagte *Hald*, som begge tilhørte Viborg-bisperne. Som herregårde er de dog ret så atypiske, bedre giver vinkelhuset på *Jungetgård* og det til en fuldstændig firkant udbyggede *Østergård* indtryk af datidens livsvilkår, tilsvarende »sønderhuset« på det siden stærkt udvidede *Tjele*. Middelalderlige i murværk og præg er også de i 1700-tallet ombyggede herreklostre *Viiskøl* og *Ørslev*. Den svære bindingsværkskonstruktion i *Lerkenfeld*, *Lynderupgård* og *Alborghus* danner overgangen til en ny tids fuldt grundmurede adelsgårde.

Adgataristokratiets pragtbyggeri

Ved den omfattende byggevirksomhed i adelsvældens tid fra Reformationen til 1660 var det karakteristisk nok de helt nyoprettede herregårde, der straks udbyggedes i største format. Traditionelt middelalderlige er endnu *Villestrup* og *Krabbesholm*, mens *Overgård*, *Rosenholm* og *Skaftgård* røber en orientering mod fremmed, navnlig fransk, bygningskunst, som Øer-

Lyngsbækgårds historie som herregård er kort og lidet bemærkelsesværdig, men arkitektonisk er den en seværdighed og har det yderligere plus at ligge i en af landets skønneste egne, indrammet af frodige marker, grønne skove, blånende vige og overhovedet Femmøller landskabet med dets bakker og kraftige konturer. Om aldrig så venligt bondegårdsagtigt hører ladegårdsanlægget, dateret 1776, til landets mest imponerende bindingsværksanlæg

nes herremænd endnu ikke havde lagt for dagen. Det er ud fra den franske arkitekturteoretiker *Jacques Androuet du Cerceau's* plantype, disse tre gårde og også de yngre, men ikke mindre storstilede *Nørlund* og *Ulstrup*, muligvis også *Katholm* og *Løvenholm*, må anskues, alle som trefløjede borggårde med mur eller lav portfløj mod tilkørselen. Nok så traditionsbestemt fortsattes *Gammel Estrup's* udbygning til et af landets største herresæder, mens *Sostrup* og *Løvenholm* måtte opgives på halvvejen, da konjunkturterne svigtede efter 1600. Fra den gyldne tid har *Lindenberg* og *Visborggård* et bemærkelsesværdigt sandstensudstyr, mens landbrugets stærke opsving i disse øksnedriftens egne afspejles i store, grundmurede ladegårde på *Gammel Estrup*, *Gammel Ryomgård*, *Katholm*, *Skaføgård*, *Sostrup* og *Ulstrup*. Som kulminationen af to århundreders byggeaktivitet rejstes i 1690'erne det Reventlow'ske *Clausholm*, et pragtanlæg i den helt store stil, men med en ydre strengthed, som des mere fremhæver de overdådige interiører og i sin planløsning blev mønsterdannende for jysk herregårdsbyggeri langt ned i det følgende århundrede.

Mat finale

I 1700-tallet udfoldede først *Nicolaus Hinrich Rieman* fra Skive, senere Horsens-mesteren *Anders Kruuse* en omfattende virksomhed på et solidt håndværksmæssigt niveau, Kruuse ikke mindst med *Lyngsbækgård's* storstilede helhed af hovedbygning og ladegård samt det lille fine palæ på *Fussingø*. Hvor han som på *Stenalt* søgte ud over sine egne forudsætninger, kunne det dog knibe at få hold på tingene. Under den solide borgerlige velstand, der kendetegner herregårdsbilledet i 1700- og 1800-tallet, skabtes ingen ny storværker. Med adelens fald som kulturbærende element var det egentlige herregårdsbyggeri i Midtjylland til ende og den kunstneriske accent i landet definitivt forskudt mod øst.

Aunsbjerg
*Sjørsløv sogn,
Lysegård herred*

GØYE'RNES
»KAARSHUSS«

Ved sin faste, men gerne varsomme optræden vandt Mogens Gøye (Gjø) sig en førsteplads i lens- og rigsstyret. Aunsbjerg er kun én blandt talrige ejendomme, han besad på land og i by over det ganske land.

Aunsbjerg hører langtfra til enerne blandt de midtjyske herregårde, og dog er det rimeligt, at en samlet beskrivelse indledes med netop denne gård, »i Midten af Nørrejylland paa Skellet mellem Heden og Marken«. Ordene er *Steen Steensen Blicher's* (1782–1848), Midtjyllands store digterpræst, præstesøn fra *Vium* og fra barnsben hjemmevant på Aunsbjerg hos sin mors morbroder, etatsråd *Steen de Steensen*, efter hvem han havde navn. Det Aunsbjerg, Blicher befolker i fortællinger og digte som »Skytten på Aunsbjerg«, »Røverstuen«, »De tre Helligaftener«, »Æ Bindstouw« og »Trækfuglene«, skygger nok let for det historiske herresæde, men det kan synes en skæbne, at netop han oplevede dette sted, hvis historie ejer de samme drag af tilværelsens omskiftelighed som hans eget liv og digtning.

1340 skrives Aunsbjerg til den *Erik Christoffersen* – vistnok uægte søn af *Christoffer II* – der i sit våben førte en blå løve på to bjælker, hvoraf siden dannedes navnet *Løvenbalk*. Inden Reformationen havde den ufri fødte rigsråd *Niels Clementsen* fortrængt kongeætlingene fra Aunsbjerg, men allerede 1529 blev den generhvervet for højadelen af rigshofmester *Mogens Gøye*. Lige magtfuld som jorddrot og som politisk skikkelse, landets egentlige leder i den urolige tid efter Christian II's flugt, kunne han nok tillade sig den storstilede byggevirk-somhed, han udfoldede rundt på sine mange besiddelser. På Aunsbjerg rejstes »thett store kaarsshuss« i tre stokværk dog kun af knægtbygget bindingsværk, om end med grundmuret trappetårn og 1½ m svære kældermure, bevaret under det nuværende hus, der vistnok blev opført ca. 1780 med benyttelse af den ældre bygnings usædvanlig svære egetømmer og mønstermurede munkestenstavl. Det indgravede, nu til dels udviskede gårdsanlæg i skovbrynet ud til *Demstrup Enge* skyldes sikkert *Mogens Gøye*, der, ligesom senere svigerdatteren *Birgitte Bølle*, tilsyneladende har foretaget ret omfattende opfyldningsarbejder. I vest holdes graven af en vold, der nu prydes af gamle lindetræer og fem små salutkanoner.

Gøye'ernes arving *Jørgen Marsvin*, der oprettede hovedgården *Marsvinslund*, måtte gå fra gården i de trange tider efter Svenskekrigene. Derpå gik den fra hånd til hånd indtil 1710, da *Otto Rantzau* til Rosenvold førte den omtumlede ejendom tilbage i rolige forhold. 1732 gik Aunsbjerg ud af den gamle adels hænder og blev købt af en jævn landmand, den borgerfødte kommerceråd *Steen Jørgensen*. Hans søn *Steen de Steensen* bragte det til adelsskab og etatsrådstitel og drev i over fyrre år godset med betydelig kraft, indtil han 1793 trak sig tilbage til den smukke afbyggergård *Liselund*. Sandsynligvis var det ham, der ombyggede *Mogens Gøyes* herresæde og herfra hentede bindingsværk til sine nye avlsbygninger, ligesom han af kvadere fra *Sjørsløv kirke* rejste herskabshusets nye grundmur og svære stentræppe. Samtidig anlagdes den smukke have med alleer og lysthuse.

Den barnløse de Steensen solgte gård og gods til en tredje dygtig landmand, *Hans Ammitzbøl*, men da han drog bort, var Aunsbjergs blomstringstid forbi. 1802 faldt ejendommen i hænderne på godsslageren, byfoged i Lemvig *Hans Jacob Lindahl*, der opløste fæstegodset, nedrev herregårdens nordre og østre fløje og fraskilte store dele af hovedgårdsjorden. 1853 oprandt bedre tider, da ejendommen erhvervedes af *Peter Christopher de Neergaard* fra det sjællandske Gunderslevholm, i hvis efterslægt den siden er nedarvet. Ved en grundig restaurering 1897 blev hovedbygningens bindingsværk nedtaget til kælderetagen og genopsat, de to fag kviste opført og en hyggelig boeelse indrettet under de svære, med indvendige knægte forankrede loftsbjælker, og samtidig blev parken omlagt i landskabelig stil. 1917–18 lod apoteker *Peter Johansen de Neergaard* arkitekterne *C. M. Smidt* og *H. Lønborg-Jensen* opføre en kort gæstefløj

i nord med trappetårn under kegletag og udkragende øvre halvstokværk efter ældre forbillede.

Aunsbjerg, der i dag tilhører tredje generation, fru *Bodil Preetzmann*, føde Neergaard, har et tilliggende på 775 tdr. land, heraf 275 skov.

Clausholm
*Voldum sogn,
Galten herred*

Med denne fornemme, lidt bryske stormandsgård ved Djurslands fod, kørsydøst for *Randers*, fik Jylland omkring 1690 sit sidste herresæde i den virkelige store stil, til gengæld samtidig sit stateligste udtryk for enevældskulturen. Den trefløjede hovedbygning danner sammen med staldgård og park en kunstnerisk helhed, hvor alt er underkastet samme enkle symmetri og knappe, kraftfulde form og i sin fulde behandling af rum og masse fremtræder som et sandt fyrsteligt anlæg. Det monumentale værk har været sin bygherre, storkansler *Conrad Reventlow* en lige så værdig som selvbevist residens, men det har desuden nydt enevoldsmonarkens bevågenhed og fået præg gennem de ombygninger, *Frederik IV* foretog for at forskønne det store hus for sig og sin dronning, den smukke kanslerdatter. Herfra var det, *Anna Sophie Reventlow* i 1712 havde ladet sig bortføre af kongen som ægtede hende til venstre hånd, men efter dronning Louises død 1727 gjorde hende til sin dronning. Da havde *Frederik IV* allerede 1718 købt *Clausholm* og begyndt at give gården et udstyr, der anstod sig et kongeligt ægtepar. Efter kongens død 1730 boede *Anna Sophie* som forvist stor isolation på sin barndoms slot og døde her 1743. Arkitektonisk skulle *Clausholm* blive eksempelgivende for et helt århundredes jysk herregårdsbyggeri, men det er vel nok så meget ved sin mærkelige o-

I sin hustyngde bærer *Clausholm* visse reminiscenser af middelalderens mere plumpe, massive danske bygningstradition, men indvendig er storkanslerens domicil helt igennem præget af den fornyelse af boligen, som sidst i 1600-årene systemskiftet og dets nyslåede høfde, adel og overhovedet de ændrede livsformer gjorde fordring på. Den enevældige monark sikrede sine nye jordrotter ved at lade dem blive grever og baroner på stamhuse, som hel og udelelige skulle gå i arv til ældste søn efter omtrent samme regler som kronen i kongeslægten, og sammen kappedes de om at overgå hinanden i en pragt og herlighed, som de gamle fødselsaristokrati hverken havde kendt eller kunne hamle op med. For at give sig person den rette guddommelige baggrund over for sig selv og sine undergivne behøved

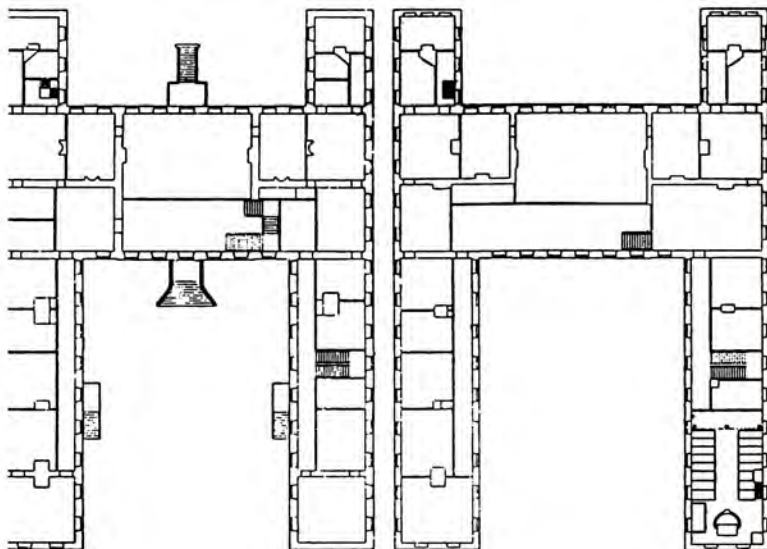
MOGENS GØYE'S
ESTRUP-PENDANT

mærkelig gribende dronningeskæbne og de prægtige interiører, som levendegør Anna Sophies tid, at stedet hævder en stemning og karakter, som er noget nær unik blandt danske herresæder.

Ved et vadested over *Alling Å* havde i middelalderen *Panter*-ætten sin borg *Clausholm*, anlagt på to holme i side engdrag og omgivet af brede grave. Under stormandsopstanden 1358 blev den erobret af kongens mænd, men *Panter*'ne forblev dog på *Clausholm* og kunne siden ved ægteskab lade gården tilfalde *Brok*'erne på *Gammel Estrup*. Sidst i 1400-tallet samlede *Axel Lagesen Brok* 120 fæstegårde under godset og lod gården »opmure af grund« som et trefløjet anlæg, der åbnede sig mod staldgården i øst. Rigshofmester *Mogens Gøye* som ægteskabet med *Axel Lagesens* arving *Mette Bydelsbak* havde gjort til landets mægtigste mand, »hvis lige på jordegods ikke havde været her eller i Tyskland udi nogle hundrede år«, lod bygge »thett høye steenhuss, som staa vdi thett sodost hiørne paa gaardenn, och thett huss offuer den øuerste port med hueling« (hvælving). Han havde dermed lukket den firefløjede borggård, så *Clausholm* stod som det samtidige *Gammel Estrup*, mindre helstøbt måske, men i karakter næppe væsensforskellig.

SØSKENDEARV
OG NABOKIV

Da *Mogens Gøye* 1544 blev gravlagt i *Voldum kirke* – skønt hans egentlige hjem havde været det lollandske *Krenkerup* – deltes *Clausholm* mellem datteren *Eline*, der sikrede sig faderens nye stenus, og sønnen *Albrecht*, der måtte nøjes med de tre gamle fløje. Også stald- og ladegården deltes hus for hus. Opdelingen af den snævre borgholm viste sig snart skæbnesvanger for det gode naboerhold, da begge parter indlod sig på byggearbejder, der generede den an-

konge som herremand også i det daglige mange og statelige rum, men på den anden side skulle de ophøjede herskaber nødig have for meget besvær med at finde rundt mellem dem. På *Clausholm* er disse krav til en moderne og standsmæssig boligindretning opfyldt til punkt og prikke. I begge de ensartede etageplaner giver indbyrdes forbundne korridorer bag gårdfacaderne adgang til næsten alle værelser, så man for at komme fra et rum til et andet aldrig behøver at passere et tredje, og midt i sydfløjen er placeret den vældige spisesal og lige ovenover den kongesalen. Overalt minder i øvrigt navnetræk og kroner om, hvordan *Frederik IV* og hans *Anna Sophie*, med »de mørke ildfulde øjne«, har gjort deres til at forskønne det store hus og give det et udstyr, der anstod sig residensen for et miniaturehof.

den. 1561 måtte en kongelig kommission til, fordi Eline havde bygget ind på broderens territorium, så svigerinden *Anna Rosenkrantz* ikke kunne få sine vinduer op, mens Eline til gengæld kunne føre klage over et nyt stort stenhus, der hindrede det frie tagdryp fra hendes eget.

Conrad Reventlow var en ung holstensk adelsmand, som den ældre enevælde hævdede højt. Næppe tredive år gammel blev han 1673 lensgreve, men først tolv år senere oprettede han grevskabet Reventlow-Sandbjerg i Sønderjylland. Hans flid og kølige, beherskede væsen imponerede, skønt han som storkansler fra 1699 til sin død 1708 næppe fuldt var sin stilling voksen. Derimod nåede han som jorddrott blandt de største overhovedet og erhvervede alene på Djursland foruden Clausholm godserne *Frisenvold*, *Løjstrup*, *Kollerup* og *Kalø*. Efter at have fået bygmester *Ernst Brandenburg* anbefalet indledte han 1693 opførelsen af et helt nyt Clausholm, og allerede tre år senere stod bygningen under tag.

Det ny herresæde blev rejst på den middelalderlige borgholm som et trefløjet anlæg i to højloftede stokværk over hvælvet kælder. Med sine pudsede facader under de vældige valmtage kun brudt af vinduernes faste takt virker bygningen nu alene ved sine dimensioner og stærke klare form. Det dybe gårdsrum beherskes af midterfløjens brede fronton, der hævet over en mezzanin med runde vinduer, *l'oeils-de-boeuf*, skjulte kongesalens hvælvede loft ligesom en tilsvarende på havesiden, som dog måtte tages ned igen, da grunden ikke kunne bære. Den høje skrænt straks syd om slottet udformedes efter anvisning af den svenske slotsarkitekt *Nicodemus Tessin den Yngre* som en perspektivisk betonet terrassehave med kaskadeanlæg i midten, men da det kneb med at få vand, kom der snart trapper i stedet for vandfald. På det flade terræn i nord var de lange, vinkelformede staldgårdsbygninger fra forgængeren, rytterobersten *Hans Friis'* tid allerede 1685 blevet omsat i grundmur, mens ridehuset i midten blev fjernet for at åbne for perspektivet med en allé i længdeaksen.

Til gengæld for det strenge ydre blev Clausholm inden døre udstyret med alskens pragt. Midterfløjens svære, senere ændrede portal, som Reventlow formåede at få Tessin til at tegne, og sidefløjens enklere indgange med de høje fritrætter førte alle til et sammenhængende korridorsystem, der gav adgang til næsten alle rum. To særskilte appartements gennemførtes i hver etage, hvis stramme symmetri kun *slotskirken* nordligst i vestfløjen brød. Hovedtrapperne var placeret i hver ende af midterfløjens brede korridor, bag hvilken en rum-suite af særlig elegance vendte mod syd. Beboelsen blev gennemarbejdet med fuldt panelerede vinduesvægge og lysnings- og brystpaneler samt store enfyldingsdøre i svære gerigter. Overalt blev opsat kraftige stuklofter, hvoraf navnlig *Carlo Tagliati's* mægtige loft i spisesalen (14×10 m) med byherrens og hans frue *Sophie Amalie Hahn's* spejlmonogrammer er imponerende.

1706 gæstede *Frederik IV* sin storkansler på Clausholm, men grundigt rystet drog han allerede samme aften videre til Skanderborg, fordi et interimistisk galleri, hvorfra egnens befolkning gennem lysåbningerne til kongesalen kunne følge det fornemme taffel, under stort rabalder brød sammen og en tilskuer blev dræbt og en anden lemlæstet. Seks år senere vendte monarken tilbage på sin navnkundige frierfærd og bortførelse af husets nittenårige datter *Anna Sophie*, som han kort forinden havde truffet ved et maskebal på Koldinghus. Siden købte han hendes barndoms slot, men som kongelig residens viste storkanslerens Clausholm sig dog for snæver, og 1722-23 blev efter monarkens personlige anvisning tilbygget de to korte sidefløje mod syd, der giver anlægget en H-formet grundplan. Samtidig blev de rødmalede facader pudset og hvidtet og fik sandstensmalede indfatninger af vinduer og hjørner. I de kongelige gemakker i

øvre stokværk udførte *C. E. Brenno* stuklofter i en fornem, plastisk behersket stil, mens *Behrendt Nohr* smykkede de ældre paneler og dørfyldinger med båndværksornamentik og grotesker i Le Berains manér, og samtidig blev væg-felterne »betrukket«. I sin trettenårige enkestand fortsatte Anna Sophie disse arbejder, bl.a. fik træværket kineserier i guldlak og stuklofterne suppleredes med forgyldte kronede navnetræk. Et bedekammer indrettedes med skriftsteder og personlige følelsesudbrud, alt på tysk, og *slotskirken* med dens orgel fra 1601, oprindelig leveret til Frederiksborg, fik sit nuværende udseende med dronningens lukkede stol i et tilstødende rum, kapellets træværk marmoreredes i blåhvid farve, og stolestaderne fik de morsomme påskrifter på medlemmerne af dronningens 66 mand store hofstab; alle har været med lige fra ældste hof-dame til yngste køkkenpige i strengeste rangforordning, men sliddet på bænkenes røber, at kogemesteren og hans medhjælpere sjældent har kunnet slippe de høje herskabers middagsmad for at pleje egen salighed. Endelig ombyggedes på højden syd for parken ladegården med kronede kongelige monogrammer og årstallene 1731 og 1737 på gavlene.

TFRI EJERSLÆGT

1758 erhvervedes Clausholm af gehejmeråd *Mathias Wilhelm Huitfeldt*, i hvis efterslægt gården siden er nedarvet. Han iværksatte store forbedringer på godset, men tog også fat på park og hovedbygning, hvor han omkring 1780 lod en del af dørene forny, anskaffede norske jernovne og tilvejebragte et værdifuldt, endnu bevaret inventar med kongeportrætter af *C. G. Pilo*, gedigne møbler og to sæt meget smukke gobeliner, henholdsvis et flamsk med jagtskener og en suite interessante tapeter fra Strasbourg med frugt- og blomsterornamentik på brun grund.

Fra svigersønnen, gehejmeråd *Hans Heinrich Friccius von Schilden* kom Clausholm som fideikommisgods til den friherrelige slægt *Berner Schilden Holsten*, hvor den nu tilhører civilingeniør *Henrik Berner*. Efter næsten ét hundrede år er herresædet på ny taget i brug som fast beboelse, og der er gennemført omfattende restaureringsarbejder, til dels med støtte af selskabet »Clausholms Venner«. I sommerhalvåret er herresædet åbent for besøgende, men det er karakteristisk for stedet og dets ejere, at Clausholm altid har været offentligt tilgængeligt og ikke mindst ved lensbaron *Hans Berner Schilden Holsten's* indsats på ny blev et af landets fornemste og mest levende kulturmindesmærker.

Clausholms tilliggende udgør nu knap 2600 tdr. land, heraf halvdelen skov.

Fussingø
Ålum sogn,
derlyng herred

Midt i højlandet vest for Randers mellem *Nørreå's* og *Skals Å's* brede flodsenge ligger den store bugtede *Fussing Sø*. Ved søens vestende i randen af et yppigt skovdrag hæver sig nutidens *Fussingø*, en gård, der aldrig har været i handelen, men i femten generationer hovedbesiddelsen for en af landets betydeligste adelsfamilier og dog 1945 beslaglagt af staten. Om den usædvanlige slægtskontinuitet taler kun murværkets minder: bag halvøen *Gammelhave's* alleer resterne af *Skeel's* borganlæg og ved avlsgården *Plessen-familiens* fine lille herresæde, der siden det sidste ejerskifte har stået ubeboet og nu benyttes til depotformål.

SKEEL'ERNES
HERREBORG

Fussingø har sin oprindelse i landsbyen *Gjandrups*, hvortil slægten *Sommer* nævnes siden 1438. Under *Skipper Clement-fejden* 1534 blev hovedgården stukket i brand, men af arvingen *Albret Skeel* blev den straks efter Reformationen genrejst som *Fussingholm* – 1559 første gang benævnt *Fussingø* – på den lave halvø ved søens vestbred, der nu kaldes *Gammelhave*. Efter grundplanen at dømme har dette solide bygværk, hvis indtil to meter svære grundmur hviler på en uhyre stenpakning helt ned til den faste søbund, knyttet sig nært til de velforskansede, såkaldte herreborge, der navnlig på Fyn blev opført under indtryk af

Skeel'erne løste store opgaver i rigets tjeneste, men forsømte ikke deres eget. Der var jysk handelsblod i deres årer, så de ikke blot samlede gods om stamsædet Fussingø, men efterhånden sad de på en stribe af herregårde. Blandt slægtens mægtigste var Christen Skeel »den Rige«, her »stukken efter Originalen på Fussingø«.

Grevefejdens bonderejsning. På en sokkel af kirkekvadre har Fussingholm foruden kælder haft to fulde stokværk samt øverst et skytloft med vægtergang, og over de takkede murtinder knejste på østsiden to runde hjørnetårne, i vest et firkantet trappetårn og efter en senere ombygning et ottekantet tårn i sydvest-hjørnet.

SLÆGTSBASTIONER

Fra Fussingø spredte Skeel'erne sig til midtjyske storgårde som *Gammel Estrup*, *Holbækgård*, *Sostrup* og *Ulstrup*, og som den eneste af landsdelens gamle adelsløgter formåede den at trodse svækkelsen efter 1660 og endog toppe godsherredømmet under det ny regime. I denne hofadelens glansperiode fremtrådte *Mogens Skeel* til Fussingø som den gamle adels pennefører og lod med bid den nyslåede parvenu-adel udlevere til latteren i sin »Grevens og Friherrens Komædie«, hvori friherren til Krumpenborg, baron Klingenbeutel, gør sig til af under Svenskekrigene at have leveret hæren fordærvet proviant ganske som en langt senere tids »gullasch-baroner«.

»EN PÆN KRO«

Det 1688 oprettede stamhus Fussingø tilfaldt 1702 Mogens Skeels svigersøn, gehejmeråd *Christian Ludvig von Plessen*, der på selve slotsholmen skabte et imponerende parkanlæg med 300 m lange lindealleer, der i dag knejser stateligt over søens vande. Sønnesønnen *Christian Ludvig Scheel von Plessen* hørte til den kreds af humant tænkende godsejere, der ivrigt arbejdede for forbedring af fæsternes kår. Til nutidens beklagelse nedrev han det gamle hus på halvøen og lod i 1790'erne bygmesteren *Anders Kruuse* opføre en ny hovedbygning på det faste land bag ladegården. Det lille hvidkalkede herresæde, i et højloftet stokværk over kælderen og med smal frontonkronet midterrisalit mod syd, er i al sin enkelthed udformet så arkitektonisk sikkert, at det må henregnes til Kruuses bedste arbejder. Om »det kedsommelige lange hus« siger *Steen Steensen Blicher* i »Eneboeren på Bolbjerg«, at »ukendte Rejsende snarest vilde antage den for en pæn Kro«.

KONFISKATION

Stamhuset Fussingø indgik 1832 i *Det grevelige Scheel-Plessenske Forloids*, hvis domicil var godset Wahlstorff i Holsten. Efter 1864 var Fussingø derfor ikke fast beboet, og i 1945 blev besiddelsen konfiskeret som »tysk ejendom« og efter udstykning overdraget statsskovbruget. Tilliggendet udgør nu 2650 tdr. land, heraf 1900 skov og 400 sø.

Gammel Estrup Fausing sogn, nderhald herred

Magtfuldt knejsende i *Alling Å*-dalens enge ved foden af det skovklædte *Helligbjerg* er Gammel Estrup alle Jyllands prægtigste herresæder i ét. Ingen gård står så rank og mægtig på sin svære grundvold, og ingen udøver så ubestridt sit herredømme over det omgivende landskab. Er dens baggrund borgens, ejer dens ydre dog slottets fest og dens indre palæets pragt. Så langt historien kan følges, gik Gammel Estrup i arv. På otte slægtled *Brok* fulgte ti generationer *Skeel*, senere *Scheel*, i fast arvegang fra fader til søn, der lige så ufravigeligt skiftevis hed *Jørgen* og *Christen*, og på den oprindelige borgplads har slægtled efter slægtled siden senmiddelalderen trofast bygget videre på de mægtige mure, indtil beboelsen i løbet af 1700-tallet fandt sin endelige form. En ny æra oprandt, da Gammel Estrup efter lensafløsningsens tidehverv i 1930 åbnedes som *Jyllands Herregårdsmuseum*. Næppe alt fremtræder med ganske samme glans som forhen, men de velbevarede tidlige 1700-tals interiører er omhyggeligt plejet og restaureret, og visse levn fra slottets tidligere udsmykning er forsøgt genskabt. På det seneste er også godsets 1600-tals ladegård blevet erhvervet til *landbrugsmuseum*.

VOLDSREGIMENTE

Den strategisk vigtige beliggenhed i moradset ved Alling Å førte tidligt Gammel Estrup ind i historien. Da *Valdemar Atterdag* 1340 sluttede forlig med den myrdede grev *Gert's* sønner, bestemtes det, at borgen *Essendrup*, som »den Kullede Greve« havde bemægtiget sig, skulle tilbagegives stormanden *Anders Jensen*. Kongens storsind rakte dog ikke længere, end at han nitten år senere

Stor og herlig behersker Gammel Estrup det frodige landskab, hvorigennem Alling Å slynger sig. Den har aldrig været i handelen før 1926, hvad der er et særsyn for en dansk og da særlig en jysk herregård. Som rammen om en godsrig adelslægts liv gemte den gamle gård på alle de skatte, der i dag gør den til et levende museum for jysk herregårdskultur.

under den jyske adelsopstand lod borgen ødelægge, da den tilhørte Anders Jensens enke *Johanne Nielsdatter Brok*. Slægten på Essendrup, der siden tog stammoderens navn op sammen med fornavnene *Niels* og *Eske*, gør sig i øvrigt næs sin vindskibelighed som godssamler mest bekendt ved den voldsomhed, hvor med den afgjorte tvistigheder. Ridderen *Lave Brok* lå således i mangeårig åber strid med *Rosenkrantz*'erne på Hevringholm, og det vides, at han med eger hånd dræbte en rig Randers-borger af disses parti, ligesom han med vold lo herredsfogeden slæbe til Estrup for at få lovhævd på fiskeriet i Alling Å. Karakteristisk nok erhvervede han som en af de første danske jordrotter birkere til Estrup 1469.

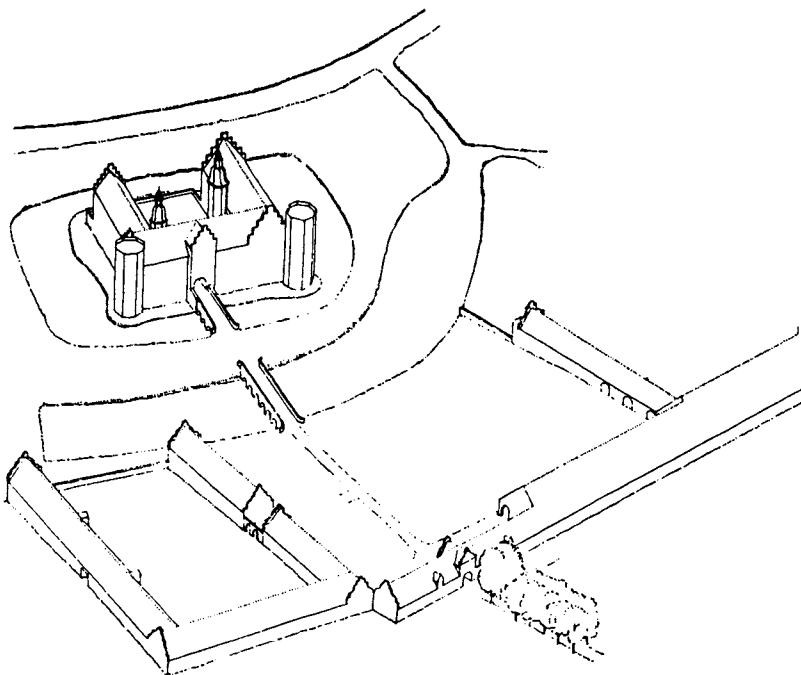
1500-TALS KERNE

Denne såre despotiske herre må inden sin død ca. 1505 have opført den firefløjede borggård, hvis hovedfløj – »det store hus, som står vest på gården på den højre hånd« – med sine indtil 2,6 m svære mure i regelmæssigt munkeskifte indgår i den nuværende vestfløj. Over den dybe, hvælvede kælder havde bygningen to stokværk samt øvre halvstokværk, men hvor den udadtil kun åbnede sig sparsomt, var gårdfacaden helt opløst af vinduer i høje spidsbuede spejl Sydfløjen, hvis ydermur er bevaret som gårdfacade i den nuværende fløjs nedre del, var opført i forbandt med det vestre hus, men dog med lidt lavere stokværkshøjder. Den nu helt forsvundne østfløj var opført på et mægtigt kampestensfundament, der ligesom de øvrige fløje rejste sig direkte af voldgraven og synes en arv fra den højmiddelalderlige borg. Af anlæggets nordfløj med portåbningen er hjørnet bevaret i forbandt med vestfløjen, mens resten helt blev fornyet 1749. I sin imponerende fremtræden må allerede Lave Broks borganlæg have hævdet sig som en af landets stateligste adelsgårde og med den nedravede anseelse, der i sig selv forklarer, at navneformen *Gammel Estrup* vandt hævd i løbet af 1500-tallet.

DEN VÆLDIGE OM- OG UDBYGNING

1529 skiftedes Lave Broks gods, og både sønnen *Niels Brok* og svigersønner *Truid Ulfstand* fik lod i Estrup. Delingen af gods og bygninger bragtes først til ophør 1587 af rigsråd *Eske Brok*, der efter omfattende godssamling lod sin bygmester på Dronningborg, »*Maties Bøgemester*«, tage fat på en storstilet udbygning af den brøstfældige borggård. For at skabe et større gårdsrum blev en ny sydfløj rejst uden for den gamle, hvis ydermur fandt anvendelse som gårdfacade i det nye hus, der over den overhvælvede kælder rejste sig i tre fulde stokværk og med stort ottekantet trappetårn. Nedre stokværks vestre gavlsal blev med sine pillebårne krydshvælv siden indrettet til kapel, mens østendens sal havde svært bjælkeloft ligesom mellemstokværkets to rummelige sale. Gennem hele de højloftede øverste stokværk strakte sig en næsten tredive meter lang dansesal. Omkring 1615 fulgte vestfløjens ombygning med trappetårn, ny stokværksinddeling og store kurvehanksbuede vinduer. Porten blev hugget igennem den overhvælvede underetage og ført frem i et tårnagtigt parti, mens skyteloftet udbyggedes til et fuldt tredje stokværk. Endelig rejstes de to ottekantede og kullede hjørnetårne som en imponerende understregning af anlæggets ny orientering mod vest. Her lod *Eske Brok* og svigersønnen *Jørgen Skeel*, den første Skeel på Gammel Estrup, anlægge den trefløjede ladegård, hvis grundmurede bygninger med deres svungne gesimsrydede gavle omslutter en vældig gårdsplads bag mellemvolden og den ydre grav. Med disse arbejder havde Gammel Estrup fundet en ydre form, som hverken restaureringen 1859 eller ladegårdens brand 1870 og 1950 har ændret nævneværdigt.

Som sidste mand af sin slægt tog *Eske Brok* 1625 Brok'ernes våben med sig til graven, men *Jørgen Skeel* til *Sostrup* løftede myndigt arven og afsluttede 1630 svigerfaderens storstilede byggearbejder. Hans besiddelser dannede et næste

Gammel Estrup er et særlig godt eksempel på det sene 1500-tals begyndende sammenkomponering af avlsgård og borggård om en fælles akse. Ideen fremtræder af perspektivtegningen, selv om i enkelthederne det regelmæssige endnu ikke er trængt helt igennem.

sammenhængende bælte fra det nordøstligste Djursland til egnen mellem Randers og Viborg, og sønnen *Christen Skeel* (»den Rige«) lagde ved arv og køb betydeligt til, men ikke desto mindre måtte sønnesønnen *Jørgen Skeel* (II), nu landets største jordrot, 1693 døje et kongeligt afslag på frieriet til den umyndige komtesse *Ahlefeldt*, fordi »lige og lige i stand bedst føjede sig tilsammen«. Først 1721 ønskede hans søn i ægteskabet med *Benedicte Margrethe von Brockdorff* at opnå »ligheden« ved at modtage grevelig titel og fire år senere etablere grevskabet *Scheel* af Sostrup m.m., der dog kom til at følge det allerede 1697 oprettede stamhus Gammel Estrup.

PRAGTSALE

En suite store gobeliner med fremstillinger af sine otte hovedgårde, som allerede faderen havde bestilt i Flandern, blev af den nyslåede greve *Christen Scheel* (II) ophængt i den kostelige beboelse, han efter brylluppet med *Augusta von Winterfeldt* 1716 indrettede sig på stamsædet. Efter en ildsvåde 1690 blev sydfløjens salsrum delt i mindre stuer og forbundet med korridorer mod gården. Den stukkerede udsmykning af rummenes ret flade lofter står ikke nævneværdigt tilbage for *Clausholm's*, men har dog et noget andet præg. Nærmest kommer den store gobelinstue, der indtager den nordlige halvdel af sydfløjens mellemste stokværk, med sit pragtloft med cirkulære plafonds, holdt af putti og omgivet af trofæer og blomsterornamentik, vistnok italieneren *C. E. Brenno's* værk. Også de dybe vinduesnicher er fuldt stukkerede ligesom dørstykkerne med de ovale portrætmalerier af ejerparret. Rummets træværk, med det lave brystpanel og de brede tofyldingsdøre i forkrøppede geriger, har i de seneste år fået afdækket sin oprindelige – efter gobelinerne afstemte – marmorerede og la-

serende grønne bemaling, hvorved rummet har genvundet sin virile karakter før 1770'ernes hvide lakering. Samtidigt med gobelinsalen blev sydfløjens øvrige rum udstyret med bryst- og lysningspaneler, ligesom på Clausholm udmalet med båndornamentik i Le Berains manér, og flade, nedforskallede stuklofter med store plafonds, i den såkaldte *Røde stue* med et mytologisk maleri, samt stukkerede kamin- og ovnpladser.

Den egentlige pragtsuite i vestfløjen kan virke noget klemt af de svære senmiddelalderlige mure. Disse udnyttes kun effektivt til et rigt stukkeret tøndehvælv i rummet over porten, der er indrettet som paradestue. De rummelige gavlsale, henholdsvis spisestuen i syd, med kraftfuldt stukkeret loft og ovn niche, og dagligstuen i nordgavlen forbindes af en korridor mod gården, den såkaldte *Svendegang*, hvis rige udsmykning med lofts- og vægstukkaturer falder sammen med færdiggørelsen i 1700-tallets midte af det øverste stokværk med dets gennemførte korridorsystem.

1749 lod lensgreve *Jørgen Scheel* (III) sin faste bygmester *Nicolaus Hinrich Rieman* forny den gamle brøstfældige nordfløj, på ladegården indrettede han sig et ridehus og fik samtidig haven anlagt med alleer og de to endnu eksisterende orangeribygninger. Det overdådige inventar fra hans tid prægede siden Gammel Estrup sammen med det udstyr, han lige til sine sidste år forskønnede, bl.a. med arbejder, der vistnok må tilskrives *Georg Erdmann Rosenberg*.

SAMMENBRUD

Ved den gamle hofmands død 1786 tilfaldt det forenede grevskab og stamhus sønnesønnen *Jørgen Scheel* (IV), en forfinet kavaller, som med yderste letsindighed bortødslede hele slægtens grundfæstede rigdom. Af den samlede godsmasse blev med nød og næppe kun Gammel Estrup reddet ud af sammenbruddet 1823, men godt ét hundrede år senere indhentede skæbnen dog gården, da tipoldesønnen *Jørgen Scheel* (VI) efter lensafløsningen måtte se det næsten 4000 tdr. land store tilliggende falde fra hinanden og forgæves udbyde selve slottet til salg for 50.000 kr. Så fuldstændigt var sammenbruddet af atten slægtleds gods-

Christen Scheel (II) gav Gammel Estrups interiører den væld og festlighed, der hørte hans tid til. Hans og hans hustrus portrætter sidder over dørene i riddersalen, indrammet af rige stukdekorationer og flankeret af de store billedtæpper med de otte slægtsgårde.

herredømme, at der til arvingernes store flok reelt kun blev, hvad løvsørets bortauktionering indbragte.

1928 erhvervede den sidste lensgreves svigersøn *Valdemar Uttental Gammel Estrups skove*, der blev lagt til *Løvenholm*, mens slottet overdroges den selvejende institution *Jyllands Herregårdsmuseum*. Den stærkt reducerede avlsgård tilhører med 400 tdr. land siden 1971 fru *Ingeborg Lystrup*.

Gjessinggård
Tvede sogn,
Nørhald herred

Langs Randers Fjord's blide, kurvede forløb skorter det vel på sådanne dramatiske kystbilleder, som er blevet andre østjyske fjorddale til del, men til gengæld ejer denne Litorina-tidens vældige havbugt en ganske særlig stemning, når man f.eks. fra fjorden skuer vestud over engens bredflader mod det storbakkede Ommersyssel i baggrunden. En lille åbenbaring er den vandenes hulvej, en tunneldal fra istiden, som sydvestfra fører *Tvede Å* ud i fjorden ved *Skalmstrup Vig* og modstrøms lokker ind i bakkelandet langs skovklædte skrænter, indtil Gjessinggårds længer glimter hvidt på dalranden lige nord for *Tvede*. Højt som en fæstning troner gården over åens vande, men i virkeligheden er den ung af alder og dens historie lige så blottet for dramatik som kystbilledet længere ude.

KENDTE NAVNE

Gjessinggård, nævnt fra 1473, har tilhørt slægterne *Lange*, *Vinranke-Munk'erne* og, fra 1618, *Juul'erne* og deres arvinger, *Putbus'erne*, men først og fremmest slægten *Folsach*, der, skønt ingen sinde bundet af lens- eller stamhusbånd, nu i syvende generation siden 1734 har hjemme her. Første ejer i slægten – der skal have sit navn fra et felttog i Tyskland, hvor stamfaderen som furér råbte et »voll sach«, når hestene fik udmålt foder – var amtsforvalter *Hans Folsach*, hvis søn, efter en lignende karriere, 1760 blev adlet med en skrivende hånd i våbenet.

GEDIGENT ANLÆG

1746–47 opførte Hans Folsach den trelængede hovedbygning, der rejser sine hvidtede, oprindelig okkergule mure på svære stenpakninger anlagt på 1600-tallets voldsted. Hovedbygningen beherskes af en sikkert proportioneret gennem-

Skønt et halvt hundrede år yngre end Clausholm er Gjessinggård anlagt efter ganske samme – trefløjede – mønster. Også i sine interiører er den en smule gammeldags for sin tid. Derimod var den langt fra ene om for idyllens skyld at beholde sine gamle vandfyldte grave.

gående midtterritalitet, hvis svungne og knækkede afdækninger sammen med de knækkede sandstensgerigter om døre og vinduer placerer anlægget inden for 1700-tallets jyske bygmester-tradition. Oprindeligt i bindingsværk blev sidefløjens skalmuret i 1770'erne og fik de maledes vinduesindfatninger, der atter er fremdraget i 1962.

Inden døre er bevaret det gamle, solide udstyr med brede tofyldingsdøre med store messingkasselåse i kraftige, forkrøppede gerigter og lave bryst- og lysningspaneler. Omkring 1760 blev den gennemgående sal til højre for indgangen indrettet med fløjdøre af enklere profiler, hvorover portrætter af de oldenborgske konger, et fladt stukloft med rigt rocailleværk og gobeliner med blomsterornamentik på grøn baggrund, broderet af husets damer. Sidefløjene langs gården har lange korridorer lagt med Öland-sten og adgang ad fire ensidige fritrætter, mens en dobbelt hovedtrappe fører op til frontispiciens pilasterportal.

En smuk bindingsværksladegård, der på det højere, vestlige terræn sluttede sig fint til borggården, blev efter en brand 1915 genopført i grundmur samtidigt med, at gravene stensattes og den murede bro blev opført.

NÆNSOM PLEJE

Gjessinggårds nuværende ejer, forfatteren, kammerherre *Hans Michael von Folsach* har med omhu restaureret beboelsen og ved omfattende hugst i park og skov skabt luft om gården, mens kammerherreinde *Caritas von Folsach* har anlagt en ny have med sjældne vækster. Gårdens tilliggende udgør 1130 tdr. land heraf 225 skov.

Hald Dollerup sogn, Nørlyng herred

Hald har som Aunbjerg opnået litterær navnkundighed gennem *Steens Steensen Blicher's* arbejder, men der hænger i langt højere grad en fortids duft og dramatik ved dette gamle bispesæde og krondomæne, med helle tre middelalderlige borgtomter ret så enestående blandt danske herregårde. Som en forpost mod heden i vest ligger det midt imellem kornmarker og lyngklædte bakker på selve det jyske vandskel, højt hævet over *Hald Sø* hvis fligede vandspejl indfattes af ellekrat, bøge- og eseskove og rundhedebacker furet af dybe regnvandskløfter. I dette vilde skov- og hede-strøg var landbruget en kummerlig næring, men i kraft af beliggenheden nær stifts- og tingstaden *Viborg* var Hald tidligt at regne blandt landsdelens deciderede stormandssæder.

BRATTINGSBORG OG GAMMELHALD

Ældst blandt voldstederne synes det såkaldte *Brattingsborg* ca. 500 m øst for den nuværende Hald, antagelig et højmiddelalderligt dobbeltanlæg af curia-castrum-typen og muligvis det sted, hvor marsken *Ludvig Albertsen Eberstein*, næst den holstenske grever rigets største panteherre, havde sin bolig. Hans eftermand fra 1346, den navnkundige *Niels Bugge* forbandt som jydernes fører over for såvæ grev *Gert* som *Valdemar Atterdag* en ikke ringere magtstilling med besiddelse af Hald, men fæstningen som sådan var ham ikke tilpas. Den nye borg, halod opføre, identificeres med den anseelige borgbanke *Gammelhald*, der rejste sine stejle, indtil syv meter høje skrænter af søbredden 400 m syd for den nuværende herregård.

BISPEBORGEN

Fra *Niels Bugges* svigersøn *Johan Skarpenberg* erhvervede *Valdemar Atterdag* Hald, men 1393 skænkede datteren *Margrete I* borg og gods til *Viborg bispestol* der dog måtte forpligte sig til at sløjfe befæstningen og lade materialet »komme til Vor Frue kirkes bygning (domkirken) i Viborg og ingen andet sted«; desuden skulle der til evige tider læses sjælemesser for dronningen og hendes forældre »Svimmel af forestillingen om adelig og bispelig storhed« lod den magtkære *Jørgen Friis*, *Viborgs* sidste katolske biskop, imidlertid borgen genopbygge på en næs i søen neden for det ældste Hald. Med vældige jordværker til beskyttelse mod kanonild rejste bispens Hald sig af vandspejlet som et af de første eks-

empler på de ny strømninger i befæstningskunsten, en gejstlig knyttnæve mod det lutherske røre. Svært tilgængelig ad en pælebro over åbent vand mødte borgerne sine angribere med det runde tårn, der med sine massive mure antagelig har været kanonbatteri og ligesom porten var indbygget i selve den 8 m høje og 30 m svære østvold, hvor også fandtes løngange og hvælvede rum. 1529 forlagde Jørgen Friis sin residens fra den luthersk sindede bispestad til Hald, men den stærke fortifikation nyttede ham intet mod kongens feltherre, *Johan Rantzau*, da denne i reformationsåret 1536 i spidsen for Viborg-borgerne drog ud til Hald, og enden blev, at bispnen kom i fangehullet på sin egen borg, og Kronen overtog godset.

ØDERNE PÅ HALD«

Efter Svenskekrigene måtte *Frederik III* lade Hald slot og len, samfulde 1456 tdr. hartkorn, modregne sin gæld til de hollandske brødre *Jacob Isak* og *Samuel de Lima* i Hamburg. Det er denne multinationale storkapitals indtog på den jyske bispeborg, der danner baggrund for Blicher's novelle »Jøderne på Hald«, men skønt brødrenes fordringer var opgjort til den svimlende sum af 335.000 rdl., smuldrede rigdommen rask under konjunkturernes tryk, og 1705 måtte enken Rachel de Lima sælge. Da hun var borte, digtede en eller anden lokal versmager »Halds Fryden-Skrig, da den blev befriet fra det jødiske Slaveri ved den højædle og velbaarne Herre, Hr. Gregers Daa«. Selv søn af en remarkabel fallent, nemlig hin *Valdemar Daa*, om hvis triste skæbne *H. C. Andersen* lader »vinden fortælle«, var den fattige officer *Gregers Daa* kommet til penge, da han 1694 ægtede friherreinde *Jeanne Marie Ruse* til det vestjyske Rysensten. Inden han – den sidste mand af slægten – som general af kavalieriet faldt ved Gadebusch 1712, opgav han som herre til Hald bispeborgen på næsset og lod i stedet bygge et enkelt, firesidet bindingsværksanlæg tæt på ladegården inde på det faste land. Terrænets bratte fald blev, muligvis dog først i 1750'erne af baron *Vilhelm Gyldenkrone*, udnyttet til et imponerende haveanlæg, der i fem terrasser sænker sig mod søen forbundet ved stentrapper og lindealleer. Til dette anlæg hører to enkle havehuse.

DET FEMTE HALD

Den nuværende hovedbygning (»det femte Hald«) opførtes 1789 af kammerherre *Frederik Schinkel* som en lang og lav grundmuret længe med tårnagtigt midterparti i tre stokværk, det hele oprindeligt bestemt som portfløj. Da gehejmeråd *Ove Høegh-Guldberg* i 1797 erhvervede Hald, indrettede han imidlertid sin bolig her og gav de rå rum et smukt udstyr. Bag indgangen giver trappehuset adgang til tårnets rummelige festsal med fine stuk-rocailler i loftet og over de smukke fløjdøre og den runde blomster- og guirlandesmykkede fajanceovn. Mellem disse to sidste bygherrer kan i øvrigt næppe tænkes større modsætning. *Høegh-Guldberg*, der efter sit styrt fra magten 1784 havde ført en tilbagestrukket tilværelse som stiftamtmand i Århus, søgte på Hald aldeles bort fra jordelivet og lod bestemme, at intet monument måtte sættes på *Finderup kirkegård*, hvor han blev begravet med alle sine breve og hemmeligheder. Hans forgænger derimod var med sin hele brutale kraft og kynisme kun i al for høj grad af denne verden. »Gud er Gud, og Kongen er Kongen, men jeg er den onde gale mig den tredje Mand i Landet,« påstår omegnens bønder, at han har sagt om sig selv. End ikke sine nærmeste skånede *Schinkel*, men datteren – om hvem Blicher har fortalt i sin novelle »Eneste Barn« – måtte have kongelig hjælp til at blive løst fra sin indespærring og gift med den unge søofficer, hun mod faderens vilje havde fattet kærlighed til.

STUDENTERCENTER

Ved retsoppgøret efter 1945 overtog staten Hald fra en dansk entreprenør og værnemager, og i 1951 åbnedes hovedbygningen som *Internationalt Studentercenter Hald*.

Djursland er berømt for sine herregårde fra hundredåret efter Grevens Fejde. Altid på egnens smukkeste sted ligger de og lyser mellem sø og skove og skulle forestille borgere, men helst samtidig nærme sig kongens slotte i udstyr og pragt. Katholm blev aldrig rigtig færdig og har været livligere af udseende, men er dog et storartet bygningsværk, vel værd at se, og landskabet omkring den er særlig rigt og afvekslende, ret en inspiration til nogle af de »Jagtbreve«, forfatteren Wilhelm Dinesen udsendte under pseudonymet Boganis. På kirkegården i Alsø ikke langt fra Katholm ligger Søren Quist begravet, den ulyksalige præst, som blev halshugget på Avnehøj Bakke ved et justitsmord, berettet i Blichers »Præsten i Vejlbysø«. I filmatiseringen 1931 blev en del af scenerne udspillet ved Grenåen og i den fredeede hulvej (t.h.) vest for Katholm. Også Vejlbj by hører til i herregårdens nærmeste nabolag.

Katholm
Alsø sogn,
Jurs Sønder herred

Fra Grenå i nord bræmmes Djurslands østkyst af et henvend 20 km langt og næsten sammenhængende skovbælte. Rydningen kom sent til disse egne, der endnu i Valdemarstiden lå udsat for »hedningernes indfald«, og først omkring Reformationen opstod hovedgården Katholm af en enestegård, som ved ægteskab var tilfaldet den vestjyske adelsmand *Christen Fasti*, men af sønnen *Thomas Fasti* hævdedes til en plads blandt Jyllands prægtigste herresæder. Det var dog et ufuldført værk, bygherren efterlod ved sin død som barnløs 1601, og da ingen af hans efterkommere fristedes til at tage opgaven op, fremtræder Katholm den dag i dag som en torso af et storstilet projekt, til gengæld med en sjælden atmosfære og alene ved sin skønne landskabelige indramning blandt de ypperste djurslandske gårde. Katholm er da også noget nær den eneste af landsdelens virkelig store adelsgårde, som i dag fuldt benyttes til beboelse.

BRUDSTYKKER

Thomas Fasti's Katholm på den irregulære borgholm var som så mange af 1500-tallets pretentiøse adelsgårde planlagt efter den franske slotstype med tre fløje af tostokværks huse over hvælvede kvaderbeklædte kældre og med øvre styrterumsloft og på den fjerde side en spærremur med portbygning. Af dette anlæg fuldførtes kun 1591 den mægtige nordfløj med pragtfuldt udformede, svungne gesims- og fialeprydede gavle og den tre år ældre østre fløj med en enklere gavl. Af vestfløjen står derimod kun sporene af det påbegyndte bygværk med deres mægtige forandinger bag den uanselige vestre længe, som *Albert Skeel* tilbyggede 1618. Mens to ottekantede tårne med rundstave i kanter-

ne flankerer vinkelanlæggets ydre hjørner, rejser et trappetårn sig firkantet i gårdspladsens hjørne. Ydersiderne mod graven havde »hemmeligheds«karnapper, der tydeligt spores i murværket mellem de store, regelmæssigt placerede kurvehankbuede vinduer, mens slotssøens vandspejl holdes af en svær dæmning anlagt i øst.

DØR OG LÅS

Katholms oprindelige indre opdeling med gavlsale i hver fløj, forbundet ved stenlagte korridorer langs gårdsiden, er i hovedsagen bevaret, bortset fra senere indsatte skillerum og en fornyelse af det faste rumudstyr i 1700-tallet. Noget ganske bemærkelsesværdigt er ni svære egetræsdøre fra opførelsen, dørflojenes arkadefyldinger i kraftige gerigter udformet som portaler med korinthiske pilastre på store postamenter. Et enkelt af de svære, komplicerede jernlåsetøjer er dateret 1596, mens de øvrige er eftergjorte eller supplerede 1881, da panelværket i østfløjens nedre korridor opsattes omkring de tilflyttede døre.

LÅNTE FJER

Efter Thomas Fasti's død førte enken *Christenze Bryske* et stort hus på Katholm, men uden at evne fuldførelsen af det stort tænkte anlæg, og da det var for holstenske lån, hun levede så formfuldendt, måtte godset efter hendes død overtages af rigsadmiral *Albret Skeel* på *Fussingø*. Karakteristisk nok opgav denne godssamler at fuldføre Thomas Fastis herresæde, men anlagde til gengæld 1618–19 den imponerende ladegård, hvis grundmurede, 1935 dog stærkt fornyede længer stadig omslutter det åbne rum syd for borggården.

1700-TALLETS HÆRREGÅRDSKULTUR

Sit nuværende præg fik beboelsen efter generalmajor *Poul Rosenørn's* overtagelse 1724. Overalt blev der gipset og betrukket, malet og paneleret, som tidens komfort krævede det, og arbejdet fortsattes under hans søn, gehejmekonferensråd *Peder Rosenørn*. Den 9×13 m store sal sønden i østfløjen fremtræder over de lave brystpaneler med væglærreder udmalede som årstiderne og med loftets enkle, kraftige stukplafond som et jævner modstykke til gobelinsalen på *Gammel Estrup* og ihukommer samtidig *Christian VI*, hvis portræt på et femte lærred symboliserer »alderen« og verdens forgængelige herlighed. Vægge og loft i det tilstødende tårnkabinet dækkes af stukkeret rocaille-ornamentik i rige former, utvivlsomt indrettet i 1750'erne af *Peder Rosenørn*, mens de store fløjdøre, hvis placering skaber imponerende vue'r ned gennem huset, peger på moderniseringsarbejder i 1770'erne. Nord for hovedbygningen trækker to vældige krydsende lindealleer konturerne op af det franske haveanlæg, der ude i naturen modsvarede 1700-tallets repræsentative boligidealer.

LITTERÆRE PORTRÆTTER

I Rosenørn'ernes ejertid havde »et gaat Herskabs Liv-lyst og Munterhed sit rene Sæde« på Katholm, som billedhuggeren *C. F. Kindgreen* oplevede det, da han efteråret 1791 forestod opstillingen af mesteren *Johannes Wiedewelt's* smukke sandstensmonument over *Peder Rosenørn* i *Alsø kirke*. »Her nød jeg først det sande Gode her på Stædet«, skriver han hjem, »et Nobelt Herskab – Spising ved ded eget Bord – en god Seng og om Aftenen Consort som bestod (af) Cammerherren selv på Bas – Hofmesteren paa Fiola, den elste Frøken 13 Aar gammel paa Klafseng (Clavecín) og Cammerherreinden selv accompagnerte med Sange af Høstegildes (»Høstgildet«) udvalgte Arier«.

Fra 1839 sad i næsten firs år *Adolph Wilhelm Dinesen* og hans søn *Wentzel Laurentius Dinesen* på Katholm. Slægtens erindring om dens jyske herresæde fik sit litterære udtryk i *Karen Blixen's* (født Dinesen) fortælling »Ib og Adelaide«, hvor Katholm som »Ballegaard« danner baggrund for det med ganske særlige sjælelige egenskaber udrustede store Angel'ske børnekuld, et karakteristisk udtryk for den berømte forfatterindes fortolkning af virkeligheden, da netop Katholm gled slægten af hænde, fordi der ingen direkte mandlig arving var.

NYT SLÆGTSEJE

Efter kammerherre *Holger Collet's* overtagelse af Katholm 1916 har sønnen kammerherre *Carl Frederik Collet* restaureret og ført den hidtil ekstensivt drevne ejendom frem som moderne land- og skovbrug. 1972 blev ejendommen overdraget sønnen, godsejer *Peter Collet* med et tilliggende på 2500 tdr. land, heraf 1400 skov.

Krabbesholm Skive by

Krabbesholm har navn efter rigsråden og lensmanden *Iver Krabbe* til Østergård, der ved 1500-tallets midte oprettede herregården i strandengene lige nord for lensmandssædet *Skivehus* og *Skive A's* udmunding i Limfjorden. Agerjorden lå hinsides skoven og havde til dels hørt under gården *Skovshoved*, som var Iver Krabbes hustru *Magdalene Banner's* arvegods. Ved sin død 1561 havde Iver Krabbe næppe afsluttet byggearbejderne, i hvert fald skulle lensmanden på Hald, *Otte Krumpen*, det følgende år køre sten til enken på Krabbesholm, der ikke mindre energisk fortsatte den påbegyndte godssamling. Var herresædet for sin tid et mærkelig gammeldags bygningsværk, forekommer det i dag helt en anakronisme i Skives havnemiljø, hvor kraner og tårnsiloer kappes om at tvinge bebyggelsen i knæ, og byvækst og vejanlæg har beskåret herregården på alle leder og kanter, så nu snart kun selve bygningsanlægget står tilbage. Efter Krabbesholms overtagelse som højskole er der også sket uheldige ydre indgreb på de lange lave bindingsværksfløje, der ellers med så fin virkning flankerer herrehusets blanke grundmur og granit.

HOLDNINGSFULDT STENHUS

Krabbesholms hovedbygning er opført i to stokværk over kælder som enkelthus af svær grundmur, hvor store sokkelkvadre rækker op gennem det nedre og endda sporadisk bryder det øverste stokværks munkestensmure, hvis vendiske skiftegang her slår over i det nyere krydsskifte. Det usædvanlige bygningsmateriale er sikkert et vidnesbyrd om, hvor stenfyldt hovedgårdsjorden har været, men det giver det korte stenhus (ca. 29×11 m) en særlig karakter, som understreges af de høje kamgavles usædvanlig rige bindingspryd. Som på enkelte an-

Krabbesholm er næsten alt, hvad bybrandene har levnet af det gamle Skive, og en fredning i klasse A holder lige akkurat bygningerne fri af byudviklingen med dens pladskrav. Indretningen til skolebrug nåede dog at give især de to sidefløje nogle kedelige skrammer.

dre jyske herregårde ses her det sjældne patriarkalkors, mens langsiderne op-
 lives af nedre stokværks halvcirkulære vinduesspejl og det øvres runde blindings-
 nicher. Bygningen synes oprindeligt at have savnet alle tilbygninger, men inden
 længe opførtes i krydsskifte det smalle, tårnagtige korshus midt for gårdfacaden
 ligesom det dermed sammenbyggede, svære runde trappetårn. Et ottekantet
 hjørnetårn tilbyggedes i nordvest, hvor dets mure blev ført ind over hovedbyg-
 ningens blindinger. Hovedfacadens tætte, sammenbyggede tårnparti med kors-
 husets fire skråtstillede og sikkert oprindeligt heraldisk bemalede skjoldformede
 blindingsnicher og den omløbende blindingsfrise på det runde tårn giver gårds-
 rummet under lindetræernes skygge en egen intim karakter. Det strunke i det lille
 faste stenhus understreges effektivt af de lave bindingsværksfløje, der med
 deres beliggenhed på det store, nu udviskede voldsted må henføres til det oprin-
 delige anlæg, men nok har fået deres nuværende karakter i 1700-tallet. Tag-
 etagens udbygning 1958 med taskekviste må betegnes som en grov forsyndelse
 mod anlæggets ellers så velbevarede oprindelighed.

Sparre-Kaas'erne bar
 i deres skjold en
 rød sparre på sølv-
 grund. Også Mur-Kaas'
 ernes skråtstillede
 tindesnit var i rødt
 på sølv.

Kås
*Lihme sogn,
 Rødding herred*

Gehejmeråd *Verner Rosenkrantz* til baroniet *Villestrup* førte som amtmand fra
 1755 et stort og rigt hus på Krabbesholm, og han lod herunder det indre gen-
 nemgribende modernisere. I al sin naivitet står vestgavlens rummelige sal som et
 talende udtryk for hans bestræbelser på at indpode hofstilen i Jylland, udsmyk-
 ket af maleren *Claus Carolus Wassmann* med store vægmalerier af usikker, men
 indtagende holdning, allegorisk-historiske scener indfattet af viltet rocaillleværk
 og med det kraftige træværks marmormaling afstemt i samme stærke kolorit.
 Baronen lod også ladegården flytte ned fra bakken bag skoven, men efter ud-
 stykningen måtte disse gamle længer falde, hvorimod havens smukke alleer del-
 vis er bevaret. I 1800-tallet voksede en ulige større malerisk begavelse end
 Wassmann op på Krabbesholm, maleren *Christen Dalsgaard*, hvis fader ejede
 gården til sin død 1870, kort efter at *Skive havn* var blevet anlagt på dens jord.
 Siden skiftede ejerne hyppigt, og efter udstykningen i 1906 blev herregården om-
 dannet til *Krabbesholm Højskole*.

Kås er Midtjyllands vestligste, mest ensomme og måske skønnest beliggen-
 de herregård, rugende ved foden af Vestsallings bakkeland, hvor det glider
 over i *Kås-halvøen's* fredede hedeblader med oldtidshøje og fritgræssende
 kreaturer på baggrund af vildsomt egepur, der fra *Brigsbjerg Krat* på
 nordkysten rækker i en bræmme om den aflange *Kås Sø*. Med sit røde
 stenhus højt over søens spejl fuldender herresædet stedets på én gang
 barske og poetiske stemning og det billede, som for malerparret *Harald* og
Agnes Slott-Møller blev en inspiration til deres engang så yndede folke-
 viseskildringer.

SPARRER-KAAS OG
 MUR-KAAS

På Kås havde adelsætten *Kaas* med sparren i våbenet (*Sparre-Kaas*) sit stam-
 sæde og tog sikkert navn af gården. Sidst i 1500-tallet kom den ved ægteskab
 til *Thomas Jensen* i Gravlev, der tilhørte den danske linie af den holstenske æt
Reventlow, og med bibeholdelse af Reventlow-våbenets murtinde tog han og
 også hans børn af et senere ægteskab navn efter stedet (*Mur-Kaas*), skønt går-
 den hurtigt gled slægtslinien af hænde. I 1900-tallets begyndelse generhvervede
 Mur-Kaas'erne den gård, de opfattede som deres stamsæde og reddede ved en
 kostbar indsats Kås fra undergangen.

HERRESÆDET

Hovedbygningen er opført 1635 af rigsråd *Niels Krag* på *Trudsholm* som en
 fritliggende længe i ét højt stokværk over kælderens og med lavt øvre halvstok-
 værk. Et tårn på nordøsthjørnet sløjfedes ved en ombygning i 1700-tallets midte,
 da kommerceassessor *Jens de Hofman* samtidig ommurede gavltrekanterne, til-
 føjede en karnapagtig udbygning mod haven og midt for gårdfacaden rejste det

fremspringende, lisén-indrammede indgangsparti, hvis svungne gavl bærer fragmenter af den oprindelige sandstensudsmykning. Også det indre blev moderniseret, bl.a. indrettedes i øst den rummelige gavlsal, hvis loft løfter sig op i halvstokværket, hvor der indrettedes en lav beboelse.

På det høje terræn syd for hovedbygningen opførte de Hofman ladegården hvoraf bindingsværk er bevaret i den nuværende lades 35 vestligste stolpefag mens bygningens øvrige 10 fag er tilføjet noget senere og af lidt spinklere konstruktion.

NATURGODS

Kås nedarvedes i de Hofman's efterslægt indtil 1905, da spekulanter fik fingren i den, men i 1918 erhvervedes den af kammerjunker *Ove Kaas* på Nedergård. Efter endnu en del ejerskifter og udstykning af landbrugsjorden erhvervede Kås 1955 af tobaksfabrikant *Ernst Færch*, Holstebro. Tilliggendet udgør nu alene 800 tdr. land hede, skov og sø.

Lerkenfeld Vester Bølle sogn, Rinds herred

Lerkenfeld kendes fra himmerlændingen *Thit Jensen's* store, maleriske roman om *Jørgen Lykke* som det *Bonderup*, denne »Rigens sidste Ridder« rejste i mange stokværk, pragtfuld og sagnomsplunden. Ganske vist har hun lånt træk fra samme herres mere slotsagtige *Overgård* ved Mariager Fjord, men det har bekommet hende, at han vovede at nedrive *Svingelbjerg kirke* og forsyne sin vesthimmerlandske borg med munkesten, kirkevinduer og kirkestole. Hun lånte også gerne øre til rygget, at han betalte sit kirkeran med sin forstand. Blandt andet lod han bygge lade tværs over alfarvejen, hvor hans fjende, rigsråden *Bjørn Andersen*, i embeds medfølelse skulle fare, men nu måtte ride en lang omvej. Siden sin død rider denne Hr. Bjørn hver evige nat ad den gamle vej tværs gennem lade, og hver evige nat må *Jørgen Lykke* ud og mure hullet i lade til igen. En senere ejer, af den fynske borger- og med tiden grevelslægt *Lerche*, døbte *Bonderup* om til *Lerkenfeld*, og slægten, der ejede gården 1679–1743, gjorde også stamhus af den, indtil værdigheden overførtes til dens senere domi-

Med Lerkenfeld fjæler middelalderen sig mellem høje, gamle træer. I de dybe kældre ligger uhyggen endnu og ruger, og et hjørne, hvor den solide mur er rettet ud, siges at gemme en Jomfru, hvis unge liv endte her efter en forsyndelse mod slægten.

BEFÆSTET
BINDINGSVÆRK

cil, det sjællandske Lerchenborg. I snart to hundrede år har nu slægten *Kjeldsen* hæget om den meget stemningsfulde, middelalderprægede gård. Væbneren *Jens Haning* tog 1467 lovhævd på, at *Bonderup* havde været hans og hans forfædres, men besiddelsesforholdene faldt først rigtigt i lave, da ejendommen 1555 af *Mariager Kloster* blev overdraget lensmanden *Jørgen Lykke* til Overgård. Tyve år senere havde han samlet et halvt hundrede fæstegårde under *Bonderup* og i engene anlagt en befæstet borggård omgivet af brede grave. I mærkelig kontrast til anlæggets militære præg er hovedbygningen selv af bindingsværk, rejst i to stokværk på en høj grundmuret, tøndehvælvet kælder i vendisk skifte og bygget som en 33 fag lang og 4 fag bred højstolpekonstruktion med knægte og muret tav. Dette påfaldende lange og smalle hus (51×7 m) blev dog ret hurtigt skalmuret eller omsat i grundmur og står nu overhvidtet mod gården. Sydsidens to grundmurede karnapper synes tidligere at have rejst sig som tårne, hvorimod gårdfacadens svære runde trappetårn står intakt med sin gamle vindeltrappe, der giver adgang til øvre stokværks kornlofter. Mens sydsidens udbygninger er oprindelige og for kælderenes vedkommende i forbandt med hovedfløjen, er de korte sidefløje, der flankerer det brolagte gårdsrum, senere tilføjelser. I vestfløjens nordre del står dog resterne af et oprindeligt fritliggende gårdskapel med blindingsprydede gavle i øst og vest og fint udført dørparti. Også østfløjen rummer ældre bygningsled, idet dens ydervæg er et levn fra den tre meter høje ringmur, der har omsluttet hele borgholmen og endnu spores hist og her ligesom hjørnerondellerne.

FABILT SLÆGTSEJE

*Jørgen Lykke*s efterslægt klarede sig på *Overgård*, men måtte 1677 give op på *Bonderup*, da den bekendte alkymist *Valdemar Daa* – til det sjællandske *Borrebby* – måtte gå fra gården. Efter *Lerche*'nes tid solgte officeren *Christian Cæsar von Lüttichau* 1792 gård og gods til de tre studehandlerbrødre *Mikkel, Jens* og *Peder Kjeldsen*. *Lerkenfeld* tilhører i dag, med 600 tdr. land, hvoraf 100 skov, fru *Eva Kjeldsen* og hendes mand, godsejer *Hans Olaf Agerup Kjeldsen*.

Lindenborg, en anden af Himmerlands hvide gårde, dukker op som et eventyrbørgernes torneroseslot, men har ikke desto mindre grumme sager at berette i sin krønike. Helt fra bispetiden står østfløjen med sine blindingsprydede kamgavle og tjener nu som garage.

Lindenberg
Blenstrup sogn,
Hellum herred

Med skinnende hvidkalket murværk under røde tage og blytækte tårne, her ligt indfattet af voldgrav og park, fremtræder Lindenberg som selve arke typen på den danske herregård fra 1500- og 1600-tallets storhedstid. Beliggenheden dybest i det brede dalføre langs *Lindenberg Å*, engang så vandrig, at de vejfarende ligefrem måtte færges over, har givet næring til de lokale variant af et populært vandresagn – for at vinde sin brud *Ann Gyldenstjerne* måtte rigsråd *Corfitz Viffert* påtage sig den tilsyneladende umulige opgave at rejse det mægtige bygværk midt i moradset. Kronologien afkræfter dog denne imponerende manddomsprøve, for huset er opført 1583, hele tolv år efter brylluppet, og i øvrigt på det sted, hvor der forvejen i umindelige tider skal have ligget en adelig sædegård, beskyttet på alle sider af uvejsomme sumpe i sin egen overvågen af den alfare ve Ålborg-Hadsund, der endnu i 1800-tallet førte gennem selve herregårdsbygningen og først for ganske nylig er forlagt helt uden om herregårdens domæne.

NÆS(HOLM)

Umiddelbart syd for færgestedet over Lindenberg Å lå i middelalderen landsbyen *Næs* med sædegården *Næsholm*, som det skrives 1367, da den tilhørte de lavættede slægt *Kirt* og tilsyneladende allerede var omgivet af grave og befæstning. *Kirt*'erne skænkede gården til *Viborg domkapitel*, men ved Reformationens standsede de sjælemesser, der »til evig tid« skulle ihukomme slægten, og ejersdommen tilfaldt Kronen. 1561 bortmageskiftedes *Næs* til *Holger Tønnesen Viffert*, efter hvis tidlige død broderen *Corfitz* overtog både gods og fæstemø *Anne Gyldenstjerne*. Som rigsråd og lensmand på flere af Kronens hovedslott (Hald, Helsingborg, Malmøhus, Kalundborg) kunne *Corfitz Viffert* lægge sig efter den godssamling, der med tiden gjorde *Næs* til Himmerlands største godsbesiddelse.

STATUSSYMBOL

Hans prægtige hovedbygning i to stokværk over kvaderbeklædte hvælvede kælder, oprindeligt også med øvre halvstokværk, har et ottekantet trappetårn med pyntelig byggetavle midt for gårdfacaden, mens havesiden flankeres af to svære runde hjørnetårne. Deres bastante udseende til trods er de aldeles civile, hvorimod de ejendommelige sekskantede tårnkarnapper, der flankerer den nu lukkede portgennemfart, er udstyret med skydeskår, men i øvrigt nok så nyttigt tjent til »hemmeligheder«, der stod i forbindelse med voldgravene. Kloakkerne snævre, hvælvede løb udgør virkeligheden bag sagnenes dystre »oublietter«, hvor den berygtede *Sophie Amalie Lindenv* lod sine elskere forsvinde. Bygherren velmagt er ikke blot udtrykt i anlæggets dimensioner, men også i den rige anvendelse af sandsten i vinduernes karme og poster, i frontonafdækningerne med deres portrætbuster og løvemasker og i den brede gesims mellem stokværkernes foruden i de længst nedtagne gavlkamme. På det anselige firesidede voldsted hvor *Corfitz Vifferts* hus ligger i syd, synes det stærkt restaurerede østre hus at rumme dele af en senmiddelalderlig bygning, mens den senere fornyede lav nordfløj står på gamle hvælvede kældre. I vest lukkede en spærremur bortgården.

UHYGGELIG DAME

1600-tallets skiftende ejere videreførte *Corfitz Vifferts* godssamlingspolitik, ikke mindst den berømte bogsamler, rigsråd *Jørgen Seefeld* til Tustrup, hvis stor skovstrækninger ved Skørping og Rold blev lagt under *Næs*. Den lærde mand i ruin efter Svenskekrigene bragte *Næs* til den fynske adelsmand *Claus Daa*, der kaldte godset *Daasborg*, men allerede 1681 ændredes navnet igen, da hans enk *Sophie Amalie Lindenv* oprettede baroniet *Lindenberg*. Denne varmblodig dame, datterdatter af *Christian IV* og *Kirsten Munk*, fik ilde ry for husbonns mord, syndigt levned og letsindig omgang med elskeres liv. Hun skal have »ha

mangfoldige Elskovs-Handeler, endogsaa med Folk af den allersimpleste Classe«. Hendes eget endeligt ti år efter mandens blev en ret så makaber forestilling. I barnsnød lod hun sig age til *Ålborg* på et læderdækket udspændt mellem fire heste, mens musikanter fulgte med for at døve hendes vilde skrig; »hver Julenat gaaer endnu det samme støiende Tog, som da hun førtes til Aalborg, igiennem Luften over Østerport og Huset, hvor hun døde«. Den gamle beretning slutter lakonisk: »Hestene skal aldrig have forvundet den Reise«.

MOSEDROTTER

er stod en eventyrets glans om Heinrich Carl Schimmelmanns navn i datidens Danmark. Hans finansæni kom den danske stat såvel som ham selv rundeligt til gode. Andelige sysler overlod han sønnen, mens han selv i sit københavnske palæ førte en strålende selskabelighed og på Lindensborg dyrkede jagtens glæder.

Hendes slægtning, kongesønnen *Christian Gyldenløve* og hans efterkommere sad på gården til 1753, da baroniet måtte afhændes for gæld til lensgreve *Adam Gottlob Moltke*, Frederik V's overhofmarskal og altformående rådgiver. Til Lindensborg bragte han *Lille Vildmose*, hvis 10.000 tdr. land sumpede øde han søgte nyttiggjort ved afvanding og kultivering, men allerede 1762 solgte han både gods og mose for 70.000 rdl. til generalintendant ved commercen, senere baron og lensgreve *Heinrich Carl Schimmelmann*.

Lykken havde ført denne pommerske forretningsmand og spekulant gennem et levnedsløb, der selv under 1700-tallets fordomsfri absolutisme måtte virke noget blakket, men han endte alligevel højt på strå som det dansk-norske finansvæsens suveræne chef og kunne 1781, året før sin død, ophøje baroniet Lindensborg til grevskab. Allerede 1764 havde han underkastet herresædet en grundig modernisering, hvis ydre mærke blev den hvide overkalkning og de svære murankre. Samtidig mistede hovedfløjen sine gavlkamme og øvre halvstokværk og tårnene »proportioneredes efter Huset«. I det sene 1700-tal, mens det Schimmelmann'ske palæ i København, det senere Odd Fellow Palæ, var et midtpunkt i tidens åndsliv under sønnen *Ernst Schimmelmann* og hans to charmerende hustruer *Emilie Rantzau* og *Charlotte Schubart*, iværksattes på Lindensborg de landboreformer, ejeren lige så varmt som svogeren *Johan Ludvig Reventlow* gik ind for. Godset fik herunder sit eget sygehus- og skolevæsen, men alt sammen endte så bekesteligt, at boet ved lensgrevens død 1831 var insolvent.

Efter at have stået ubeboet i næsten hundrede år åbnedes i 1927 atter det prægtige hjem på Lindensborg med dets rige minder fra 1700-tallets storhedstid. Forinden var der ved lensafløsnings udredt en afgift på 1,3 mill. kr. og afstået 1300 tdr. land til udstykning. I 1936 købte staten *Lille Vildmose's* nordlige del med *Vildmosegården*, i alt ca. 6.000 tdr. land, men endnu hører mosens sydlige del med vildtreservatet *Tofte Skov* under Lindensborg, med sit samlede tilliggen- de på 15.500 tdr. land, heraf 10.000 skov under Rold-komplekset og 4000 mose, Danmarks største godsbesiddelse. Ejer siden 1972 er lensgreve *Carl Heinrich Schimmelmann*.

Lundbæk

*Bislev sogn,
Hornum herred*

Bag den brede forstrand, som syd for *Nibe* bræmmer *Sebber Sund's* yderfjord, brydes stenalderhavets stejlskrænter af en lille frodig dalidyl, skåret ind i landet af et bækløb, som ganske nær kysten gemmer Lundbæks stilfulde, lidt tørre 1800-tals herresæde bag en opstemmet mølledam, indrammet af parkens fortoning i skovklædte skrænter. Gården var en af landets allerældste slægtsbesiddelser, nedarvet siden Reformationstiden indtil omkring Første Verdenskrig, hvor salg fulgte på salg, og hovedbygningen efter årelang opløsningsproces i 1948 blev indrettet som den *landbrugsskole*, der endnu virker på stedet.

LUNERE DOMICIL

På den gamle hovedgård *Kyø* vest for *Sebber Sund* sad siden højmiddelalderen slægten *Tornekrands*, hvis bekendteste medlem var den sidste Sorø-abbet *Henrik Tornekrands*. Hans brodersøn *Mikkel Nielsen* til *Kyø* købte kort efter Reformationen Lundbæk, og 1568 flyttede sønnen *Christoffer Tornekrands* gården en halv kilometer nordpå til dens nuværende plads. De betydelige anlægsar-

bejder blev sikkert muliggjort gennem hans ægteskab med *Dorthe Juul*, datter af den store godssamler og bygherre *Axel Juul* på *Villestrup*, og efter hendes død 1609 faldt *Lundbæk* da også i arv til broderen, rigsråd *Iver Juul*. Hans søn gehejmeråd og vicekansler *Ove Juul* tilkøbte nabogodset *Pandum* og opførte 1651 en grundmuret hovedbygning, hvis synlige levn er to tavler med *Juul-* og *Urne-våbenet* anbragt over den nuværende hovedindgang. Ægteskabet med den store fæstningsbygger *Henrik Ruse's* datter og arving *Jeanne Marie* forskaffede 1679 oberst *Christian Juul* baroniet *Rysensten* og friherrelig titel, men trods dette vidtstrakte vestjyske domæne forblev *Lundbæk* slægtens foretrukne opholdssted. Først efter døden fandt baronerne til *Rysensten* hvile på deres magre og forblæste baroni, indtil det bortsolgtes 1798.

SPAREINTERIØR

1804 lod baron *Christian Frederik Juel-Rysensteen* de gamle herregårdsbygninger erstatte med den nuværende hovedbygning, et stateligt formet hus i to højloftede stokværk over kælderens, til dels på ældre murværk, men til det yderste knap i sit arkitektoniske udtryk. Kun sydfacadeens midterrisalit fremtræder rigere med fugning *à refends* i nedre stokværk som en sokkel for det øvres smalle pilastre og senere udbyggede attika. Skønt byggeriet hentede midler ved frasalg af *Pandum*, blev der alligevel kun råd til lakerede paneler og tapeter i to stuer, mens de øvrige længe måtte stå med kalkede vægge og grundet træværk. Først efter *Juel-Rysensteen*'ernes endelige opbrud fra *Lundbæk* 1917 gennemførtes en indretning svarende til de ydre rammer, da veksellerer *Erik Heiberg* lod det store trappehus indrette og opsatte stuklofter og dørstykker, efter 1922 fulgt op af ingeniør *Kay Andersen*, der var ejer indtil 1932.

FORENINGSEJE

Efter udstykning og avlsgårdens frasalg 1939 erhvervedes hovedbygning og park i 1947 af *Aalborg Amts Landboforening*, og det følgende år åbnedes herresædet som *Nordjyllands Landbrugsskole*.

Lundbæk (øverst t.v.) er så vellykket et eksempel på en sober, i sit væsen borgerlig stil, at det er ved at være alt andet end en herregård og lige så gerne kunne have ligget inde i som ved *Nibe*. Det var på *Nysø* ved *Præstø*, *H. C. Andersen* så »den grimme ælling« blive udruget under de store skræppeblade, men han ville være kommet i samme eventyrstemning på *Lynderupgård* med bindingsværket og (nederst t.v.) landets vel ældste springvand.

Lynderupgård
*Lynderup sogn,
Rinds herred*

Fra *Hjarbæk Fjord's* inderste strand bræmmer en bred flade af side græsgange *Simsted Å* og *Skals Å* langt ind i landet, men i nord går den stejlt og brat op i det høje moræneland. Her, dybt under og lige ensom som *Lynderup kirke*, ligger Lynderupgård, landets ældste og største herregård i bindingsværk, malerisk at skue med sine fantasifulde stolpekonstruktioner, men noget forstemmende i en stadig mere udtalt brystfældighed. Næst studefedning var fjordfiskeri stedets største herlighed, og talrige retstrætter er ført for at hævde Lynderupgårds »endels fiskevande til midtstrøms i Limfjorden fra Bolbæk til Sundstrup skel«, som det senest er fastslået ved højesteretsdom 1932. Det var vel ikke mindst disse muligheder, der gjorde hele egnen rundt fjorden så værdifuld i pavekirkens øjne, at gården på sit tidligste skrives i *Viborg-bispernes* eje.

INDINGSVÆRK MED
VARIATIONER

Da lensmanden *Christoffer Rosenkrantz (Stygge)* 1544 fratrådte forleningen af Hald, fik han samtidig købebrev på Lynderup. I 1550'erne anlagde han det meget rummelige voldsted og byggede herregårdens tre bindingsværksfløje, den nordre først, men alle af svært tømmerværk på en høj sylde af marksten og med udkragende øvre stokværk på glatte knægte beskyttet af nedhængende stolpe-skel. En senere fjernet karnap over den 24 fag lange nordfløjs portgennemkørsel har antagelig båret den nu forsvundne byggeindskrift fra 1556. Beslægtet med samtidigt Ålborg-byggeri prydes nordfløjens øvre stokværk af korslagte skrånstivere, mens den 19 fag lange østfløj både konstruktivt og dekorativt har et lidt andet præg og oprindelig lå som en selvstændig bygning adskilt fra nordfløjen af en snæver tagdrypsslippe. Således har dens bjælkehoveder en rundstav og overgangsfoden er smukt svejftet, men størstedelen af bygningen har altid været benyttet til oplag og er uden egentlige vinduer. Dette gælder også vestfløjens søndre del, der opførtes i 1700-tallets begyndelse samtidig med en modernisering af beboelsen med store enfyldingsdøre med jernhåndgreb, nu i sekundær anvendelse. Af det oprindelige udstyr er bevaret en smukt udskåret vindueskarm samt tre fag vinduer med gammelt rudeglas i blymontage. Mens vestfløjens nordre del har grundmur med hamborgerfugler fra 1800-tallet, består fløjens midterste parti af et lille stenhus, der med sin svære kampestenmur og bittesmå vinduesåbninger er blevet opfattet som en rest af Viborg-bispernes Lynderup. Helt original er i hvert fald det brolagte gårdsrums smukke vandkunst, måske landets ældste, hvis firedelte malmhovede springer med kildevand fra de omgivende bakkedrag.

BORGEREJE

Allerede 1667 fortrængtes adelen fra Lynderupgård, 1829 var det den studehandlende *Kjeldsen-slægt* fra *Lerkenfeld*, der holdt sit indtog, og den er nu repræsenteret i femte og sjette generation med godsejerne *Jens* og *Kield Kjeldsen*. Tiliggendende udgør 700 tdr. land, heraf 100 skov, foruden den selvstændige ejendom *Trend Storskov* på 675 tdr. land.

Løvenholm
*Gjesing sogn,
Løvenhald herred*

Som en sammenhængende landspærring tværs over Djursland strækker sig et mægtigt skovdrag med moser og lyngheder fra *Hornslet* i vest til op imod Kattegat-kysten ved *Gjerrild* i øst, og i udkanten heraf fylkes herregårdene som levn fra stormænds særbrud i det mægtige vildnis. Gårdene havde alle, sammen med det fjernere *Holbækgård*, andel i Djurslands storskove, men i dag er de forskellige parter i hovedsagen samlet under *Skaføgård (Fjeld Skov)* og *Løvenholm*. Højskov veksler med kratbevoksede heder og moser, åbne græsninger med tæt plantage, alt sammen af tvivlsom forstmæssig værdi, men det tilfører skovene en usædvanlig landskabelig kvalitet, som Løvenholm er med til at hæge om midt i en aktiv og fuldt moderne skovdrift.

MUNKEGODS	Blandt egnens herregårde bærer Løvenholm tydeligst karakter af særbrudsgård med sine marker hugget langt ind i skovdybet. En stormand er brudt op fra landsbyen <i>Gjesing</i> og har anlagt <i>Gjesingholm</i> , som Løvenholm oprindelig hed men det kan som andetsteds være munkene, der oprettede den egentlige herregård, for den nævnes først under johanniter-klostret i <i>Viborg</i> og solgtes 1460 til benediktinerne i <i>Essenbæk</i> . Nok så sandsynligt er det dog lensmanden på Kalø den senere rigsmarsk <i>Erik Banner</i> , der på Reformationstiden sikrede sig ejendommen, eller hans yngste søn <i>Anders Banner</i> , der har udflyttet gården.
PRETENTIØS TORSO	Det velbevarede voldstedsanlæg er af meget betydelige dimensioner, med brede grave bag svære dæmninger omkring en firesidet banke (65×75 m) og et ydre voldgravssystem ført uden om ladegårdsbygningerne. Som dette anlæg antyder prætentioner og formåen ud over det sædvanlige, synes hovedbygningen straks planlagt i det helt store format med fire fløje og runde hjørnetårne. Inden sin død 1583 havde Anders Banner imidlertid kun fået opført det østre hus, dateret ved årstallet 1576 indridset i en mursten nær nordgavlen, hvor fortandingen viser anlæggets planlagte fortsættelse. Opført i det ellers forældede middelalderlige forbandt rejser bygningen sig i to stokværk foruden skytte loft over kælder beklædt med kampestenskvadre. Øvre stokværk krager let frem over en fint detaljeret rundbuefrise, der også smykker det runde tårn ved fløjens nordøstre hjørne. På ydermuren, hvis nedre vinduer sidder i høje kurvehankbuede stik, har der været tre hemmelighedskarnapper og midt for gårdfacaden et trappetårn. Da det øvre halvstokværk forsvandt i 1700-tallet, blev også gavlene med deres store blindarkader i rader over hinanden gjort lavere og tagværket omstillede, så sideblindingerne nu overskæres.
HOLSTENSK FJERNSTYRING	Tilsyneladende oversteg det slægten Banners kræfter at fuldføre det storstilede byggeri. 1609 solgtes Gjesingholm til <i>Rantzau</i> 'erne og fik 1674 navnet <i>Løvenholm</i> efter løven i deres grevelige våben. Slægten tredoblede godset ved tilkøb af <i>Demstrup</i> , <i>Sødringholm</i> og <i>Herningsholm</i> . Den næste bygherre blev statholderen <i>Christian Rantzau</i> , der fra stamsædet Breitenburg i Holsten med stor dygtighed ledede sit jyske gods, som navnlig var helliget studeopdræt og for søgsvi mejeribrug baseret på fårehold, mens det egentlige agerbrug her som andetsteds synes at have givet et ret kummerligt udbytte. Skønt selve herresædet ret beset stod ubeboet, lod han 1642–43 tilbygge en søndre fløj, der fik et noget smallere, men ellers tilsvarende ydre som det ældre hus, og på det sydøstre hjørne opførtes et rundt tårn magen til det nordre. Endnu var tanken om at fuldføre det firefløjede anlæg tilsyneladende levende; herom vidner også den næsten halve million teglsten, der 1656 var oplagret på godset. Først efter Svenskekrigen blev Anders Banners intentioner endeligt skrinlagt.
BRODERNID	Rantzau'ernes tid på Løvenholm endte i tragedie. Efter forbitrede arvestridigheder med den yngre broder <i>Wilhelm Adolph</i> blev lensgreve <i>Christian Ditlev Rantzau</i> 1721 skudt under sneppejagt. Sagen blev aldrig fuldt opklaret, men grev Wilhelm blev domfældet for mordet, og både rigsgrevskabet Rantzau i Holsten og Løvenholm hjemfaldt til Kronen som herreløst gods.
1700-TALLETS NYINDRETNING	Efter grevskabet Løvenholms definitive opløsning blev hovedsædet 1756 overtaget af kancelliråd <i>Hans Fønss</i> . Som den første ejer siden slægten Banners dage tog han fast ophold på godset og lod følgelig herresædet underkaste en gennemgribende istandsættelse. Herunder ofredes sikkert de pyntelige rundbuegavle og tårnenes spir, ligesom han uden hensyn til gavlenes blindingspryd førte tagfladerne konsekvent igennem, og fra hans tid stammer også de imponerende kastanie- og lindealleer, der endnu omkranser voldgravene og giver parken og hele herresædet dets fornemme karakter. Navnlig er dog Løvenholms indre præ-

Løvenholm er et af de bedste eksempler på Djurslands meget enkle og smukke herregårdsarkitektur fra tiden omkring år 1600. Husenes massive klump virker ved deres facadeflader og vinduernes rader, mens gavlenes spartanske understyr skyldes senere forenklinger.

get af familien Fønss. Kancelliråden tog sig af østfløjen, hvor smukke tofyldingsdøre med jernlåsetøj vender ud til de lange stenlagte korridorer. En stukkeret ovnniche i det øvre stokværks nordre gavlsal er dateret 1768. Sønnen *Peter Severin Fønss* lod trappetårnet vige for et trappehus med to brede løb, der gav adgang til øvre stokværks herskabsbeboelse med dens lave brystpaneler, fløjddøre og stukkerede lofter og ovnnicher med store fajanceovne fra Sorte Hest-fabrikken i København. I forbindelse med ombygningen af sydfløjen reguleredes vinduesplaceringen, og den karakteristiske segmentfronton blev opsat over den murede pilasterportal. Endelig blev ladegården udflyttet nord for gravene.

REFORM-
SPEKULANT

Som vicelandsdommer i Nørrejylland og amtmand i Randers fik Peter Severin Fønss afgørende indflydelse på landboreformerne i Jylland, og han bidrog selv aktivt til at udvide selvejejordens ved de mægtige godsspekulationer, han foretog i samarbejde med *Ulrich Christian von Schmidten*. De gyldne terminer fik dog ende, men hans storsindede grandseigneur-natur evnede ikke omstillingen, og i 1811 måtte han sælge Løvenholm og året efter *Hevringholm*. Da det tilmed kom frem, at han havde forgrebet sig på betroede midler, blev han afskediget fra sine embeder. Ensom og forarmet døde han 1824 i *Feldballe præstegård*.

GODS-FOND

Da tekstilgrosserer, senere hofjægermester *Valdemar Uttental* i 1929 erhvervede Løvenholm på tvangsauktion, fik det omtumlede gods omsider roligere forhold. Som svigersøn til den sidste lensgreve på *Gammel Estrup* havde Uttental 1928 overtaget stamhusets hovedbygning samt det 1400 tdr. land store skovdistrikt, der blev lagt under Løvenholm. Senere erhvervedes *Eldrup* (800 tdr. land) fra *Stenalt* samt *Stadsborg* (525 tdr. land). Med et tilliggende på knap 6000 tdr. land, heraf 5200 skov, overgik ejendommen 1951 til *Løvenholm Fonden*, hvis formål er »at oprette og drive en kostskole af lignende karakter som Herlufsholm på Løvenholm gods«. Som en midlertidig foranstaltning etablerede fonden 1961 et kollegium i tilknytning til det ny gymnasium i *Grenå*, mens herregårdens nedre stokværk blev indrettet til lejrskole.

Mejlgård er som Løvenholm en typisk særbrudsgård, men ligger nordøstligere og nærmere kysten i det djurslandske skovstrøg og har sine marker tydeligt udhugget som radialer fra gården i midten. En orkan, der i 1557 rykkede træer op med rode eller knækkede dem som fyrstikker, forvandlede de Mejlgårdske skove til vilde hedestrækninger. Endnu er der dog så meget tilbage mellem vældige nåletræsplantninger, at der lever en gammel fast stamme af fritstående kronvildt i dem, og her blev landets sidste naturbestand af vildsvin skudt bort i begyndelsen af 1800-tallet. Som gården ser ud i dag, ejer den ikke større historisk autenticitet, ombygget i 1880-erne til en slotsagtig strunk, men stiv og kedelig, firkantet blok med kamgavle og glatte, hvide mure. I 1971 vakte ejeren opmærksomhed ved at tilbyde en kontant præmie for det bedste forslag til anvendelse af det store hus, og som et foreløbigt resultat rummer haven nu blomsterpark og permanent udstilling af fritidshuse, mens den gamle herskabsstald er omdannet til restaurant.

GODSSLUGER

Mejlgårds vækst til en af Djurslands største besiddelser skete på bekostning af nabogodserne *Fjellerup Østergård* og *Hedegård*, hvor den gamle adelsæt *Juul* residerede som *Tornekrands'* arving. Da *Niels Marquardsen Skjernov* på Mejlgård døde omkring 1560 som den sidste af sin slægt, tiltrådtes godset af hans fætter, landsdommer *Axel Juul*, der også som herremand lagde håndfast dygtighed for dagen. Han lod godset arrondere og flyttede hovedgården ca. 650 m mod nordøst til dens nuværende plads, hvor han byggede af nyt på et voldsted tildannet i bredden af en kunstig sø.

SØNDERBYGNING

Ved ombygningen 1888–91 digtede arkitekt *August H. Klein* frit videre på de stående mure. Over en kælderagtig underetage hæver borggården sig nu i to fulde stokværk, åben i nord og med indkørsel gennem sydfløjens tårnagtigt fremspringende portparti, hvor en sandstenstavle fra 1573 med *Axel Juul's* og hustruen *Kirsten Lunge's* våbenskjolde og brystbilleder overvåger trafikken. Omkring 1870 var opført et bredt ottekantet trappetårn i borggården; hertil føjede Klein et øvre stokværk anlægget rundt og kronede det med blindingsprydede kamgavle, og samtidig gav han vinduerne fladbuede spejl og fjernede i øvrigt alle oprindelige enkeltheder.

SKOVINDUSTRI

Med skove til mere end 1700 svins olden savnede Mejlgård i 1600-tallet næppe brændsel til den bekostelige drift af såvel saltkedler som glarhytter, men tilsyneladende var glasværket, hvis eneste spor nu er stednavnet *Hytten*, kun i drift en kort tid efter privilegierne 1650. Også landbruget kunne have sine vanskeligheder på de tørre og sandede jorder; *Hedegård* blev nedlagt som hovedgård og *Skærbæk* opgivet 1711, men *Axel Juul's* efterkommere fastholdt alligevel Mejlgård til 1663. Derefter skiftede ejerne uafladeligt – talte blandt andet 1769–83 »den gale« generalauditør *Christian Kallager*, der var almindelig kendt for sit ekscentriske væsen og døde 1813 som notorisk sindsforvirret – indtil gården 1823 for skatterestancer blev overtaget af statskassen.

SLÆGTSGÅRD

Virkelig ro om gården kom der først, da baron *Christian Fr. Th. A. Juel-Brockdorff* 1868 erhvervede Mejlgård og lod ejendommen modernisere. Bevaret står østfløjens rummelige spisesal, indrettet 1873, med sit svære bjælkeloft, store grønne fajanceovne og kunstige gyldenlæderstapet som et imponant og såre tidstypisk interiør. Fra Valdemars Slot på Tåsinge medførte baronen admiral *Niels Juels* svære skibskiste og en række gamle portrætter. Efter ham faldt ejendommen i arv til hans fjernere slægtninge på det fynske Hverringe og tilhører i dag, med et tilliggende på knap 3600 tdr. land, heraf 2500 skov, hofjægermester *Niels Juel*.

Møllerup
Feldballe sogn,
s Sønder herred

Møllerup gemmer sig nord for *Mols Bjerge*, selv dejligt indfattet af kuplede, skovklædte bakke drag. Folkeviserne knytter *Marsk Stig's* navn til stedet, bekræftet af arkæologien, for ved istandsættelse af Møllerup omkring 1920 fandtes bygningsrester fra 1200-tallets midte. Den middelalderlige borggård har bestået af tre fritliggende huse opført af munkesten på sokkel af kampesten. Såvel anlæggets dimensioner som voldstedets velovervejede placering i det sumpede terræn vidner om et virkeligt stormands sæde, der efter kongemordet i Finderup 1286 meget vel kan have været marskens tilflugtssted, før han trak sig ud på øen *Hjelm* med sin fredløse fribytterarmé. Efter ham valgte de jyske *Hvide'r* efterhånden det nærliggende *Bjørnsholm* som domicil, men betegnende for Møllerup blev i hvert fald, at det længere end noget andet af Djurslands gamle storgodser – *Gammel Estrup* og *Rosenholm* lige undtaget – nedarvedes inden for adelige storslægter som *Flemming*, *Gyldenstjerne* og *Trolle*, indtil gehejme-statsminister *Frederik Christian Rosenkrantz* 1796 stillede ejendommen til auktion.

LANGTRUKKEN
BYGGEPERIODE

Møllerups nuværende hovedbygning opførtes 1681 af *Knud Gyldenstjerne* som et langt og smalt bindingsværkshus i to stokværk, oprindelig fritliggende, men udvidet med sidefløje i vest og øst. Sidstnævnte fløj opførtes 1743 af kammerherre *Knud Trolle*, der 1751 lod hovedfløjen skalmure med de smalle gule flensborgersten, ligesom vestfløjen blev det 1868 under greve *Frederik Ahlefeldt-Laurvig*. Sin endelige skikkelse skylder Møllerup en restaurering, skibsreder *V. Müller* iværksatte 1918 ved arkitekt *A. Høeg-Hansen*, og som skibsreder *Poul Carl* bragte til afslutning 1921. Beboelsen blev ændret, hovedfløjens portgenemkørsel lukket og herover anbragt en tagrytter formet som et lille rundtempel.

LADEGÅRDEN

På det højere terræn nord for herresædet og dets sirlige haveanlæg bemærkes den gulkalkede bindingsværksladegård, der i hovedsagen opførtes af *Knud Gyl-*

Med sit vidstrakte kompleks af vældige udlænger har Møllerup endnu præg af stormands sæde. Eneste synlige minde om Marsk Stigs Mylnthorp er vist ellers kun de munkesten, en af hovedhusets kaminer er gjort af. Stadig væk giver dog denne mægtige, mørke skikkelse fra middelalderens historie og folkeviser en særlig aura om den gamle Djurslandgård.

»RYTTERGODS«

Nørlund
*Ravnkilde sogn,
Års herred*

SANDSTENSPRYD

Nørlund var den første af utallige herregårde, der kom til at bære den myndige og stridbare Ellen Marsvins våben. Her fødtes datteren Kirsten Munk, der nok skulle blive moder til en lang række kongebørn, men aldrig fik dronningnavn. Selv da Christian IV havde returneret hende til Jylland, blev han ved at have økonomiske kvaler med hende. Ulig moderen var hun en dårlig godsejer og optrådte tilmed som bondeplager.

denstiernes enke *Elisabeth Rosenkrantz* efter en mordbrand 1709. Stærkt fornyede er dog de længer, der flankerer den imponerende kørelade på bakken længst i syd.

1967 overdrog fru *Kiss Carl Møllerup* til sit barnebarn, godsejer *Flemming Lüttichau*, da hun flyttede sit landskendte stutteri til Sjælland, og staldene benyttes nu til rideskole og rytterpension. Tilliggendet er 700 tdr. land, heraf 200 skov.

I den sydvestlige udkant af *Rold Skov* ligger de gamle særbrudsgårde *Nørlund* og *Torstedlund* forenet i et næsten tohundredårigt ejerfællesskab, der blev den naturlige afslutning på ældgamle skeltrætter i de vidtstrakte skovdrag. Den dystre beliggenhed giver resonans for Nørlunds 1400-tals ry for – som et tingsvidne formulerede det – at være »byggt til røverskjul og ej til herresæde«. Dette evige røverbol, som *Valdemar Atterdag* havde stormet og nedrevet, hørte igen til de borge, som datteren, *Margrete I*, havde et ublidt øje til og lod sløjfe sammen med *Lykke*-slægtens borg *Egholm* ved Skørping. Af den sidste står nu kun voldstedet tilbage, mens Nørlund atter rejste sig. Under indflydelse fra franske arkitekturbøger, der ivrigt studeredes af tidens byggelystne adelsmænd, stod det 1597 færdigbygget som et af Midtjyllands prægtigste herresæder, i hele sit anlæg en forløber for Christian IV's Frederiksborg og stadig statelig at skue, om end det arkitektonisk forfinede udstyr kun sparsomt træder frem af de stående mure.

Indtil 1600-tallet afløste de to slægter *Munk* med henholdsvis vinranken og *Lange*'rnes tre roser i våbenet hinanden på Nørlund. 1581 indledte statholderen i Norge *Ludvig Munk (Lange)* de omfattende byggearbejder i *Sønderup Å*-engen, hvor en naturlig holm blev udvidet ved pilotering med svære bøgestammer. Nord for byggepladsen brændtes teglstenene i en ovn, hvis rester blev fremdraget i 1972. Selve anlægget er trelænget med midterfløjen i syd, opført over en sokkel af huggen kamp og bestående af to stokværk over hvælvede kældre. Midt for gårdsiden knejser et højt, ottekantet trappetårn. Det nordlige parti af borggården har været lukket med en, nu forsvunden, spærremur med en portbygning i midteraksen. I stedet for almindelige hjørnetårne har sydfløjen efter fransk mønster pavillonagtige udbygninger af stor bredde og tyngde i begge ender; de har oprindelig båret spir ligesom trappetårnet. Porttårnets sandstensportal bar årstallet 1593 foruden bygherrens og hustruen *Ellen Marsvin's* våbener, men først gårdsidens bygningstavle fra 1597 bevidner afslutningen på de langvarige byggearbejder. Det fremgår, at byggeriet indledtes med hovedfløjen i syd, der har gennemløbende buefrise mellem stokværkerne. Undervejs ændredes planerne i mere pragtfuld retning, repræsenteret ved et sandstengalleri, hvis smukt udførte joniske arkader foran hovedfløjens gårdfacade etablerede forbindelse mellem det runde trappetårn og sidefløjenes øvre stokværk. Tårnet, hvis omsatte portal er dateret 1589, blev 1855 fornyet i ottekantet skikkelse, og af selve galleriet er kun fattige spor i murværket. Inden døre er der imod betydelige dele af sandstensudsmykningen i behold. Således har sidefløjenes gavlsale i begge stokværker bevaret deres grathvælv, båret af svære kannelerede sandstenssøjler med høje postamenter smykket af englehoveder. Også hovedfløjens nu opdelt gavlrum har haft hvælv, og i det østre sidder endnu volutformede konsoller i væggen. To imponerende løvehovedsmykkede kaminindfatninger, den ene i riddersalen (dateret 1590) i midterfløjens øvre stokværk, den anden i vestfløjens stueetage (dateret 1591), kan – sammen med en rigt udskåret egetræsudsør i forhallen – stadig give et begreb om den gedigne luksus, hvormed gården var udstyret. Endelig er kaminfragmenter fra 1593 og 1598 bevaret i den stensamling, der er indrettet i hovedbygningens kælder.

KONGELIG
»STALBRODER«

Det hedder sig, at da jomfru *Ellen Marsvin* kom til stedet, var der kun en ruuin og en bundløs sø. Hun kastede sin handske på vandet og kundgjorde for sin bejler, *Ludvig Munk*, at hun ville bæere ham med sit ja, såfremt han kunne genopføre Nørlund – hvor handsken lå. Det kunne *Ludvig Munk*, og han fik den fordringsfulde adelsfrøken. Deres datter var *Kirsten Munk*, »ægte stalbroder« til *Christian IV* og ved ham moder til *Leonora Christine Ulfeldt*.

CONRADSMINDE

Allerede 1616 var Nørlund blevet solgt inden for familien, og 1655 kunne *Kirsten Munks* fætter *Verner Parsberg* opsætte østfløjens smukke portal med pilastre formet som havfruer. Kort efter raseredes bygningerne imidlertid af de polske hjælpetropper, som bl.a. løb af med kobbretaget. 1737 gled ejendommen slægtten af hænde og blev 1779 indlemmet i kammerherre *Iver Rosenkrantz-Levetzau's* stamhus *Store Restrup*. Efter dettes opløsning 1811 solgtes Nørlund og *Torstedlund* 1830 til krigsråd *Rasmus Conradsen*, der 1835 ved *Sortemose* foruden tegl- og kalkværk oprettede glasværket *Conradsminde*. Dets levetid blev kun en snes år, og produkterne herfra er i dag stærkt efterspurgt af samlere, men stifteren selv døde som fallent ganske få år efter oprettelsen.

GODS-STIFTELSE

Omkring Første Verdenskrigs udbrud blev den store besiddelse ombragt af spekulationen. Gårdens 600 tdr. land blev udstykket, og i 1919 sløjfedes den firelængede avlsgård fra *Ludvig Munks* tid, men i elvte time erhvervedes Nørlund med *Torstedlund* af et konsortium, hvorfra grosserer *G. A. Horneman* blev ene-ejer og ved sin død 1939 efterlod ejendommene til den selvejende institution *Stiftelsen Nørlund*. 1920 gennemførtes ret omfattende istandsættelsesarbejder på hovedbygningen, men den påtænkte retablering af forsvundne bygningsled blev aldrig udført. Tilliggendet udgør nu 3250 tdr. land, heraf 2600 skov.

Overgård
Udbyneder sogn,
Gjerlev herred

Lige så overraskende herregården dukker op mellem småskove i det vældige strandengslandskab syd for *Mariager Fjord's* munding, lige så pludseligt træder *Overgård* frem af historien som midtpunkt for et stordriftens nysamlede gods-kompleks. Sagnene ved meget at berette om bygherren, den rige og berejste adelsmand *Jørgen Lykke*, der slog sig ned her efter mange-årig tjeneste ved *Frans I's* hof og i det hjemlige lagde en levemåde for dagen, som hans landsmænd måtte tage for udslag af overmod og ødselhed. Det huskes endnu, at han i det fremmede gav sig til kende med ordspillet: »*Lykke* hedder jeg, og *lykke* har jeg«, og hvordan han som den første blandt hjemlige standsfæller lod servere på sølvfade og indrettede salen på *Overgård* med forgyldt gulv. Der har så vist også skullet både format og målbevidst viljestyrke til at kunne etablere gods af sumpede enge og spredt bøndergods, tilhandlet fra *Kronen*, omegnens herremænd og det nære *Mariager Kloster*, men det turde tillige være udtryk for, at han, selv lensmand på klostret, havde lært at udnytte givne omstændigheder til egen fordel med ikke mindre nidkærhed end den, hvormed han i sin diplomatiske sendefærd havde tjent landets tarv i tidens internationale magtspil.

PRAGTHELHED

Det første mageskifte med *Kronen* 1545 gav *Jørgen Lykke* grundlaget for det byggeri, der endnu står bevaret i hovedtrækkene, landskabeligt som arkitektonisk bemærkelsesværdigt med sin symmetriske helhed af ladegård, staldgård og herskabshus. Hovedbygningen synes at være det første herresæde af civilt præg i landet, mere slot end borg og uden påviselige spor af voldgrave. Den svære munkestensmur i vendisk forbandt rejser sig over en lavere krydshvælvet underetage i ét højloftet stokværk og et øvre halvstokværk, der muligvis har haft en vægtergang. Underetagen har bevaret sine oprindelige brede vinduer i ejendommelige dobbeltbuespejl omsluttet af en høj kølbueprofil. Derimod reguleredes og øgedes hovedstokværkets vinduer ved en ombygning 1672, da det øvre halv-

stokværk blev sløjftet og det indre sat i stand af generalløjtnant *Frederik von Arenstorff*, der havde erhvervet sin første hustru *Christenze Lykkes* barndoms-hjem. Til den over 60 m lange hovedfløj slutter sig nu korte sidefløje, begge stærkt reducerede rester af de oprindelige bygninger, hvoraf den østre, gårdens ældste hus, var 40 m lang, mens den nuværende vestfløj, der først synes tilbygget 1730, har strakt sig 17 m længere mod syd. Ved samme lejlighed fik det svære, runde trappetårn skævt for gårdfacadens midte sine to øverste stokværk, sandstensporten og det prægtige lanternespir. Fløjenes afkortning kan være sket i forbindelse med frastykningen af den siden bortsolgte avlsgård *Charlottendal* 1804–05.

I det indre blev Overgård fuldstændig fornyet 1730 af etatsråd *Frederik von Arenstorff*, hvis ekstravagance og store godskøb undergravede slægtens økonomi. Fra hans tid står det højloftede øvre stokværks beboelse med brede énfyldingsdøre i forkrøppede gerigter, lave brystpaneler og stukkerede lofter og kaminpladser. I det forhøjede tårn etablerede en vindeltrappe med kraftfuldt dokkelgelænder adgang til øvre stokværks brede, fliselagte korridor, hvis rigt stukkerede loft med mytologiske malerier og ejerparrets våbener sammen med det nyindrettede portrætgalleri af gårdens ejere betoner et rum af sjælden karat. Lidt senere, i 1700-tallets midte, indrettede hofsnedkermester *Mathias Ortman* den lille bibliotekssal med parketgulv, finerede døre og guldlakerede lukkede bogskabe på svære bukkeben. Bogsamlingen, der har numre helt tilbage til de »kostelige« Lykke's tid, blev i 1880'erne katalogiseret af *Gustav Wied*, der som huslærer på Overgård oplevede det herregårdsliv i forfald, han nærgående har portrætteret i romanen »Slægten«.

Fra 1700-tallets midte stammer også parkens alleer og hække samt enkelte fornyelser inden døre, mens den nuværende spisesal i 1800-tallets begyndelse fik sine smukke og velbevarede farvetrykte tapeter med indiske scenerier, fremstillet hos I. Dufour i Paris.

Overgårds hovedbygning havde oprindeligt et øvre halvstokværk med vægtergang, og sidefløjene var længere og i syd lukket af mur og porttårn. Til gengæld er nordfløjens trappetårn ind mod gårdspladsen skudt i vejret med et par stokværk plus det kobberklædte spir.

Efter syv generationers arvegang – siden 1661 – var Arenstorff'ernes tid til ende 1910. Den ny ejer, hofjægermester *Adolf Frederik Holten Castenschiold* lod de forsømte bygninger restaurere ved arkitekt *Mogens Clemmensen*, der valgte at genopføre gavlene og rense det hvidtede murværk samt gengive taget dets røde tegl. Nok så markante er de forandringer, der er sket siden godsejer *Flemming Juncker's* erhvervelse af Overgård 1938. Forvandlingen af godsdriften til en moderne og højt mekaniseret, intensiv landbrugsproduktion er blevet eksempel-dannende. Også landindvindingsarbejder i Kattegat 1962–65, der på det nærmeste har fordoblet tilliggendet til 4300 tdr. land, heraf 700 skov, har vakt international opmærksomhed.

Palstrup
Højbjerg sogn,
Lysgård herred

Palstrup lige vest for *Tange Sø* ligger i en egn, hvor snarere end at skabe velstand sandjorden fortærede formuer, og mange gamle adelsgårde er forsvundne eller stærkt udparcellerede. Spores der velstand, er den gerne bragt udefra og strømmede i al fald fra andre kilder end gårdenes landbrug. Af herregårdene rundt *Tange Sø* klarede Palstrup – og *Ormstrup* ovre på øst-siden – sig endda uden ly af grevskabet Frijsenborgs majoratsret. Palstrup kan ellers nok med sin aksefaste grundplan og anlæggets hele harmoni synes en enkelt mands eller dog slægtsstabilitetens værk, men er tværtimod resultatet af tre århundreders virksomhed under hyppigt skiftende ejere, blot er den i usædvanlig rendyrket grad formet af den lokale jyske byg-mestertradition, som den florerede hinsides tiders og moders skiften og på Palstrup fik sin diskrete og noble accent ved arkitekt *Hack Kampmann's* afpudsning i 1919.

1700-TALS
MONUMENT PÅ
GAMMEL GRUND

Når Palstrups relativt enkle bygninger træder så imponerende frem, er det takket være beliggenheden på et meget stort dobbeltvoldsted, i dag eneste levn af rigsråd *Oluf Parsberg's* herregårdsanlæg fra 1600-tallet. Borgholmen ligger udspærret i østsiden af ladegårdsvoldstedet, men helt omgivet af dette, så der i øst opstår en smal vold mellem dobbelte grave, mens der i nord og syd bliver plads til have. Tilkørselen må oprindeligt have været fra syd, idet den grundmurede hovedbygning, »af to Etager med Taarn og Spiir«, var opført norden på borgholmen efter gårdens brand 1631, men *Oluf Parsberg* har åbenbart besluttet anlæggets udvidelse med tilkørsel gennem ladegården i vest, for her løfter fire sandstensløver bygherrens og hans hustru *Karen Kruse's* våbenskjolde samt årstallet 1656 over kvaderstensbroens hvidtede brystning.

1697 rykkede den rige Viborg-apoteker *Daniel Friedenreich* ind på Palstrup, og hans søn, major *Janus Friedenreich*, der blev adlet, lod bygningerne forny både i ladegården og på borggården, hvor det ældre hus blev udvidet med grundmurede fløje i øst og vest. Bevaret er nu kun fløjen i øst, et langt og ganske smalt hus af sjælden fornem og enkel holdning, opført af mørktbrændte, næsten violette teglsten i to stokværk uden kælder og opdelt i ni lige brede fag, hvoraf det midterste betones ved en smal frontispice, der skyder sig op i valmtaget. Over den senere fornyede sandstensportal ses bygherrens og hans hustru *Anne Margrethe de Linde's* våbenskjolde og årstallet 1736, og sydgavlen bærer parrets monogrammer i kalksten med årstallet 1740. Byggearbejdet blev forestået af den fra Sachsen indvandrede murermeister *J. G. Hödrich* i Viborg.

Ladegården er opført 1784 af ritmester *Carl Christian Irminger*, der lukkede anlægget i vest og i nord og syd placerede to rummelige længer med brede, halvt afvalmede gavle og rundbuede porte. Efter en brand i 1946 genrejstes den søndre længe med højere tagrejsning og trætrempel.

HARMONISK
FORNYELSE

Grosserer *Christian Johannes Kampmann*, der overtog Palstrup 1918, lod broderen, kgl. bygningsinspektør *Hack Kampmann* indrette en helt ny beboelse i

den gamle hovedbygning og samtidig med sikker hånd indpasse to lange fritliggende sidefløje i anlægget. I de senere år er boligforholdene på ny gennemgribende ændret ved arkitekt *Christian Hage*. Med et tilliggende på 800 tdr. land, heraf godt halvdelen skov, tilhører Palstrup nu fru *Birthe Schaumburg* og major *Gerhard H. Schaumburg*.

Randrup
*Skibsted sogn,
Hellum herred*

Den langsgående trafik gennem Himmerland søgte forhen i en østlig bue om *Rold Skov*-komplekset og nærmere *Lille Vildmose*, hvor bakkelandet åbner sig mod stenalderkystens vældige engstrækninger. På række og geled ligger herregårdene ved disse indbringende græsgange, og alle har de århundreder på bagen, men ingen – vel i det ganske land overhovedet – bærer så håndgribeligt mærke af tidernes skiften som Randrup lige vest for *Skibsted*. Ingen bygherre har forsøgt at sammensveje gårdens forskelligartede bygningsled, alligevel indgår de i et vellykket samspil og tegner et helt mageløst djærvt og charmerende arkitekturbillede omkring borggårdens toppede brosten og imponerende lindetræ, med sine 20 m i højden og 4 m stammeomkreds Himmerlands største.

DE MANGE HUSE

Ved år 1500 var landsbyen *Randrup* delt mellem *Vor Frue Kloster* i *Ålborg* og slægten *Bjørn* på det nærliggende *Kongstedlund*, men efter Reformationen lykkedes det *Bjørn*-arvingen *Jens Tygesen (Seefeld)* at få samlet landsbyen og oprettet en herregård heraf. Omkring 1550 opførte hans søn *Enevold Seefeld* som hovedbygning en lang, smal bindingsværks længe (ca. 7×26 m), der rejser sig i ét stokværk på svær tøndehvælvet kælder og med sine mønstermurede tavl og uhyre fint profilerede knægte i gavl og langsider knytter sig nært til samtidige borgerhuse i *Ålborg*. Herregårdspræg gav alene det runde, grundmurede tårn, der lidt senere blev rejst midt for gårdfacaden, men i modsætning til andre herregårde savner det trappe og synes kun til pynt.

I 1750'erne lod major *Hans Georg von Deden* Randrups gårdfacade forny i grundmur bag de ca. 1720 tilbyggede, smalle karnapper, hvis svungne og spidst

Randrups huse står usædvanlig uforandrede og afspejler i deres sammenstykning en byggetid, der spænder over tre århundreder.

opløbende sandstendækkede gavlkamme flankerer det runde tårn med malerisk effekt. Omkring 1840 byggede hofjægermester *Marcus Pauli Hvass* den nuværende boligfløj, det såkaldte italienske hus, et trefløjet anlæg i to hvidpudsede stokværk under lavt valmtag, der helt skjuler Enevold Seefelds gamle hus og i syd med sine Thorvaldsen-relieffer præsenterer en herskabelig facade mod den dybe, parkagtige have.

ANGT SLÆGTSEJE

Hvass'ernes slægtseje 1794–1913 afløstes af Hjorth-familiens, og Randrup tilhører nu med 400 tdr. land godsejer *N. L. Hjorth*.

Rosenholm Hornslet sogn, Øster Lisbjerg herred

Rosenholm har navn efter *Rosenkrantz*'erne, der har ejet gården i mere end fire hundrede år og med den og *Skaføgård* rejste de to, der regnes for skønnest blandt Djurslands herregårde. Rosenholm blev slægtens stambolig, sognekirken i *Hornslet* et *Rosenkrantz*'ernes mausoleum. I 1930'erne gik godsbesiddelsen i opløsning, skove og avlsgård solgtes, men ved Frederiksborg-museets indsats blev portrætsamlingen og de mest værdifulde inventarstykker sikret for stedet, så Rosenholm i dag, hvor slot og park tilhører lensbaron *Holger Rosenkrantz*, kan beses som et yderst interessant stykke slægts- og kulturhistorie.

FDLANSK OPLÆG

Straks efter at have tilmageskiftet sig den lille bispegård *Holm* 1559 påbegyndte *Jørgen Rosenkrantz* sammen med hustruen *Dorthe Lange* sit herresæde »med Schou og schønne Graver omkring«, dvs. efter formidable opstemningsarbejder fordelt over tre holme i en sø, hvor hovedbygningen lå i nord med murene umiddelbart af vandspejlet, staldgården vest herfor og ladegården i syd. Mens disse fornyedes i 1860 og staldgården sløjfedes i 1890'erne på nær det lille lysthus *Pirkentavl*, er selve herregården i behold som et af 1500-tallets mest markante og gådefulde arkitekturværker, lige mærkeligt ved sit arkade- og pavillonmotiv, der her træffes første gang i dansk arkitektur som udtryk for 1500-tallets italienske og franske impulser, som ved selve anlæggets hele civile fremtræden og grundplanens ejendommelige trapezform. Dette træk står som noget ganske isoleret og forklares sikkert kun ved vidtgående ændringer af de oprindelige byggeplaner, der mærkede herresædets hele karakter.

HOVEDHUSET

Hovedfløjen i øst, en tid gårdens eneste bygning, er et ret smalt hus (35×9 m) i to stokværk over kælderens, hvis murværk står uden egentligt fundament direkte på den piloterede grund. Ikke ulig det fynske Hesselagergård løfter de brede gesimsprydede gavle sig stejlt og frit, ført op i en lav fronton over en cirkulær blinding. Østfacaden flankeres af lave, runde tårne, der på det nærmeste frigør sig fra bygningen, mens der midt på facaden har været en rund karnap. Gennemløbende gesimsbånd, oprindelig af sandsten, nu i cement, spænder sig om bygningen og danner en bred frise mellem etagerens store kurvehanksbuede vinduer, som på gårdfacaden har været udformet som en dobbelt og vist oprindelig åben arkade i fast komposition på hver side af midten og foroven smykkedes af murede pilastre med basis og kapitæl af sandsten. Korridoren bag den høje stues arkade dækkes af fint formede nethvælv, men derudover er de oprindelige adgangsforhold noget uklare. Efter arkadernes tilmuring og antagelig samtidig med kapellets indretning og overhvælvingen af kælderetagens søndre gavlsal omkring 1604 opførtes et trappetårn i gårdens sydøstre hjørne, men det blev atter fjernet ved 1700-tallets restaurering.

FÆRDIGGØRELSEN

Borggårdens fortsatte udbygning skulle i høj grad forskertse virkningen af dette helt civile, italiensk prægede arkadehus. Noget skævt herfor opførtes i vest portfløjen som en lav længe på kampestenssokkel med talrige genanvendte kirkekvadre, ét stokværk over kælderens og udspændt mellem de uforholdsmæssigt store hjørnepavilloner, der er så præcist placeret langt ude på flanken, at de

samtidig indrammer hovedfløjen, hvis gavlundformning de i øvrigt nøje efterligner. Omstridt af herkomst er portalindskriften »Perfectum (fuldført) 1567«, der næppe kan datere bygningen, hvorpå den sidder.

Pavillonerne synes endda skabt til at løfte sig friere og endnu mere dominerende og er den symmetriske orden til trods af ganske forskellig karakter. Men den nordre har tre lave etager til økonomiformål med bagers, bryggers og snævre glugagtige vinduesåbninger, rummer sydpavillonen et stort og velbelys opholdsrum i hvert stokværk, fornedet den såkaldte *Vinterstue* med gyldenlæder fra 1600-tallets anden halvdel og et dokumentskab skåret af *Michel van Groeningen*. Herfra er adgang til det lille hvælvede brevkammer i en vistnok senere tilbygget karnap på den oprindelig frie østgavl.

Sidste led i anlæggets omdannelse efter fransk forlæg blev de lave forbindelsesbygninger, der fra pavillonerne førtes skråt ind på hovedfløjen og stærkt indsnævrede dennes gårdfacade. De er næppe helt samtidige og i hvert fald forskelligt udformede; den smallere nordre bærer således mellem den høje kælder og stokværket en gesimsfrise med mønstermuring lig det 1580–82 opførte *Skaftøgård*. Sydfløjen savner dette træk, men må dog være bygget, inden der lærde *Holger Rosenkrantz* 1604 indrettede kapel og trappetårn i hjørnet, hvor fløjen støder til hovedhuset. En stor sandstenskamin med *Rosenkrantz-Langvåbenerne* i sydfløjens rummelige sal bærer årstallet 1575, men dette kan næppe tages for opførelsestidspunktet.

PIRKENTAVL

Løsrevet fra sin sammenhæng med staldgården rejser den lille pavillon *Pirken tavl* sit høje pyramidetag foran hovedbygningen. Lysthuset, der skal have navn efter et i datiden yndet billard-agtigt spil, måler seks meter i kvadrat og har to stokværker, hvor kaminer antyder mere vedvarende opholdsmuligheder. Under tagen er udvendigt beklædt med kridtstenskvadre, mens det højere øvre stok

Rosenholm, Rosenkrantz'ernes hovedsæde gennem århundreder, er i al sin ejendommelighed Djurslands vel nok smukkeste og mest karakteristiske udslag af den store herregårds-byggeperiode, der falder sammen med Frederik II's og Christian IV's regeringstid. Det lille hus der ligger underlig umotiveret frit i baggrunden t.v., er lysthuset *Pirkentavl*, oprindelig sammenbygget med den staldgård, som lå vest for borggården med samme midterakse.

Erik Rosenkrantz var som faderen, den lærde Holger, fængslet af naturvidenskaberne, men dog ingen stuelærd herre uden sans for livets mere praktiske sider, såsom de medgiftsrige koner tre, han ses med på epitafiet (t.h.) i Hornslet kirke. Dertil skæppede hans krudtmølle, især under Svenskekrigene, gennem mageskifter af krongodspant svært i Rosenholms jordtilliggende, og traditionen vil, at han syslede med guldmageri. På gården ses da også i sten (t.v.) den salamander, tidens alkymi-værker svor ikke kunne brænde, men tværtimod slukke ild. Nok så bekræftende synes dog et højt aparte laboratorie-udstyr, fisket op af voldgravens mudder 1960/61.

UMMENES RIGDOM

værk, hvortil en udvendig trappe giver adgang, står blankt i tegl, men med elegante rundbuede blindarkader udført i kridtsten med fint huggede composita-kapitæler og frontondækkede vinduesindfatninger. Både i dimensioner og enkeltheder viser pilastrene overensstemmelse med Jørgen Rosenkrantz' østre hus, hvis oprindelige arkitektoniske finesse Pirkentavl alene giver en forestilling om. Sit nuværende indre udstyr fik Rosenholm hovedsagelig under gehejmeråd *Ivar Rosenkrantz*, da han i 1740 havde trukket sig tilbage til slægtsgodset og lod hovedbygningen istandsætte fra kælder til loft. Overalt opsattes lave bryst- og lysningspaneler, fløjddøre i gerigter af markante former og stuklofter, der til dels smykkedes med rocaille-ornamentik. Også de smukke flamske gobeliner og det forgyldte møblement i den søndre gavlsal er sammen med utallige andre kostbarheder anskaffet som led i moderniseringen, hvis fornemme ydre ramme blev et haveanlæg med hække og alleer, hvormed hovedbygningen knyttedes sammen med den omliggende *Dyrehave*.

SÆSONBOLIG

En sidste, ret så hårdhændet istandsættelse fandt sted på Rosenholm omkring 1860, hvorunder to dominerende trapper opførtes i gårdspladsens hjørner og en række dekorative enkeltheder fornyedes i cement. I en sidste glansperiode tilhørte Rosenholm nationalbankdirektør, lensbaron *Hans Rosenkrantz*, der på trods af lensaflysningens beskæring til sin død 1936 hævdede stedets og slægtens store og kostbare traditioner. Herresædet har ikke siden kunne opretholdes i sin gamle stil og står nu størsteparten af året ubeboet hen.

Rugård Rosmus sogn, Djurs Sønder herred

I årene omkring 1580, da *Frederik II* rensede hele jyske landskaber for privatgodser og udlagde dem som jagtdomæner, *vildtbaner*, fik blandt de fordrevne herremænd *Hans Axelsen Arenfeldt* til gengæld for sin hovedgård ved Kolding tilskødet det krongods på Djurslands østkyst, som siden 1183 og indtil Reformationen havde tilhørt *cistercienser*-munkene i Øm Kloster. Med deres godsdrift og vældige avlsgård, den såkaldte *grangie*, havde brødrene ført ploven helt ud i de tætte kystskove, men under senmiddelalderens krise var denne storgård faldet fra hinanden i fæstegårde. Nu drejede udviklingens hjul tilbage, og *Rove (Rude)* by måtte vige for hovedgården *Rugård* og det herresæde, Hans Arenfeldt rejste i 1580'erne på et voldsted indgravet i skrænten højt over den skovkransede *Nørresø*.

ARRET HUS

Spørøst er tiderne ikke gået hen over Rugård. Gavlenes høje, rundbuede sandstensafdækninger er forsvundet sammen med vestsidens kviste og østsidens trappetårn ved den tilmurede portgennemfart, mod ladegården er voldgraven talt fyldt op, og af de to sidefløje fra 1700-årene er kun den nordre bevaret. Endnu smykkes dog gavltrekanterne af krydsende murbånd om cirkulære blindinger, og selve det røde teglstenshovedhus er bevaret med sine to stokværk over hvælvet, kvaderbeklædt kælder og det lave øvre halvstokværk med to rader snævre, skydeskårslignende glugger. Som på *Visborggård* er den mægtig vestfacade vindningsfuldt udspændt mellem to svære ottokantede hjørnetårn her med vinduerne i kurvehanksbuede spejl ordnet i tre faste grupper.

HEKSEJÆGER

I det søndre tårn – i det værelse, som kaldes Hamborg – skal den forgældede *Jørgen Arenfeldt* have skjult sig, når hans kreditorer bankede på. Det var den samme herre, der søgte at mane eftertiden til respekt ved det gravkor, han indrettede for sin familie i *Fuglslev kirke*, i øvrigt senere ændret og dets høje, arkitekturnalede panelværk ført til Koldinghus, men i dag huskes han nok så meget som landets sidste fanatiske og mest bestialske heksejæger. Selv i datiden atmosfære af overtro og heksefrygt vakte hans fremfærd en sådan afsky, at det foranledigede en i al fald nødtørftig retslig sikring mod heksejagten vilkårlig hed. Han døde selv totalt ruineret 1717, og sønnen *Axel Arenfeldt* måtte tyve år senere overlade slægtsgården til sine kreditorer.

DRIFTSSANERING

1743 erhvervedes Rugård af gehejmeråd *Jacob Benzou*, der underkastede herresædet en større modernisering og sanerede driftsforholdene, bl.a. ved at udlægge de sandede jorder til kartoffeldyrkning. Også hans efterfølgere i 1800-tallet tog sig energisk af landbruget, først *Hans Peter Ingerslev*, der fik det dyrkede areal fordoblet og ellers rensat for sten, efter 1857 kammerherre *Ferdinand Mourier-Petersen*, der var Hedeselskabets formand fra dets stiftelse 1866 til sin død 1898. I hans tid opførtes den store stråtaktede lade ud til vejen, og i 1965 er yderligere opført ny staldbygninger af hans sønnesøn, kammerherre *Christian Mourier-Petersen*, der i dag ejer gården sammen med sine fire døtre. Tilliggen det udgør 1750 tdr. land, heraf 750 skov.

Skaføgård

*Hvilsager sogn,
Sønderhald herred*

Selv arving efter de godsrige *Hvide*'r på *Bjørnholm* kunne rigshofmester *Erik Ottosen Rosenkrantz* ved sin død 1503 efterlade seks hovedgårde og over otte hundrede fæstegårde. Heraf tilfaldt de to gårde i *Skaby* med skov til 400 svins olden og »Skabysjø Enmercke« hans afdøde yngste søn *Holgers* børn, men først oldesønnen *Jørgen Rosenkrantz* skabte en hovedgård af stedet og rejste midt i det lille enemærke, som Skafø (»Skovø«) udgjorde, det herresæde, der ligesom hans *Rosenholm* mindre betager ved sine dimensioner end ved sit fremmedartede tilsnit. I korte notitser meddele bygherren, hvorledes han efter årelang høftjeneste hos kurfyrst *Moritz* af Sachsen 1551 »siden (blev) udi riget og satte da først bo på min gård Skaby«. Snart efter vendte han sig dog mod *Rosenholm* med dets fede enge og større godspotentiel fremfor det mere karrige og af krongods indsnævrede *Skaføgård*, men »1577 holdt jeg selv avl på Skaby igen efter lang rejse og umag«, og som opdyrkningens mærke rejste han om Skaføs hovmark en stengærde, som med trekvart miles længde skabte mundheldet, at »Skaføgårds hovdige og helvedes pine er lige lange«.

FRANSKE FORMER

I det lavere terræn øst for den hidtidige gård ved *Skafø Sø* fik *Jørgen Rosenkrantz* 1580 »lagt grunden på det store hus op i gården« og ved en kanal til *Brodbacken* opstemmet en sø rundt om slotsholmen. 1581 stod huset »færdige til vindeverne«, og i 1582 synes byggeriet afsluttet. Helt civil af præg rejser det trefløjede borggård sig i ét højloftet stokværk over delvis hvælvede kældre, hvi

Skafø er opført af samme Jørgen Rosenkrantz og Dorte Lange, som byggede nabogården Rosenholm og lod den pryde med deres våbenskjolde. Mest karakteristisk for Skafø er borggårdens portbygning, der alene virker som en diminutiv herregård.

høje, rå kampestenssyld vandspejlet oprindelig må have skjult indtil munden af de smalle »hemmeligheds«-karnapper. Den gennemgående hovedfløj i syd har sikkert haft svungne gavle, ligesom de korte sidefløje har det. Mellem dem etablerede et dobbelt, forneden åbent galleri forbindelse uden om hovedfløjens gennemgående sale. Dette element blev i 1811 brutalt sløjft sammen med to hjørnekarnapper, hvori trapperne var placeret. Det nuværende fremspringende indgangsparti hidrører ligesom sydsidens »hemmeligheder« fra *L. A. Winstrup's* restaurering 1856–57, mens arkaderne først kom til 1918. I sin oprindelige udformning har dette træk sammen med beletagens ejendommelige store og fast ordnede, rundbuede vinduesspejl tydeligere end på andre samtidige gårde afspejlet impulser fra fransk slotsbygningskunst. Et specielt element er ikke mindst de talrige gennemløbende gesimsbånd af formsten, der under vinduerne ligefrem danner en frise med mønstermuring, mens de foroven markerer styrterumsloftet under det stejle, kraftigt opskalkede saddeltag.

Efter 1700- og 1800-tallets omdannelse rummer beboelsen af oprindeligt udstyr nu kun *Michel van Groningen's* vældige skab med rigt udskårne bibelske scener i arkitektonisk indfatning. Overdådigt har det virket mod de hvidtede mure på sin faste plads i gavlvæggen af fruerstuen, der optog hovedfløjens vestre ende ligesom riddersalen, *Grønstuen*, den østre. Sidefløjen i vest rummede sengekamrene, og i østfløjen indrettede bygherrens enke *Dorthe Lange* 1604 »en skøn liden Huuskirke«. Foruden gentagne ændringer af rumdelingen foretoges en lukning i nord af borggården med en høj spærremur, ved tværmure forbundet med hovedbygningen og endnu i behold, hvor den indgår i forpagterboligen fra 1758. Adgangen til hele det mærkeligt sidevendte anlæg sker gennem den fritliggende portbygning i vest, der med sine »hemmeligheder« og firkantede hjørnetårne under kuplede blyhætter mod graven og sit runde trappetårn mod gården står som et lille herresæde for sig. »Frøkenkamrene« i bygningens øvre stokværk indrettedes omkring 1750 med stuklofter og tidssvarende træværk med dekorativ udmaling.

Skønt hovedbygningen åbner sig mod nord, krævede terrænforholdene, at avlsbygningerne forblev i vest, så tilkørslen er ført fra siden ind gennem det tre-længede anlæg og over dets bredé, nu til dels udviskede grave. »1579 blev korn-

HERREHUS OG
HERSKABSPORT

LADEGÅRDEN

laden og koladen (stalden) dér bygt af grund« og formet som et imponerend vinkelanlæg med længer i vest og syd. Disse er endnu i behold, om end mur værket blev stærkt fornyet 1760–61, da der desuden anlagdes staldbygninger bindingsværk nord for den gamle ladegård. Selve portlængen blev 1871 helt om muret med svejfede gavlkviste til alle fire sider.

ESTRUP'ERNES
FAMILIEGODS

Allerede bygherrens sønnesøn, rigsråd *Gunde Rosenkrantz*, så sig 1647 »forår saget til, hans gode navn og kredit at salvere og konservere, hans fædrenegård udi Jylland at afhænde«. 1710–97 sad landmandsslægten *Behr* på Skaføgård, og efter arvingen *Jørgen Mørch Secher's* død 1852 blev godset erhvervet af den unge – senere konseilspræsident – *Jacob Brønnum Scavenius Estrup*, der som målbevidst landmand gjorde et rentabelt brug af de skarpe og sandede jorde: og ved sammenkøb og tilplantning af 1800 tdr. land øde skovjord nord for *Pindstrup Mose* skabte den vidstrakte *Fjeld Skov*. Efter Estrups død 1913 ha Skaføgård været nedarvet i slægten. Hans sønnesøn, kammerherre *Niels Rudolphi Estrup* overdrog 1967 Skaføgård og ejendommen *Fjeld*, i alt 3950 tdr. land hvoraf 2800 skov, til sine tre sønner. Heraf har professor, dr. oecon. *Hector Estrup* 1972 overtaget selve Skaføgård med ejendommen *Højholt*, mens skoven er overgået til en aktieselskabsdannelse.

Sostrup

*Gjerrild sogn,
Djurs Nørre herred*

Aldrig helt færdigbygget virker Sostrup ikke desmindre respektindgydende majestæisk med sin sytten meter høje, blanke teglmur knejsende som østligt fløjmærke i det herregårdsrige Djursland'ske skovbælte. Også her kendes det, at gården er skabt ved særbrud i datidens kystskove, og det er tydeligt, at Sostrup var en besiddelse af dimensioner, da *Jacob Seefeld* 1500-tallets slutning tog fat på sit byggeprojekt. På det tidspunkt var skaberkraften dog svækket, og herresædet forblev en torso, men gav dog rigeligt husrum til de ejere og slægter, efter hvem godset tre gange skiftede navn: Seefeld'ernes Sostrup blev til det grevelige *Scheel*, i 1800-tallet blev det omdøbt til *Benzon*, indtil ejendommen i 1944 genoptog sit gamle navn men da og også senere ribbet for ydre og indre herligheder og hovedbygningen siden 1960 indrettet som herregårdspension.

»HØJT SPIL«

Sostrup er muligvis af kongelig oprindelse, hvis det ellers er identisk med den *Svottorp*, som *Valdemar III* pantsatte i 1327. Dette kan muligvis forklare, at gården kendes som et gammelt adeligt enemærke, da den 1586 blev tilskødet rigsråd *Jacob Seefeld* på *Visborggård*. Ikke mindst ved ægteskaberne med *Sophie Rosenkrantz* og *Sophie Bille* nåede han at hæve sin egen slægt til højadelig position, men hans ambitiøse byggerier tærede hårdt på slægtens ressourcer. På Sostrup fortsatte hans enke *Sophie Bille* byggeriet, som han lige akkurat havde fået sat i gang inden sin død 1599, men 1606 standsede hun arbejdet, og 1612 måtte sønnen *Hans Seefeld* gå fra gården efter at have indlånt sig på nogle letsindige »forløfter« (kautioner). Næsten glemt er mundheldet »at følges ad som Sostrup og *Skærvad*«, men det holder liv i det sagn, at junker *Hans* spillede om gårdene med officerskammeraten *Jørgen Skeel* på *Ulstrup* og efter at have tabt den ene gård mente, de lige så godt kunne følges ad.

AVANCERET TORSO

Endnu står faderens Sostrup med sidefløjene interimistisk lukket med bindingsværk og med gabende fortandinger, på halvvejen til det firefløjede anlæg, hvis grundsten nu dølges under slotsholmens grønsvær. Den vældige hovedbygning, hvis kampestenssyld tidligere var skjult af voldgravens vande, er som et særsyn blandt samtidige adelsæder bygget i én støbning med hvælvet kælder og hele tre højloftede stokværk. Vinduernes faste akser og kurvehanksbuede spejl bryder alene sydfacadens vældige murflade sammen med *Jørgen Skeels* sandstensportal med krigere i klassisk og orientalsk antræk og en inskription til afløsning for den

oprindelige byggetavle. Dog beretter en tavle mellem hermepilastre over det høje porthvælv til gårdsiden, at »Aar 1599 Hafver min salig Hosbund Iacob Seefeld til Visborg ladit begynde at bygge paa disse Huse og hafver jeg Sofia Bilde til Sovstrup ladit dennom forferdige og dene Stien opsette Aar 1606«. To ottekantede trappetårne i gårdspladsens hjørner etablerer med deres brede vindeltrapper forbindelse mellem stokværkerne, mens sidefløjenes smalle hemmelighedskarnapper har været beboelsen til bekvemmelighed og facaden til pryde med deres pyntelige gesims- og frontonkronede afdækninger, som hovedhuset for længst har mistet.

Af sjælden fin virkning er ladegårdsbygningerne, vistnok fra 1670'erne, der omslutter gårdsrummet syd for borggården, men er anlagt skævt for dets akse. Bygningerne er nu under indretning til kursuscenter.

BLÆNDVÆRK

Jørgen Skeels vidtstrakte godsbesiddelser, hvortil han ved ægteskab fjøede *Gammel Estrup*, blev siden sikret for slægten ved majoratsbånd. Af Sostrup med *Stensmark*, *Skærvad* og *Ørbækgård* oprettede *Christen Skeel* (II) 1725 grevskabet *Scheel*, hvis »residens« overstaldmesteren, lensgreve *Jørgen Scheel* (III) planlagde ombygget ved bygmester *Nicolaus Hinrich Rieman*. Det var dog først sønnesønnen *Jørgen Scheel* (IV), der fra studenterdagene i Göttingen havde vænnet sig til en ekstravagant livsførelse, som lod hofdekoratør *Johan Herman Cabott* omskabe alt bag Sostrups mure til et strålende spejlbillede af tidens moder. Fra Rom, Paris og London blev et udsøgt udstyr forskaffet og store samlinger anlagt, men bag den blændende facade og grevens tilsyneladende ubekymrede livsførelse skjulte sig en stadig mere fortvivlet kamp mod kreditorerne. Allerede 1807 tilstodes grevskabets ophævelse, men gælden viste sig bundløs, og *Jørgen Scheel* måtte otte år senere sættes under formynderskab og realisere alle løse værdier, mens statskassen overtog grevskabets rester. Ved den endelige opgørelse af boet savnedes dækning for fordringer på næsten 2 mill. rdl.

FORSTGODS OG KLOSTERPENSION

Stadig en meget betydelig godsbesiddelse erhvervedes Sostrup 1829 af ritmester *Jacob Benzon*, der oprettede stamhuset *Benzon* samme år. Ejendommen nedrivedes i hans efterslægt indtil 1943, men allerede ved lensafløsningen 1924 var den gået sin totale opløsning i møde. *A/S Sostrup Gods* tilhører i dag med 2650 tdr. land, heraf 2000 skov, *Århus Emballagefabrik*, 1125 tdr. land plantage ejes af *Kjeld Malthe Bruun*, mens slot og park i 1960 blev købt af *Skt. Bernhards Stiftelse* og indrettet til nonnekloster (cistercienserne) og klosterpension.

Spøttrup Rødding sogn, Rødding herred

Trukket tilbage fra *Limfjorden's* åbne kyst, men synlig viden om i sin lukkede og trodsende karakter er den gamle, monumentale bispefæstning nok det nærmeste, et dansk bygningsværk kommer billedet af en middelalderlig ridderborg. Bag dobbelte grave og et vældigt voldanlæg, der når tagskæggets højde, rejser de arrede mure sig direkte af vandspejlet og kroner deres sluttede form med højt rejste gavle og trappetårnets prunkløse spir, det hele præget af en tid, hvor forsvarsmæssige hensyn gik forud for alle arkitektoniske finesser. Anlægget er dog næppe ældre end 1400-tallets slutning og må snarere dateres til årene op imod Reformationen, men senere ændringer har været af så nøgternt præg, at det martialske bygværk efter restaureringen kan opleves som et troværdigt og respektindgydende minde fra den tid, Viborg-bisperne fra Spøttrup overvågede deres Salling'ske provins. Det var ellers på høje tid, det offentlige 1937–41 skred til afstivning og udbedring af de aldrende mure, for gennem 1800-tallet havde anlægget fået lov at skøtte sig selv; 1895 betegnedes det som »et af de mest himmelskrigende udråbstegn om den uret, vort land gør imod sig selv ved at lade et mindesmærke over svunden storhed som dette forfalde og vantrives«.

FÆSTNINGSLASKE

Det fast sluttede og næsten kvadratiske anlæg består nu af tre fløje, i vest lukket af en spærremur, hvis vægtergang i tagskæggets højde forbinder det frem springende porttårn med sidefløjene. Ældst er sydfløjen, der lige straks har stået som et isoleret bygningsværk af anseelige dimensioner (ca. $32\frac{1}{2} \times 9\frac{1}{2}$ m), opført i tre fulde stokværk med indtil 1,75 meter svære mure, men anlægget var fra starten planlagt firefløjet, og der var afsat fortandinger til den videre udbygning. I regelen tilskrives denne *Jørgen Friis*, Viborgs sidste katolske biskop, der af reformationens røre trængtes tilbage til sit velbefæstede *Hald* og nok forinden har fundet anledning til at udbygge og sikre Spøttrup. I al fald kan de størstiledede befæstningsværker næppe dateres stort tidligere, og det synes at bekræfte udbygningen, at birketinget 1523 flyttes fra *Krejbjerg* til bispeborgeri vestfor. Ret længe kan sydfløjen heller ikke have stået alene, før østre og nordre hus blev tilbygget i samme dimensioner, men med en anden stokværksdeling. Opført på noget højere terræn havde østfløjen ud over den hvælvede underetage og det øvre skytte loft kun ét højloftet hovedstokværk, omfattende en sal på 16×7 m, vel bispens rådssal og i sin nuværende skikkelse en rekonstruktion med de meget store vinduer, der mod gården indrammes af høje dobbelte blindinger

Stolt og streng i sin hårde klump, omgivet af volde og dobbelte vandgrave, slutter Viborgsbispens 500-årige borg sig tæt om borggården med dens hjørnetårne, et af de fineste eksempler på en nordisk middelalderborg. Ikke desto mindre måtte den i 1930'erne reddes fra så skandaløs en misligholdelse, at Achton Friis fandt den gamle herreborg forvandlet til »en rotterede og en mødding så afskrækkende, at man gysede ved at betragte den«. En hjælp ved restaureringen var forskellige tegninger – deriblandt dette vest-øst snit foroven på siden – fra 1810, da befæstningssystemet omkring det kvadratiske bygningsanlæg endnu i alt væsentligt var bevaret. De gjorde det muligt at genrejse voldene mod syd og vest og rekonstruere den tøndehvælvede port, der gennem vestvolden gav adgang til vindebroen.

På hver fløj sørgede tre smalle »hemmeligheds«karnapper for bekvemmeligheden. Boligkulturelt har Spøttrup hørt til tidens mest fremskredne anlæg; både håndværksmæssigt og arkitektonisk er de senere fløje udført mere skødesløst, måske af simpel tidnød. Til sidst har bygherren opgivet den planlagte vestfløj og alene opført porttårnet og den høje spærremur, hvor borgens forsvar koncentreredes i skydeskår og vægtergang. Alle foranstaltninger til trods holdt Spøttrup ikke stand under Grevens Fejde, hvor *Skipper Clement* skal have skudt borgen i brand. Ganske vist stod det nederste stokværk i blindt murværk mod gravene, men mellemetagens høje vinduesåbninger svækkede borgens modstandsevne, og selv de vældige volde synes af tvivlsom værdi, da de med deres udstrækning har stillet urimelige krav til forsvarernes antal.

FORFALDS-
FORHALELSER

Efter uårene gennemførtes en omfattende istandsættelse, hvor vinduerne blev tilmuret på nær smalle glugger, mens den sønderskudte vestre del af nordfløjen blev erstattet med en spærremur. En mere dybtgående modernisering af boligforholdene synes dog først gennemført, efter at Spøttrup 1579 var overdraget en af Frederik II's yndlinge, den mecklenburske adelsmand *Henrik Below*. Han lod skytelloftet sløjfe og indrettede sydfløjen med store vinduer i kurvehanksbuede spejl og to overhvælvede stokværk, det nederste kælderagtigt med piller, det mellemste med en sal fra gavl til gavl under flade grathvælv, mens øverste stokværk fik gavlsale forbundet ved en korridor. Til erstatning for antagelig åbne trætrapper op til hvert hus opførtes to trappeårne i borggårdens østhjørner, et svært firkantet ved sydfløjen og et slankere rundt i det nordre hjørne. I 1700-tallets første del lod *Axel Rosenkrantz* den allerede forfaldne borggård istandsætte, og 1762 tog sønnen, højesteretsjustitiarius *Mogens Rosenkrantz* fat på en sidste ombygning, hvor vinduerne endnu en gang blev udvidet og sydfløjens øvre stokværk fik sine smukke trefyldingsdøre, hvis svære, forkrøppede gerigter til dels har bevaret deres oprindelige marmorering og dørene primitive prospekter af gård og egn.

REDNINGSAKTION

Spøttrups ejere gennem 1800-tallet havde glimrende tag på gårdens studeopræt, men savnede ethvert begreb om stedets historiske værdier. Efter 1855 lod *Niels Breinholt* således volden sløjfe og gravene kaste til, og nordfløjen blev indrettet til brændevinsbrænderi, men overhovedet var bygningerne overladt til et forfald, som i *Christian Toft's* ejertid efter 1903 nærmede sig det skandaløse. Ladegårdens brand 1937 bragte ejendommen i offentligt eje, og efter en restaurering (ved *Mogens Clemmensen* og *Arne Nystrøm*), der har været heftigt debatteret, men hvis principper ikke kan underkendes, kunne borggården tages i brug som museum.

Stenalt
Ørsted sogn,
Rougsø herred

Stenalt anslår en egen tone mellem Djurslands herregårde og kan vel egentlig forekomme temmelig fremmedartet i de flade og tågede kystenge øst for *Randers Fjord*. Det er da også en rejsemindernes drøm om Italien, der har sat sit præg på det lille gule herresæde og gjort det til et ganske personligt udtryk for det sene 1700-tals internationalisme i dansk bygningskunst. Hjemvendt fra en rejse i Syden lod greve *Preben Brahe Schack* resolut sløjfe Stenalts skumle og forsømte 1500-tals borggård og entrerede 1799 med Horsens-bygmesteren *Anders Kruuse* om at skabe et herrehus baseret på italienske motiver. Resultatet lader ingen tvivl om, at bygherren selv har dirigeret foretagendet, hvad dog ikke tilslører hans arkitekts manglende fortrolighed med de fjerne forbilleder.

LANDVILLA

Stærk kubisk følt med det næsten helt flade zinkdækkede valmtag og kraftige, udladende gesimser over to højloftede stokværk og sokkelagtig refend-fuget kælder frigør husets blok sig fornemt fra omgivelserne som et landsted af stor

ynde med facadernes smalle pilastre og slanke skydevinduer i samspil med velvoksne trægrupper. Haven, Stenalts pryde, skal være anlagt med vækster og af gartnere, greven lod forskrive fra Italien. Husets femfags midterrisalit er mod syd kun svagt markeret og har dobbeltsidig fritrappel, men træder mod haven kraftigere frem med skrå facer for at give plads for den traditionelle havesal. Trappehuset til højre for hallen fører i tre løb op til det nu ændrede øvre stokværk, hvis øgede loftshøjde ligesom gesimsen skyldes bygherrens personlige indgreb i de oprindelige byggeplaner.

BORGERLIGE EJERE

Stadige ejerskifter efter *Schack*'ernes afgang 1810 afløstes 1847–1934 af *Bruun*'ernes slægtseje. Siden 1956 tilhører Stenalt godsejer *Axel Bie-Nielsen*, der har sat bygningerne grundigt i stand og ved landvinding øget tilliggendet til 1560 tdr. land, heraf 400 skov.

Store Restrup *Sønderholm sogn,* *Hornum herred*

Ifølge et gammelt tingsvidne skal Store Restrup mellem *Nibe* og *Ålborg* have tilhørt *Gyldenstjerne*'erne »fra arilds tid«. Slægtens mytiske stamfader *Erik Langben* skal være højsat på hedensk vis ved den nordenfjords Ågård, mens sønnen *Erik Eriksen* vides stedt i kristenjord ved sognekirken *Sønderholm* ved Store Restrup. *Gyldenstjerne*'erne bevarede stedet til 1600-tallets midte, men også efterfølgerne forstod at røgte deres herremandskald, så Store Restrup endnu i 1800-tallets begyndelse regnedes for Himmerlands største godsbesiddelse. Med udstykningsbølgen blev imidlertid den sidste kvadratmeter bortsolgt allerede omkring Første Verdenskrig, og på herresædet indrettedes en husmandsskole, senere højskole.

GREVE PR. (BYGGERI OG) HONNØR

Efter *Gyldenstjerne*'erne etableredes et nyt fast besiddelsesforhold 1685 ved generaløjtnant *Hans Frederik von Levetzow*. Hans søn, generaløjtnant *Christian Frederik von Levetzow* gjorde Store Restrup til hovedsæde i sin godsbesiddelse, der 1756 blev båndlagt som stamhus, men næsten nåede et grevskabs 2500 tdr. hartkorn i størrelse. Stamherrens grevelige rang var dog nok en belønning, fordi han havde påtaget sig det bekostelige fadderskab til et af de fire *Amalienborg*-palæer, hvormed *Oldenborg*'erne fejrede trehundredårigt regeringsjubilæum. Hans jyske herresæde fra 1723 har, skønt kastet hid og did siden stamhusets ophævelse 1811, bevaret sin yndefulde beliggenhed på et firesidet voldsted ud til en lille skovkranset å. Det brede trelængede anlæg står på høj kvadersokkel i ét højloftet stokværk over kælderen, med smal gennemgående frontispice over den oprindelige portgennemkørsel og afvalmede tagflader over kraftige gesimser, der står okkergule mod de hvidtede mure. Öland-sten med generalens monogram og byggeåret kroner den senere lukkede portgennemfart, hvorfra korridorer langs midterfløjens gårdside giver adgang til salonerne. De velproportionerede rum har bevaret deres oprindelige træværk med lave brystpaneler og store tofyldingsdøre i kraftige, forkrøppede gerigter samt enkelte stukkerede lofter og ovnicher. 1782 indrettedes i sydfløjen en fuldt paneleret riddersal, der endnu er i nogenlunde behold, hvorimod kapellet gik tabt ved nordfløjens brand 1972. I hovedfløjens søndre gavlsal er bevaret smukke engelske tapeter fra ca. 1820.

Støvringgård *Støvring sogn,* *Støvring herred*

Lige syd for færgestedet *Mellerup* kantes *Randers-fjordens* inddæmninger af et yppigt skovbælte tronende højt på stenalderskrænten, og midt heri skyder *Støvringgård* sin røde murblok frem som en bastion over fjordens vande. Selv spejlende sig i gravene, der ligger tæt om den firefløjede hovedbygning, har det usædvanlig maleriske herresæde bevaret en egen styrke og stemning. De skæve, forbyggede mure slutter tæt og lunt om det snævre gårdsrum, der uden markeret hovedindgang med sine mange ens døre nærmest virker torveagtigt intimt, mens der fra den yndefulde park neden for voldstedet er fri og herlig udsigt over fjorden.

På Støvringgård stumper både vest- og nordfløj, så der lades en indkørsel fri mellem dem.

**BRØDRENE'S
BYGVÆRK**

Ved ægteskab kom Støvringgård til den mægtige *Niels Bugge* og tilhørte siden hans efterslægt af ætterne *Thott*, *Kruppen* og *Bjørn*, indtil den ved 1500-tallets midte tilfaldt den gren af *Kaas'*erne, som førte sparreren i våbenet. *Niels Kaas* og hans broder, rigsråd *Mogens Kaas*, der blev eneejer 1614 og virkede stærkt for godssamlingen, byggede videre på den ældre borggård. Bevaret heraf er den brede og statelige sydfløj, der rejser sig på svære kvadre yderligt på voldstedet og – noget gammeldags – smykker gavlene med dobbeltbueblindinger af senmiddelalderlig type. Huset, dateret ved årstallet 1622, har mod syd et stærkt fremspringende korschus, der ikke er i forbandt hermed. Den korte vestfløj med pyntelig klokketårnskarlap, der lader indkørselen fri, er næppe meget yngre. Gårdens bindingsværkslade, der havde en sandstenstavle med *Mogens Kaas'* og hustruens navne og våbener samt årstallet 1623, nedbrændte 1921.

JOMFRUKLOSTER

I 1700-tallets begyndelse ejedes Støvringgård af overkrigsassessor *Jens Harboe* og hans hustru *Christiane Fuiren*, der havde arvet gården fra sin fader, friherre *Didrik Fuiren*. Da hun ingen børn havde, oprettede hun 1735 på sin gård et kloster for ugifte døtre af mænd i de fem første rangklasser; siden da har Støvringgård huset 12 damer og en priorinde. Stiftelsens første direktør, gehejmeråd *Jacob Benzou* lod 1745–47 bygmester *Nicolaus Hinrich Riemann* erstatte de ældre bygninger i nord og øst med de nuværende huse. Heraf rummer østfløjen en stor, oprindelig med gyldenlæder betrukket spisesal med fløjdøre i kraftfulde geriger og det øvre stovværk en kirkesal, indviet 1760, med svulstigt udstyr af *Mogens Christian Thrane*. Århus stiftsøvrighed danner i dag klostrets direktion, og priorinde er fru *Gudrun Castenschiold*. Tilliggendet udgør knapt 1100 tdr. land, heraf godt halvdelen skov.

**Tjele
Tjele sogn,
Sønderlyng herred**

I modsætning til så mangen gammel herregård, der ligger lavt på en holm i en sø eller klynger sig til kanten af en fugtig ådal, rejser Tjele sig frit og åbenlyst på det høje sletteland midtvejs mellem Hobro og Viborg. På Valdemarernes tid lå her en landsby, hvis lod det blev, at en af gårdene voksede de andre over hovedet og endte med at opluge dem alle sammen.

Kun gadekæret og den middelalderlige sognekirke blev tilbage midt i herregårdsområdet. Som denne landsbyhovedgård er vokset gradvis frem til egnens største besiddelse, blev på borggården hus føjet til hus uden formildende overgange. Ret en eventyrlig, romantisk ramme danner dette bygværk om fortumlede menneskeskæbner, der har sat sig uvisnelige spor i dansk digtning.

»DEN SKOTSKE
KVINDE«

Ved ægteskab kom Tjele i 1400-tallet til slægten *Løvenbalk*, der regnede sit udspring fra Christoffer II og førte den kongelige løve i våbenet. Efter *Mogens Lauridsen Løvenbalk's* død 1536 ville slægten ikke anerkende lovformeligheden af hans ægteskab med den skotske adelsdame *Genete Cragengelt*, så Tjele tilfaldt svogeren *Erik Skram (Fasti)*, hvor meget end hendes søn *Knud Mogensen* tog kampen op for moderens ære og sin fædrene gård. Hun er den første mærkelige kvindeskæbne, der er knyttet til den gamle gård, og sagens domsakter – der fastslog, at hr. Mogens ikke havde behandlet *Genete Cragengelt* »anderledes end som en slegfred kvinde« og ikke som sig bør en retmæssig hustru – er det historiske grundlag for *H. F. Ewald's* vidtløftige roman »Den skotske Kvinde på Tjele«.

SØNDERHUSET

Tjeles ældste bygning, »Sønderhuset«, der næppe er meget yngre end år 1500, antyder med sine 10×17 m, at *Løvenbalk'erne* var folk af beskedne fordringer. Den er rejst i to lave stokværk over en meget dybtliggende kælder og med 1,2 m svære mure af marksten, der udvendigt er beklædt med munkesten. Fra gårdspladsen har en stige ført op til det øvre stokværk, der rummede to beboelsesrum med kaminer og kalkmalet dekoration i rude- og rhombemønster, adskilt af en korridor ud til en senere forsvundet hemmelighedskarnap i syd. Derimod tjente underetagen med sine skydeskårsagtige glugger ligesom den tøndehvævede kælder kun oplagsformål.

Under *Clement-fejden* blev *Løvenbalk'ernes* hus stukket i brand, men de svære mure holdt, og efter fejden blev huset sat i stand igen: vægtergangen øverst

Tjele er som storgods rigsråden og lensmanden, en tid også landsdommer i Viborg Jørgen Skrams værk. Den vinkelbygning, han lod sig bygge til standsmæssig og tidssvarende bolig, tjener stadig som hovedhus. Den hvævede port i nordfløjen vender ud mod ladegården.

fjernedes, der blev sat større vinduer i, og der opførtes et trappetårn mod gården og tårnkarnap mod syd. Fra samme tid hidrører sikkert den første udvidelse af borggården i øst med en 17 fag lang og to stokværk høj bindingsværksbygning i karakteristisk højstolpekonstruktion, senere for størstedelen omsat i grundmur bortset fra østfacadens søndre del og en knægtbygget gavl bevaret bag den grundmurede 1600-tals sydforlængelse.

SKRAM'ERNES KORSHUS

Rigsråd *Jørgen Skram (Fasti)* grundlagde Tjele som virkeligt storgods og rejste som ydre magtsymbol i 1580'erne en ny hovedbygning i nordsiden af gården, formet som et vinkelanlæg med hvælvet kælder og to stokværk samt øvre halvstokværk (styrterumsloft) med buefrisegesims. Til den gennemløbende østfløj, der markerer byggeriets første fase, føjedes et senere nedrevet trappetårn mod gården og midt for havefacaden et tårnagtigt korshus med gavlen forneamt smykket af krydsende murbånd, der som på *Katholm* har haft svungne fiale-prydede af-dækninger. Først herefter opførtes den noget enklere nordfløj, hvis buefrise er rykket ned til stokværksdelingen, men tilsvarende er den udstyret med en tårnagtig udbygning ved vestgavlen, hvor porten er ført igennem under høje grathvælv. 1585 opsatte bygherren og fru *Hilleborg Daa* den smukke sandstenstavle med den temmelig gængse forvisning, at »Wi bygge her Hvse og store Feste / endoc wi erre kun fremede Gieste / Gvd vnde vos her saa at bygge oc boo/ at wi kunde naa den evige Ro«.

KØDETS LYSER

Slægten måtte sande, at den på Tjele kun var »fremede Gieste«, for allerede 1635 købte *Erik Grubbe* gården. Som lensmand på Århusgård vandt han sig tilnavnet »den onde«, og ved sit forargelige samliv med en bondepige gav han sine to moderløse døtre et slet eksempel. Begge udfoldede de en ubændig trang til erotik og eventyr. Den yngste, *Marie* (egentlig *Maren*) nåede lykkehulets top som kongesønnen *Ulrik Frederik Gyldenløve's* »barnebrud« og styrtede i afgrunden som en brutal og fordrunken færgekarls enke. Denne triste skæbne, som hun selv efter *Holberg's* udsagn fandt sig tilfreds ved, har fængslet digter-

Hverken oprørske bønder eller århundreders vanrøgt har kunnet få bugt med Løvenbalk'ernes lille tætte stenhus. Tung og skummel i sin middelalderrejsning kaster det sin slagskygge over Tjele-historiens mange dystre kvindeskæbner og deres litterære »gengangeri«.

ne. *Steen Steensen Blicher* har i »En Landsbydegns Dagbog« intuitivt opfattet det viltre, forsømte pigebarn, der kunne forføre den naive bondestudent, mens *H. C. Andersen* i »Hønsegrethe« føler med et menneske, hvis livsbane forløb stik modsat hans egen. Endelig har *I. P. Jacobsen* i omhyggeligt rekonstruerede interiører anbragt en adelsdame, der helt synes fostret af hans digterfantasi.

Erik Grubbes svigersøn, den forgældede heksejæger *Jørgen Arenfeldt* til *Rugård*, måtte snart sælge gård og gods til ritmester *Gert Didrik von Levetzow*, hvis leben efter sigende ikke har givet de Grubbe-døtre noget efter i frimodighed, selv om det nok er en skrøne, når den ugifte junker tilskrives formelige orgier i selve den pragtsarkofag, som billedhuggeren *Johan Frederik Ehbisch* havde udført på godsherrens bestilling. Tre år efter hans død 1737 blev sarkofagen og et lige så pompøst epitafium opstillet i *Tjele kirke*.

HEDEDYRKERE

Efter generalmajor *Christian Ditlev Lüttichau's* erhvervelse af *Tjele* 1737, har gården været nedarvet i slægten, og det 1759 oprettede stamhus ophævedes først 1930 som et af landets sidste. Lüttichau'erne, der gennem otte generationer skiftevis er døbt *Christian Ditlev* og *Hans Helmuth*, har alle vist sig som dygtige landmænd, men det er især hedebeplantningen, der i det sidste hundrede år har præget *Tjele* og placeret tre ejergenerationer efter hinanden i Hedeselskabets formandsstol. Med sine 5000 tdr. land, hvoraf 3000 er skov og plantage, tilhører *Tjele* nu godsejer *Hans Helmuth Lüttichau*. På et 900 tdr. land stort areal er en omfattende forsøgsvirksomhed iværksat af *Shell Farm A/S*.

GAMMELT OG NYT

Antagelig kort efter 1800 blev herskabsbeboelsen i *Jørgen Skrams* vinkelhus underkastet en gennemgribende modernisering, der bibragte den et spinkelt, men vel udført træværk, skurede gulvplanker og glatte stuklofter. Nedforskallingen af de oprindelige bjælkelofter har givet rummene en næsten borgerlig intim karakter, som understreges af den samtidige møblering. Fra 1600-tallet har de flade grathvælv i det mellemste stokværk i østfløjens korshus bevaret en virtuos stukudsmykning med bibelske scener i højt relief, indrammet af dyrefremstillinger og planteornamentik med drueklaser, og i øvre stokværks billard-salon ses et gammelt bjælkeloft med original bemaling.

Trudsholm Kastbjerg sogn, Gjerlev herred

I dalstrøget vest for *Havndal* ved *Mariager Fjord* lå oprindelig *Krumpen*-slægtens hovedgård *Skøttrup*, mens navnet *Trudsholm* var knyttet til den borg lidt nordligere, hvoraf er bevaret et voldsted med dobbelte grave. Da rigsmarsk *Otte Krumpen* i 1500-tallet overførte navnet til fædrenegården, skabte han et endnu aneligere anlæg ved opkastede jordværker i en vældig femkant, hvis næsten fire tønder land endnu omslutter både hovedbygning, ladegård og have. De stående bygninger er alle af yngre dato, men skønt opført til forskellig tid og af uens materiale fremstår de i malerisk helhed som et overbevisende gammeldags herregårdsbillede.

LANGT SLÆGTSEJE

Fra *Otte Krumpen's* gård, antagelig af bindingsværk, stammer måske et enkelt kælderrum med indtil 1,7 m svære mure, under nordre sidefløj. Den nuværende grundmurede hovedbygning, dateret ved rigsråd *Niels Krag's* våbentavle fra 1651, er blevet til ved etapevis udskiftning af ældre bindingsværk; den er rejst på to skifter kvadre og med sin rødkalkede to-stokværks facade brudt af irregulært placerede vinduer i kurvehanksbuede spejl og snæver portgennemførsel i den søndre del. Efter 1726 moderniseredes huset af *Krag'ernes* arving, landsdommer *Peder Marsvin*, der lod et trappetårn i gården afløse af det imponerende trappehus med svært dølgeælender. De solide bjælkelofter, der hvilede på flotte løvehovedskonsoller, lod han nedforskalle og stukkere, korridorer blev ført igennem rummene, og træværket fornyedes med brede fyldingsdøre i stærkt forkrøppede gerigter. Fra hans tid stammer sikkert også bindingsværks ladegården

og de statelige lindealleer. Under Peder Marsvins ejerskab rejstes desuden borgårdens nordre fløj i to lave stokværk af bindingsværk, mens sydfløjen først kom til 1796 under ritmester *Tycho von Arenstorff*. Da denne solgte i 1804, blev brudt en slægtskontinuitet, der rakte tilbage til 1300-tallet.

OPRYDNING

Trudsholm blev 1964 erhvervet af direktør *Poul Erik la Cour*, Pindstrup Mosebrug, der har foranstaltet et større restaureringsarbejde. Gårdens tilliggende udgør knap 800 tdr. land, heraf 340 skov.

Tårupgård

*Tårup sogn,
Fjends herred*

Det Salling'ske *Kås* var siden 1300-tallets begyndelse stamsæde for ætten *Kaas* (Sparre-Kaas), men det var på Tårupgård ved *Hjarbæk Fjord*, slægtens bekendteste skikkelse byggede og residerede. Som kongens kansler ledede *Niels Kaas* den formynderregering, der efter Frederik II's død 1588 styrede landet for den umyndige *Christian IV*, men allerede 1594 måtte den humane og kyndige statsmand lægge sig på dødslejet. Det er gået over i historien (og det nationale genremaleri), hvordan han hidkaldte den unge konge og overlod ham nøglerne til hvælvingerne, hvor kronregalierne opbevarede, med ordene: »Bærer kronen med pris og ære, regerer spiret (sceptret) med visdom og nåde, fører sværdet med retfærdighed og magt og holder æblet fast med råd og forsigtighed!«

GL. TØMMERVÆRK

Den trelængede gård er opført ca. 1580 for kansleren som et grundmuret hus i to stokværk på kvaderbeklædt kælder og med tårnagtig tilbygning ved gårdfacadens vestre ende, flankeret af lange smalle sidefløje af svært egebindingsværk på høj tjæret kampestensgrund. Det svære tømmerværk har pragtfulde affacade volutknægte og karvskåren overgangsfod, men udviser fra fløj til fløj så iøjnefaldende forskelligheder, at noget måske er genanvendte bærende led fra hovedbygningens øvre stokværk, som bygmester *Nicolaus Hinrich Rieman* nedbrød 1747 sammen med nordsidens to »hemmeligheds«karnapper. Ved samme lejlighed må sidefløjene være istandsat og hovedfløjen udstyret med en muret pilasterportal. Ved en istandsættelse 1926–27 blev østfløjen nedtaget til grunden og genopført med anvendelse af det gamle tømmer, der i øvrigt har sin oprindelse i en gave fra Frederik II i form af halvtreds egetræer fra *Halb's* skove.

FAMILIESIKRING

1642 tilfaldt Tårupgård slægten *Juul*, men allerede 1681 oprettede *Tønne Juul* og fru *Anne Cathrine Friis* af gård og gods en familienstiftelse, der som en af de første viser den gamle adels behov for social sikring efter forfatningsændringen 1660. Selve godsbesiddelsen bortsolgte 1806, hvorimod *Den Thaarupgaardiske Stiftelse* (kapital 0,6 mill. kr.) fortsat virker efter sin bestemmelse.

SALG PÅ SALG

Efter en omtumlet tilværelse, siden provisorietidens omstridte krigsminister og fæstningsbygger, general *J. J. Bahnson* 1899 måtte gå fra gården, blev Tårupgård 1941 erhvervet af staten og indrettet til ungdomsskole. På nær 125 tdr. land er hele gårdens tilliggende udstykket.

Ulstrup

*Ønder Vinge sogn,
Middelsom herred*

Det er et af de mest storslåede jyske herregårdsanlæg fra Christian IV's tid, der med Ulstrup har taget plads blandt de herresæder, som kappes om at frembære attraktioner for et bilende publikum, her en veritabel forlystelsespark med delfinarium og restaurant. Med voldstedet indgravet tæt ved randen af det faste land lige oven for *Gudenå*-dalens brede engdrag har det en beliggenhed, der er typisk for den danske adelsgård, og selv om det, planlagt i den imponerende franske slotsstil som et aksefast og symmetrisk hele, med tiden er blevet nærgående beskåret, knejser selv i dag, midt i parkens menneskemylder og med Langå-Viborg togene buldrende forbi, de røde mure som et monumentalt minde om *Skeel*'ernes saga, den gamle adelsslægt, der gennem alle Enevældens tilskikkelser evnede at bevare sin højhed og anseelse som Midtjyllands mægtigste.

Det var rigsråd *Christen Skeel* på *Fussingø*, der 1591 begyndte at bygge på den lille landsbyhovedgård, han havde fået i eje gennem mageskifte. Han opførte den lave, prunkløse nordfløj, der har egen portgennemkørsel, men det er sønnen, rigsmarsk *Jørgen Skeel* til *Sostrup*, der er den egentlige bygherre og 1617 kunne opsætte sit og hustruerne *Kirsten Lunge's* og *Jytte Brok's* navne.

Rigsmarskens agt havde været at rejse et trefløjet anlæg i to høje stokværk over hvælvet kvaderbeklædt kælder, lukket ved en lav, ligeledes hvælvet fløj, hvis tårnagtige porthus balancerede med sidefløjenes høje gavlflader og spinkle ottekantede hjørnetårne. Af nordfløjen fik *Jørgen Skeel* imidlertid kun rejst det korte pavillonagtige parti i øst, bag hvilket følger sig faderens lave længe, der noget forhøjet og med større vinduer indrettedes til økonomiformål. Porttårnets fornemme sandstensportal har som *Sostrups* krigerskikkelser i antikt og orientalsk antræk, og nedenfor lægger gravene afstand til ladegårdens vældige tre-længede kompleks, grundmuret som hovedbygningen og aksefast hermed, men først udbygget 1688 af sønnen, »den rige« *Christen Skeel*.

1754–55 måtte lensgreve *Jørgen Scheel* skride til en sløjfning af hovedfløjen i vest, hvor borggården i stedet blev lukket med en høj mur. Ti år senere iværksatte han efter landbygmester *Johann Gottfried Rosenbergs* forlæg en fuldstændig modernisering af sydfløjen, hvor en elegant herskabsbeboelse blev indrettet for sønnen, den begavede diplomat *Christen Scheel*. Samtidig mistede de smukke gesimsprydede gavle deres svungne afdækninger og hjørnetårnene deres etagespir, vinduesplaceringen reguleredes, sydsidens »hemmeligheds«-karnapper forsvandt, og trappetårnet midt for gårdfacaden måtte vige for bekvemmere adgangsforhold gennem en enkel sandstensportal under *Scheel-* og *Plessen-våbenerne*. Indvendig førtes brede korridorer igennem langs gården, forbundet ved et stort trappehus med delt øvre løb. Endelig sløjfedes gravene på de tre sider til fordel for et haveanlæg, hvis lindealleer endnu tegner deres kontur over engfladerne. Også beboelsen har bevaret størstedelen af sit udstyr, således brede

Det tog tyve år, 1668–88, at opføre Ulstrups anselige ladegård. Da den 1923 blev fredlyst under Det Særlige Bygningssyn og samtidig istandsat, måtte stråtagene udskiftes med tegl.

»hollandske« døre med fint messinglåssetøj, brystpaneler og enkle stukkerede lofter og ovnnicher.

TROFASTHEDENS
HVIDE DAME

Grev Christen fik ikke lov at opleve mere end sine hvedebrødsdage på Ulstrup, før han sendtes som gesandt til Skt. Petersborg, hvor han døde 1771. Hans enke *Caroline Eleonora Raben* forblev på Ulstrup til sin død 1808, men hendes flotte og letsindige søn, lensgreve *Jørgen Scheel* hvirvlede næsten hele den Scheel'ske godsrigdom over styr. *Steen Steensen Blicher* har i den rørende lille skitse »Den jydsk hvide Dame« klippet en silhouet af grev Jørgens søster, komtesse *Juliane Marie Scheel*, der trods fallitten og fremmede ejere blev boende i den lille lejlighed nord for porten. Her levede hun stille, optaget af andagt, læsning og godgørenhed; men då gården 1835 kom til offentlig auktion, overværede hun skjult bag et gardin, hvordan pengegriske skarer fylkedes i slotsgården og afgav bud på stedets herligheder ... da løstes det sidste bånd mellem hende og verden, »ved det sidste Hammerslag brast det gamle Pigehjerte«. Mere prosaisk noterer kirkebogen først komtessens død fire dage senere. Ulstrup er også velkendt som Ulvedal i Blichers »Juleferien«.

TIVOLI-EJERE

Halvtreds år i greve *Sigismund Ludvig Ahlefeldt-Laurvig's* eje afsluttede Ulstrups herregårdstid 1917. Fire år senere blev det 1100 tdr. land store gods udstykket så totalt, at selv hovedbygningen blev opdelt i flere parter. Det lykkedes dog tivoli-direktør *Christian Toft* efter 1934 at samle stumperne, og ejendommen tilhører med 175 tdr. land i dag sønnen, direktør *Christian Toft*.

Villestrup
Astrup sogn,
Hindsted herred

Villestrups skaber er landsdommer *Axel Juul*, der som leder af retsopgøret efter Clement-fejden belejligt kunne samle bøndergods om den lille brydegård syd for *Rold Skov*, han havde arvet fra faderen, men som først tilhørte den rige *Ove Vincentsen Lunge*. Et udslag af den urolige tid er også den firefløjede borggård, han byggede, en anlægstype, der var lettere at forsvare end de åbne gårde. Selv nu, berøvet sin østre længe og arkitektoniske prydelser, spejler Villestrup stolt og utilnærmelig de varmt rødmaledede mure i søens spejl.

RIBBEDE MURE

Gården var »iche bedre eller anderledis end en andre Brydegaard ... seden forbedrede hand den med Marck, Skouff och Eyenndomme« meddeler *Kirsten Lunge*, *Ove Vincentsens* datter, der blev gift med *Axel Juul*. Til befæstning af sit herresæde lagde Hr. Axel en dæmning tværs over åen, der fra den vandrige *Blåkilde* strømmer mod Mariager Fjord, og tildannede en naturlig holm, hvor han 1538 lod »leee Grundvold om alle fiire Sider och seden Aar effter andet loed hand det opbyge«. Ældst er sydfløjen, dateret 1542 på de morsomme små sandstenstavler med ejerparrets karakterfulde fysiognomier. Det oprindelig fritliggende hus er opført på kvadersokkel i tre lave stokværk, hvis middelalderlige forbandt prydes med et dobbelt savkifte over nedre stokværk og buefrisegesims øverst. Af de øvrige fløje, der har kælder og større etagehøjde, men kun to stokværk, rejstes først den gennemløbende vestfløj og derefter det nu omtrent forsvundne østre hus samt portfløjen med dens »hemmeligheds«karnapper på hver side af det oprindelig fremspringende portparti. Sluttelig opførtes vestfløjens tårnagtige korshus, der er helt i krydsskifte og uden forbandt med resten. På det færdige bygværk har vinduernes dobbeltbuespejl og murenes talrige cirkulære og firpasformede bindinger sammen med de høje gavlkamme givet en malerisk bevæget virkning, men den havde godsspekulanten, generalkrigskommissær *Johan Conrad Schuchardt* næppe for øje, da han i årene efter 1812 skånselsløst fjernede alle murprydelser og forvandlede de livfulde facader til en stor og tung masse. Desuden sløjfede han den ene fløj, så borggården åbnede sig palæagtigt mod øst, men bibeholdt den gamle portgennemfart i nord.

Villestrup, den dystreste af Himmerlands herregårde, blev til på bekostning af Grevefejden tabere, Skipper Clemens bønder, og frygten for deres hævn afspejler sig både i gården beliggenhed og i dens anlægstype. I mange henseender forringet ved ombygning knejse den stadig utilnærmelig og fæstningsagtig på sin »liden Holm udi et Kær liggende mellem Træer begroet« og med »udi den hellige Trefoldigheds Navn Grundvold om alle fire Sider«

BARONISÆDE

Som baroni i *Rosenkrantz*'ernes eje fik Villestrup i 1750'erne beboelsen grundigt moderniseret, bl.a. indrettedes i vestfløjens nedre stokværk en suite med gennemgående sale af et enkelt og gedigent udstyr i form af brede fyldingsdøre og -paneler, ligesom de gamle bjælkelofter blev nedforskallet og stukkeret. Den gehejmeråd *Verner Rosenkrantz* 1773 tog fast ophold på gården indrettedes nordgavlen en rummelig sal med stukloftet prydet af ejerparrets spejlmonogrammer og våbener. Samtidig udformedes det smukke trappehus, der fra porten fører op til øvre stokværk. De mange sove- og gæstekamre her er grupperet om lange korridorer med store ényfyldingsdøre med jernlåsetøj, indfattet af pragtfulde forkrøppede gerigter af tidlig 1700-tals type. Fra gehejmerådens tid stammer også det frodige haveanlæg med lindealleer og klippede avnbøghække, mens sønnen *Iver Rosenkrantz* 1785 rejste ladebygningerne nord for hovedbygningen

I ELVTE LED

Efter baroniets ophævelse 1811 kom Villestrup for første gang i handelen, men generhvervedes 1868 for den gamle ejerslægt af kammerherre *Ove Sehested Juul* på Ravnholt. Med et tilliggende på 3000 tdr. land, heraf 2000 skov, tilhører Villestrup nu elvte generation efter Axel Juul, godsejer *Vincents Georg Juul*. Navnet *Visborg*, »borgen i sumpen«, fortæller, at herregården nordøst for Hadsund må have sin oprindelse langt tilbage i middelalderen, endnu før der lå den landsby og kirke, der senere tog navn af gården. Det nuværende herresæde er dog først rejst efter Reformationen, og af det trefløjede anlæg er kun sydfløjen oprindelig, men til gengæld har dette lange hus til fulde bevaret sin djærve charme med den overdådige sandstensportal mod den lave, blanke teglmur og de fint udførte, ottekantede hjørnetårne rejs direkte af voldgraven. Som privatejet godsbesiddelse ophørte Visborggård i 1931, da hele tilliggendet blev udstykket, ladegårdskomplekset sløjfet og hovedbygningen indrettet som plejehjem under Statshospitalet i Viborg.

Visborggård
Visborg sogn,
Hindsted herred

Da Visborggård 1534 blev stukket i brand af Skipper Clement, tilhørte den *Jens Thygesen Seefeld*, som havde tilgiftet sig gården fra slægten *Munk*. Sønnen *Enevold Jensen Seefeld* slog sig som den første i landet på at fremstille glas på Visborg, hvor stedet for glashytten endnu hedder *Glargårde*. Hans søn *Jacob Seefeld* blev en hovedrig mand på denne produktion, som han forbandt med en betydelig kalkbrænding ved Mariager Fjord, og kunne, da *Frederik II* aflagde ham besøg, hylde monarken ved toner på glastrumpet. Hans indgifte i *Rosenkrantz-* og *Bille*-ætterne betegner den sociale fremgang, han selv understregede ved sine pretentiøse byggeføretagender på Visborg og det djurslandske *Sostrup*. Med hele syv spirprydede tårne har *Jacob Seefelds* Visborg i sine velmagtsdage virket med overvældende pragt. Bevaret er kun sydfløjens to hjørnetårne, hvis otttekant markeres af murede rundstave, men på gårdsiden er der spor af to høje trappetårne, og et gammelt maleri viser portpartiet ført op i et højt tårn med festligt tredelt etagespir ligesom på de øvrige tårne. Endelig stod to tårne for enden af sidefløjene. Overalt smykkedes bygningen af den kostbare sandsten, rigeligt i sydfløjens portal, hvor toscanske halvsøjler på løvemaske-postamenter bærer en bred triglyfarkitrav med obelisker og våbenprydet indskriftstavle. I de kurvehanksbuede vinduers dybe, profilerede spejl var indsat mandlige og kvindelige skulpturhoveder, og af gravene er fragmenter fremdraget af gavlenes og gesimsernes sandstensudsmykning. En dygtig teglbrænder har udført de ejendommelige ventilskeer, der sørgede for luftfornyelse til tårnenes »hemmeligheder«, og en række smukke kaminer med hermepilastre og kasetteværksprydede overliggere, nu kun fragmentarisk bevaret.

SMUKKE DETALJER

1700-TALLETS
BYGGERI

I 1748 tog oberst *Andreas von Arenstorff* fat på at modernisere de forfaldne bygninger, hvor han sløjfede tårnene og de bekostelige spirprydelser og i øst opførte en ny fløj til herskabsbeboelse. Den sidste i slægtens hundredårige ejertid, kammerherre *Frederik von Arenstorff* opførte 1796 en énetages længe på fundamentet af den oprindelige vestfløj, der skal være nedbrudt for at blive solgt som bygningsmateriale i det netop brandhærgede København.

OPLØSNING

Efter tre generationer af købmandsslægten *Kjellerup* erhvervedes Visborggård 1912 af ritmester, greve *Knud Danneskiold-Samsøe*, der lod arkitekt *Gotfred Tvede* foretage en storslået indre og ydre restaurering, men efter en snes år solgte godset med dets 2000 tdr. land til et konsortium.

Vitskølkloster
Overlade sogn,
Års herred

Som tak for sin redning fra det blodige gæstebud i Roskilde 1157 og siden sejren over medkongen *Svend* på Grathe Hede skænkede *Valdemar den Store* af sit fædrene gods (patrimonet) landsbyen *Vitskøl* i Vesthimmerland til en klosterstiftelse for *cistercienserne*. Stedet var ideelt for de driftige brødre, der gerne søgte ud, hvor naturen fristede til opdyrkning, mølleri-virksomhed og fiskefangst, og på *Vitskøl* – eller *Vitae schola* (livets skole), som navnet latiniseredes – indlod de sig på et byggeri af sådanne dimensioner, at klosterkirken, om den nogen sinde var blevet færdig, havde været den største i landet. Kræfterne strakte imidlertid kun til et pragtanlæg af kor og korsarme, mens – ligesom på *Børglum* – skibet aldrig nåede at blive fuldført efter planen. Efter Reformationen gik det store hus i forfald og jævnedes efterhånden med jorden, og først Nationalmuseets udgravninger i årene 1895–1939 har atter bragt grundplanen for dagen, med sine mandshøje, kunstfærdige opmuringer i mærkelig gribende samspil med den trefløjede klostergård, hvis østre og vestre længe endnu gemmer over murenenes murværk, mens den nordre fløj er en yngre afløser for den nedbrudte klosterkirke. Landskabeligt betager *Vitskølkloster* med sine hvide bygninger højt rejst over det øde eng- og hedestrøg langs *Bjørnsholm Bugt*.

BJØRNSHOLM Efter Reformationen indgik Vitskølkloster i et mageskifte mellem Kronen og rigsråd *Bjørn Andersen Bjørn* på *Stenalt*, der kaldte stedet *Bjørnsholm*, men hvis efterslægt allerede 1637 måtte afstå gården. 1668 indrettede *Niels Juul* en kirke i den lidt yngre nordfløj, hvis nordmur er identisk med klosterkirken sydmur. Allerede 1646 var vestfløjen blevet ombygget, men er dog den del af komplekset, som til i dag bedst har bevaret sin oprindelige karakter med de blindingsrydede kamgavle og et enkelt rum med store ribbehælv. I 1754, da godset ejedes af *Mathias Lasson*, blev østfløjen forlænget mod syd og forvandlede til et palæagtigt fornemt hus, hvis 17 fag lange facade kun brydes af en smalt frontispice ført op i valmtaget. Med sin sikre og beherskede holdning er dette arbejde blevet tilskrevet generalbygmester *Lauritz de Thurah*. Fra *Peder Lasson's* ejertid efter 1759 er bevaret en række gedigne interiører med de lange korridorer langs gårdsiden og det fint udførte træværk. I sydgavlen er en stue med malede tapeter, der morsomt afspejler datidens hofkultur, og en anden stue har hyrdindescener og panelerne dekoreret med kongelige slotte efter stikken i Thurahs »Den danske Vitruvius«. *Peder Lasson* anlagde en smuk have og udstyrede 1803 nordfløjen med pilastre og segmentfronton mod gården, men skal samtidig have sløjft anlæggets sydfløj.

MUNKEURTER Efter stadige frasalg af tilliggendet greb staten 1934 til at erhverve de misrøgtede bygninger og senere avlsgården med et tilliggende på 350 tdr. land. Under forstander *Verner Leth's* ledelse er Vitskølkloster bragt på fode som statsgødsdomshjem, og fru *Magna Leth* har, helt i pagt med cisterciensernes virke, gjort sig landskendt med sin krydderurtekultur.

Ørslevkloster
Ørslevkloster sogn,
Fjends herred

Ørslevkloster nær *Virksund* nævnes som *Høstcløf* allerede ved 1200-tallets midte, hvor det husede et kapitel af *benediktiner*-nonner. Det var da så vel etableret, at dets oprindelse formentlig skyldes en stormands donation engang i 1100-tallet af sognekirken med tilliggende jordegods. De fromme søstre forblev på klosteret til Reformationen, og de må tilskrives størsteparten af det bygningsanlæg, der med den gamle landsbykirke som nordfløj dannede en lukket, firefløjet klostergård. Med denne grundplan i behold har anlægget endnu meget af klosterets atmosfære, selv om bygningerne helt og holdent præges af en modernisering i 1700-tallet, som ti gengæld viser, hvor godt man da magtede en arkitektonisk prægnant form som resultat af en række vidtgående bygningsændringer.

FRIBYTTERREDE 1584 lod *Frederik II* Ørslevkloster tilmageskifte *Hans Lindenov* for at kunne lægge dennes sønderjyske hovedgård under sit Koldinghus. To år senere retirede den ny ejer fra sin post som lensmand på Bergenhus for at slå sig på en omfattende »handelsvirksomhed«, der til forveksling lignede sørøveri. Foretagendet knyttede ham til den færøske søhane *Mogens Heinesen*, og da denne faldt på sine gerninger, havde *Hans Lindenov* held til at få dødsdommen omstødt, ganske vist først et år efter dens eksekvering 1589, men han fik lige overført til klosterkirken og rejste et epitafium til fribytterens minde. Sønnen den yngre *Hans Lindenov* fortsatte i samme skure og blev dømt til livsvarig fængsel på Dragsholm, men endte sine dage på Ove Gjeddes togt til Ostindien.

OMBYGNINGEN Omkring 1700 tog general *Johan Rantzau* fat på den ombygning, der gav de vistnok delvis toetages anlæg dets nuværende rene, strenge linier, med lange étages fløje over hvælvede kældre og facaderne under valmtagene kun brudt af vinduerne faste takt og smalle kviste mod gården. Det indre fik lange korridorer, der i østfløjen forbinder to rummelige gavlsale. Slægten *Berregaard*, der ejede gården 1724–57, moderniserede beboelsen med gedigent træværk og lofts malerier i stukkeret indfatning.

Vitskøls imponerende store klosterkirke ligger i ruiner, men Bjørnsholm, der var en del af Valdemar den Stores kloster, består og rummer stadig levn af munkenes byggeri i sine mure. Hinsides Bjørnsholm-bugten ligger i det nordlige Salling de »ustyrliche« Krabbe's Østergård (t.h.), en af de bedst bevarede af landets få middelalderlige herregårdsbygninger.

FORENINGSEJE

Som den eneste af egnens herregårde var Ørslevkloster i slægtseje 1794–1913, men blev derefter bortsolgt og udstykket. Truet af nedrivning blev de brøstfældige klosterbygninger 1934 erhvervet af komtesse *Olga Sponeck*, der samme år lod anlægget restaurere.

Efter komtessens død næsten halvfems år gammel i 1964 er klosteret overdraget *Dansk Kulturhistorisk Museumsforening*, der her har indrettet et lille kollegium for forskere og kunstnere.

Østergård Åsted sogn, Harre herred

Med sine fire faste huse sluttet tæt om et ganske snævert gårdsrum viser *Krabbe*-slægtens Salling'ske stamsæde Østergård langt bedre end bispeborgen *Spøttrup*, under hvilke ydre forhold senmiddelalderens herremænd har levet. Med sine nu sløjfede grave og volde var også Østergård godt befæstet, om end af beskednere dimensioner, rejst af en fremgangsrig slægt til afløsning for dens borg *Nissum*, også kaldet *Sallingholm*, ude i *Åsted Kær*. Hele to voldsteder, et højmiddelalderligt *motte*-anlæg i skrænten og en yngre og større borgplads ude i engene erindrer her om den tid, da *Krabbe*'rnes borg øjensynlig kunne besejles fra *Fur Sund* ad den senere kanaliserede *Hinnerup Å*.

»DET HERRENS ÅR 1516 ...«

På Østergård meddelte en nu tabt indskrift, at »A. Dni. 1516, den næste torsdag før midfaste, lod *Lucas Krabbe* den første sten lægge til denne grundvold«. Antagelig sigtes til det korte vestre hus (ca. $9\frac{1}{2} \times 7$ m), der nu dækkes af den lidt yngre gennemløbende sydfløj, begge opført på markstenssyld i to lave stokværk over kælder. Sydfløjens glatte karnavle bærer endnu kragstenene til »hemmeligheds«karnapper, og senere er en port ført igennem lige øst for den nuværende indgang. Kort efter det første byggeri lukkedes anlægget ved fløjene i nord og øst, hvor en snæver port fører ind til det kun 9×9 m store brolagte gårdsrum. De to yngre fløje er lidt lavere med kun halvstokværk foroven, men står til en højde af $2\frac{1}{2}$ –3 m på svære stenspækninger, der muligvis oprindelig

har båret bindingsværksbygninger. På nordfløjens gårdside indrammer tre høj dobbeltbueblindinger de små fladbuede vinduer.

Krabbe'rne, de »ustyrlige« kaldet, slap efter den velbevarede gård at dømm nådigt over Clement-fejdens ødelæggelser og kunne senere krone deres godssamling med bl.a. hovedgården *Krabbesholm* ved Skive. Østergård gled do alligevel 1673 fra deres arvinger over på borgerlige hænder, og siden har ejern afluøst hinanden uden større pauser. Mens borgen i det ydre er forblevet sig selv, bortset fra større vinduesåbninger med cementstøbte ornamenter fra 1800-tallet, er det indre helt fornyet og har af ældre udstyr blot bevaret nogle bred tofyldingsdøre fra 1700-tallets midte.

Østergård tilhører nu med et tilliggende på 480 tdr. land godsejerne *Kriste* og *Kjeld Skov*.

FOLKEMÅL

Det geografiske område, der dækkes af dette bind, danner ikke i dialekt henseende nogen enhed. Tværtimod er der mange forskelle, som dialektforskerne finder gennemgribende. I den vestlige del af det gamle *Viborg amt* indbefattet *Salling* tales et sprog, der kun er lidt anderledes end det Ringkøbing amt; det er altså vestjysk dialekt. Sproget i *Himmerland* adskiller sig klart fra sproget nord for *Limfjorden* og også ret klart fra de østjyske dialekt i det gamle Randers amt og den østlige del af Viborg amt. De mange østlige halvøer i Randers amt, således *Ommersyssel* mellem Randers og Mariager Fjorde, *Rougsø herred* øst for Randers Fjord samt *Mols* og *Helgenæs* og også *Gjerrild*-egnen på Djursland er hver for sig særegne og virker på visse måder gammeldags i forhold til det centrale østjyske område. På den anden side rummer dialekterne dog naturligvis flere ligheder end forskelle, for sproget er overalt *dansk*, og dialekterne er alle *jyske*, og ingen steder er der nogen større indbyrdes forståelsesvanskeligheder.

Fællesdansk

At sproget er dansk fremgår først og fremmest af ordforrådet. Alle de centrale gloser er fælles med det øvrige Danmark, og selv inden for det mere specielle ordforråd er fællesskabet med rigssproget ret stort og de indbyrdes forskelle små. Der kendes heller ikke så mange *særgloser* som i sønderjysk eller vendsyssel. Trods alt findes dog *lokale forskelle*, eksempelvis kan en ørentvist alt efter stedet hedde *ørestjert*, *ivestjert*, *øretvist*, *ørenbider*, *ørenstjert*, *ørekvist* eller *kløfthale*, mens stuehuset til en gård tidligere kunne hedde *råling*, *indhus*, *isterrad*, *isterråling*, *stuerad* eller *sals*.

Stødet

At sproget er dansk fremgår også af, at det har deltaget i de ændringer som i tidlig middelalder skilte dansk fra de øvrige skandinaviske sprog (før den tid var sproget ret ensartet i hele Skandinavien; alle vikingerne talte »dansk tunge«, som de kaldte det). En af de vigtigste ændringer er de *danske stød*. Mens nordmænd og svenskere »synger«, dvs. har den såkaldte *musikalske accent 1* og *2* fordelt efter særlige regler over ordforrådet, så »støder« danskerne efter de samme regler. Dette stød – der lyder som »elidet hik«, som en af de første danske grammatikere, århusianeren *Jen Pedersen Høysgaard* sagde i 1743 – fremkaldes ved, at stemmebånden nærmes kraftigt til hinanden, og det bruges stort set, hvor svenskere og nordmænd bruger *accent 1*. Stødet findes altså også i de midtjyske dialekter men der er dog et par vigtigere forskelle fra rigssproget. Hvis et enstavelsesord ender på stemt + ustemt konsonant efter en kort vokal (folk, sult

hjælp, kant, svamp, flank, hals, trumf), har det stød i rigsdansk, men ikke i jysk. Kun på *Djursland* bruges stød som i rigssproget, men her falder stødet i nogle tilfælde på vokalen i stedet for på konsonanten: *fol'k, sal't, hjæl'p, kå'nt, swå'mp, blå'nk, så'llt*. En anden forskel fra rigssproget er, at sammensatte udsagnsord ikke har stød, eller rettere har stød som det usammensatte; ord som undervise, betale, bevise, overlade, fortælle osv. er altså uden stød. En anden vigtig ændring i det danske sprog er den såkaldte *klusilsvækkelse*. En lang række ord, som i dansk skrives med *b, d* eller *g* efter vokal, skrives og udtales i svensk og norsk med *p, t* og *k*, f. eks. svensk: *pipa, gata, kaka*; dansk: *pibe, gade, kage*. Det svenske og norske forhold er det oprindelige, og den danske ændring regnes blandt sprogforskerne for en af de konstituerende for dansk.

Klusilsvækkelsen

Klusilsvækkelsen har naturligvis også ramt de midtjyske dialekter, selv om resultatet ikke overalt er blevet det samme som i rigsdansk. Det oprindelige *p* er således blevet til et klart udtalt *v*, ikke til en *u*-agtig lyd som ofte i rigsdansk talesprog. En pibe hedder altså *piiv*, købe *kjev*, råbe *roov*, stræbe *strææv*, gabe *gååv* eller *gaav*, osv. Det gamle *k* er ligesom i rigsdansk blevet til det såkaldte bløde *g*; kage hedder *kååg* eller *kaag*, neg *n'eg*, luge *luug*, pige *piig*. Det må bemærkes, at *g*'et altid er klart udtalt og ikke forsvinder som så tit i rigsdansk, endvidere, at udtalerne *ai* og *oi*, som optræder i en del af disse ord i rigsdansk, aldrig bruges i de jyske dialekter; løg hedder altså *lø'g*, røg *rø'g*, stege *stieag*, lege *lieg*, osv.

Mest indviklet er forholdet ved det oprindelige *t*. Som i rigsdansk er det i det meste af Midtjylland blevet til et blødt *d*, men i *Vesthimmerland* er det i reglen helt forsvundet i enstavelsesord, men kommer frem i tostavelsesord; en gade, to gader hedder en *gåå, tåw' gååder*; en pude, puder: en *puu, puuder*. Også i det meste af *Viborg amt* og mellem *Randers* og *Århus* er d'et forsvundet, men her har det tidligere været udtalt *r*, som det endnu kan høres hos enkelte gamle, f. eks. en nød *nør*, kød *kjør*. Endelig er d'et nogle steder på *Djursland* samt syd for *Gudenåen* blevet til *j*, især efter *u*, f. eks. ud *u'j*, stud *stu'j*.

Særjysk

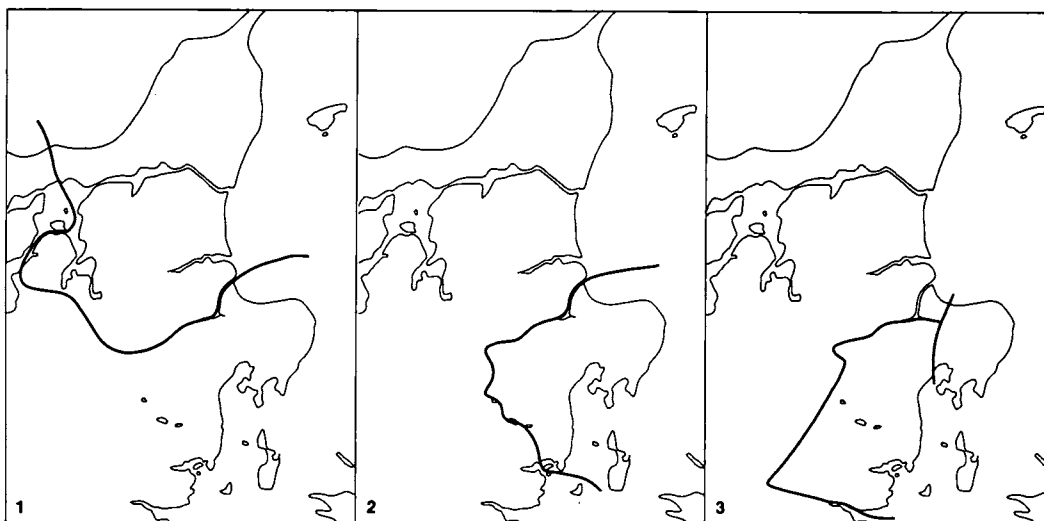
Af de nævnte eksempler fremgår, at der i Midtjylland tales danske dialekter. I de følgende behandles de træk, som området har fælles med andre jyske dialekter, men ikke med *ø*-dialekterne, og som altså viser, at der tales *jyske* dialekter.

»Her æ A«

Jydernes fornemste kendetegn er vel, at de siger »a« om sig selv, og dette gælder da også overalt i Midtjylland. På *Djursland* er man dog i det 20. århundrede gået over til at sige *jæ* ligesom i rigsdansk. Det skyldes efter sigende højskoleforstander *Lars Bjørnbak* i Viby, der pålagde sine elever at gå i støvler i stedet for i træsko og undgå det ærkejyske »a«.

en jyske apokope

Dialektforskerne regner det også for et væsentligt jysk særkende, at *e*'et i slutningen af ord er stumt, den såkaldte *jyske apokope*. Der er allerede nævnt eksempler som kage *kååg*, pibe *piiv*, pige *piig*, og der kan nævnes mange flere: huse *huus*, vaske *wask*, hoppe *hop*, række *ræk*, bytte *byt*, fiske *fesk*, osv. Nogen kunne måske tro, at når tostavelsesord på denne måde bliver enstavelses, så vil der ske så mange sammenfald i sproget, at folk vil have svært ved at forstå hinanden, men så slemt er det nu ikke. I mange ord er der alligevel ikke sammenfald, fordi det oprindelige enstavelsesord som ovenfor nævnt har *stød*, f. eks. et *hu's*, to *huus*, i andre ord har det oprindelige tostavelsesord lang konsonant til forskel fra enstavelsesordet, f. eks. kom, komme, *kom, komm*; vej, veje, *væj, væjj*; skov, skove, *skow*,

Kort 1. Stregen angiver grænsen mellem to udtaler af ord, der i rigsdansk har langt a foran g og b. I det sydlige område siger man *A bååger en kååg å smååge o en*, og man siger *tååv, gååv*. I det nordlige har man *a* som i rigsdansk: *baag kaag, smaag, taav, gaav*. **Kort 2.** Vest for strengen bruges *å* i ord som *bråå'nd såå'nd, stråå'nd, håå'nd*. Øst for strengen bruges *o* i de samme ord. **Kort 3.** På Djursland udtales lang, stang, gang, vang, osv. med *a* som i rigsdansk. På Århus egnen er vokalen *o*: *long, stong*. I det øvrige Nørrejylland bruges *å*: *lång, stång*.

skoww. Alligevel er der ofte sammenfald, f. eks. i vask, vaske, begge *wask* eller læs, læsse, *læs*. Et yderligere sammenfald er ved at ske i moderne tid idet de yngre generationer i de gamle *Randers* og *Ålborg* amter ikke bruger lang konsonant i de ovenfor nævnte ord.

**SPROGLIG
UNDERTONE**

Når et sådant sammenfald kan ske, skyldes det, at enstavelsesordene og tostavelsesordene yderst sjældent bruges i de samme omgivelser. Sammenhængen i sætningen og talesituationen vil så godt som altid vise, hvad der menes. Er der endelig mulighed for misforståelse, kan den talende jo blot lave sætningen om. Inger kan tage fejl af *den stork* og *de stork*, og skal en sætning som *så du storken* være flertal, vil de fleste i stedet sige *så du den flok stork*. Karlen på en gård vil også sjældent være i tvivl, hvis han får følgende besked: *Ka du hent hejsten nie i mar ken*, for han ved selv, om der er en eller flere. I modsat fald ville han få beskeden: *Ka du hent den (eller det) bruun ø'g*. Tilsyneladende er det dog sådan når det gælder flertal af navneord, at østjyderne reagerer mod sammenfaldet ved at foretrække flertalsendelsen *-er*, så det bliver til *storker, kjøpper, hatter*, osv. I forrige århundrede skrev man i rigsdansk et *j* eller *i* efter *k* og *g*, når det fulgte et *e*, *æ* eller *ø* bagefter, f. eks. *Kjøbenhavn, Gjentofte*. Dette afspejler sikkert en ældre rigsdansk udtale, og denne er endnu bevaret i Jylland; således udtales f. eks. kende *kjæn*, kæp *kjæp*, kød *kjød*, og tilsvarende gæs *gjæs*, gør *gjør*, gennem *gjæm'el*.

J-levn

Næsten overalt, hvor rigssproget har en lang vokal, høres en anden udtale i Jylland. Det er særlig i ørefaldende ved *e*, *o* og *ø*. Det lange *e* er således ændret til *ie*, dvs. er blevet *diftongeret*, f. eks. *sten sti'en*, *ben bi'en*, *steg stieg*, *neg ni'eg*, *hel hi'el*. På samme måde er det lange *o* ændret til *ue*: kon-

Diftongering

kuen, sol *su'el*, stol *stu'el*, fod *fu'ed*, mose *mues*. Derimod er det lange *ø* som regel kun diftongeret, når det følger efter visse andre lyde; køre hedder *kyer*, gøre *gyer* eller *gjør*, hø *hy'*, mens løbe hedder *løev*, søge *søøg* og tøs *tø's* næsten som i rigsdansk. Når et *o* står sidst i ordet, i udlyd, er det diftongeret til *åw*, så to hedder *tåw'*, ko *kåw'* og lo *låw'*.

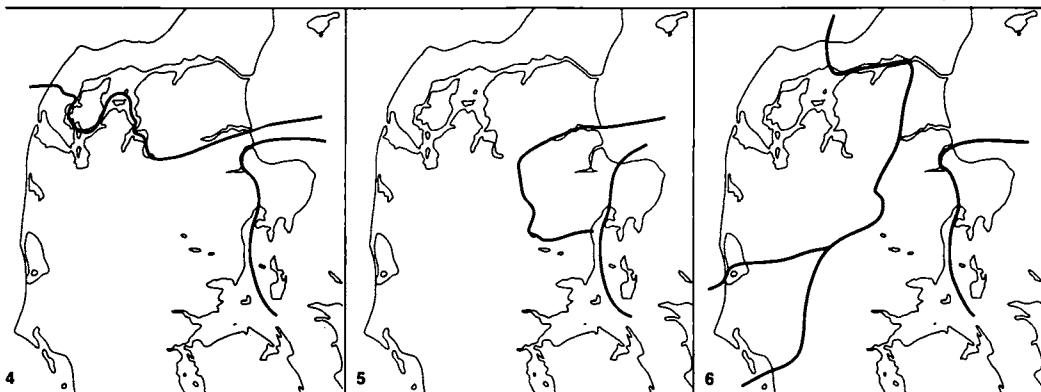
Å og a

Hvor rigsdansk har langt *å*, bruger jyderne ikke diftong, men derimod *o*. Således hedder kål *ko'l*, hår *ho'r*, gås *go's*, får *fo'r*, båd *bo'd*. Til gengæld udtaler de *å* i de ord, hvor rigsdansk har langt *a*, så karl hedder *kå'l*, har *hå'r*, gade *gååd*, fare *fåår*. For visse ord er dog markeret en forskel omkring dialektgrænsen langs *Gudenåen* og *Randers Fjord*, idet man bruger *a* foran *g* og *v* i nord, men *å* i syd. Den nordlige udtale bliver altså kage *kaag*, bage *baag*, smage *smaag*, tabe *taav*, gabe *gaav*, de samme ord i syd *kååg*, *bååg*, *smååg*, *tååv*, *gååv* (kort 1).

Samme grænselinie markerer to forskellige udtaler af ord, der i rigsdansk ender på *-and* eller *-ånd*. Nord for *Gudenåen* udtales *brand*, *sand*, *strand*, *hånd* og *ånd* som *brån*, *sån*, *strån*, *hån* og *åån*, mens de sydfør udtales med *o*: *bro'n*, *so'n*, *stro'n*, *ho'n* og *oon*. Mærkeligt nok udtales *land* med *a*-lyd, *lan'*, begge steder (kort 2).

I det hele taget opviser Midtjylland flere forskelligheder i udtalen af ord, der i rigsdansk har kort *a*, alt efter hvilke lyde, der følger efter dette *a*. Hvis der følger et *ng* efter, altså ord som *lang*, *stang*, *gang*, *vang*, er udtalen på *Djursland* som i rigssproget, syd for *Gudenåen* derimod *long*, *stong*, *gong* og *vong*, nordfor *lång*, *stång*, *gång*, *vång* (kort 3).

Anderledes hvis det er *mp*, *nk* eller *nt*, der følger efter. Så bruger man i *Himmerland* kort *å*: svamp *swåmp*, lampe *låmp*, blank *blånk*, hank *hånk*, kant *kånt*, vante *vånt*, på *Randers*-egnen derimod *a*: *swamp*, *lamp*, *blank*, *hank*, *kant*, *want*, mens man på *Djursland* og også i *Rougsø herred* bruger langt *å*: *swå'mp*, *lååmp*, *blå'nk*, *hå'nk*, *kå'nt*, *wåånt* (kort 4).

Kort 4. Svarende til rigsdansk *a* foran *mp*, *nt*, *nk* har man på *Djursland* langt *å*, f.eks. *swåå'mp*, *kåå'nt*, *håå'nk*, i *Himmerland*, *Vendsyssel*, *Thy* og *Mors* kort *å*: *swåmp*, *kånt*, *hånk*. Det øvrige *Jylland* har *a* som i rigsdansk: *swamp*, *kandt*, *hank*. **Kort 5.** Den almindeligste udtale i *Nørrejylland* af ord som *salt*, *malt*, osv. er med kort *å*: *såldt*, *måldt*. På *Djursland* bruges dog langt *å*: *såå'lt*, *måå'lt*, og i området mellem stregerne *a*: *salt*, *malt*. **Kort 6.** I *Østjylland* og *Vendsyssel* bruges samme udtale som i rigsdansk af ord som *arm*, *tarm*, men i det nordlige *Vestjylland* hedder det *år'm*, *tår'm* og omkring *Varde* og på *Djursland* *åå'rm*, *tåå'rm*.

Lidt anderledes igen, hvis der følger *lt* efter *a*'et. Så bruges *a*-udtalen i et lidt større område, idet hele *Ommersyssel* og *Rougsø herred* samt en mindre del af *Djursland* har *a* som i rigssproget: *salt, malt, pjalt*. Igen har *Himmerland* her kort *å*: *sålt, målt, pjålt*, og størsteparten af *Djursland* langt *å*: *så'lt, må'lt, pjå'lt* (kort 5).

Helt anderledes går grænserne derimod, hvis *a*'et følges af *rm*. Så har *Djursland* og *Rougsø herred* igen langt *å*: *arm å'rm, tarm tår'm*, men: *Østhimmerland, Ommersyssel* og egnen syd for *Randers* har *a*: *ar'm, tar'm* og *Vesthimmerland* og hele *Viborg amt* kort *å*: *år'm tår'm* (kort 6).

Endelig kan nævnes, at man i størstedelen af *Himmerland* og *Rougsø herred* i hvert fald tidligere udtalte *a* foran *vn* som *å*: *navn nåw'n, favr fåw'n, gavn gåw'n*, men i al fald i *Himmerland* er denne udtale nu gammeldags.

Bestemt artikel

Johannes V. Jensen fortæller om *Tordenkalven*, den monumentale landstrygerskikkelse, der optræder i flere af hans *Himmerlands*-fortællinger, at »hans Vandringer strakte sig aldrig uden for Dialektomraadet; Folk, der sagde æ Hæjst i Stedet for Hæjsten, kunne Tordenkalven ikke lide, de var ikke af hans egne«. Ikke blot dialektforskerne, men også jyderne selv finder altså, at det er et væsentligt dialektalt træk, om man siger æ hæjst eller hæjsten, dvs. bruger foransat bestemt artikel ligesom i engelsk og tysk og mange andre europæiske sprog eller efterhængt ligesom i rigsdansk og i de øvrige skandinaviske sprog. *Tordenkalvens* vandringer foregik jo omkring digterens fødeby *Farsø* i *Sydvesthimmerland*, men han behøvede ikke at bevæge sig så langt for at komme uden for sit dialektområde, blot lidt mod vest over *Hvalpsund* til *Salling* eller lidt mod syd over *Skals Å*. Grænsen, hvorefter vest- og sønderjyderne bruger foransat artikel, nord- og midtjyderne efterhængt, går fra *Lild-tangen* mellem *Thy* og *Hanherrederne* gennem *Hvalpsund* – *Lovns Bredning* – *Hjarbæk Fjord* og videre over *Viborg* gennem *Silkeborg* til *Horsens*. Tidligere lå grænsen en del østligere på *Viborg-egnen*, men her har den østjyske artikelbrug vundet terræn i løbet af det sidste hundredår (kort 7).

Der eksisterer kun én foransat artikel: *æ mand', æ kuen, æ bån'*, manden, konen, barnet; *æ mænd', æ kwoner, æ bö'n*, mændene, konerne, børnene. Også hvis der står et tillægsord foran navneordet, kan man bruge denne artikel: *æ smo' bö'n, æ røø hæjst* (de små børn, den røde hest), men dog kun, hvis tillægsord og navneord i forvejen udgør en slags enhed, omtrent lig småbørnene, ellers må man som i rigsdansk bruge »den« eller »de«.

Kønsbøjning

Derimod er der flere former for efterhængt artikel, blandt andet afhængigt af ordets køn (kort 8). Det kan med en vis ret siges, at der i *Vestjylland* – og altså også *Salling* og *Fjends* – kun findes ét køn i navneordene, fordi man kun har artiklen *æ*. På den anden side kan det med lige så stor ret hævdes, at der findes to køn, fordi man henviser til ordene med enten *den* eller *det*, f. eks. *æ hus, den; æ træ, den; æ bord, den*; men *æ mælk, det; æ jord, det; æ saft, det*. Hvad der kan tælles er altså fælleskøn og alt derudover intetkøn.

I *Himmerland* og på *Randers-egnen* derimod har ordene fælleskøn og intetkøn som i rigssproget. Fælleskøn-artiklen er som i rigsdansk *-en*; intetkønsartiklen kan også defineres som i rigsdansk, men udtalen er i *Himmerland* *-e* eller *-ed* og på *Randers-egnen* *-et*, så huset hedder *hu'se, hu'sed*, eller *hu'set*. Mærkeligt nok udtales artiklen i visse ord og udtryk som *-n* eller *-t*, så gården kan hedde enten *go'rn* eller *gån'*, jorden enten *ju'eren* eller *jån'*, huset og føllet, *hu'st, fø'l't*. I flertal udtales artiklen uden

Kort 7. Artikelgrænsen. Øst for linien bruges efterhængt artikel som i rigsdansk, vestfor derimod foransat artikel som i engelsk og tysk. **Kort 8. Navneordenes køn.** I Øst- og Sønderjylland imellem de to streger har navneordene to køn, fælleskøn og intetkøn, som i rigsdansk. I øst derimod har navneordene tre køn og i vest den særlige vestjyske brug af fælleskøn og intetkøn. Chresten Christian Larsen (t.v.) – bedre kendt som Tordenkalven – var en landevejens ridder på halvandet ben og med krykke og stok, men også en indædt hjemmefødning. Så snart han nåede egne, hvor folk begyndte at tale en anden dialekt end hans egen, vendte han om. På sine lange vandringer rundt i Himmerland nåede han 1891 til Nørre Tranders og fandt her sin grav.

rigssprogets sidste *-e*, så husene hedder *huusen* og konerne *kwonern*. Der ved kan *hæjsten* altså, som tidligere nævnt, betyde både hesten og hestene og *storken* både storken og storkene.

Endnu lidt mere indviklet bliver det på *Djursland*, hvor i hvert fald de ældre har bevaret det oprindelige forhold i dansk, at navneordene har tre køn, dvs. hankøn, hunkøn og intetkøn. Hunkønsartiklen er her lig den østjyske fælleskønsartikel, mens hankønsartiklen udtales *-end*, dvs. vokalen er mere lukket og n'et har en *j*-agtig klang, er *palataliseret* (her skrevet *nd*). Forskellen i køn viser sig også i ejestordene, så f. eks. min hedder *mind'* i hankøn, *mi'n* i hunkøn og *mit* i intetkøn.

TILLEGSORDENES ENE KØN

I forbindelse med ordenes køn må det nævnes, at ingen steder i Midtjylland bøjes tillægsordene i køn; de har altid en fælleskønsform, ligegyldigt hvilket navneord de er knyttet til. Det hedder f. eks. på *Mols*: *end stu'r mand'*, en stor mand, *en stu'r kuen*, en stor kone, *ed stu'r hu's*, et stort hus.

Udtaleformer

Naboer har jo altid villet drille hinanden og altid fundet hinandens udtale lidt mærkelig. I *Himmerland* plejer folkene i syd at drille dem i nord med følgende sætning: *Wæjsten for wejen legger willingen wælt*, »vesten for vejen ligger vællingen væltet«, som »nordboerne« udtaler med *w* og folkene

sydfør med *v*. I Himmerland har denne grænse ligget fast i hvert fald de sidste hundrede år; dialektforskerne har gentagne gange undersøgt grænsens forløb og er hver gang kommet til det samme resultat, skønt der ikke er synlige årsager til grænsens forløb. Også på *Mols* og på det yderste *Djursland* bruges *w*. Det er sikkert en oprindelig udtale i dansk, som i andre dialekter blot er ændret til *v*, men altså et gammeldags træk i nord- og til dels midtjyske dialekter. De øvrige midtjyder bruger dog også *w*, men altså ikke foran *e*, *i* og *æ* eller de andre fortungevokaler, kun foran bagtungevokalerne: *war'm*, *wan'*, *varn*, *vand*, *wolle*, *Ole*, og efter anden konsonant: *sweng*, *svinge*, *kwen*, *kvinde*, *twen*, *tvinde* (kort 9).

HINGSTEN
»BRINSKER«

I fortællingen »Herremandens Træsko« siger *Johannes V. Jensen* om muldvarpen, at den »brådede« i bedene. Dette ord skulle egentlig staves med *v*, og det illustrerer, at himmerlændingene tidligere udtalte *vr* (*wr*) som *br*, så *vred* og *bred*, *vrag* og *brag* udtaltes *ens*, og hingsten »brinsker« og tøjet skal »brides«. Nu er denne udtale næsten forsvundet og findes vel kun i ord som *vråde*, *höönbröw'l* (hønserede) og den slags, der ikke kendes fra rigssproget.

H-UDTALE

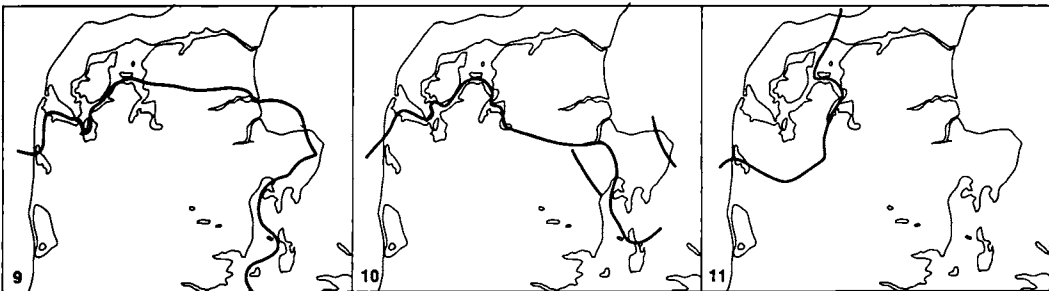
I forbindelse med *w* skal det bemærkes, at det »stumme« *h* udtales i hele Midtjylland, så det hedder *hwæm*, *hwa*, *hwi'*, *hvem*, *hvad*, *hvid*. Også foran *j* udtales *h'*: *hjælp*, *hjæm'*, *hju'l*, *hjælpe*, *hjem*, *hjul*.

D'ets forvandling

I hele *Alborg amt* og langt størstparten af *Randers amt*, men ikke i *Viborg amt*, udtales *d'et* i ordene *du*, *dig*, *den*, *det*, *de*, *dem*, *der*, *da* som et blødt *d*, når ordene inde i en sætning følger efter en vokal, og da det er meget brugte ord, er denne udtale meget iøjefaldende. På *Gjerrild-egnen* på *Djursland* er det samme *d* blevet til *r*, så beboerne blev karakteriseret med sætningen: *æ ro ræ' ras*, *a west ent re wa ræ*, *ræ kam kyyren en' a ræn røø po't* (»er du der *Ras*, jeg vidste ikke det var *dig*, der kom kørende ind af den røde port«). Mellem *Randers* og *Århus* kan samme *d* falde helt bort: *si'u*, *ser du*, *ve'u*, *ved du* (kort 10).

R-LYDEN

Det kan lyde mærkeligt, at *d* kan blive ændret til *r*, da *d* jo er en lyd, der udtales med tungespidsen, mens *r* udtales med bagtungen, men i ældre tid havde det danske sprog overalt fortunge-*r*, som det endnu findes i norsk og svensk. I Østjylland har man nu overalt bagtunge-*r* som i rigssproget, men i den vestjyske del

Kort 9. Nord og øst for linien bruges altid *w*, aldrig *v*, men sydfør både *w* og *v* efter faste regler. **Kort 10.** På *Djursland* og i *Nordjylland* bruges blødt *d* i *du*, *dig*, *den*, *det*, *de*, *dem*, *deres*, *der*, *da*, når ordene står inde i en sætning. På *Gjerrild-egnen* er udtalen dog *r*. Nordøst for *Århus* var i hvert fald tidligere konsonanten helt forsvundet. **Kort 11.** I den nordøstlige del af *Jylland* er *n'et* forsvundet i udtalen af *barn*, *korn*, *horn*, *stjerne*, osv. I det øvrige *Jylland* er det derimod *r'et*, som er forsvundet.

af *Viborg amt* er fortunge-r stadig ret almindeligt, selv om folk her ikke snurrer så kraftigt på r'et, som nordmændene gør. På grund af denne lighed i udtalen kan r imidlertid også omvendt blive til d. Hos de gamle i *Himmerland* kan man stadig høre denne udtale, når n følger efter: Søren Sørensen og Jørgen Jørgensen hedder *södn södnsen* og *jödn jödnsen*, tørv hedder *tö'r*, men tørven *tödn*; køerne hedder *ky'eden* og der var engang *dæ waðn gång*.

I øvrigt har r-lyden åbenbart ret let ved at forsvinde. Som andre jyder udtaler midtjyderne *rl* som *l*, *rt* som *t* og *rs* som *s*, f. eks. karl *kål*, hjerte, sværte, *hjaat*, *swaat*, børste, værst, *bøst*, væst eller *wæst*. Også *rn* smelter sammen i barn, børn, korn, kværn: *bå'n*, *bö'n*, *ku'en*, *kwa'n*, men i *Salling* har r'et åbenbart været den stærkeste lyd, for her siger man *bår*, *bör*, *ku'er* og *kwa'er* (kort 11).

Palatalisering

1690 skrev grammatikeren *Henrik Gerner*, der var biskop i *Viborg*, om jyderne: »En deel som de omkring ved Randers lesper oc med deris Tunge oc baade skriver oc staver uret«; som eksempler nævner han: Kande, Spand, Tønde, iblandt, Svend, Mand. Det, han hentyder til, er at man i den tids rigsdansk – som endnu i dag næsten alle dialekter – skelkede mellem to forskellige n-lyd: en, som man stavede og endnu staver *nd*, og en anden, som stavedes *n* eller *nn*. Den sidste er den i rigsdansk nu eneste brugelige n-lyd, den første en såkaldt *palataliseret n-lyd*, dvs. n'et får en klang af *j*.

Den palataliserede lyd bruges i dag på *Mols* og i hele *Viborg amt*, men altså ikke i Randers amt, hvor man selvfølgelig ikke – som i Viborg amt – i udtalen kan skelne mellem læn og lænd (*læ'n*, *læ'nd*), vænne og vende (*vænn*, *vænned*). *Himmerland* er i denne henseende ret broget; i det meste af østegnen er der ingen skelnen, men i vestegnen høres de fleste steder tydelig forskel, og i nordøstegnen ved *Limfjorden* følger man vendelboernes skik og udtaler ikke længere n'et, men blot j-et, som så til gengæld udtales gennem næsen ligesom et *n*: man siger altså *kaj*, *spaj*, *tøj*, *ibljaj*, *maj*, altsammen gennem næsen. I visse ord har denne udtale bredt sig også til *Randers amt* – eller er måske rettere bevaret fra ældre tid – så det hedder *ajes kjor te rajes*, Anders kørte til Randers, *haj'el*, handel, *di ajer*, de andre.

På samme måde er der i de fleste jyske dialekter to l-lyd: en palataliseret, der bruges hvor rigsmålet skriver *ld*, og en ikke palataliseret. Også her er palataliseringen nu forsvundet i Randers amt, og det samme gælder *Himmerland*, men i *Viborg amt* skelner man endnu og kan gøre forskel på kald og kalv, *kald'* *kal'*. I mange jyske egne udtales den ikke palataliserede l-lyd som et hult *l* ligesom i engelsk, men heller ikke det gælder Midtjylland.

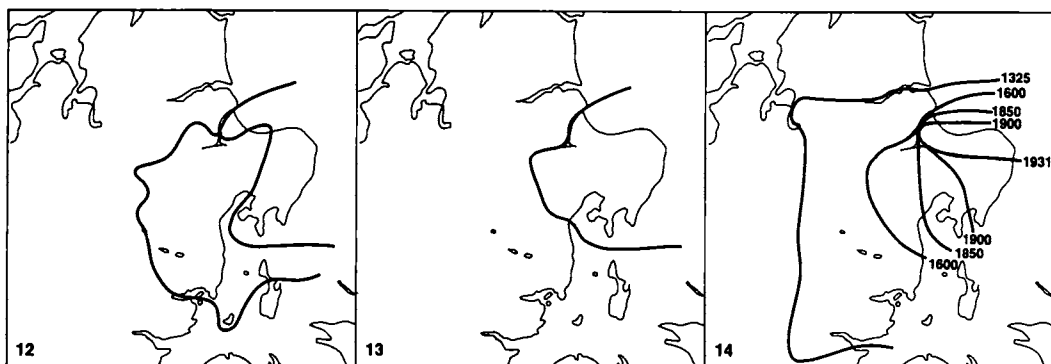
Vokalformer

I den vestjyske del af *Viborg amt* udtales en række ord med *y*, hvor de samme ord i Østjylland har *ø*. Man siger altså mod vest *hyw'*, *hywer*, *yw'n*, *yws* (høj), *højre*, *øjne*, *økse*), men mod øst *høw'*, *høwer*, *öw'n*, *öws*. Ordet øje kan dog høres med *y* i det meste af området, altså *ywn* eller *yw*.

En forskel, som er særlig iørefaldende fordi den optræder i hyppigt brugte ord, er udtalen af *dør*, *før*, *tør* og også *tørre*, som på *Djursland* bliver til *dæ'r*, *fæ'r*, *tæ'r*, *tæ'r*, i resten af området til *da'r*, *faar*, *ta'r*, *taar*.

Et *æ* eller *e* foran *st* udtales næsten overalt i Midtjylland som *æj*, så hest, præst, bedst, næsten, vesten hedder *hæjst*, *præjst*, *bæjst*, *næjsten*, *væjsten*. Kun på det sydlige *Djursland* gøres den forskel, at det hedder én *hæst*, men to *hæjst*, altså så kun de gamle tostavelserord har fået *æj*.

Hjerne, gerne, stjerne, kerne og andre af samme form udtales over det meste af landsdelen med *ja*: *hjaan*, *gjaan*, *stjaan*, *kjaan*, men syd for *Gudenåen* med *jæ*: *hjæn*, *gjæn*, *kjæn* (men *stjön*) og på *Djursland* og i *Rougsø herred* med *ie*: *hien*, *gien*, *stien*, *kien* (kort 12).

Kort 12. På Djursland og i Rougsø herred udtales *gerne* som *gien*, på Århus-egnen som *gjæn* og ellers som *gjaan*. **Kort 13.** Hjerter udtales øst for linien som *hjáåt*, vestfor som *hjaat*. **Kort 14.** Kortet viser, hvordan området med udtalen *bæl'u*, *bjær'o* stadig er blevet mindre gennem tiderne, mens udtalen *bæl'e*, *bjær'e* tilsvarende har bredt sig.

Øst for en linie fra *Randers* til *Århus* udtales ord som fjerde, gær, værd, ært, hjerte og sværte med *å*-lyd: *fjåår*, *gjår*, *wår*, *ååt*, *hjáåt*, *swååt*, mens man ellers i landsdelen hører *a*-lyd: *fjaar*, *gja'r*, *wa'r*, *aat*, *hjaat*, *swaat* (kort 13).

Ordene »her« og »der« udtales i *Østhimmerland* og også øst for en linie fra *Århus* til *Randers* ligesom i rigssproget, men i *Vesthimmerland* og den vestjyske del af *Viborg amt* bruger man ikke stød: *hæe*, *dæe*, og i *Ommer-syssel* og sydvest for *Randers* siger folk *hie*, *die*.

VESTJYSK STØD

I de vestlige dele af *Midtjylland* høres det såkaldte *vestjyske stød*. I udtalen adskiller det sig kun lidt fra det normale danske stød, men dog ved, at stemmebåndene klapper helt sammen, så al luften standses et kort øjeblik. Derimod er forskellen i brugen meget stor. Det vestjyske stød forekommer for det første kun umiddelbart foran lydene *p*, *t* og *k*, for det andet høres det aldrig i enstavelsesord, men kun i flerstavelsesord og i ord, som jyderne har gjort enstavelses ved ikke at udtale det sidste *-e*.

Vestjysk stød – navn efter hovedudbredelsen – forekommer i *Midtjylland* i de samme områder, som har foransat bestemt artikel, og er altså en af grundene til, at dialektforskerne kalder denne dialekt vestjysk; det hedder *kæp*, *kat*, *stok*, *hjælp*, *vent*, *bank*, *knægt* uden stød, men i flertal *kjæ"p*, *ka"t*, *sto"k*, *hja"lp*, *ven"t*, *ban"k*, *knæj"t*. Der er også stød i bøjningsformer: *hja"l"per*, *ven"ter*, *ban"ker*, *ho"per*, *su"ter*, *sna"ker*, og i sammensætninger: *mar"kvæj*, *mar"kskjæl*, *mar"kbloomst* (markvej, markskel, markblomst). Det vestjyske stød har også bredt sig til *Vesthimmerland*, men forekommer dog ikke i samme omfang som i *Vestjylland*, kun når der går en vokal forud for *p*, *t*, *k* og i nogle få andre lydforbindelser.

Tryksvagt -u

I rigsdansk findes der ingen andre tryksvage vokaler end *-e* samt *-i* i endelserne *-ig* og *-lig*, men i jysk er *-e* forsvundet overalt og *-ig*, *-lig* blevet til *-e*, *-le*. Et *e* findes dog udviklet af gamle konsonantforbindelser, så *bælg*, *talg*, *følge*, *arv*, *tørv*, *bjerg*, *sorg* i *Midtjylland* udtales *bæl'e*, *tal'e*, *føl'e*, *ar'e*, *tår'e*, *bjær'e*, *sår'e*. Påfaldende nok har *Rougsø herred* og det nordlige *Djursland* i disse ord *-u* eller *-o*, og *-u* findes også bevaret i nogle tillægsord, som i gammeldansk endte på *-ug* såsom *hastig*, *tålig*, *sølle*, *hellig*. Det hed-

der altså *bæl'u, tal'u, fjølu, ar'o, år'o, bjør'o, sår'u, hastu, tålu, søl'u* og *høl'u*. Denne udtale har i ældre tid været mere udbredt i Østjylland, og man kan ved hjælp af ældre kilder, især stednavnekilder, hvor ord som bjerg og bælg er almindelige, følge den gradvise indskrænkning af området (kort 14).

Lokalmål Når flere af dialekterne i *Randers amt's* yderområder forekommer særprægede, skyldes det oftest en kombination af flere af de ovennævnte dialektale træk. Der kan dog også nævnes andre, som kun findes i disse områder, f. eks. er *Gjerrild*-egnen ene om udtalen af *d* som *r* i *du, dig, den*, m. fl. *Ommersyssel* er også ene om udtalen med *j* i ord som *ende, sende, vende, tænde (æjn, sæjn, væjn, tæjn)*.

MOLBO-SNAK *Molbo-dialekten* rummer et træk, som alle naboer har lagt mærke til, og som har givet anledning til mange mere eller mindre korrekte anekdoter, nemlig at man i stedet for vokalerne *y, ø, ö* bruger (brugte) *i, e* og *æ*. Tyve hedder altså *tiw*, brød *bre'* og grøn *græ'n*, og naboerne påstår, at molboerne kører til *Ebeltoft* med *grin* (gryn) og kommer hjem med *latier* (lægter), endvidere at de siger: *min hæn fik killinger*; kyllinger hedder dog *kiwlinger* på *Mols*. Vægteren i *Ebeltoft* påstås at have sagt: Sætter bien (byen) mig fra bestillingen, skal bien også fede (føde) mig. Mange vittigheder er lavet om ordet skyde, skønt det dog på dialekten hedder *skiwed*, men det er rigtigt, at skød hedder *ske'd*. Under alle omstændigheder er det et påfaldende træk i dialekten, som har ført til sammenfald af en del ord.

I. Fægtemesteren.

En Rytter, som var en indfødt Molboe, se engang paa Kiøbenhavns Gade en Fægtnester, der duellerede, og slog først Kaarten af Haanden paa sin Kontravart, og siden iføde ham om Ornene med Kaarden. Det

Det kendes fra mange lande og alle tider, hvordan visse egne beboere uden påviselig grund har fået ord for at være særlig naive, men Danmarks molboer har nok deres pudselige dialekt at give skyld for den påduttede tåbelighed. Måske derfor er også de færreste molbohistorier hentet fra udenlandske forbilleder, men det er ægte jyske skæmtfortællinger, der fremstiller molsingerne som højt enfoldige personer og i forskellige situationer lader dem bære sig tumbet og komisk ad og da allerhelst sådan, at dumrianten ved sin bagvendte handle måde selv tror, han bærer sig vældig snedigt ad. Den første lille folkebog om »de vidtbekjendte Molboers vise Gierninger og tapre Bedrivter« lod landfysicus Christian Elovius Mangor befordre i trykken i Viborg i begyndelsen af 1770'erne, og siden er det gået slag i slag, så de folkekære molbohistorier efterhånden er havnet blandt klassikerne på børnenes boghylder. Billedet t.v. er et udsnit fra Mangors bog, tegningen t.h. V. Fausbølls illustration fra en 1862-samling til historien om kirkeklokken, som molboerne af frygt for fjendeoverfald sænker i havet, og for at kunne finde den igen skærer de mærke i båden på den side, hvor klokken blev vipset over bord.

Litterære kilder

For en del år siden skrev flere forfattere på forskellige midtøstjyske dialekter, men de fleste er nok glemt igen. Undtagelsen er naturligvis *Jeppe Aakjær* og *Steen Steensen Blicher*, der i »E Bindstouw« har flere stykker både på østjysk og vestjysk. Dyrslægen *Hans Jensen* i *Farsø* skrev flere himmerlandske dialektfortællinger, der blev udgivet samlet i 1940, hvorimod sønnen *Johannes V. Jensen* kun brugte spredte dialektord i sine værker. Kendt er *Hans Poulsen's* dialektidigte fra *Himmerland*, og måske huskes også *Joachim Katstrup* fra *Mols* og *Bolette Sørensen* fra *Sønderhald*. Fra *Ommersyssel* findes i lydskrift to bøger af *N. P. Bjerregaard*. De vigtigste videnskabelige behandlinger er *Ella Jensen's* »Houlbjergmålet« (1944) og »Houlbjergmålets Bøjningslære« (1956) samt fra *Salling* »Brøndum-Målet« af *Inger Ejskjær*.

RELIGIØSE STRØMNINGER

Bonde og kirke

Før de store *landboreformer* i slutningen af 1700-tallet var bonden vel ikke retsløs, men regnedes dog nærmest for et tyende, hvis fornemste pligt næst at tjene Gud og konge var at arbejde for og lystre herskabet ved forskellige mere eller mindre tyngende hoveriydelser. Den almindelige nedvurdering skabte hos bondealmuen en følelse af mindreværd, som dog ikke uden videre må forveksles med sløvhed. Nok var den luende begejstring ikke bondens sag, angst som han var for at blotte sit inderste væsen, men blev han grebet af noget, kunne han forsvare det med stædighed og fanatisme, ligesom han udviste en sjælden trofasthed mod den eller det, der én gang havde vundet hans hjerte. *Bjørnstjerne Bjørnson* har om den norske kirke sagt, at den op gennem tiden spillede en mægtig rolle i den norske bondes liv og i »hans tanke står på et højt sted for sig selv«, og helt det samme kan siges om den danske kirke og vel ikke mindst jyske bønder. Lad være, at sansen for kirkehuset var ringe, men hver familie rådede nøje over sit stolestade og dokumenterede derved sin hjemstavnsret i menighedens forsamling.

KIRKELIG »HUSORDEN«

Af de gamle landsbyvedtægter fremgår tydeligt, at kirke og kristendom var faktorer, der skulle tages hensyn til, og som man ønskede skulle præge landsbyens fællesskab. Mange af vedtægterne indledes med, at bønderne »i den hellige trefoldigheds navn« forpligter sig til stadig kirkegang (*Sønder Tranders* 1758, *Komdrup* 1716, *Bælum* 1712, *Bjerregrav* 1689, *Blenstrup* 1729). Det pointeres også, at der i kirken skal vises sømmelig opførsel, og på kirkegården må der ikke gives lyd med banden, og kreaturer skal holdes ude (*Sønder Tranders* og *Asferg* 1685). Helligdagsarbejde er forbudt (*Jebberg* 1769), og man lovede undertiden at sende nogle unge til overhøring eller skolegang, holde dem fra svir og sværm (*Blenstrup*) samt afskaffe julestuerne (*Marstrup*) og kortspil (*Bælum*).

TRADITIONENS MAGT

At bondealmuen var stærkt forankret i den kirkelige overlevering og med sin konservative indstilling hindrede nye tanker i at trænge igennem, er ganske åbenbart. Reskriptet af 3. december 1745 om indførelse af skiftende messefald i tresognspastorater blev således mødt med protest mange steder, ligesom det ofte gav anledning til opposition, når præsterne anvendte ord og vendinger, menigheden ikke kendte. Åndelig blufærdig, som den midtjyske bonde var, foretrak han at færdes på det jævne. Denne indstilling var sikkert medvirkende til, at 1700-tallets *herrnhutisme* kunne vinde tilslutning, fordi den i sin form blev modtaget som en folkelig forkyndelse.

Kirkegangen synes de fleste steder at have været ret god, men i første halvdel af 1700-tallet spores en mærkbar tilbagegang. Det fik i 1744 biskop *P. J. Hygom* til at betegne sognefolket ved *Randers* som en genstridig slægt, der ikke engang ville høre ordet. Om moralen indløb mange klager. I kirkerne kunne man opleve regulære slagsmål, når kvinderne stredes om de fornemste stolestadepladser, og tilfælde af mened var ikke ualmindelige, klager over at letfærdige kvindfolk udlagde uskyldige mænd som børnefædre heller ikke. En forordning af 2. november 1745 om konfirmander, som overtrådte det 6. bud (»Du må ikke bedrive hor«), beretter utvetydigt om tilstandene. Også drikfældigheden tog til, og forordningen om hjemmebrænding blev helt ignoreret. I *Skals* var der i 1747 20–25 brænderier, hvilket svarer til, at hver gård havde sin egen produktion. Det måtte bekymre præsterne, for drukkenskaben var – som biskop *Christen Worm* udtrykte det i en skrivelse til kongen i 1734 – »moder til alle synder og vanartethed i landsby-menighederne«. Biskop *Broder Brorson* kunne på *Ålborg* landemøde i 1739 berette, at der var dem, der gik »lige fra dobbel, drik og spil til skrifte«, og biskop *Hygom* gjorde 1760 gældende på landemødet i Århus, at det især var på helligdagene, man svirede, samt at man tog børn med til lystigheden. Det kunne gå så overstadigt til, at et drukkent ligtog ifølge *H. F. Feilberg* engang kom for skade at tage kisten i graven.

'ækkelsespræster

I afhandlingen »Pietismen i Jylland« skriver *F. Elle Jensen*, at den jyske *pietisme* som helhed var og blev en præstebevægelse knyttet til en bestemt generation af præster, men med ringere indflydelse i de bredere lag. Præsternes form var for akademisk og indeholdt andre toner end dem, der hidtil var hørt i kirkerne. Helt er pietismen dog næppe gået hen over hovedet på den jævne befolkning i Midtjylland. *Ålborg stift* var således velforsynet med pietistiske præster, de fleste dog nord for Limfjorden, og også i den østlige del af *Viborg stift* var der en kreds af pietistisk-herrnhutiske præster, anført af *Herløv Krogstrup* i *Haslund-Ølst* og *M. Poulsen* i *Harridslev-Albæk*. De var begge energiske vækkelsespræster, der hver fik en vakt student som medhjælper og fra 1742 tillige assistance af emissærægteparret *Handrup*, der virkede i begge præstegårde.

Efterhånden som den pietistiske kraft tog af, vandt den *herrnhutiske* i styrke. Mere betydende skikkelser var *B. Jahn* i *Øls-Hørby-Døstrup*, den første herrnhutiske præst i Himmerland, og *J. A. Wøldige* i *Gunderup-Nøvling*, hvor emissærerne også fik deres gang. Egentlige vækkelser var der næppe tale om i Midtjylland, heller ikke i 1700-tallets sidste halvdel, men derimod spores en bedring i skolernes undervisningsform.

*Armod
menigheder*

Alt i alt må Midtjylland på de store landboreformers tid betegnes som et tilbagestående område. Det var tyndt befolket og dårligt udnyttet, og de økonomiske vilkår var meget ringe, hvilket sammen med en befolkningstilvækst på 30–40 pct. i årene 1801–1840 sprængte de gamle landsbyfællesskaber og resulterede i store sociale problemer. Endnu lå vidtstrakte arealer uudnyttede hen, og driftsformerne var gammeldags med hjulpløve, fri græsning for kreaturerne og et dårligt sædskifte. Produktionen svarede mest til husbehov, men man var nøjsom og de fleste vel tilfredse, hvis »rugen kunne skjule en krage og byggen tage dug ved Sankt Hans«. Disse forhold påvirkede uundgåeligt købstæderne og deres befolkningstal. Navnlig *Ålborg* (1801: 5579 indbyggere) ramtes hårdt ved tabet af Norge 1814 og Aggertangens gennembrud 1825, som ødelagde sildefiskeriet i Limfjorden og skabte proletariat-lignende forhold i byen. Det var ikke mindst dette, der skaffede *baptisterne* tilslutning.

De kirkelige og åndelige forhold virkede ellers lige så tilbagestående som de materielle, og også gejstligheden fik fattigdommen at føle. Embederne var mange tilfælde magre, gennemstrømningen åbenbar og præsterne ikke alle lig vellykkede. Begge landsdelens bispestole beklædtes ved århundredets begyndelse af mænd med rationalistiske tilbøjeligheder: *Rasmus Jansen* i *Ålborg* 1806–27 og *Jens Bloch* i *Viborg* 1805–30. Deres rationalistiske indstilling afblegedes vel på deres ældre dage, men alligevel blev deres eftermæle blandet, fordi Bloch efter lod bispearkivet i total uorden, og Jansen pådrog sit embede så stor en gæld, at det måtte stå ubesat i seks år efter hans død.

Også *skolevæsenet* stod meget tilbage at ønske. Skoleordningen af 1814 kunne ikke gennemføres uden store vanskeligheder, bl. a. som følge af 1820'ernes økonomiske krise og udbredt modvilje i befolkningen, og regelmæssig skolegang lod sig ikke indføre generelt, dels på grund af forsømmelse, dels fordi man mange steder måtte klare sig med *omgangsskoler*. Lærerlønnen udgjorde endnu i 1850 gennemsnitlig i Jylland kun 132 rdl. årligt mod 217 rdl. på Øerne. Af samme grund kneb det med duelige lærere. Efter 1824 var der kun to seminarier i Jylland: *Snedsted* i Thy og *Lyngby* på Djursland, så »ueksaminerede« lærere var almindelige, hvis man da ikke nøjedes med »at leje en bondekarl«, som *Joakin Larsen* skriver i »Den danske Folkeskoles Historie 1814–1898«. Når det frem mod århundredets midte alligevel lykkedes at etablere en form for ordnet skolevæsen, var det især gejstlighedens fortjeneste. Trods deres økonomiske situation og en næsten kompakt modvilje hos befolkningen betragtede de fleste gejstlige sig som »religionslærere«, hvis kald var at fremme oplysning og moralitet. Endnu i 1850'erne måtte biskop *S. C. W. Bindesbøll* dog konstatere, at for sømmelserne i *Ålborg stift* androg 32–50 pct., så det gennemsnitlige antal skoledage blev 62 om året. Moralsk stod det også ringe til. Der klages over mange »uægte« fødsler og over »snigkroer« mange steder i Himmerland.

Det kirkelige liv i 1800-tallets første halvdel synes at have været temmeligt fattigt og uden synderlig genklang i befolkningen, hvis forhold til kirke overvejende var bestemt af tradition og nedarvet respekt. Nye tider var dog så småt på vej. Et første tegn herpå var oprettelsen af *bibelselskaber* både i *Ålborg*, *Viborg* og *Århus* stifter. Som det første i Jylland stiftedes *Ålborg Stifts Hjelpe-Bibelselskab* ved reformationsfesten 1817, og to år senere dannedes *Bibelselskabet for Viborg Stift* ved et højtideligt møde i domkirken, ligesom » en meget prominent forsamling« ved et møde i *Randers* stiftede *Bibelselskab for Randers By og Amt*. Interessen for disse selskaber var meget svingende både hos gejstligheden og lægfolk, men ind imellem stod det alligevel klart for en større kreds, at opgaven lå lige for. Dette udtrykte den »evangeliske vækkelse«s utrættelige talsmand, professor *Jen. Møller*, som ved et møde i *Viborg* indledte med en lovprisning af bibel-sagen som forsynets middel mod tidens sygdom, dens selvrådighed og sædelige fordærvelse, der havde nået sit højdepunkt ved århundredets begyndelse, og på menighedens vegne rådede til at »vende tilbage fra de farlige Skjær til Troens, Haabets og Kjærlighedens sikre Havn, til den bibelske Christendoms ufeilbarlige Ledestjerne«.

Bedst virkede selskaberne, hvor der oprettedes lokale *bibelforeninger* som udfoldede sig mere eller mindre selvstændigt, men udmærkede sig ved en bredere berøringsflade med befolkningen. En sådan forening var stiftet for *Spentrup* og omegn endnu før »amtsselskabet« af 1819 samt i *Nibe* 1822. Uddelingen af bibler varierede fra område til område, men det anslås, at ca. 8000 familier i *Ålborg stift* og 5000–6000 familier i *Viborg stift*

i perioden 1820–1850 blev forsynet med en bibel eller et Ny Testamente. For *Randers amt* foreligger ingen samlet oversigt, men tallene herfra har efter alt at dømme været af samme betragtelige størrelse. Det vides således, at foreningen i Randers i 1822 uddelte 509 hellige skrifter.

TOLERANTE BISPER

Særlig betydning for det nye i tiden fik bispeskrifterne i 1830'erne, hvorved begge midtjyske stifter fik positivt-kirkelige mænd som ledere: Ålborg *Johs. Fogtmand*, der »holdt på Christendommen« og ikke lagde skjul derpå, Viborg *N. E. Øllgaard*, »en oprigtig og kristelig sindet mand«. Begge var tilhængere af tolerance og moderat indgreb og modstandere af enhver form for forfølgelse. Forsamlings-folkene betnedes som ret uskadelige, når blot bevægelsen ikke oplandede sig til omrejsende lægprædikanter. Da biskop Øllgaard fra kancelliet modtog en ansøgning, hvori de vakte i *Salling* søgte om tilladelse til at bruge Pontoppidans katekismusforklaring, henlagde han den simpelt hen, skønt han gentagne gange blev rykket for en udtalelse. På den vis hindrede han enhver indskriden mod underskriverne, og »de Helliges begyndende Ustyrlighed« førte derfor ikke til nogen åben strid; og som bisperne var, blev mange af de to stifters præster i de følgende årtier.

Herrnhutisk fremstød

Mens *herrnhutismen* i 1800-tallets første halvdel satte sine spor i det øvrige Jylland, skabte den i Midtjylland kun få og små krusninger. Emissæren *Frands Lund* fra Skjern-samfundet nåede på sine rejser til *Himmerland*, hvor han knyttede en del kontakter og også sporede enkelte vækkelser, således i 1830, hvor han i *Kirketerp* (Hørby sogn) traf tre nyvakte kvinder og i *Nørre* og *Sønder Kongerslev* konstaterede voksende »lyst og iver for Guds ord«. Han havde på den tid kontakt med præsten *Chr. Praëm* i *Skivum* og dennes svigerfar, godsejer *M. Steinthal* på *Kyø*, en døbt jøde, der havde sendt sine børn til Christiansfeld, samt med præsten *J. F. Boesen* i *Ålborg* og nogle præster syd for Mariager Fjord.

De vakte fynboer

Heller ikke forsamlingsbevægelsen fik nogen større betydning, men trods alt var der noget i gang i enkelte sogne, som satte sig spor i åndelig hen-seende. På *Djursland* opstod således en vækkelse omkring nogle tilflyttede fynboer, henved 30 familier, som især var indvandret i 1840'erne og fortrinsvis til *Alsø* og *Homå* sogne. Da de stammede fra vakte kredse, har de formodentlig tidligt holdt fælles andagter, men først i begyndelsen af 1850'erne synes det at være blevet en missionerende bevægelse. Dens ledere, *Henrik Jensen*, *Frands Pallesen* og andre, holdt sammen med den sjællandske lægprædikant *Jens Larsen* forsamlinger overalt i Østdjursland, dog navnlig i *Sønder herred*, hvor der i 1858 stiftedes en »kristelig forening« med månedlige møder.

DANSK FORENING

Dansk Forening, oprettet i 1853 for hele landet, skulle foruden et vist nationalpolitisk sigte også virke for »lovene og folkelig dansk oplysning«. Dens pengeindsamling til en »Grundtvigsk højskole« i København fik også tilslutning i Midtjylland, bl. a. i *Borup* ved Randers og i *Veggerslev* ved Grenå.

Det »hedenske« Himmerland

Andre steder i landsdelen oplevedes tilsvarende strømninger, men det var dog stort set først i årene efter 1860, at der begyndte at ske noget. I *Himmerland* taler mange beskrivelser om »døde« sogne. Der spores også en tendens til at ville give den *Bjørnbak*'ske bevægelse i al fald en del af skylden for den ringe kirkegang i Østhimmerland, dette uagtet, at *Thomas Bjørnbak* først overtog *Fjellerad Højskole* i 1866. Denne dynamiske skikkelse var vendelbo og demokrat, bror til højskoleforstander *Lars Bjørnbak* i Viby ved Århus, hvis politiske indstilling og højskolesyn han delte helt ud i mottoet: Kundskab er magt, uvidenhed trældom. *Thomas Bjørnbaks* tan-

ker fandt god grobund i himmerlandske bondesind, hvis indstilling til præ og kirke ikke altid var lige positiv. Mange fandt det morsomt, når Thoma Bjørnbak og hans lærere kunne betegne afsnit i skolebøgerne som »løgn og digt altsammen«, og præsterne måtte ind imellem ligefrem spørge sig selv og andre, om kristendommen nogen sinde var indført i Himmerland, de på mangfoldige måder virkede som en åndelig ørken. Ikke desto mindre oprettedes flere højskoler, ud over Fjellerad (1866) *Skelund* (1871), *Bælur* (1885), *Sønderholm* (1872), *Lundby* (1874) og *Støvring* (1886). Samtidig opstod en række frie kredse, hvoraf dog kun *Trængstrup* og *Støvring* overlevede. Heller ikke forhindrede den »åndelige død«, at en kreds af lærere den 3. marts 1862 stiftede *Forening af Indre Mission i Østhimmerland* hvilket var et temmelig dristigt foretagende for lægmænd. Også i Vesthimmerland opstod flere vækkelsesbølger og med dem igen klare skillelinier mellem de kirkelige retninger.

»Et paradis for præster«

Salling var på et meget tidligt tidspunkt præget af *grundtvigianismen*, og lægmænd spillede fra begyndelsen en betragtelig rolle. Man lyttede til den »grundtvigske missionsmand« *Peter Larsen Skræppenborg* og rejste hen mod århundredets slutning en række *forsamlingshuse*, som kom til at danne rammen omkring meget aktive foredrags- og ungdomsforeninger. Ikk uden grund blev *Salling* kaldt »et paradis for præster«, og om egnens mange og tætliggende kirker skal *Bjørnstjerne Bjørnson* under en foredragsrejse 1880'erne have sagt, at enten var folk i kirkebyggeriets dage meget fromme eller også meget dovne. Ganske vist skiftede præsterne tit i de *Salling'ske* sogne, men enkelte forblev dog trofast i embedet, f. eks. *N. K. Glud*, der havde sit virke i *Jebjerg* fra 1862 til 1920, altså i samfulde 58 år. Om ham har *Jeppe Aakjær* sagt, at han har stået fadder til det meste af hvad der havde med ånd at gøre i *Midsalling*. Hans indsats på det folkelige og kristelige område i egnen var simpelt hen uden sidestykke.

Klondyke-miljøer

Forholdene på *Viborg*-egnen påvirkedes frem mod århundredskiftet stærk af hedens opdyrkning. Hertil kom jernbanen, der trak sognene ud af en århundredlang isolation og navnlig til stationsbyerne lokkede folk af fremmed rod og ofte ukirkelig indstilling. Dette skulle flere steder påvirke det kirkelige og folkelige liv på en måde, der ikke faldt i tråd med den gammeldags ærbødighed for kirken. I andre sogne var det modsatte dog tilfældet og vel gerne afhængigt af præsten, men også for en stor del af lægfolkene. I *Torup* drev *Peder Nielsen* således en husmandshøjskole 1874-1886, og i *Torning* prægede ungdomshjemmet *Bøgildgård*, oprettet 1830 af *Peter Poulsen Schmidt*, i ikke ringe grad udviklingen inden for *Indre Mission*. Schmidt, der også var en ivrig afholdssagittator, tog sig som leder af hjemmet i særlig grad af vanskelige eller straffede børn og søgte gennem uddannelse og arbejde at gøre dem til gode borgere.

EN SÆRLING TIL DJURSLAND-PRÆST

Hvordan en præst i disse brydningsår kunne dæmpe udviklingen i sine sogne blev *R. Danæus*, sognepræst 1868-82 i *Kolind-Ebdrup-Skarresø* sogne på *Djursland*, et skoleeksempel på. Ved hans indsættelse i embedet var det tydeligt at biskop *C. F. Brammer* nærrede forventninger til ham og kunne skrive, at han »lægger umiskendeligt for dagen, at han besjæles af varme følelser for sit kald og arbejder med gode evner og al sin flid«. I menighedens øjne var og blev *Danæus* dog »en underlig snegl«, der mest gjorde sig bemærket som en dygtig landmand med en særegen form for sparsommelighed. Han samlede hestepærene op på vejen for at tage dem med hjem og undredes over bøndernes ødselhed med tobaksrygning, ligesom han opfordrede dem til at tænde med lysene og ikk

med svovlstikker. I sin egenskab af formand for sognerådet førte han protokollen med uhyre sparsommelighed, på små bogsider og med bittesmå bogstaver. Før hans tid holdtes møderne i præstegården, men han flyttede dem til skolen, fordi det var billigere for ham. Samtidig klagede han igen og igen over skatteansættelsen og fandt det også for dyrt at give to kr. for en kuvert ved en præstelig fællesspisning. Værre var, at han var en ringe prædikant og hans konfirmandundervisning kun mådelig. Han fortalte hellere historier end han fortalte om kristendom, og var der uro, kunne han sige: Hvis du gør det een gang til, bli'r du fanden tage mig bortvist.

*Vilhelm Beck
og de
grundtvigske*

Allerede før Danæus kom til sognet, var der adskillige, som sejlede over Kolindsund for i *Ginnerup kirke* at lytte til *Vilhelm Beck*, *Indre Mission's* senere mangeårige formand, der 1866 havde tiltrådt præstembedet i *Ørum-Ginnerup* sogne og straks udløste »et underligt åndens sus hen over egnen«. I det hele taget blev hans virke det store vendepunkt ikke blot i de to sognes og nabosognenes, men i store dele af Djurslands åndelige historie. Om årene i *Ørum-Ginnerup* siger *Velhelm Beck* selv, at der i forbindelse med vækkelsen udviklede sig et bestandigt større modsætningsforhold til *grundtvigianerne*. Årsagen var vistnok, at nogle grundtvigske degne og nogle kvinder, som stod i personlig forbindelse med Grundtvig, under de nye forhold og *Vilhelm Beck's* virksomhed måtte se den grundtvigske indflydelse tabe i kraft. Modsætningen mellem de to lejre udviklede sig så stærkt, at *Vilhelm Beck* offentligt rådede til at følge *Abrahams* og *Lots* eksempel og blive hver på sine græsgange hellere end at der skulle blive trætte mellem brødre.

Spændingsforholdet mellem *Vilhelm Beck* og de grundtvigske kredse slog også skår i *Indre Missions* forhold til højskolerne, der ellers fra sidste halvdel af 1860'erne, takket være *IM's I. C. E. Clausen*, havde været særdeles positivt. Endnu i 1887 kunne *Vilhelm Beck* dog anbefale missionskolen hjem på Djursland at sende deres børn på *Voldby Højskole* ved Grenå, som blev drevet »i kristelig ånd med det formål for øje at vække hos de unge syn for livets alvorlige betydning og at meddele dem sådanne kundskaber og færdigheder, som det praktiske liv i vore dage kræver«.

»DØVSTUMME-
INSTITUTTET«

At højskolerne specielt af grundtvigianerne blev brugt til at bekæmpe modparten med, leverede *Thorsager-Bregnet* sogne et eksempel på. Her besluttede man i efteråret 1894 at bygge en højskole som »modvægt mod en yderligtgående indre mission«. Grunden blev skænket af egnens befolkning, hvoriblandt folketingsmand *N. Petersen-Nyskov*, og allerede 4. november kunne skolen tages i brug med realskolemanden *Otto Laage* og præsten *Uffe Birkedal* som ledere. Ingen af dem var egentlige grundtvigianere, og *Uffe Birkedal* havde netop grundet døvhed taget sin afsked som præst i Ribe. *Laage* var en dygtig skolemand, men havde intet tag i højskoleungdommen, og da han ved indvielsen af skolen var så uheldig at gå i stå i sin tale, omdøbte folkeviddet skolen, hvis officielle navn var »Djursland«, til »Døvstummeinstituttet« (*Birkedal* var døv, og *Laage* kunne ikke tale). Allerede den følgende vinter måtte skolen indstille arbejdet, fordi eleverne rejste hjem, og skolen blev derefter overtaget af *Indre Mission* og omdannet til »De helliges højskole på Djursland og Mols« (i dag *Rønde Folkehøjskole*). Det var altså ikke lykkedes at dæmme op »for den indremissionske vårfloed«.

IM-sogne

Den folkelige og kirkelige udvikling var dog i Midtjylland en anden og mere nuanceret end f. eks. i Thy og Vestjylland, og trods visse lokale spændinger nåede hverken de indremissionske eller grundtvigske vækkelser

at få rigtig tag i folket. Indremissionske vækkelser af lidt større format og levedes kun i det østlige *Himmerland* (*Nibe, Løgstør, Ranum*), i egnen mellem *Mariager* og *Randers Fjorde*, i dele af *Djursland* og i *Lysgård herre* mellem *Viborg* og *Silkeborg* (*Torning, Kjellerup* og omliggende sogne). langt de fleste sogne opførtes dog *missionshuse*, om hvilke der udviklede sig større eller mindre aktivitet, oftest afhængig af præstens og degnens indstilling.

MISSIONEN
I BYERNE

Ålborg var i lang tid ukendt med IM's arbejde. Bevægelsen havde ganske vist holdt årsmøde i byen 1876, men først en halv snes år senere begyndte der at ske noget. Da *Vilhelm Beck* talte ved årsmødet 1888 på Skovbakken, var der mødt 4000 mennesker for at høre ham, og i 1892 kunne man indvie missionshuset »Tabor«. IM's årsmøde i *Viborg* 1878 havde samlet 2000 mennesker, og da *Frederik Zeuthen* 1885 blev stiftsprovst, udviklede bevægelsen sig snart til at blive toneangivende i byens liv. Det var ved sammes indsættelse, biskop *Svan* skal have sagt: »Man skulle mene, at der ikke før har været kristne i Viborg« så kraftfuld var den nye stiftsprovsts prædiken.

På sin missionsrejse kom *Vilhelm Beck* allerede i 1865 til *Randers*, hvor han blev angrebet for at anse det danske folk for »hedensk«. Bedre gik det ikke 1868, hvor han tilbageviste nye angreb som »kællingsnak«. Allerede i 1871 kunne man dog indvie et af landets første missionshuse, som blev rammen om et flittigt virke.

Grundtvigsk
skisma

Den grundtvigske vækkelse var i Midtjylland som i det øvrige land påvirket af og kædet sammen med højskolernes folkevækkende arbejde, så egentlige vækkelsesområder skal nærmest søges heromkring samt omkring de grundtvigske valg- og frimenigheder. Landskendt blev især *Møllerup valgmenighed* – og i tilknytning hertil højskolen – med forfatteren *Jakob Knudsen* som menighedens første præst (1890–97). Det hele begyndte sig godt, men efter tre års forløb meddelte *Jakob Knudsen* uventet menigheden, at han og hans hustru havde besluttet at skilles. Ganske vist fortsatte *Jakob Knudsen* som præst, og hans tilhørere følte endog, at der var stemt dybere strenge i hans sjæl, men da *Jens Bek* døde i 1893, mistede højskolen sin forstander og valgmenigheden sin bedste støtte. Da *Jakob Knudsen* efter separationstidens udløb i al stilhed giftede sig med *Jens Beks* purunge datter *Helga*, vakte det »opsigt over hele landet, at en valgmenighedspræst, der var skilt, ville ægte en anden«. Der blev løbet stort mod præsten, som man hævdede »havde handlet anstødeligt«, og det betød et brud, som efterlod dyb bitterhed hos begge parter. Efter bruddet hævdede *Jakob Knudsen* sig sin forfattervirksomhed, men forledtes heri til at beskrive personer og forhold i menigheden på en måde, som måtte føle krænkende. Begge parter tilgav dog hinanden, og ved valgmenighedens 20 års jubilæum i 1915, kort før sin død, skrev *Jakob Knudsen* i et brev: »Jeg fulgte hensynsløst, idet jeg giftede mig igen, mit hjertes drift, og jeg vandt for mig selv en stor og varig lykke. Det er kun rimeligt, at mange af jer forbitredes og heller ikke tog hensyn til mig. Jeg havde jo selv voldt strider. At jeg har kunnet tilgive jer, fortjener ingen tak. Jeg havde jo egentlig ingen genting at tilgive«.

Frugthart samvær

Den grundtvigske vækkelse gav sig også udslag i oprettelsen af *forsamlingshuse* som ramme om det folkelige og kristelige arbejde. I dette lokale samvær befordredes nye tanker og skabtes i virkeligheden grundlaget for nye fællesskabsformer såsom friskoler, høj- og ungdomsskoler, mejerier, slagterier og andre andelsforetagender.

1900-tallets brydninger

Det åndelige livssyn, som henholdsvis Grundtvig og Vilhelm Beck stod som udtryk for omkring århundredskiftet, har nu gennem snart tre generationer været udsat for forskellige former for formuldning, fordi ændrede samfundsforhold og den almindelige demokratisering har nødvendiggjort en betragtelig tilpasning. Denne proces har ind imellem ført til spændingsforhold, men også betydet fornyelser, som må kaldes nødvendige. Det var således tilfældet med bevægelsen »*De gamle Stier*« i det vestlige *Himmerland* og på *Kjellerup*-egnen i 1920'erne, og det var tilfældet, da *Oxfordbølgen* i 1930'erne med større eller mindre kraft skyllede hen over Midtjylland. Stærkest gik dønningerne dog, da biskop *Christian Baun* i 1955 af modvilje mod *kvindelige præster* nægtede at ordinere og føre tilsyn med cand. theol. *Helga Jensen*, der var indstillet som hjælpepræst i *Resen-Skive* menighed. Sagen foranledigede i øvrigt, at menigheden blev underlagt *Ålborg stift* med biskop *Erik Jensen* som tilsynsførende. Debatten dukkede op på ny i efteråret 1972 i forbindelse med uro omkring *Indre Mission's* formand, sognepræst *Kristian Fris* i *Farsø*. Også uroen omkring *Rønde Folkehøjskole* før og efter rektorskiftet i 1970 og krisen i foreningen *Unge Hjem* i 1972 skal nævnes, fordi de er at betragte som en reaktion mod ledelsesformer, der i en fjern fortid var *Indre Missions* styrke, men i dag synes at virke som en svaghed.

SKOLER OG MENIGHEDER

Grundtvigske valg- og frimenigheder: *Kjellerup* valgmenighed (1917); *Norrdjurs* valgmenighed, *Vivild* (1942); *Trængstrup* frimenighed, *Støvring* (1888); *Mellerup* valgmenighed (1890); *Vesthimmerlands* frimenighed, *Horsum* (1883).

Højskoler: *Gymnastikhøjskolen* ved *Viborg*; *Hadsten Folkehøjskole*; *Kalø Landboskole*, *Rønde*; *Nørgårds Højskole*, *Hadsten*; *Rønde Folkehøjskole (IM)*; *Store Restrup Højskole*, *Nibe*; *Støvring Højskole*; *Krabbesholm Højskole*, *Skive*. *Ungdoms- og efterskoler*: *Borremose Ungdomsskole*, *Kongens Tisted (IM)*; *Himmerlands Ungdomsskole*, *Havbro*; *Levring Efterskole*, *Kjellerup*; *Mellerup Ungdomsskole*, *Mellerup*; *Nørbæk Efterskole*, *Fårup*; *Rønde Ungdoms- og Efterskole*, *Rønde (IM)*; *Salling Ungdomsskole*, *Jebjerg*; *Viborgegnens Ungdomsskole*, *Viborg*; *Vivild Ungdomsskole*, *Vivild*; *Østhimmerlands Ungdomsskole*, *Bælum*; *Ungdomskostskolen Tårupgård*, *Løgstrup*.

Grundtvig-Koldske friskoler: *Bjørnstrup*, *Års*; *Brunholm*, *Suldrup*; *Dalsgård*, *Bjerringbro*; *Egense*, *Mou Himmerland*; *Guldbæk*, *Godthåb J.*; *Havbro*, *Års*; *Kielstrup*, *Hobro*; *Monstrup*, *Hobro*; *Pårup*, *Engesvang*; *Rødding*, *Spøttrup*; *Skørbæk-Ejdrup*, *Vegger*; *Store Restrup*, *Nibe*; *Støvring*; *Sønderup*; *Søttrup*, *Hornum*; *Veggerby*, *Vegger*; *Vilsted*, *Løgstør*.

Frikirkelige samfund

Sammenlignet med *Nordjylland* har de ikke-folkekirkelige kirkesamfund kun i beskeden omfang evnet at slå rod i *Midtjylland*. Den bevægelse, der går længst tilbage og står stærkest, er *baptisterne*, der dannede deres første menighed i *Ålborg* allerede 1840, da otte mennesker blev døbt i *Limfjorden*. I de første år var medlemmerne udsat for forfølgelse. En af gendøberne, *Ole Nielsen Følved*, der valgtes til forstander, blev således afskediget fra sin stilling ved hæren, og da hans søn blev tvangsdøbt i 1843 måtte han vandre i fængsel. Den lille skare holdt imidlertid ud, og *Ålborg*-menigheden er i dag udgangspunkt for bevægelsens arbejde, der omfatter hele *Nordjylland*.

Metodisterne begyndte i *Ålborg* allerede 1863, men efter at tyskerne havde beslåglagt mødelokalet 1864 kom arbejdet først rigtigt i gang 1883. *Frelsens Hær* begyndte sit virke under trange kår og stadige forsøg på latterliggørelse fra befolkningens side. Den har nu afdelinger i fem køb-

stæder efter at afdelingerne i Nibe, Hobro og Grenå i de senere år er blevet nedlagt.

Katolikkerne kom til Midtjylland med oprettelsen af menigheden i *Randers* 1868 og har især efter Anden Verdenskrig kunnet notere en betragtelig fremgang. *Frimissionen* slog rod i landsdelen i slutningen af 1880'erne med *Ålborg* og *Randers* som centrale områder.

Pinsevækkelsen har en højskole i *Mariager*. I *Randers* har *frimissionen* og *den apostolske kirke* hver især et feriehus, og *adventisterne* driver her et plejehjem.

	<i>Menigheder (1972)</i>	<i>Stiftelsesår</i>	<i>Antal medl.</i>	<i>Kirker, mødesal</i>
ADVENTISTER	Randers	1898	68	1
	Ålborg	1907	113	1
	Viborg	1919	57	1
	Skive	1912		
DEN APOSTOLSKE KIRKE	Ålborg	1925	225	1
	Nibe		15	
	Skive		6	1
	Randers	1972	50	1
BAPTISTER	Ålborg (Bethel)	1840	302	1
	Ålborg (Karmel)	1952	212	2
	Nibe	1891	54	1
	Løgstør	1863	59	1
	Østhimmerland	1840	182	3
	Viborg	1940	52	1
	Randers-kredsen	1911	46	1
FRIMMISSIONEN	Randers	1888	60	1
	Store Ajstrup	1939	9	1
	Tostrup (Nibe)	1938	28	1
	Ålborg	1887	255	1
FRELSSENS HÆR	Ålborg	1888	277	1
	Løgstør	1892	42	1
	Randers	1890	129	1
	Viborg	1889	56	1
	Skive	1890	50	1
GUDS MENIGHED	Ålborg	1914	43	1
	Bælum	1936	10	
KATOLIKKER	Randers	1868	350	1
	Viborg		225	1
	Ålborg	1898	ca. 500	1
METHODISTER	Ålborg	1883	54	2
	Randers		61	1

KIRKER

Trækirke-levn

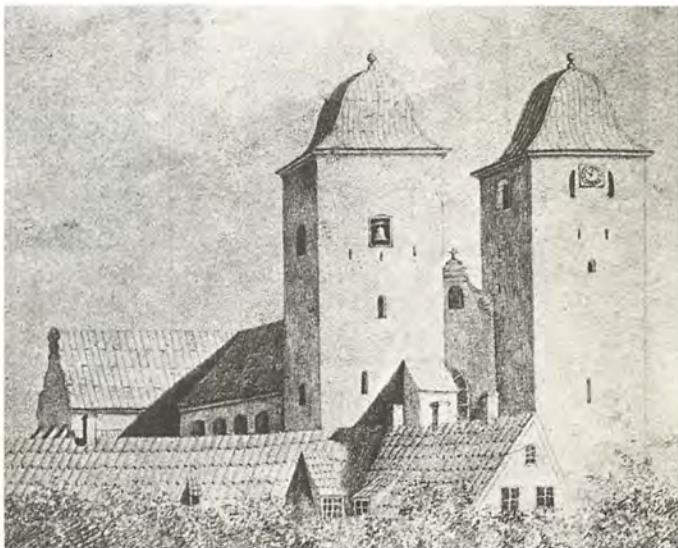
Vel landets berømteste *trækirke*-fragment er den stump hammerbånd med slangeslyng og bemaling, som 1887 blev fundet i *Hørning kirke* sydøst for Randers (nu i Nationalmuseet). Helt original er også trærammen i et nordvindue i *Almind* og nogle rammer i *Albæk's* vinduer. Derudover kan forskellige ejendommeligheder ved nogle stenkirker tages som direkte efterligning af arbejder i træ, f. eks. de totem-agtige hoveder, der kroner rundstavene på nordportalerne i *Bigum* og *Lindum*, de afrundede hjørner på *Ulstrup's* gamle partier, de to karmsten i *Oddense's* tårn og småsøjlerne på murene i *Hammelev*, *Lyngby* (Djursland) og *Nødager*. Noget lignende må gælde *Randers*-egnens fornøjelige kringle-ornament i *Skjern*, *Gimming*, *Hem*, *Kousted*, *Lem*, *Randers* og *Mørke*.

»ENGELSKE« DETALJER

Fra tiden omkring 1100 stammer engelsk-normanniske træk som de brudte rundstave (*roll-billets*) og foldekapitæler, der ses i *Asferg*, *Glenstrup*, *Hammelev*, *Lihme*, *Råsted*, *Virring* (korbuen) og *Ålborg Vor Frue*.

Byggesten

Adskillige former for materialer har, mere eller mindre bearbejdet, fundet anvendelse ved kirkebyggeriet: *frådsten* (*Thorsø's* apsis med runde buer over fem felter delt ved lisener), *kridt* (*Grenå*-egnen samt *Fårup* og *Galten*), *limsten* (*Albæk*), *al* (især i arkitektoniske dele som i *Vejerslev's* nordportal), *rå* eller *kløvet kamp* (*Vejby* i Salling m. fl.), *granitkvadre* adskillige steder, ligeså *tegl* efter 1170 (f.eks. *Thorsager*); selv *beton* (*Gug* ved *Ålborg*) og *glas* (*Randers Skt. Clemens*) har i moderne tid vundet indpas i kirkebyggeriet. Ofte optræder flere slags materialer i samme kirke, i *Vellev* f.eks. frådsten, rå kamp, al og granitkvadre.

Da Vor Frue i Viborg i 1862 måtte lukkes, fordi det blev livsfarligt at bruge den til gudstjeneste, stod den gamle kirke på helligdomsbjerget i sin anden forklædning, barokdragten med bl. a. kalotter i stedet for spir på de genopførte tårne. Tidens trang til at bevare de nationale arkitekturmindesmærker og helst prøve at føre dem tilbage til deres oprindelige skikkelse gav sig imidlertid her et af sine mindre heldige udslag. Korrekt i stil mere end i kopi blev restaureringen grebet så tørt og ufølsomt an, at kirkebygningen, skønet af århundreders brug og stadige ændringer, helt mistede ånd og liv.

I Fovlum kullede kirke ligger bag alteret skelettet af hr. Mads, den stridige præst, som trods alle advarsler læste sin herremand, Jørgen Lykke, teksten og fra sin prædikestol kaldte Frederik II for en viderværdig dranker. Det bekom til slut hr. Mads at miste sin hals på skellet mellem begge sine sogne, Fovlum og Ullits. Overtro eller ikke, så er græsset stadig rødt midt i lyngen, hvor hans blod blev udgydt. Da ved en restaurering det lange skelet af hr. Mads kom for en dag med det afhuggede hoved ved sine fødder, flyttede folk hovedet op til dets naturlige plads, men lige så ofte sneg det sig i nattens løb ned til benene. De skete også en dag, har Thit Jensen fortalt, at en ung galningetøs rev piben ud af munden på en karl, stak den i munden på kraniet og råbte: Vil du ræg, Mads! Straks pulsede der frejdige hr. Mads pigen lige op i ansigtet, så hun tabte både mælet og sin smule forstand

Viborg Domkirke

Den oprindelig romanske, senere barokt ombyggede *Viborg domkirke* blev i 1860'erne nedrevet til grunden – bortset fra krypten og nederste del af apsis og kor – og de følgende år genopbygget med bibeholdelse af den oprindelige grundplan. Arbejdet, der stod færdigt 1876, blev både før og efter fuldførelsen voldsomt kritiseret, bl.a. kunne sydportalen være reddet; men ikke desmindre bjergtager stadig dette monumentale bygværk i tilhugne kvadre, rejst i basilika-stil i knap 70 m længde med tvillingtårne i vest og øst samt tværskib, der er godt 30 m langt mod skibets 22,5 m i bredden. Rundbuefriser mellem lisener bryder alle murflader, og apsis er over en høj sokkel delt ved halvsøjler i tre hele og to halve rundbuer og har øverst et åbent galleri. I det indre adskilles sideskibene og hovedskibet ved rundbuede arkader på firkantede piller og derover triforie-åbninger. Over korsskæringen hvælver sig en kuppel, mens skibet har kassettedelt bjælkeloft.

»SKOLE«-BYGGERI

Samme skæbne overgik 1884–91 *Skarp Salling*, hvor kun arkadepillerne blev skånet og kirken ellers genrejst som treskibet basilika i romansk stil med store rundbueblændinger på apsis og med små apsider for enderne af sideskibene. Tilsvarende ombygninger skete 1874 i *Hørup*, 1875 i *Øster Velling*, 1878 med *Alborg Vor Frue* og 1924 i *Jebjerg*.

Den romanske landsbykirke

Det bedste indtryk af en romansk landsbykirke giver nu *Fovlum*, *Pederstrup* og *Sæby* i Salling. Ingen af disse og kun få af de øvrige romanske kirker har oprindeligt tårn, mest velbevaret måske i *Glenstrup* syd for Høbro; men flere steder er en romansk tårnunderdel bevaret og forbundet med kirkerummet ved en arkade, der hviler på en midtpille, således i *Hem*, *Hvilsom*, *Låstrup* (nu tilmuret) *Skarp Salling* og *Vester Tostrup*, mens den store spidsbue i *Øster Hornum* synes at have erstattet et lignende træk *Nørre Tranders* er særlig fornem med forhallens fire småhvælv hvilende

på en rund søjle midt i rummet. *Lihme* i Salling har sit eget buearrangement mellem den romanske tårnunderdel og skibet.

Særlig smuk er *Grinderslev* tidligere klosterkirke i Salling (ca. 1150) med en fin dobbeltsokkel og omhyggeligt tilhugne granitkvadre. Apsis er prydet med et betagende blændgalleri på fem fag tvilling-rundbuer mellem halvsøjler og småhoveder til konsoller.

Blandt de senromanske kirker indtager *Grønæk* (ca. 1225) førstepladsen med sin mesterlige apsis, hvor fire frisøjler forbindes med runde buer, som ved korvæggen løber af på konsoller. Andre senromanske kirker er *Estruplund*, *Feldballe*, *Hemmed*, *Skelund* og *Udby*.

THORSAGER
RUNDKIRKE

Senromansk er også *Thorsager* på Djursland, Jyllands eneste *rundkirke*, opført helt af munkesten – dog kraftigt fornyede i 1800-tallet – og i efterligning af de tyske dobbeltkapeller i to etager, som forneden hviler på runde og foroven firkantede piller, der bærer tårnet. Det runde skib, det firkantede kor og apsis er fra ca. 1200, mens tårn og våbenhus er sengotiske.

*Om- og
tilbygninger*

Siden opførelsen er mange kirker ændret, hyppigst ved forlængelser mod øst og vest. I nogle tilfælde skete det allerede i romansk tid (*Almind*, *Fårup*, *Spentrup*), men langt størsteparten er gotiske. *Skive (gamle) kirke* fik sit tresidet afsluttede kor ca. 1500, *Durup* sit kor lidt senere og *Suldrup* sit så sent som 1944. Forvirrende virker de nye kirker, som er bygget på tværs af de gamle, f.eks. *Års'* nyromanske fra 1921 og *Ulstrup's* fra 1936 eller *Vejlby* øst for Randers, hvor en ny kirke 1923 blev bygget langs den gamle, som derved blev reduceret til sideskib og dets kor til sakristi. Som forlængelser virker sakristiet – ejendommelig med den midterste kant direkte i øst – tilbygget koret ca. 1500 i *Ørum* øst for Viborg samt i *Højbjerg* gravkapellet (1723) ved korets østside.

En del romanske kirker fremtræder nu som gotiske langhuse, således

Den ejendommelige rundkirke i Thorsager er et forklædt paladskapel, formentlig bygget af Valdemar Sejr, der alene i »Thorsager med sit tilliggende, 100 mark guld« havde adskilligt over 1200 tdr. land krongods. I nabokirken, Marie Magdalene, vokser som et andet helligtræ på helligt sted en flyverøn ud af gavlen på det lille senmiddelalderlige våbenhus.

Asmild (opført ca. 1100), der måske var domkirke før Viborg og senere blev klosterkirke, hvilket den tilmurede arkade i sachsisk støtteveksel i syd muren minder om. Koret er unggotisk fra ca. 1300. I *Frederiks på Alheden* er langhuset en nyskabelse, idet kirken først opførtes 1766 til brug for »kartoffeltyskerne«. Omvendt har flere gotiske kirker romansk grundplan deriblandt *Hyllebjerg, Lovns, Lundø, Marie Magdalene, Romlund* og *Storvorde*. Det typiske gotiske langhus med store vinduer og tresidet (eller lige afsluttet kor i skibets højde ses flere steder. *Viborg Søndre sogns kirke* er en fin unggotisk bygning i tegl (1275, tårnet 1700, sideskib og kapelle sengotiske), hvor korgavlen er delt i fem fag ved halvsøjler af forskellig form og i vest har en fremspringende profileret portal.

»Himmerlands domkirke« i *Gunderup* kan takke sine sengotiske tilbygninger (tårn i vest, kapel i syd, sakristi og våbenhus i nord) for den fine titel, for i sin kerne er den romansk. Den magtfulde kirke i *Testrup* (ca. 1425, siden 1748 berøvet korsarme og tårn) er gotisk med kor og apsis samme bredde og højde som skibet.

ÅLBORG DOMKIRKE

Nordjyllands bispekirke flyttedes i 1130'erne fra Vestervig til Børglum og herfra 1554 til *Ålborg*, hvor *Budolfi* – efter den engelske helgen *Skt. Botolphus* – fra sin start ikke engang havde været sognekirke, men nu med ét blev stiftskirke. De romanske dele er for længst borte, og dens gotiske kerne præges helt af en ombygning 1899–1900 og den store udvidelse 1941–43. Kirkens ældste dele, det treskibede langhus, er fra midten af 1400-tallet, mens portalen i vest og sakristiet i nord kom til 1900 og kapellet i syd og det 14 m lange tresidet afsluttede kor i 1943. Med bevarelse af den gotiske kerne er tårnet flere gange blevet ombygget, og det barokke spir fornyedes i 1934. Alle gavle er blændingsprydede under kamtakkerne. I det indre forbindes hovedskibet med sideskibene ved spidsbuede arkader, hvorover der i højkirken er små spidsbuede vinduer.

»HEL«GOTISKE KIRKER

Andre gotiske kirker er *Albøge, Bregnet, Dråby, Ebeltoft, Egens, Grenå* med sideskib fra 1500-tallet bygget som fire kapeller, *Mariager's* prægtige gamle klosterkirke med korsarme (ca. 1475, nuværende kor dog 1933) og den dejlige, typisk sengotiske *Randers Skt. Morten* med store spidsbuede vinduer og tresidet afsluttet kor.

Renæssance- byggeri

I *Astrup* nord for Mariager byggedes så sent som 1542 skibet i romansk stil, men det herlige ottekantede tårn i blandet gotik og renæssance. En halv snes år senere efterlignede *Sønder Kongerslev* med et beskedent ottekantet tårn føjet til det romanske skib. Trods sit gotiske præg er den meget indtagende kirke i *Visborg* fra renæssancen, hvad i al fald våbenhusets »vælske« gavl tydeligt røber. *Voldum* fik sin kirke 1606, da den gamle styrtede sammen, og på herregården *Gammel Estrup* indrettedes ca. 1660 i den tidligere borgestue et smukt renæssancekapel med fire grathvælv på en midtpille.

1800-TALLETS STILVRIMMEL

De fleste kirker fra 1800-tallet efterligner ældre stilarter. Monumental nygotik ses i *Ålborg Vor Frelser* (1902), og stor nybarok præger *Ålborg Ansgars kirke* (1929); mere forsigtigt efterlignes barokken i *Alestrup* (1923). I *Hobro* forsøgte *M. G. B. Bindeshøll* så småt noget nyt, da han 1852 byggede kirken i en blanding af gotisk og byzantinsk stil med bæltet af røde og gule mursten. Ellers har de traditionelle former behersket nyere kirkebyggeri så stærkt, at arkitekterne først i den sidste snes år har vovet at søge nye veje.

Ydre detaljer

Almindeligvis står kirkens tårn i vest, men afvigelser er mangfoldige: *Gerning, Hobro, Kærby* og *Skelund* har tårnet i øst, *Ans* og *Skive (ny) kirke* i nord, *Ålborg Ansgarkirke* over østre korsarm, *Iglsø filialkirke* central-

tårn og *Randers Skt. Peder* tårnet over korsskæringen. Mere ejendommeligt virker f. eks. den kullede *Lime kirke* med sin tagrytter på våbenhuset, morsomt de Djursland'ske stylværetårne som i *Albøge*, *Dråby* og *Ebdrup* med en enkelt udløber helt ovre i *Torning* ved Viborg. I *Voer* er tårnunderdelen én stor arkade, mens tårnunderdelene i *Helstrup* og *Oudrup* synes at vente på deres overbygning.

De fleste tårne er sengotiske, også i *Tånium* og *Ørum* vest for Grenå, hvor småsøjler på romansk vis tvedeler glanhullerne. *Astrup's* tårn er renaissance, *Galten's* barok med både overdel og løgspir i ottekant, mens *Alum* bærer en mere sjælden end køn mæander-frise tårnet rundt under rokokogavlene. Fra nyere tid rejser *Ålborg Markuskirke* sit aftrappede pagodespir, *Skive (ny) kirke* sin sylespids og *Hald Ege filialkirke* noget, der ligner en skorsten.

Våbenhuse Med få undtagelser er også våbenhusene sengotiske. Nogle er ganske jævne, andre smukke som i *Fausing*, *Fårup*, *Hyllested* (med senromansk virkende blændinger), *Knebel* (med tag delvis af »munk og nonne«-tagsten) samt det anselige i *Lyngby* sydvest for Grenå og det bæltmurede i *Råby*. Våbenhuse i to etager er ganske hyppige, men at lade bygningen spænde over forbindelsen mellem kor og skib er ikke videre vellykket, f. eks. i *Fly*, *Højslev*, *Rybjerg*, *Øster Bjerregrav* samt *Lem* og *Rødning* i Salling. Sidstnævnte sted og ved *Skive (gamle) kirke* har våbenhuset barokgavle, mens *Vilsted* vist er ene om rokokko. Nyromanske våbenhuse ses i *Aidt* og *Dalbyover*, nygotisk i *Vejrum* og nyrenæssance i *Dølby*.

KIRKELADER Nogle våbenhuse har sikkert været brugt til opbevaring af tiendekornet, men endnu er selvstændige kirke- eller tiendelader bevaret i *Auning*, *Kousted*, *Voldum* (på østsiden af koret) samt *Ørsted*, hvor laden er bygget sammen med den gamle skole ved kirkegårdsdiget.

Sokler og blændinger Kirkernes sokler er ikke altid synlige, men står gerne som simple skråkant-sokler, mens andre er dobbelte og har rigere udformning, f.eks. i *Fovlum*, *Kvols*, *Rybjerg* og *Skarp Salling*. Kirkernes blændinger optræder i utallige variationer enkeltvis eller sammensat: rundbuer, spidsbuer, tvillingbuer, højblændinger, af cirkulær eller firkløver-form (*Viborg Søndre sogn's* kor) eller som kors med tværkors (*Daugbjerg*, *Grinderslev*, *Kvols* og *Vorde*). På *Grenå*-egnen ses den yndefulde dværgsøjlefrise på kridtstenskirkerne, mens den nordsjællandske trappetav er sprunget over til Djursland i *Rimsø* og *Veggerslev*. Den nordvestjyske type med skråt afskårne højblændinger, som følger gavlkanten, træffes flere steder, og som et andet vestjysk træk har *Smollerup* og *Vridsted* små firkantede huller i række om glanhullerne. Apsiderne i *Grinderslev* og *Grønæk* samt *Fur* og *Lem* i Salling har romanske blændinger, og tårnet i *Lihme* betager med sin dejlige rundbuefrise med småhoveder til konsoller. Smukke blændingsgavle i sengotik ses i *Glenstrup*, *Vammen* og *Voldby*. Noget aparte må bindingsværk somme tider gøre det ud for blænding, f.eks. på *Lysgård's* korgavl og tårngavlene i *Fiskbæk*, *Lynderup*, *Suldrup* og *Vester Bølle*.

MURPLADER De tilsyneladende meningsløse og dog bevidst udhuggede små fordybninger i kvadrene, de såkaldte *stenhuggerfelter*, findes i større tal på murene i *Almind*, *Fovlum*, *Løvel*, *Tårup* (i aftrappet form) og *Vokslev*. De må ikke forveksles med *helgenraven* i de gamle *alterbordsplader*, som ses indmuret i kirken f. eks. i *Durup* nordvest for Hobro, *Grinderslev*, *Komdrup*, *Rødning* i Salling, *Sønderholm* og *Vorning*. I *Lovns* er pladen mindre ærbødigt anbragt i muren om kirkegårdens mødding.

Det vrirler med løver i midtjydernes tidlige kirkebyggeri og dets granitkunst. Mange steder er det sandsynligvis en kyndig stenmester sydfra, der ved Viborg domkirkes opførelse har lært »løvekunsten« fra sig. Selve domkirken har ganske vist kun denne apsis-løve og endnu et storslået eksemplar af racen i behold, men de er præget i stenen med så dygtig håndværkersnilde og sikker kunstnerisk sans, at de må have været det store forbillede for mange småkirkers bygmestre og deres stenhuggere rundt om i landsdelen.

Billedsten

Et særligt træk i kirkernes ydre udsmykning er *billedstenene*. Motivet kan være en simpel skaktavl, men ofte er det et menneskehoved som i *Grøn-bæk* eller i *Hem*, hvor det stammer fra en portal; *Lem* i Salling har på soklen skægede hoveder, *Malle* et harmonisk formet hoved på korets østmur, og på *Alum's* tårnmur skal figurerne nok være mand og kone.

Løve-motivet, der i gammelkirkelig symbolik gerne stod for de onde magter, er helt fremragende anvendt i to kvadre på *Viborg domkirke's* apsis. I *Daugbjerg* ses løven stående, i *Hindborg* springende, *Sønder Vinge* og *Vinderslev* har hver to, og i *Oddense* er løve-kvaderen anbragt inde i korbuen.

Særprægede billedsten ses derudover følgende steder: *Bislev* en fremragende sten i kirkens vestvæg med jagt- og kampscener; *Blære* en mand med hammer og knibtang; *Enslev* ved Grenå en kriger med spyd og skjold; *Gerning* øverste del af et krucifiks; *Grøn-bæk* en knivbevæbnet trolde, der angriber mennesker; *Gunderup* en smuk hånd, som holder en nøgle; *Hammelev* på lisenerne indridsede bogstaver og et skib; *Homå* en mand i kamp med to dyr; *Karlby* Samson og løven; *Lem* i Salling en lille snes billedsten med bl. a. svævende mennesker, drager, en elefant, løver, en havfrue og ryttere; *Lihme* i Salling to kraftige dyr ved korets østhjørner; *Marie Magdalene* Kristus mellem to hoveder formet i tegl; *Mønsted* en løve, en palmet og i skibets nordmur en sten med runealfabetet; *Mørke* to menneskeædende løver; *Nørholm* en mand med oprakte arme, et korslam og en roset; *Roum* en kvader med et krucifiks og nogle fisk; *Sahl* et elegant formet dyr; *Vindblæs* på korets østsokkel et dyr, som nogle antager er Midgårdsormen; *Ørum* sydvest for Randers en mand med en økse; *Øster Hornum* inde i kirken en figur med en bog.

Portaler

Både kvantitativt og kvalitativt er Midtjylland rigest i landet på romanske portaler. Imponerende er de med seks hel- eller frisøjler i *Ryb-jerg*, *Tap-*

drup, Vinkel, Vorning, Øster Bjerregrav og Alum eller med fire frisøjler plus to halvsøjler i *Bjerring* (begge portaler), *Hørup* og *Serup*, mens *Sahl* og *Sejling* nøjes med fire frisøjler alene. To frisøjler plus to halvsøjler ses i *Balle, Lemming* og *Mammen* (begge portaler) samt *Ørum* øst for Viborg, hvor søjlerne har de sjældne ørnekapitæler. Kirkerne i *Brøndum, Håsum, Junget, Kobberup, Nørre Tranders, Sinding, Thise* og *Torum* samt *Vinkel's* nordportal har alene to frisøjler. Derimod er portaler med to eller flere halv- eller trekvartsøjler talrige, i alt 32, og ses f. eks. i *Almind*, hvor de er hugget i ét med baserne, og i to eksemplarer i *Kragelund, Sønder Onsild* og *Vinderslev*. Endelig er der portaler, hvor søjlen er skrumpet ind til en rundstav, f.eks. *Bigum, Lindum, Læsten* og *Mygind*. Sammen med adskillige andre må den ellers så fornemme kirke i *Grønbæk* nøjes med retkantede portaler.

Portalkarmene kan nok lokke til eftertanke med deres rige og ofte noget dunkle billed- og symbolverden: *Enslev* sydøst for Mariager viser korslam og løve; *Grinderslev's* præstedør en fremragende drage og løve; *Grønbæk* løver, gudslam og kentaur; *Kragelund* mennesker med glories, dyr og drager, som angriber et kors, mens overliggeren kundgør: »Æse bød Vagn ristede«; *Lerbjerg* viser kalk og disk; *Sinding* en Golgatha-scene oven over en kvader med to nøglebærende mennesker; *Søby* en løve i højt relief; præstedøren i *Vindblæs* øst for Mariager har et mylder af figurer, drager og dyr med fuglenæb samt gudslam og løve, mens *Øster Bølle* har gudslam og løve alene.

Fovlum's sydportal er noget for sig: korte halvsøjler bærer vældige krag-

Af de prægtige granitportaler, hvormed stensemesteren Horder smykkede den lille djurske Vejby kirke, sidder sydportalen nu i hovedskibets vestgavl. På venstre karm er fremstillet Bebudelsen, Hellig Tre Konger (dog er der kun blevet plads til de to) og Jomfru Maria med barnet, på overliggeren Kristus mellem to apostle og på højre karm Syndefaldet og den velsignende Kristus. De rigelige tovsnoninger mellem reliefferne er typiske for Horder. Grinderslev gamle klosterkirke i Salling må være et af de steder, hvortil stenhuggerne søgte ud fra den store byggeplads i Viborg, inspireret til arbejder af fornem kunstnerisk kvalitet, her bl. a. det løvelignende fabeldyr (t.h.) på den ene af »prior dørens« brede karmsten.

sten hvorimellem et buestik indrammet af rundstave hvælver sig med en dyresnude mellem to bevæbnede mænd i sit toppunkt. Bemærkelsesværdi er også den engelsk-normanniske vestportal på *Ålborg Vor Frue*. Den har to frisøjler udsmykket med skulptur, og over kragbåndene runder et kraftigt siksak-bånd sig om tympanon med en Peters-figur; i gavltrekanter sidder fem billedkvadre og til venstre for portalen en billedsten med »Hercdis« omgivet af klagende forældre og Steffen Stalddreng.

STENMESTRE

Den fremragende mester *Gøti*, der ellers kun har givet sig til kende i Gøll nor for Limfjorden, har i *Volsted* syd for Ålborg skabt en pragtfuld figurrække med Syndefaldet, en bisp, løve, fugl, en hund, der jager en ræv, samt nogle hegener. I motivvalg beslægtet med ham er Djurslands mester *Horde*, der i *Vejlby* og *Ørsted* øst for Randers har skabt samtlige fire portaler og i *Rims* nordportalen. Hans relieffer – fremragende udført som mester *Gøtis*, selv om nogen finder, at de »fryder øjet uden at mætte sjælen« med deres »hårdt bagt honningkager« – er alle kendelige på deres tovsnoninger og vrimler med bibelske scener, ofte Kristus med livets bog, jomfru Maria eller kong Saul og Davids

Tympana

Portalerne afsluttes foroven med en retkantet overligger eller en halvrund *tympanon*, der kan være glat eller smykket med et beskedent kors, fugl eller løver (ofte modstillede). Større afveksling frembyder de to portaler i *Falslev*, den ene med virtuost udførte løver og den anden – og sikkert ældre – med løve og bjørn. *Gullev* har Kristus iført kjortel og krone stående med oprakte arme mellem to løver, mens *Karup* viser Kristus i mandorla mellem evangelistsymboler. *Nøruger's* tympanon har givet anledning til sagndannelse om strid mellem to herremænd, men de bevæbnede stående og ridende figurer kan ikke være andet end soldater på vagt ved koret i *Årslev* sydøst for Randers bærer et krucifiks; *Råby* en kriger; *Rybjerg Skt. Nicolaus* siddende i en stol med dyrehoveder; *Vester Velling* bedende menesker; *Vinderslev* i syd løve og ørn, i nord Kristus og fugle; *Ørum* øst for Viborg om den glatte tympanon nogle enestående fine kragbånd og skønne bueslag; *Voldby* Gudfader og symboler for Markus og Lukas. I *Hørrup* hviler søjlebaserne på svajryggede løver, og i *Rud* omslynges et menneske af noget, der minder om kringleornamentet. Skønnest af alle – blandt Danmarks allerypperste romanske kunst – er dog *Alum's* og *Tårnum's* ensartede tympana med de hellige tre kongers tilbedelse og Flugten til Ægypten flankerende Madonna og Jesusbarnet.

Alterborde

Alterpladen i *Volling kirke* hviler på fire granitstolper og minder således om den oldkirkelige simple bordform. Fra *Vorde* samt *Ørum* øst for Skiv stammer to romanske alterbordsstolper, som nu opbevares i Nationalmuseet. *Viborg domkirke's* alterbordsforside (frontale) eller såkaldte »gyldne alter« – forløberer for de egentlige altertavler – er en efterligning af pragtstykket i Sahl (Vestjylland), og *Ølst* har en kopi af sit eget »gyldne alter« hvis original nu beror i Nationalmuseet.

Altertavler

Fra den gotiske periode (ca. 1200–1500) har Midtjylland mange interessante og kunstnerisk gode *altertavler*. Den eneste navnfaste leverandør er den berømte *Claus Berg*, som tavlerne i *Hornbæk* og *Tirstrup* tilskrives; hvilket kvaliteten godt nok tyder på. »*Claus Bergs nordjyske svend*«, som han kaldes, har ansvaret for tavlen i *Komdrup*, Golgatha-gruppen på alteret i *Lillevorde*, de tre figurer i nyere skab i *Siem* samt Maria og Johanne ved et nyere kors på alteret i *Øls*, derudover et krucifiks i *Mou* og en Madonna-figur i *Storvorde*. Et andet pseudonym er *Imperialissima-mesteren* opkaldt efter tavlen i *Hald* nord for Randers, hvor Treenigheden i midt

Senmiddelalderens virtuose Claus Berg, mesteren for en række overlegent og pragtfuldt skårne altertavler, har også udstyret midtjyske kirker fra sit Odense-værksted. Her ses nogle af hans figurer fra den katolske fløjaltertavle i Hornbæk kirke lige uden for Randers. I Farstrup kirke i Nordvesthimmerland er den fremragende baroktavle (t.h.) skåret af 1700-tals mesteren Lorentz Jørgensen, der ellers havde hjemme så fjernt af led som i Holbæk.

feltet flankeres af Maria og Skt. Martin og på fløjene af de tolv apostle samt fire kirkefædre.

Seværdige gotiske tavler har endvidere: *Alstrup*, hvor midtfeltet viser den sjældne fremstilling af Maria Magdalene omfavnende korset; *Skjern* med Anna Selvtredie i hovedfeltet; *Hvilsager* med en usædvanlig opstilling af apostlene to og to i sidefløjene og Golgatha-gruppe i midten; *Lem* nord for Randers med landets ældste *pietà*-fremstilling (Maria med Jesu lig) op-hængt på triumfvæggen. I *Nørholm's* Golgatha-gruppe har kunstneren medtaget sognebarnet, Odense-bispen *Jens Andersen Bældenak*, der ses til venstre ved korsets fod, mens en vildmand holder hans våbenskjold ved siden af; i øvrigt er tavlen et prægtigt arbejde, skænket kirken af bispen selv.

Viborg Søndre sogns kirke har en allerdejlige tavle i nederlandsk sengotik fra ca. 1520, typisk med overkantens æselrygform. Tavlen kom til Viborg efter bybranden 1726 på *Frederik IV's* foranledning.

Renæssance

Blandt de lutheranske tavler hører *Gunderup's* fra ca. 1538 til de ældste i landet, *Mou's* fra ca. 1580 til de mere specielle med sin vrimmel af skriftsteder på latin og dansk. Ellers er tavler med snart to snart fire joniske eller korinthiske søjler og kronet af et topstykke med yderligere to søjler uhyre almindelige, men de rummer ofte fine snitværker. Særlig pompøse er tavlerne i *Asmild*, hvor Nadveren i hovedfeltet foregår i en søjlehal, og *Astrup*, hvor Nadveren også er hovedmotiv. I *Balling* er en luthersk præst anbragt i Golgatha-gruppen, mens *Hjermind* har smårelieffer fra den klassiske gudeverden snittet under søjlerne. Tavlerne i *Kristrup* og *Tårup* er begge skåret af den navnkundige *Michel van Groningen*, mens *Ravnkilde's* gode snitværk med Jesu lidelseshistorie rimeligvis skyldes *Hans Dreier*, kendt som *Holckenhavn-mesteren*.

Barok-fantasier

Renæssance-tavlerne afløstes af de livlige *barok-tavler*, ustandseligt varierende, overraskende, overdådige. Nogle af kunstnerens navne kendes. *Lorenz Jørgensen* fra Holbæk på Sjælland er mester for den ovenud elegant tavle i *Farstrup*, og *Lauridtz Jensen Essenbæk* har leveret de fine, merstiltfærdige tavler i *Ålborg domkirke*, *Lihme* og *Spentrup*. Mester *Pede Jensen Essenbæk* har snittet tavlen i *Gassum*, og en elev af ham står for den storslåede og fantasifulde tavle i *Voldum*, hvor portaler af samme kvalitet flankerer alteret ved indgangen til præste- og degnestolene. Dejlig er også tavlerne i *Auning*, *Dråby*, *Holbæk* og *Karup*, overdådige i *Maria ger* og i deres perspektiviske udformning i *Frederiks*, *Granslev*, *Rander Skt. Morten* og *Rødning* øst for Viborg.

Rokoko og empire

Da *rokoko*en holdt sit indtog, var kirkerne stort set forsynet med inventar så stilarten træffes relativt sjældent. I *Gullev* repræsenteres overgangen fra barok til rokoko, og i fuld udfoldelse ses rokokoen i *Dalbyover*, pragtfuld i *Marie Magdalene*, net malet i *Nørager*, beskedent i *Resen* ved Skive og herligt i *Støvringgård's* kapel ved Randers Fjord. Med det sene 1700-tallet kom enkelte nye tavler til: i *Grønning* et ejendommeligt arrangement med Jahve-navnet i stråleglans over en urne med flammer og ved alterets side stukportaler ind til den bagved liggende apsis, i *Sjørsløv* bord og tavle *Louis-seize*-stil og i *Støvring* en senere stærkt ændret tavle af Horsens-mesteren *Jens Hiernø*.

MODERNE TAVLER

Blandt moderne alterprydelser bemærkes *Erik Heide's* nadverbillede i støbejern i *Kragelund*, i *Randers Skt. Clemens* kunstnerparret *Helga* og *Bent Exner's* sølv kors, der på bagsiden bærer 18 bibelske motiver. I *Romlund* har *Gudrun Mee dom Bæch* skabt et keramikcors med seks scener af Jesu liv indsat i selve kors set for, som kunstneren selv udtrykker det, at give beskueren »en følelse af Jesu liv støbt i korsets form«.

I Sallings Lyby – og komplet mage til i Torum lidt længere nordpå – er døbefontens kløverbladsformede kumme prydet af et helt lille optog af tilsyneladende lutter gejstlige herrer. På Lihme-fonten (t.h.) viser de usædvanlige relieffer kampe mellem dyr og mennesker, hjortejagt, dyr ved livets træ og to mænd i et hus.

Døbefonte Midtjylland er løve-fontene's kerneområde med omkring 180 stykker, alle skabt i tiden 1100–1200, men med gruppevis forskelligt motivpræg. Den klassiske type med lavt relief og slanke dyr, som har fælles mandshoved (*bicorporates*), har sin hovedrepræsentant i *Sjørsløv*. Det ældste sæt er dog sandsynligvis de fonte, hvor løverne har lange tunger: *Albæk*, *Helstrup*, *Hørby* og *Kousted*, mens en anden gruppe har trekantet hoved og spidse øren som i *Asmild*, *Gødvad*, *Hinge* og *Håsum*. Atter andre grupper har løver på række, løver to og to med fælles hoved eller med hver sit hoved, løver i profil, løver sammen med religiøse billeder (*Essenbæk*, *Gerning*, *Houlbjerg*, m. fl.) eller løver sammen med andre ting eller væsener.

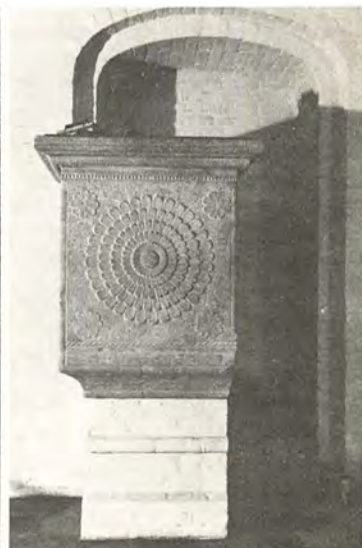
En helt anden type er *Djursland-fontene* med elegante ranker og tovsnoninger, de fleste fra mester *Horde's* værksted. En tredje type er den *vestjyske*, hvor kummen har bægerblade og attisk mundingsprofil, som det ses i *Kragelund*, *Lemming*, *Sejling* og helt ovre i *Døstrup* ved Hobro. Blandt de importerede *gotlandske fonte* rager især tre op: den ottekantede i *Svenstrup* syd for Ålborg er overvældende rig på figurer, *Grønbæk's* firpas-fonte er af den særlige *Hoburg-marmor* fra Gotland, og i *Aidt* står en af de sjældne femtenkantede fonte.

»SOLISTER«

Særlig opmærksomhed tiltrækker følgende fonte sig: de to firkløver-fonte i *Lyby* og *Torum* med hver seksten helfigurer stående kummen rundt; fonten i *Lihme* med fint rankeværk og et væld af billeder, hvoriblandt to mænd i et hus af nogle antages for at være Adam og Set, men andre henfører dem til nordisk sagnhistorie som Regnar Lodbrog og Ladgerde; fonten i *Stenild* – i øvrigt Danmarks bredeste – med tre kraftige hoveder er blevet opfattet som et hedensk offerkar, men det er næppe sandsynligt.

Yngre fonte

Smukke *malmfonte* fra middelalderens sidste århundrede ses i *Fausing* og *Ålborg Vor Frue*, i *Marie Magdalene* en af de få ikke-romanske granit-

En af Danmarks største og ypperligste granitfonte står i Himmerlands *Stenild* og har sine løver med mandshoveder i så kraftigt relief, at de formelig synes på spring. Helt enestående blandt de få og beskedne førreformatoriske prædikestole i danske kirker er prædikestolen i *Tirstrup* (t.h.), vistnok et skånsk eller gotlandsk stenarbejde.

fonte. *Renæssance*-fontene er som *barok*-fontene gerne skåret i træ, f. ek i *Kastbjerg* øst for Randers eller den fornøjelige i *Voldum*, hvor *put* (»englebasser«) danser om den fremstilling af Jesu dåb, som bærer kurren. Helt moderne er *Jais Nielsen's* keramikfont i *Randers Skt. Morte* (1949) og den kraftige granitfont i *Ars*, hugget ud af en gammel vejtrøml af den lokale tusindkunstner, mekaniker *Kristian Andersen*.

Prædikestole

Danmarks ældste *prædikestol* findes i *Tirstrup* på Djursland, en firkantet monolit fra ca. 1300 af norsk klæbersten og smykket med en stor rose. Til de ældste hører *Rostrup's*, hvor munkens skriftbånd røber, at den er fra 1544, og snitværket vidner om forsøg på at komme ud af sengotik og finde frem til en ny stil. Sengotisk foldeværk ses på stolene i *Sæby* i Salling og *Søby*. Ungrenæssancen er repræsenteret i *Alstrup*, *Binderup* og mange flere, men særlig fint i *Næsborg* og *Ålborg Vor Frue*. De smukke stole i *Sønderholm* og *Årestrup* er fra midten af 1500-tallet, lidt yngre de rige stole i *Auning* og *Fausing* og den særlig fornemme i *Finderup*, skabt af Roskilde-mesteren *Brix Michgell*.

I Lundyby står en meget tidlig *barok* prædikestol (1636) med frugtbandter og maskeslyng. Den dygtige *Lauridtz Jensen Essenbæk* har skåret stolene i *Randers Skt. Morten*, *Spentrup* og *Ålborg domkirke*, en ukend mester den fremragende stol i *Grønbæk* med parallel i *Tårup*, hvor evangelisterne sprænger alle rammer. I *Resen* ved Skive svarer *rokoko*-stole til altertavlen, og i *Sjørsløv* er den med sin samtidige opgang og himmel en meget fin stilrepræsentant. *Volling's* er mere enkel, men formfuldendt og med sine oprindelige malerier i behold.

Louis-seize-stil ses i *Durup* nordvest for Hobro og i *Overlade*. I *Viborg domkirke* er stolen af *Weser-sandsten* med *H. V. Bissen's* tre løver som bærere af granitsøjlerne under.

STOLESTADER

Kirkestolene bringer følgende kirker i første række: *Gammelstrup* med herskabsstole 1590, degnestol 1614 og præstestol 1643 med malerier af præst og deg fra 1693, resten af stoleværket med pietistiske malerier 1693; *Haslund* med mange stole fra 1664, 1665 og 1670; *Holbæk* med en herskabsstol skåret af *Miche van Groningen*; *Karup* med eminente korstole med helgenrelieffer (ca. 1500 fire af dem står i *Sjørsløv*); *Rødding* øst for Viborg har stole fra 1590, 1645, 1677 og 1753; *Sjørsløv* har smukke rokokostole og i vestpulpituret *Louis-seize* *Visborg* har sengotiske korstole foruden nogle fra 1570, 1574, 1587, 1636; *Ålborg domkirke* har spændende sager fra stole i ungrenæssance (1575) til kongepulpitur (1766) med flere pulpiturer samt officers- og magistratstole.

Hvælv og loft

I sengotisk tid fik mange kirker indbygget *hvælv* til erstatning for bjælke-lofterne. I *Hammelev* er de hugget ind i murene uden den sædvanlige brug af skjoldbuer, og *Vebbestrup* har i koret et pudsigt smalt kuppelagtigt hvælv. *Stjernehvælv* har *Solbjerg* både i skib og kor, *Vester Bølle* særlig overdådigt i koret. *Tøndehvælvene* i *Albæk*, *Holbæk*, *Rødding* i Salling og *Tjele* er flade og fra renæssancen, mens *Løgstør's* kun hundredårige er spidsbuet og *Skive (ny) kirke's* trekløverformet. *Kassette*loft ses i *Pederstrup*, *Skjød*, *Thorsø* og *Viborg domkirke*, mens *stukloft* pryder *Hørnin*, med engle i fuld skulptur og *Ålborg Vor Frelser* med ornamenter forestilende årtiderne. *Sjørsløv* har, i overensstemmelse med inventaret, et fin *rokoko*-loft.

Kalkmalerier

Råsted nordvest for Randers har Danmarks største velbevarede samling af *romanske* kalkmalerier fra før 1200, en række bibelske prospekter udbredt på triumfvæg, i korbue og hele korvæggen rundt, sluttende med en episod

Råsted-kalkmalerierne hører til de ældste herhjemme og er temmelig medtagne, men tydelige nok i de store linier. I koret er udsmykningen delt af en fornemt tegnet borg over østvinduet, og mod nord vises Jesu fødsel og barndom, mod syd lidelsehistorien. I Hald nord for Randers ses Skt. Laurentius (t.h.), malet ca. 1520, med den rist, hvorpå han stegtes som martyr. I Skive gamle kirkes hvælv findes fra samme tid et formeligt katalog over helgener, inklusive de danske. Tegningen i marginen t.v. af Magnus Petersen er efter maleriet af Petrus Martyr. Som dominikaner fremstilles han altid kronraget og i munkekappe. Hans drastiske martyrdød understreges af knivene, der kløver hans isse og gennemborer brystet.

fra Johannes-Evangeliet (kap. 20, 4–8). Perioden er i Himmerland kun repræsenteret i *Brorstrup* med apostlene oven over en kvinde med lys samt fragmenter af Madonna (ca. 1250). *Fårup* har i korbuens top en tidsty-pisk fremstilling af gudslammet og Kain og Abel ved siderne. *Grønbæk's* apsis viser den tronende Kristus omgivet af Maria, Johannes, Peter, Paulus og evangelistsymboler. *Hjermind* har den forpinte Laurentius i senromansk udgave. *Hvorslev* fik før 1200 blandt andet sine dejlige billeder af Madonna og Michael i sidealternicherne, hvorimod *Nørager* af sin apostelrække kun har bevaret fire personer. *Spentrup* har i korbuen det mærkelige modspil mellem kirke og synagoge foruden det mere gængse med Maria og Johannes, *Vejlby* øst for Randers i korbuen en slags majestas-fremstilling med Gudfader i toppen og evangelistsymboler ved siderne, og bag alteret i *Vellef* er barnemordet skildret af samme mester, som virkede i *Hvorslev* og *Råsted*.

Kirkemalernes storhedstid

Fra højgotisk tid og da især *sengotikken*, kalkmaleriets storhedstid, optræder billeder ligefrem i vrimmel: *Albæk* med Golgatha og helgeninder; *Dalbnyeder* med apostle og kirkefædre; *Dråby* et billede med Polykarp; *Ebeltoft* mange prægtige motiver, bl. a. et skib med en jolle (en carrac); *Esttruplund* scener fra Gamle og Ny Testamente blandet mellem hverandre; *Feldballe* Skt. Georg og dragen; *Galten* billeder fra 1575; *Gedsted* bl. a. den sjældne fremstilling af Erasmus, der får sine indvolde vredet ud af kroppen med en vinde; *Gjerrild* mange morsomme genrebilleder fra midaldralderen; *Glæsborg* Isaks ofring; *Grenå* (i våbenhuset) våbenskjolde for

I Vinderslev syd for Viborg sidder fru Karen Krabbe til Vinderslev-gård i renæssanceskrud med sine spillekort blandt grønne ranker. Sagnet vil vide, at hun tabte gården i kortspil, et andet sagn, at hun spillede sig penge til, så hun kunne udsmykke kirken. Jacob Kornerup tegnede hende af inden en restaurering i 1880'erne.

VIBORG DOMKIRKES
BILDEBIBEL

Småinventar

amt, stift og rige (ligesom i *Randers Skt. Morten*); *Grinderslev* en Madonna-fremstilling, mens profeternes historie i skibet er malet ca. 1600; *Gunderup* på en pille en dejlig Madonna i solgisel; *Hald* blandt sine store figurer Hellig Olav med et Jerusalem-kors på sin økse og på triumfvæggen det særegne arrangement med Maria og Johannes neden for lægmandskrucifikset (nu nedtaget); *Harridslev* lidelseshistorien; *Hyllested* levend sengotik; *Lihme* et irsk flettekors; *Linde* apokalyptiske ryttere; *Lyngby* sydvest for Grenå det tankevækkende billede med ræven, der prædiker fo gæs; *Mariager* korsegangen; *Marie Magdalene* store groteske billeder *Skive (gamle) kirke* den sejrende kirke med de store bibelske og kirkehi storiske skikkelser siddende smukt i deres blomsterkalke (1522); *Skørpin* en fin serie højgotiske scener af Jesu historie fra palmesøndags indtog ti Judaskysset, Opstandelsen og Vennerne i Emmaus; *Sødring* Marias him melkroning; *Torum* et billedmylder af samme mester, som virkede i *Grin derslev* og *Oddense*; *Tvede* vrængemasker; *Udby* bibelske billeder i medal joner; *Udbynder* bl. a. et skib i havsnød; *Vejby* i Salling Anna Selvtredie smertensmanden, m. fl.: *Vester Tørslev* en tidliggotisk Michael; *Vinderslev* herlige sengotiske scener i skibet og renæssance i koret; *Voldby* fantastiske figurer og et stort orlogsskib; *Ørsted* øst for Randers et fint Maria-billede fra et idealer; *Øster Alling* en tapetagtig ramme om lidelseshistorien *Åsted* er helt ud over det almindelige med skabelsen, Jesu fødsel og død samt plads til Luther og Melanchthon.

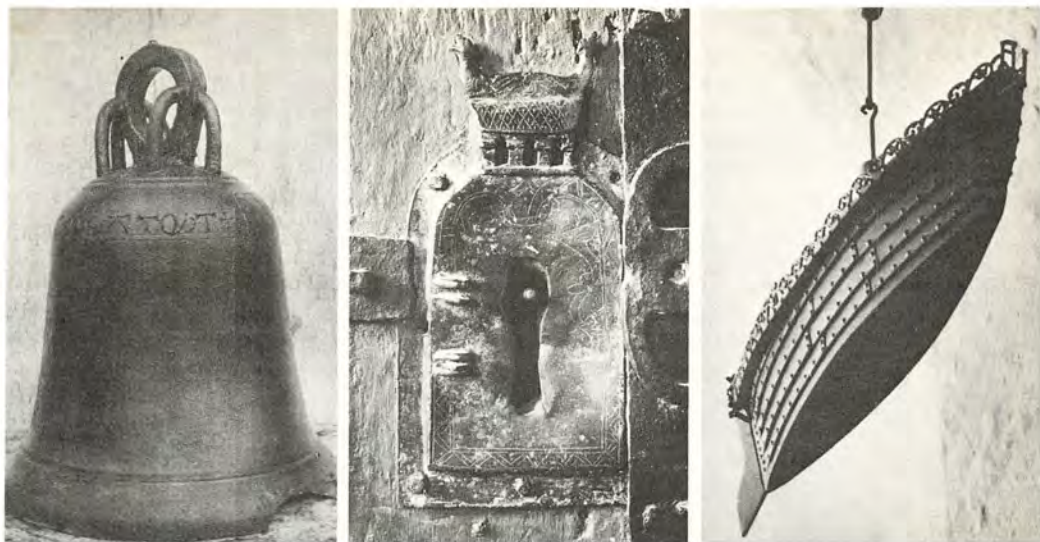
Renæssancen's kalkmaleri er ypperligt repræsenteret i *Auning*, hvor apost le og helgener indrammes af vældige blomsterranker (1562), og i *Gudum's* livlige billeder fra ca. 1550: Moses, Jonas, David med sin slynge og Go liath i filistrenes lejr, Jesu fristelse, Dommedag og blandt meget andet også en jæger, et medlem af det endnu eksisterende skydebroderlav i Ålborg der er ved at nedlægge en papegøje. I *Sønderholm* har adelsvåben fået der centrale plads mellem prototypisk sammenstillede scener fra Gamle og Ny Testamente. *Vokslev's* fire herregårde i kornhælvævet (ca. 1600) skal an tagelig illustrere himmelborgen.

Fra 1900-tallets begyndelse stammer *Joakim Skovgaard's* kalkmalerier i *Viborg domkirke*, hvor bogstaveligt talt hele Bibelen er sat i billeder i en blanding af østerlandsk og nordisk præg. Et enkelt billede er ikke bibelsk: om opstandelses billedet i koret har kunstneren selv indrømmet, at han hentede motivet fra Grundtvigs magtfulde sang »I kvæld blev der banket på Helvedes Port«.

Et *lægmandskrucifiks* er ingen sjældenhed, men ekstraordinært gamle og smukke er de senromanske i *Hald*, *Haslund*, *Hellerup* og, ikke mindst. *Øster Tørslev* (ca. 1250). Unggotiske (ca. 1300) ses i *Hornbæk*, *Thise*, *Vejrum* og *Velleu*, et højgotisk i *Rybberg* (dog med nye korsarme) og et sengotisk i *Gassum*. Pietistiske malerier er heller ikke sjældne, men det overvælder dog at møde over to hundrede på én gang i *Viborg Søndre sogn* eller at træffe de Oldenburg'ske konger i portrætmaleri fra 1703 på pulpi turet i *Asmild*.

De fleste *kirkeskibe* er nøjagtige kopier af de skibe, som de udgiver sig for. *Nibe* har en sildekåg fra 1703, *Randers Skt. Morten* Danmarks næst-ældste kirkeskib fra 1632 (kun Ho i Vestjylland er ældre). Mange steder ses smukke jernbundne *døre*; men *Sønderholm's* vistnok romanske *nøgleskilt* med et drageprydet hus er helt unikt, ligeså de to 1700-tals skilte med en præst med bog og et timeglas i *Klarup* og *Storvorde*.

Mange andre kirker har ligeledes hver deres egen lille specialitet: *Karup*

Kirkeklokken i Smollerup vest for Viborg er – som Danmarks ældste – bikubeformet, mens de øvrige ældste klokker allerede er mere tilspidsede opefter, så de får en rigere klangfyldte. Det gamle bronzebeslag (i midten) på Sønderholm kirkes jernbundne indgangsdør er et særsyn ved sin udstaffering à la kinesisk dragehus. Usædvanlig er også kirkeskibet (t.h.) i Nibe: en model af en af de gamle sildekåge, der var grundlag for byens næring.

en pengeblok i tøndeform, *Sebber* én fra 1600-tallet med taskelås. *Kirkekister*, hvori man tidligere opbevarede vigtige dokumenter, vækker til eftertanke i *Mørke*, *Sønderbæk* og *Toðbjerg*, mens egekassen ved orglet i *Kvorning* fremmaner *St. St. Blicher's* »Eneboeren fra Bolbjerg«, for den vides engang at være brugt til en nøddåb. Det kalkmalede *timeglas* i *Skjellerup* standser vist ingen præsteveltalenhed. *Gudum* har 1600-tals *brudebænke*, *Dråby* to interessante *lysekroner* i træ, den ene ungrenæssance fra slutningen af 1500-tallet, den anden fra ca. 1710 med 3 gange 10 arme. Et 200 år gammelt, ganske imponerende *orgel* står i *Skibsted*, og i *Malle* hænger endnu i koret en *skriftemålstavle* med huller til optælling af nadvergæster. Endelig har *Vium* en *passionsviser*, malet i Ålborg 1737.

Romanske *granitlamper* er sjældne, men endnu at finde i *Almind*, *Haverslev* og *Mammen*, her endog i to eksemplarer. *Vievandskar* træffes her og der, i *Giver* anvendes det som døbefont. En *piscina* til renselse af hellige kar – eller måske præstefingre – findes endnu i *Sønder Tranders*. Nogle morsomme »*lydpotter*« sidder stadig på deres plads i *Hørning*, *Tøndering* og *Vester Alling*, mens de i *Ødum* nu er over hvælvet og i *Havbro* kun har efterladt sig hullerne. *Alsø* har sin gamle *blyovn* stående i våbenhuset og *Grinderslev* sine uhyggelige *halsjern* fra kirketugtens dage hængende i sideskibet. En stor sjældenhed er de *sugfjæle* med udskårne rundbuer, som *Skals* har siddende ved kortaget.

TRÆSKULPTUR

Blandt de mange gamle *træskulpturer* rundt om i kirkerne vækker *Mariager* særlig opmærksomhed med sine to: *Smertensmanden* fra et *Kristilegemesalter* og den såkaldte »*Kristi Grav*« med en *Kristus-figur* liggende under det tagformede låg. Den fornemme, 2,80 m høje syvarms *lysklove* i *Viborg domkirke* er fra 1494. Endelig betager »*Ligporten*« ved *Randers Skt. Morten* med *Lauridtz Jensen Essenbæk's* fremstilling af *Enkens søn* i *Nain*.

Klokker I Smollerup hænger en kirkeklokke fra 1100-tallets begyndelse, utvivlsomt Danmarks ældste. Den bærer på latin indskriften: »Dette kar af malm, vel-sign og beskyt det, Gud«. Kun lidt yngre, antagelig ca. 1150, er klokken i Fræer. Levrings klokke stammer fra 1474, mens Lemming 1786 fik sin klokke med medaljon-portrætter af danske konger.

SÆRLEVN Helt ekstraordinært er nordvinduet i Virring med både farvet og bemalet glas fra ca. 1300. Det samme gælder det lille kapel med alter, renæssancetavle og alterstager under koret i Laurbjerg samt Nødager's nu tilmurede udvendige prædikestol, hvis trappe endnu ses i korets sydmur.

Gravminder De romanske gravsten, som næsten hver eneste kirke ejer en eller flere af, er let kendelige ved granitten og ved den enkle bearbejdning, der gerne indskrænker sig til et kors. Enkelte har dog lidt mere at byde på: Bislev har, nu indmuret i vestvæggen, kampscener til hest og til fods og en jagtscene; Rostrup's viser to mennesker; Vejerslev har to sten med navnene Petrus og Margreta skrevet i majuskler; Vokslev har en lang indskrift i majuskler; Øls har to sten, hvoraf den ene er mærkeligt trappeformet med et liggende menneske, mens den anden bærer navnet THORI. Berømttest er dog et par gavlkors på Vinderslev's kirkegård, hvor kirken's bygmester til sin egen grav har hugget et billede af sig selv og sine redskaber. Bemærkelsesværdig er også granitsarkofagen i Viborg domkirke's krypt, der blev fundet i mange stumper og møjsommeligt stykket sammen.

BONDEGRAVE OG GRAVTRÆER Jævne og dog betagende er de såkaldte bondegravsten. Aidi har mange fra 1700-tallet, Bjerring en fra 1634 og Ørum sydvest for Randers en særlig smuk ved kirkegårdsdiget, men i øvrigt træffes de mange steder. Gravtræer er også simple, men mindre holdbare; Agri har hele fem fra årene 1599–1604, Helgenæs et enkelt fra 1580 og Nørager to mærkelige fra 1800-tallet.

Figursten Fra renæssancen stammer en del imponante gravsten med den afdøde afbildet i hel figur, ofte udmærket udført: Feldballe's store træindrammede

I Houlbjerg kirke er norddøren blevet tilmuret med en gravsten, der sladrer nok så djærvt om hans velærværdighed J. Mikkelsens ægteskabelige klima. Til evigt minde står den stramtandede præstekone og løfter truende hånd mod sin i mer end én forstand forstenede gemal.

sten i koret, *Houlbjerg's* pudsige fra 1609, hvor konen truer sin præstemand, *Tjele's* over *Jørgen Skram* (1592), *Tøndering's* meget fine med hele tre personer, *Voldum's* over *Mogens Gøye* (ca. 1550) og *Årestrup's* to i koret fra ca. 1560.

Mindetavler

Epitafier med billeder, rosende indskrifter og ofte fine malerier eller snitværker begyndte at vise sig ved 1500-tallets midte. Et af landets ældste (1564) har været brugt som altertavle i *Vinderslev*, hvor det nu hænger på korvæggen. Blandt de mange gravminder i *Ålborg domkirke* er det ældste et epitafium fra 1583. *Bislev's* over *Christoffer Tornekran*s til *Lundbæk* angiver dødsåret 1582, men det skal rettelig være 1602. *Ebeloft* har et fint epitafium i træ fra 1630, *Grinderslev* et i sandsten fra 1591. Altertavlen i *Højslev* er egentlig et senrenæssanceepitafium. Foruden sine sandstenskister har *Visborg* en gravsten med dels malede, dels huggede figurer.

RT VAN GRONINGEN

Landsdelens renæssance-gravminder præges ikke mindst af mester *Gert van Groningen's* jyske værksted, der er repræsenteret følgende steder: *Astrup*, *Fausing*, *Galten*, *Grinderslev*, *Holbæk*, *Hornslet*, *Højslev*, *Hørning*, *Koed*, *Randers Skt. Morten*, *Rødning* øst for Viborg, *Svenstrup* syd for Mariager, *Tapdrup*, *Tjele*, *Tved*, *Viborg Søndre sogn*, *Ørslev* øst for Randers, *Ørsted* øst for Randers, *Alsø*, *Alum* og *Årestrup*.

Kongesten, heksesten

I *Viborg domkirke* angiver en sort sten foran alteret, hvor de jordiske rester af *Erik Klipping* ligger gemt. I *Sønderholm* findes det mærkelige gravminde over jomfru *Christenze Kruckow*, der blev dømt for trolddom og henrettet 1621.

Barokminder

Barokken er repræsenteret med gravsten i *Hoed* over herredsfogeden *Niels Sørensen*, der blev bekendt gennem *Steen Steensen Blicher's* »Præsten i Vejlbjby«, og i *Sønder Onsild*, hvor stenen beretter om en kvinde, der var »beleven mod sin mand«. *Barokken* er dog i særlig grad *epitafierne's* tid, og de findes i helt overvældende tal. Bemærkelsesværdige er især: *Auning*, der foruden 11 kister har et marmorepitafium udført af *Thomas Quellinus* 1695; *Dalbnyeder* et i storbarok; *Dråby* et ottekantet med billeder af familien, evangelister og et krucifiks; *Fårup's* i dejlig akantusbarok har livlige *putti*; i *Galten* hænger epitafiet ejendommeligt nok over korbuen; *Grønbæk's* fra 1665 er stort og med en børnerig præst; *Hørning* har ligeledes et arbejde af *Thomas Quellinus*; i *Kastbjerg* øst for Mariager findes et malet stenepitafium. *Knebel* har tre personer malet på træ i rig ramme, *Lee* et typisk akantusbarok fra 1750, *Rødning* øst for Viborg et overdådigt i bruskbarok. *Rødning* i Salling gemmer hele seks epitafier, *Sønder Kongerslev* to fornøjelige i enevoldsbarok med mange *putti*. I *Tvede* hænger et epitafium malet på glas. Seværdige er endelig *Vivild*, *Vorde* og *Ødum*.

Yngre stilarter

Regence, egentlig en mellemting mellem barok og rokoko, er fint repræsenteret ved to pragtsarkofager i *Tjele*, udført 1737 af *Joh. Fr. Ehbisch* for den lebendige ritmester *von Levetzow* på *Tjele*. I *Hvorslev* har man gemt sit regence-minde i tårnrummet. *Rokoko* er bedre med, f. eks. i *Farstrup*, *Fjellerup* (hvor familien ses afbildet ved afdødes båre), *Haverslev*, *Nautrup*, *Vejlbjby* ved Grenå (herlig *rocaille*), *Vivild*, *Voldby* og *Vroue*. *Louis-seize* er repræsenteret i *Hersom's* og *Romdrup's* sarkofager i marmor og sandsten, udført af *Johs. Wiedewelt*. Klar *empire* er det smukke monument på kirkegården i *Løgsted* og det sarte epitafium i *Vilsted*. Endelig har *nyklassicismen* manifesteret sig i epitafiet i sort og hvid marmor oppe i koret i *Grønning* og et lignende i *Vindum*, mens *Nørre Borup* har

en stele i tårnrummet, Ørum ved Grenå et monument på kirkegården og kirkegården i *Hammelev* både en stele og en gravsten.

Blandt de mere specielle gravminder kan fremhæves: *Astrup*, hvor *Johanne Bang* fik sin grav prydet med oldtidssten og vievandskar 1949; *Farsø* med *Thi. Jensen's* og faderen *Hans Jensen's* grave; *Finderup* med statsmanden *Ove Høegh-Guldberg's* grav; *Gassum* med mindeplade for de 1944 henrettede *Fil'er Hvidsten-gruppen*; *Grønbæk* med mindetavle for IM-formanden *Vilhelm Kold*, i *Mariager* gravmindet over den sidste katolske Børglum-bisp *Stygge Krumper* (1551); ved *Nørre Tranders* graven over den navnkundige »*Tordenkalven*« egentlig *Chresten Larsen*, som *Johs. V. Jensen* udødeliggjorde. *Sjørsløv* har et epitafium dateret så sent som 1943 og på kirkegården et lige så mærkelig mausoleum i islamisk stil. I *Spentrup* findes *St. St. Blicher's* grav, og de fra hans noveller og digte bekendte skikkelser *Mads Doss* og *Claus Vittrup* mindes ved bondegravsten i *Torning*, mens »*Skytten på Aunsbjerg*«, *Guillaume de Martonnière*, har fået sit minde i *Vium*. I *Ørum* vest for Grenå har man brugt et romansk døverligger til mindsten for *Vilhelm Bech*. I *Arestrup* ses en mindetavle for storsabotøren »*John*« alias lærer *Svend O. Nielsen*, henrettet 1944.

SAGN OG OVERTRO

Sygdом og overtro

Niels Blicher, præst i *Vium* og *Lysgård* sogne siden 1779 og far til *Steer Steensen Blicher*, skrev i sin berømte »*Topographie over Vium Præstekald*« (1795), at der i sognet ingen velstand findes, »men snarere i almindelighed maadelige Kaar og trykkende Fattigdom . . . Stor Fremgang til det bedre er vel heller ikke at haabe, saa længe som de Baand og Byrder, der ligger paa Landalmuen, skulde uden ald Forandring og Lindring vedvare«. Resultatet af disse tilstande viste sig bl. a. i en lang række sygdomme, fremkaldt eller særligt begunstiget af ensidig og utilstrækkelig sammensat kost dårlige boligforhold og et slidsomt liv med usundt arbejde. Inden højskoleuddannelsen sammen med den landbrugsteknologiske udvikling havde sa sine første spor mod 1800-tallets slutning, kunne den største og mest produktive del af den danske befolkning blot bede til Vorherre eller søge rådc hos en klog mand eller kone – eventuelt også opsøge en *helligkilde* – når sygdom hos folk og fæ, misvækst og ulykke truede en families, et sogns måske en hel landsdels hårfine balance mellem yderst beskednen velfærd og knugende, dødbringende armod. Både kroniske og akutte lidelser søgte man lindret ad overnaturlig vej. *Niels Blicher* bemærker i 1795 med nogen rationalistisk misbilligelse, at »man hellere søger til Qvaksalvere og Signere end til ordentlige Læger«, men ytrer i næste åndedrag kritik af lægevæsenets elendige forfatning uden for København og købstæderne. Distriktskirurgen boede i *Viborg*, og da det kostede både tid, penge og ikke ubetydelig ulejlighed at hente ham helt til *Vium* på sygebesøg, »saa vil man ikke undre sig over at neppe 1 blandt 100 Syge søger Hjælp hos tilfornordnede Læger; men derimod med den stærkeste Tillid bruger ethvert kjærling Raad, man kun paa 2den og 3die Haand kan faae udspurgt«. *Blicher* fortæller lidt om de lokale kloge folks virksomhed og tilføjer den meget væsentlige iagttagelse, at »visse Sygdoms Tilfælde paa Mennesker og Qvæg e Almuen meget tilbøjelig til at antage for Virkninger af Hexerie og Forgjørelse. Man troer, at Hexer kunne lægge noget ud, saa at den, der førs kommer over det, faaer en halstarrig Sygdom, som ikke lader sig læge uden af kloge Mænd og Qvinder«.

Troldfolk

Ikke blot menneskers og dyrs tilsyneladende pludselige og uforklarlige sygdomme og død, men også misvækst og alle mulige uheld med både smørkærning, ølbrygning og meget mere har været anset for resultatet af troldkarles og troldkvinders – også kaldet *hekse* – onde gerninger. *Christian IV*, der som hele sin samtid nærede en klippefast tro på trolddomsfænomenet, tilvejebragte med en forordning af 1617 et nyt lovgrundlag for behandlingen af trolddomsforbrydelsen. Forordningen gennemfører en sondring mellem personer, som anvender overnaturlige handlinger i den hensigt at hjælpe deres medmennesker og deres fæ, og de rette troldfolk, »som med diefvelen sig bebundit hafver eller med hannom omgaais«. Førstnævnte er de *kloge folk*, sidstnævnte *troldkarlene* og *heksene*. Begge funktioner forenes ikke sjældent hos den samme person – i sit miljø anset for en klog, der kan helbrede, vise ting igen og forudsige fremtidige begivenheder, men som kan have forbundet sig med Satan for at opnå sin viden, indsigt og magt, også til at forvolde ondt.

taaning-dynastiet

En af landets mest fremtrædende kloge koner og grundlæggeren af et navnkundigt dynasti boede i *Vindblæs* sogn ved Løgstør, hvorfra hun drev en omfattende og særdeles indbringende ikke-autoriseret helbredende virksomhed til gavn og glæde for de mange syge og elendige, der hos hende kunne få håb om og hente tro på helbredelse – eller i det mindste lindring, som derfor ikke sjældent indtraf. *Maren Kirstine Christensdatter* var gårdmandsdatter og født 1781 i landsbyen *Engelstrup* i *Vindblæs* sogn. Hun blev gift med gårdmand *Jens Laursen Haaning* (dvs. han var fra Hanherred), der døde ret tidligt og næppe kunne ane, at han skulle lægge navn til den berømteste slægt af kloge folk, der kendes. *Maren Haaning*, som hun blev kaldt, begyndte nemlig først at praktisere efter mandens død, da hun ikke kunne overkomme at drive gården.

Omkring 1830 fik hun en dag besøg af sin bror, der gav hende nogle læge- og trolddomsbøger med recepter, trylleformler og anvisninger på magiske handlinger. Den berømteste af disse bøger var *Cyprianus*, opkaldt efter og angiveligt skrevet af den store hedenske troldmand og senere kristne biskop, der led martyrdøden omkring år 300 e.v.t.

SKRÆKINDJAGENDE FREMTONING

Maren Haaning var altså et halvthundrede år, da hun begyndte at praktisere. Efter de samtidige beskrivelser var hun ikke just køn, end ikke efter datidens målestok; hun var stor og tyk, havde fremstående mave, rødmosset ansigt, bred hængende underlæbe og lurende øjne. Hendes ene hånd var lam og vendte opad, håret var tjavset og hele fremtoningen snavset og fuld af lus. Hertil kom, at hun bandede værre end nogen matros. Hendes særprægede udseende har sikkert været en erhvervsmæssig fordel, som hun dyrkede bevidst. Folk var bange for hende. En mand, der havde søgt råd hos hende, udtalte engang: »Man kan ikke se et grimmere Spøgelse end Maren Haaning«.

KONSULTATIONEN

Som regel modtog hun folk i sit hjem i *Vindblæs by*. Patienterne kom enten selv eller – hvad der var meget almindeligt – sendte slægtninge og venner til hende med besked om sygdomme. Der kom folk fra hele Himmerland, Thy og Hanherred, Mors og Vendsyssel, endog helt fra Ringkøbing og Horsens. Man sagde, at også de fine søgte hende, men de skammede sig over at vise sig og kom derfor mest om natten i deres kareter.

Datteren *Maren Jensdatter* (1820–1895), der 1844 blev gift med *Rasmus Christian Sørensen Sahl*, boede med sin ægtemand på gården og gik moderen til hånd, særligt med at organisere rækkefølgen af de mange ventende – der i travle perioder kunne vente både to og tre dage – og diskret fremskaffe op-

lysninger, som Maren Haaning kunne anvende som led i patientbehandlingen. Selv tog Maren Haaning imod i sin stue, og der var ingen andre til stede. Hun interviewede grundigt om personalia og sygdomshistorie, og når hun havde samlet tilstrækkeligt med oplysninger, afskar hun al yderligere snak med ordene »No ved A besked«, og trak sig derpå tilbage til sit »lønkkammer«, et lille mørkt rum på godt én kvadratmeter, og tog sin stok med sig. Fra lønkkammeret hørte mumlen og dunk med stokken, og Maren kom gerne forpustet tilbage og med rød i hovedet end sædvanligt. Man mente ganske bestemt, at hun diskuterede med Fanden – som hun var i ledtog med – og brugte stokken til at afdringe ham råd. En havde da også selv set en sort puddelhund derinde, engang dører stod på klem. En anden gang var en mand fra *Bajlum* nysgerrig og listede her til døren for at lytte. Lige da han havde sat sig på sin plads igen, kom Maren ud og sagde: »Nå, du er endda kommen til sæde igjen . . . A kan sige dig, hvad du bestilte i går eftermiddag. Du var ude i laden ved pigen og gjorde det der slemme ved hende«.

Når Maren Haaning kom ud af sit lønkkammer, havde hun en kur parat til det pågældende sygdomstilfælde, eller hun vidste råd for, hvordan ølbrygning og smørkærning på ny skulle lykkes, konen igen blive glad for manden, og hvor en bortkommen genstand var at finde.

PATIENT-RAPPORT

Lars Diernes fra Nørmarks Møllegård ved *Brovst* fortalte i 1890 folkemindesamleren *Evald Tang Kristensen* om sine oplevelser hos *Vindblæs-konen*: »Jeg var engang ovre hos *Maren Haaning*. Aller først blev man spurgt om vedkommende syges navn. Når hun så fik navnet, gik hun ind i et langt udskud (udbygning), der lå langt tilbage. Den gang var den unge kone (datteren) ved at tappe øl af en tønne, som lå forrest i udskuddet, og døren blev da ikke helt lukket. Jeg hørte hende pladse en stor del op, og lige efter kom der sådan en underlig lyd, som jeg troede var Djævelens svar derpå. Så kom hun tilbage, og nu måtte vedkommende ene med hende op i storstuen og have besked. Enhver fik et trekantet papir med 7 klip i, et for hver dag, og på hver en del krucifixer, men flest på de længste. Disse klip skulle den syge have ind på et stykke brød, men ikke, mens solen var på himlen. Dernæst fik de et pulver, der lugtede så meget fælt. Se sådan fik de alle, men så skulle de også på apoteket i *Løgstør* og have noget dér. Somme skulle også have noget på kirkegården enten kalk eller muld, og de syge have lidt i dem af det . . . Hun sagde aldrig, hvad hun vilde have for hendes råd. Der var en søgning ved hende som til et stort marked«.

MIRAKEL-MEDICIN

For ikke at få med øvrigheden at bestille og blive dømt for kvaksalveri nedskrev Maren Haaning aldrig sine recepter selv, men dikterede dem direkte til sine kunder, der altid blev henvist til *Løgstør Apotek*. Her havde de ofte svært ved at gengive de mærkelige medicinnavne korrekt, men apotekeren og hans personale vidste god besked med både *rosrosoprevelvungsaft* (brystdråber med sukkersaft), *gul pekeneriusolje* (kamferolie) og *pulver for 2 mark* og kunne glæde sig over en god omsætning. Af hensyn til øvrigheden krævede Maren heller aldrig betaling, men efter god skik efterlod man 2 rigsdaler i vindueskarmen, hvis man da ellers havde råd.

HEKSE-JÆGER

Der findes et utal af beretninger om Maren Haanings helbredende virksomhed, om hendes synske evner og om hendes færdigheder i at uskadeliggøre *hekse*. Ofte sagde hun til folk, der søgte hendes råd: »Du har vist en ondsindet nabo? Hvorfor vil du have den kone til at gå ind og ud af dit hus? Vogt dig vel for hendes onde øjne!« Derefter gav hun magiske anvisninger på, hvordan den formodede heks kunne uskadeliggøres. Som det fremgår af mange optegnelser, har

hun på denne måde sået had og mistro mellem mennesker i de små samfund, hvor det var en nødvendighed at kunne fungere i et fællesskab.

Af helt speciel karakter var Vindblæs-konens forhold til øvrigheden. Den vel mest yndede og udbredte historie herom gengives her i den skikkelse, som folkemindeoptegneren *Jens Kr. Nielsen* i *Års* i 1924 nedskrev den efter den 70-årige fhv. landpost *N. Nørsgaard*, nabo til Maren Haanings datter: »Herredsfogden (fra Løgstør) kom kørende til Vindblæs og vilde se, hvad Maren havde i sine Medicin Krukker, der stod inde i et halvmørk lille Værelse eller Aflukke. Da Vognen er i nærheden af Gaarden, opdager Tjenestedrengen det og løber ind til Maren. Maren ser ud og ser at det er Herredsfogden. »Da skal a Satan tamme lær ham a kom saadan bag paa Folk!« og i det samme væltede Vognen. Medens Herredsfogden, Skrивeren og Kusken nu fik Arbejde med at faa dem selv og Vognen op igen (de vare ogsaa blevne slem snavset af Vejens Mudder) saa fik Maren Tid til at faa sine Krukker forvaret. Da de endelig kom ind i Stuen, stiller Maren sig foran dem og siger: »Hvad Satan vil I snavsede og lusede Folk her?« Snavset vidste de nok de var, men lusede? De saa ned ad Klæderne, der var overløbet med Lus. Herredsfogden vendte om og forlod Gaarden snarest muligt, han skulde ikke have mere med kloge Koner denne gang . . .«. Det hed sig i øvrigt, at hun havde lusene i en pennepose og ubeset overblæste dem.

Marens død

Med vanlig akkuratesse forudså Maren Haaning sin egen død hen mod jul i 1853. Da kræfterne svandt og tiden nærmede sig, kaldte hun på svigersønnen Rasmus og aftalte med ham den fremtidige drift af forretningen, inden hun overdrog den til ham og datteren. I samme øjeblik hun udåndede – den 13. december kl. 1 om morgenen – rejste *Lars Tovdal*, der boede hende ved *Ulstrup Kro*, sig fra sit mangeårige sygeleje. Han havde engang gjort nar af Maren, men efter hendes død levede han i flere år som en rask mand. Dette fortalte *Niels Korregård* i *Havbro* nær *Ulstrup* til *Evald Tang Kristensen* i 1888.

*Maren Haaning
(II) og (IV)*

Vindblæs-konen efterfulgtes af sin datter, der nu også blev kaldt *Maren Haaning*, og svigersønnen Rasmus med tilnavnet *Haaning*. Det overleverede traditionsstof skelner ikke skarpt mellem moderens og datterens virksomhed, hvilket også var vanskeligt. Af ydre og af væsen lignede de to hinanden, og datteren brugte moderens metoder med samme talent og anvendte såmænd også »lønkammeret«, hvor hun utvivlsomt modtog informationer fra Rasmus om næste patient. Maren Haaning II havde stor søgning i de godt 40 år, hun praktiserede, og havde ligesom moderen adskillige kontroverser med øvrigheden. Det lykkedes dog vist aldrig at få hende dømt. Hun døde som 75-årig i 1895 og efterlod sig to børn. Af dem blev *Kristian* (født 1845) far til en pige, der voksede op hos bedsteforældrene. Hun blev også kaldt *Maren*, senere med tilnavnet *Haaning* (IV), og praktiserede efter bedstemoderens død som klog kone i *Løgstør* indtil 1919, da hun døde af den spanske syge. Hendes mand, agent *Søren Hansen*, skal også have givet sig lidt af med at kurere.

*Karen Haaning
(III)*

Maren Haanings (II) og Rasmus' andet barn var datteren *Karen* (født 1849), der efter moderens død tog gerningen op efter hende. Også hun fik uundgåeligt tilnavnet *Haaning* (III) og praktiserede i en årrække i nabo-sognet *Vilsted* – hvor hun var gift med gårdejer *Niels Svenstrup* – og senere i *Løgstør*, hvor hun døde i 1914. *Fru Svenstrup*, som hun også blev kaldt, efterlod sig en søn, *Aagaard Svenstrup*, der fortsatte traditionen og praktiserede som klog mand.

Maren Haaning II poserer her for købstadfoto­rafen flankeret af Maren Haaning III og Maren Haaning IV; det er uvist, hvem der er hvem af de to sidstnævnte. På siden (t.v.) fra den Cyprianus, Haaning'erne brugte, er nedskrevet en såkaldt kalamaris-formel, hvor der for hver linie tilfø­jedes et nyt bogstav (k, ka, kal, kala, kalam), her skrevet med rune-lignende bogstaver. Formlen, som også brugtes af andre kloge folk, klippedes ud i linjer, og så skulle den sygdoms­plagede spise en linie om dagen, hvorefter sygdommen for­tog sig.

»OPSKRIFTER«

Et delvist kendskab til den medicinske og magiske helbredelsesteknik, som denne bemærkelsesværdige slægt af kloge folk har anvendt, kan erhverves gennem *Maren Haaning II's* bevarede *Cyprianus* og *Maren Haaning III's* »Opskrifter«, udgivet af hendes søn i 1916, samt gennem en nylig funden fortegnelse over de medikamenter, der efter ordination af de kloge koner blev udleveret over disken i *Løgstør Apotek*. Af den sidste kilde fremgår, at når en af de kloge koner har ordineret *Hjertestillende dråber*, *Tungsindighedsdråber*, *Hjertensfrydråber* og *Rød Lebens Balsam*, har apoteket såmænd i alle tilfælde udleveret *liqvor balsam. aromat.*, også kaldet *Hoffmanns Livsbalsam*. Et nærmere studium af opskriftsbøger og forteg­nelser vil afsløre, at dele af den helbredende virksomhed, som de kloge koner i Vindblæs dyrkede, har rødder langt tilbage til både antik og arabisk medicin og farmakologi.

Terndrup-konen

Den sidste udløber af dynastiet var *den kloge kone i Terndrup*, forhen tjenestepige hos Fru Svenstrup i Vilsted, altså Maren Haaning III. Hun praktiserede i en årrække, men blev i 1924 anklaget for bedrageri, pengeafpresning og fosterfordrivelse, og under retssagen op­rulle­des hendes metoder. Det viste sig tydeligt, at Terndrup-konen var en ubegavet charlatan uden seriøs baggrund, og samfundet var utvivlsomt bedst tjent med at få hendes virksomhed standset. Trods en dygtig læremester beherskede hun ikke kunsten.

Helligkilder

Menneskets sygdomme kunne dog også kureres på anden vis. I tidligere tid har der i Danmark eksisteret ca. 600 *hellig- og sundhedskilder*, som blev søgt af syge og vanføre, især ved Sankt Hans – i en del tilfælde dog også Valborgaften 30. april – hvor vandet mentes at besidde en ganske særlig helbredende kraft. Fra Midtjylland kendes godt 160 kilder, hvis to-

pografiske, kemiske og til dels traditionshistoriske forhold er blevet grundigt beskrevet af den østjyske skolelærer *J. V. Nissen* (1835–1902) i *Ramten*, der i en årrække rejste rundt for Nationalmuseet og samtidig var en flittig meddeler af traditionsstof til *Evald Tang Kristensen*.

KILDEKUREN

De syge ankom i løbet af dagen eller aftenen, eller hvis de var for svage til selv at rejse, sendtes pårørende af sted med en flaske for at hente vand netop i den nat, hvor den helbredende virkning var størst. Under alle omstændigheder var det godt at have en flaske kildevand stående, hvis man skulle blive hjemtaget af sygdom i løbet af året. Men allerbedst var det dog selv at besøge kilden.

Det var en fast regel, at det kar, som man øste vandet op med, aldrig måtte have været brugt. Derfor blev der ved de meget søgte kilder gerne opslået boder, hvor der solgtes nye lerpotter, som efter at have tjent deres formål blev slået i stykker – thi hvis nogen drak af eller vaskede sig i et kar, der havde været brugt af en syg, ville man selv få den pågældendes sygdom. Set i lyset af nutidens bakteriologiske viden og kendskab til smittespredning har denne antagelse næppe været helt forkert.

Ved kildebesøget var det kutyme at ofre lidt penge, som man enten smed ud i vandet eller lagde i en *kildeblok*, der i reglen blev tømt af præsten og uddelt en gang årligt til sognets fattige, efter at en passende sum var fradraget til kildens vedligeholdelse.

Kildekuren bestod dels i at drikke af vandet, dels i at vaske de syge lemmer eller eventuelt hele kroppen. Denne proces skulle foregå i absolut tavshed for at have den tilsigtede virkning. Når man så var blevet rask – eller i det mindste følte sig betydelig bedre – hørte det med til god skik at efterlade de blodige og snavsede forbindinger eller smide krykkerne fra sig ved kilden. Mange sagn kan berette om den helbredte, men gerrige person, der mente, at hans krykker var for gode at efterlade. I samme øjeblik han samlede dem op, vendte hans sygdom tilbage med fornyet styrke, og han kunne aldrig mere helbredes. I tilknytning til de store kildebesøg til Sankt Hans foregik der alskens handel, gøgl og druk. Disse *kildemarkeder* har været overordentlig populære, og både verdslige og gejstlige myndigheder har i perioder forsøgt at standse eller i det mindste begrænse udsvævelserne. De fleste steder gik det nemlig lystigt til, og mange havde da også god grund til at fejre deres mirakuløse helbredelse. Til de berømte kilder kom folk dragende fra nær og fjern, syge og raske mellem hverandre, og de lokale folk solgte godt af lerpotter, mad, drikke og herberge.

KILDEMARKEDER

HEDENSKE RØDDER

Kildedyrkelsen har utvivlsomt rødder langt tilbage i hedensk tid. En del af de senere kristne kirker var klogelig anbragt ved de gamle helligdomme, hvortil også kilderne hørte. Kirken var ofte opkaldt efter sin værnehelgen, hvis navn og eventuelle helbredende egenskaber også overførtes til den nærliggende kilde. Nogle af de almindeligt udbredte lidelser som øjenbetændelser, blindhed, hudsygdomme, betændte sår, gigt og lammelser har hellig- og sundhedskilderne ikke sjældent kunnet helbrede eller i det mindste lindre. For en befolkning, der gennem århundreder havde anset personlig hygiejne for usund, ja, ligefrem syndigt, og strengt efterlevet denne anskuelse, har grundige afvaskninger og badning i rent vand sikkert været et udmærket og effektivt våben mod nogle af de ovennævnte sygdomme. En ledsagende grundig massage og omhyggelig aftørring har desuden i al fald for en stund kunnet give gamle og gigtplagede lemmer og led en følelse af velvære og nyt liv. Andre lidelser, måske tilsyneladende de mest alvorlige, kan, ligesom det kendes i dag, have været af psykosomatisk karakter, og troen på kildevandets helbredende virkning har følgelig kunnet kurere blindhed, stumhed, lamhed etc.

HELSEBRINGENDE HYGIEJNE

Blandt de midtjyske kilder findes to virkelig betydningsfulde, som har været kendt i vide kredse. Den ene var *Vor Frue Kilde* tæt ved *Karup kirke*. I dag er den fuldstændig glemt, men indtil begyndelsen af 1800-tallet skal den have været temmelig godt besøgt. Dens storhedstid var dog før Reformationen, da de mange offergaver til kilden kunne finansiere både et kapel og efterhånden sågar et hospital. I kirken, indviet til *Vor Frue* fandtes en *Maria-figur*, der var målet for de store valfarter. Figuren havde nemlig den ejendommelige egenskab, at den kunne »fælde tårer«, hvilket med rette blev betragtet som et stort under – indtil det afsløredes, at *Karups sogneforstander, Mourids Poulsen*, der virkede i begyndelsen af 1500-tallet, havde udhulet figurens hoved og fyldt det med vand, som kontinuerligt piblede ud af *Jomfru Marias* øjne. Denne pinlige afsløring af det for kirke og sogn ellers så profitable under skal folk have husket langt ned i tiden, om ellers historien er sand. Herefter skal det bestandig være gået ned ad bakke med *Karup og kildebesøgene* have aftaget.

*Helligkors
Kilde*

Den anden kilde er *Himmerlands berømte Helligkors Kilde* på *Skørping kirkegård*. Om kildens oprindelse beretter de overleverede sagn lidt forskelligt. I et af dem fortælles det, at en blind præst engang havde den åbenbaring, at han atter ville få sine øjnes fulde brug, hvis han kunne finde en sivbusk i hjørnet af en kirkegård. På dette sted skulle han så grave, til der kom vand, og heri skulle han vaske sine øjne; så skulle han atter blive seende. Han drog da vidt omkring og kom omsider også til *Skørping kirkegård*, hvor han fandt en sivbusk i et hjørne, således som det var ham blevet åbenbaret. Da han nu havde gravet og ganske rigtigt fundet vand vaskede han sine øjne deri og blev seende. Fra den tid blev kilden besøgt af mange mennesker fra alle egne af landet, og mange skal deri have genvundet deres helbred. Således fortæller *Evald Tang Kristensen*, der i 1890 selv besøgte kilden og optegnede, hvad han kunne opspore af beretningen og traditioner.

Kildens historie i efterreformatorsk tid er temmelig veloplyst. Således nævnes det i *Erik Pontoppidan's »Danske Atlas«* (bd. V, 1769), at sognepræsten i *Skørping, Erich Mortensen Kiær*, i løbet af sin embedsperiode 1646–1699 med sin biskops tilladelse lod den meget besøgte kilde sætte i stand. Det fremhæves, at mange syge og vanføre kom til kilden, og at indholdet af den opstillede *kildeblok* anvendtes til kildens vedligeholdelse og til sognets fattige. Også den protestantiske kirke har med andre ord sanktioneret kildedyrkelsen med dens mange reminiscenser fra hedensk og katolsk tid. I 1890 fandt *Evald Tang Kristensen* regnskabsbogen over kildens indtægter 1731–1878, og heraf fremgår det, at den har haft temmelig store men i perioder svingende indtægter.

I 1891 blev kilden kastet til efter henstilling fra provsten til kildens ejer. Den lokale præst – der var missionsk – havde gennem længere tid ønsket at sætte en stopper for de efter hans mening løsslupne løjer, der fulgte i det store og velbesøgte kildemarkeds spor. *Tang Kristensen* bemærker noget ærgerligt, at dette drastiske skridt var unødvendigt, og at et par betjente havde været fuldt tilstrækkeligt til at opretholde god ro og orden. Mer øvrigheden valgte altså helt at standse kildebesøgene ved en af landets berømteste helligkilder, der samtidig vel var en af de allersidste, som blev søgt for sin helbredende virknings skyld.

Heksetro

Trods flittige besøg hos renommérede kloge koner og ved berømte hellig- og sundhedskilder kunne sygdomme være så halsstarrige, at helbre-

I et knæk i Skørping kirkegårdsdige ligger Helligkors Kilde, hvis historie i al fald går tilbage til 1460'erne. Ved oprensning af den berømte helligkilde er der fundet Rostockerpenninge fra den tid. 1924 fik Alborg Amts Historiske Samfund kilden genåbnet. Pinebænken og bøddelens gloende tænger kunne lokke de mest fantastiske tilståelser frem af de ulykkelige ofre for det angiveri, der florerede i forbindelse med de store hekseforfølgelser gennem de første århundreder efter Reformationen med dens aktivisering af djævelen. Også Alborgheksene fra processerne på Christian IV's tid tilstod mangt et kosteridt til Bloksbjerg.

delse ikke var mulig. Den pågældende sygdom mentes da gerne forvoldt af *trolldkarle* og *hekse*, hvis store magt hvilede på en pagt med Djævelen, lovformeligt underskrevet med blod og som regel indeholdende en standardformular, der nøje specificerer art og omfang af de gensidige tjenesteydelser. Væsentligt i denne sammenhæng er det, at heksen afsværger sin kristne tro og til gengæld i sit jordiske liv får en næsten ubegrænset magt, udøvet ved hjælp af magi, til at forvolde sygdomme, ulykke, m.v. Ifølge sagens natur forenedes heksen og den kloge ofte i en og samme person, men i det følgende er det heksenes skadevoldende virkning, der omtales.

ESBATTER OG SABBATER

I ældre tid var de lokale hekse gerne organiseret i *roder* på vistnok 13 med en mandlig anfører. Der afholdtes regelmæssigt *esbatter* eller medlemsmøder – som regel på torsdage og ved fuldmåne – hvor heksene aflagde beretninger om deres onde aktiviteter i den forløbne tid, modtog ordrer og fik belønning om berusende eller dødbringende gifte og magiske ritualer. Et par gange om året mødtes større forsamlinger af hekse på bestemte steder – bl. a. på Bloksbjerg i Harzen – hvortil man traditionelt ankom splitternøgen, indsmurt i heksesalve og ridende på et kosterkaft. Valborgaften og Sankt Hans aften var to af de store mødeaftener, hvor *sabbaterne* – de berømte orgier anført af Djævelen – fandt sted.

Christenze Kruckow – en heksesag anno 1600

Den beretning, som her følger, og hvori hovedtrækkene af en dansk hekserodes historie oprulles, vil i mange henseender sikkert forekomme en nutidig læser fantastisk. Det bør derfor indledningsvis slås fast, at de anklagede som regel både efter lovens ånd og bogstav var skyldige i hekseri, hvilket de fleste af trolkvinderne da heller ikke var i tvivl om. Der var udført magiske handlinger i skadevoldende øjemed og med Djævelens hjælp. Hekserodens tilholdssted og operationsbasis var *Alborg*, og her foregik også de senere retssager, men forhistorien udspillede på Fyn.

Hovedpersonen *Christenze Axelsdatter Kruckow* var af fynsk lavadel og kom som ung pige i huset hos *Eiler Brockenhuus* på det sydfynske Nakkebølle. Efter hustruen *Berte Friis'* død 1582 giftede han sig to år senere med *Anna Bille*. Det formodes, at jomfru Christenze gerne selv havde efterfulgt Berte Friis, og det er en kendsgerning, at Anna Bille efterhånden fik 15 børn, der alle var dødfødte eller døde straks efter fødslen. Anna Bille fik efterhånden mistanke om, hun var udsat for hekseri og lod i 1596 indlede en undersøgelse. Under følgende forhør bekendte to af Fåborg-egnens kvinder, at de sammen med jomfru Christenze og med Djævelens hjælp havde øvet forskellige former for skad voldende magi mod Anna Bille i tiden forud for hendes bryllup. Desuden blev det afsløret, at jomfru Christenze i 9 måneder havde båret et *voksbarn*, som alle havde været med til at begrave under fru Annas kirkestol og herved udtalt ordene: »Nu sætter vi al fru Annas lykke og velfærd ned.« Resultatet af disse anstrengelser var altså blevet, at ingen af de 15 børn overlevede.

Handlingen kaldes *sympatisk magi* og forudsætter troen på, at hvad der udføres mod billedet eller symbolet også vil få virkning over for personen. Sjællands første protestantiske biskop og nidkære hekseforfølger, *Peder Palladius* (1506-60), fik i 1554 gennemført et påbud om, at børn ved dåben skulle fremstille nøgne eller i det mindste med overkroppen blottet for at hindre, at hekse for voksbørn døbt i stedet og dermed fik magt over en person af samme navn.

Af forhørene fremgik endvidere, at heksene havde smådjævle eller »dreng« som hjælpere, og at de alle flere gange havde været på Bloksbjerg, hvor de havde danset og drukket vin med Djævelen. To af dem blev dømt for hekseri og brændt på bålet. Christenze derimod nægtede pure, og da hun var adelig, kunne dommeren i denne sag hverken frifinde eller dømme hende, idet hendes skuldelse skulle for kongens retterting; men så vidt kom det ikke.

Ålborg-esbatten

I 1611 vides jomfru Christenze på ny at have givet anledning til ufordeleagtig offentlig omtale. Denne gang er skuepladsen *Ålborg*, hvor hun formodes at have slået sig ned nogle år tidligere. Den 12. december – St. Lucie aften – var fisker *Peder Poulsen* og den 8-årige *Karen Nielsdatter* tilfældigt og uafhængigt af hinanden vidner til en makaber forestilling, der fandt sted i fisker *Niels Laursen's* hus i *Kattevad*. I stuen var forsamlet over en halv snes kvinder af forskellig social herkomst og stand, og på gulvet lå værtinden, *Maren Nielsdatter Knepp*, også kaldet *Maren Kneppi*, og fødte med de andre kvinders hjælp et *voksbarn*, hun havde »båret« i måneder, og som straks blev døbt *Maren* efter rådmand *Hans Felthuus* hustru, der var udset som offer.

Efter at have betragtet denne skammelige handling i nogen tid gennem et åbenstående vindue råbte fisker Peder Poulsen – fuldstændig klar over kvindernes hensigter – til de forsamlede hekse, at Maren Kneppis' onkel rygter åbenbart havde talt sandt, og at han nu ville gå hen og melde det til øvrigheden. Da heksene således så sig afsløret, stak de ild til voksbarnets tå og gemte det under en seng. Bagefter skyndte de sig hver til sin seng, og jomfru Christenze kom så hastigt ud af døren, at hun faldt ned ad trappen og i nogen tid herefter måtte holde sengen.

Øvrigheden reagerede hurtigt, og den 20. december vidnede Peder Poulsen på *Ålborg byting* om, hvad han havde set gå for sig, men angav vi blot med navns nævnelse Maren Kneppis og *Mette Pedersdatter* – muligvis fordi det var dem, han havde genkendt. Begge kvinder blev dømt for hekseri og fik efter bestemmelsen i recess af 1576 dommen stadfæstet af Landstinget inden den måtte eksekveres. Dette blev den i begyndelsen af 1612, (

efter fast domspraksis i slige sager blev de to hekse brændt levende på bålet.

PINLIGT FORHØR«

»Ingen skal pinligen forhøris, førend han er dømt«, lyder en efter forholdene besindig bestemmelse i den københavnske reces af 6. december 1547, som har fået afgørende betydning ved behandlingen af trolddomssager – senere med den skærpelse, at tortur blot måtte anvendes, når anklagede var dømt til døden. De to Ålborg-hekse blev da også underkastet det obligatoriske »pinlige forhør«, hvorunder en del medskyldiges navne blev røbet; men da udsagn af dømte troldfolk ikke kunne bære en domfældelse af de udlagte, måtte øvrigheden afvente begivenhedernes videre udvikling og nye vidneudsagn fra offentligheden.

Nye ulykker

I nogle år var der intet håndgribeligt, som kunne give øvrigheden lejlighed til at rejse anklage, skønt det næppe kan anses for sandsynligt, at de tilbageblevne hekse havde indstillet deres ondsindede virksomhed. Man var sikkert blot blevet mere forsigtig. I sommeren 1617 indtraf imidlertid en række uhyggelige begivenheder, som nok kunne give anledning til at kaste fornyet mistanke på den berygtede hekserode.

ONDE TEGN OG
HEKSEPISSERI

Fra et hus over for *Vor Frue kirke* var en natlig barnedåb i kirken blevet observeret – sikkert en voksdukke – og kirkegængerne viste sig at være svin og katte. Omtrent på samme tid opdagedes det, at der var opsat skadevoldende symboler ved en af borgmestrenes huse samtidig med, at en anden borgmester, den 72-årige *Niels Iversen*, gik hen og døde, fordi heksene havde pisset på hans dør om natten. Det skal særligt have været *jomfru Christenze*, der var på færde, men først da en pige, der tjente hos købmand *Christen Stubdrup*, blev syg Sankt Hans dag 1618, mente man, at hendes sygdom skyldtes heksene. Straks var der andre, som var overbeviste om, at også deres sygdom hidrørte fra heksenes onde gerninger. Dråben, der fik det fulde bæger til at flyde over, var den pludselige sindssygdom, der ramte magister *David Jensen Klyne's* hustru i august samme år umiddelbart efter et ordskifte med *Christenze Kruckow* om en fælles rendesten. Da nu hustruen var blevet uheldbrekelig syg, kendte magisteren sin samfundspligt. Han udvirkede, at optrevlingen af den gamle hekseproces fra 1611 blev fortsat, og udarbejdede selv et velformuleret bidrag til anklagen, hvori han redegjorde for hustruens sygdom og årsagen hertil.

Hekserodens
optrevling

Flertallet af hekserodens medlemmer blev arresteret, dog endnu ikke *Christenze Kruckow*, der jo var adelig og derfor skulle nyde særbehandling. *Apolone Ibsdatter*, gift med guldsmed *Anders Jensen*, blev først taget i forhør og bekendte en lang række misgerninger både for sit eget og for de andre troldkvinders vedkommende. Hun blev kendt skyldig og brændt uden for byen i slutningen af oktober 1619. Forinden havde hun under et »pinligt forhør« tilstået, at hun var medlem af en hekserode, hvorved det pointeredes, at der var tale om et organiseret hekseselskab i Ålborg og omegn. I hastig rækkefølge blev herefter *Thomas Jørgensen's* hustru *Maren Pedersdatter*, købmand *Herman Egenau's* hustru *Elle Nielsdatter* og herredsfogeddatteren *Dorte Kjørulf* efter vidners udsagn og egne tilståelser dømt og henrettet på bålet, skønt indflydelsesrige slægtninge på energisk og ikke altid helt ærlig vis søgte at reducere deres synderegister under processen.

LOVENS

»KLAMME« HÅND

Nogle af de medlemmer af hekseroden, der boede uden for Ålborg by, haves der ingen oplysninger om, mens andre vides at være undsluppet retsforfølgelse ved i tide at være afgået ved en – vist nok – naturlig død; det var ellers ikke ualmindeligt, at kvinder mistænkt for trolddom berøvede sig selv livet. Almindelig bagtalelse med påstande om »dårligt rygte« og »forgørelser« var i reglen fuldt tilstrækkeligt grundlag for arrestation og anklage, der indtil slutningen af

1600-tallet næsten uundgåeligt førte til domfældelse, tortur og en ubeskrivelig pinefuld henrettelse på bålet.

En af tidens store autoriteter på hekseprocessernes område har udtalt, at den der står anklaget for trolddom, bør aldrig frigives. Dette skete da også kun yderst sjældent, takket være de kirkelige og borgerlige myndigheders årvågen nidkærhed, særligt efter Reformationen.

Henimod år 1700 var man i oplyste kredse dog efterhånden nået til den anskuelse, at det alligevel nok ikke hang rigtigt sammen med de mange påstande om fortrolig omgang mellem mennesker og djævlæ – og denne erkendelse udmøntedes i en skærpet kontrol med landstingsdommene i hekkesager, der ifølge et kongebrev fra 1686 for fremtiden skulle indbringes for Højesteret, inden eksekution måtte finde sted. Få år senere blev den sidste heksehenrettelse foretaget på Falster.

I bredere befolkningslag holdt heksetroen sig imidlertid meget længe, hvilke en lang række folkløriske optegnelser, også fra det 20. århundrede, bevidner. Man går dog ikke længere så vidt som dengang, en flok *Salling*-boere i 1722 brændte en kvinde i *Grønning*, fordi man ikke kunne bevæge de efterhånden særdeles skeptiske myndigheder til at rejse tiltale mod hende for hekseri.

Dom og straf

Tilbage var der nu blot at afslutte regnskabet med *Christenze Kruckow* der på grund af sin adelige byrd fik sin sag behandlet ved kongens retterting. Anklagemyndighedens materiale mod hende var både velunderbygget og omfattende på grund af afsløringer og tilståelser i de mange forudgående hekseprocesser. I selve dommen blev der lagt vægt på, at *Christenze Kruckow* gennem lang tid havde været berygtet for trolddom, at hun både tidligere og nu igen var blevet udlagt af troldkvinde, og at der forelå eger tilståelse. Hun bad retten vise nåde ved ikke at dømme hende fra livet, men heri blev hun skuffet, idet dommen mundede ud i »att hun for saadan sine ergangne misssiæringer bør haffue forbrutt hinded adelige stand och dignitet och straffes paa hinded lifff«. Som i så mange af livets forhold var det også i døden en fordel at tilhøre adelen. *Christenze Kruckow* måtte ikke som folkets hekse lide den langvarige og pinefulde død på bålet, men kunne som medlem af eliten nyde en mere skånsom eksekution ved *hals-hugning*, der fandt sted i København den 26. juni 1621.

MAKABERT STIPENDIUM

Til slut skal blot nævnes det *testamente*, som hun oprettede kort før sin afdøining. Heri bestemtes det, at der skulle oprettes et legat for studenter ved Københavns Universitet. Det går under navnet »*Stipendium decollatae virginis*« den halshuggede jomfrus stipendium, og eksisterer den dag i dag.

EGNSDRAGTER

I Midtjylland som i andre jyske egne spores i folke dragten den nære forbindelse med kontinentet. Kontakten sydpå var livlig, og selv om kvinderne var meget dygtige til at væve og længe selv fremstillede alle familiens klædningsstykker samt tøj til tjenestefolkene som en del af lønnen, var der mulighed for at købe ting, som ikke kunne fremstilles hjemme. Smuglervarer førtes i stor stil over grænsen og kunne bl. a. købes hos bissekræmmerne der drog landet rundt med deres kramkiste på ryggen. I 1700-tallet kunne man bytte sig til varer hos *hårkvinderne*, der rejste rundt og opkøbte hår til parykker. Disse kvinder »fare omkring i landet med stoffer, lærreder guld- og sølvbånd og andet udenlandsk kram« hedder det forarget. Bønder kvinderne klippede efter brylluppet deres hår af, for nu skulle det alligevel

altid skjules under en hue eller et tørklæde. Der fortælles således om en ung mor fra *Salling*, der solgte sit store hår for at skaffe silkebånd til sin lille piges kjole.

Kvindedragten

Til daglig var man meget tarveligt klædt. Det siges, at kvinderne var så arbejdsomme, at de næppe undte sig tid til at blive vasket eller redt. »Den storhed kan godt undværes« sagde madmoderen til sine piger. *Hverdagsdragten* bestod som oftest af vadmelsskørt og hvergarnstrøje samt tørklæde på hovedet. Til fest brugtes *hel kjole* af hvergarn, kattun eller silke og kappe af netteldug eller silke.

I 1600-tallet, fortæller *Chr. Sørensen Thestrup*, gik bønderpigerne på *Viborg*-egnen på helligdage med bart hår og en flettet valk af hår eller andet fæstnet i nakken. Dette er jomfruens ældgamle frisure: bart hoved og fletninger, men allerede i 1730'rne er, ifl. *Testrup*, denne mode aflagt, så man nu knap kan kende en kone fra en pige.

Hovedtøjet

Den vigtigste detalje i kvindedragten var *hovedtøjet*, som også tydeligst markerede forskellen fra egn til egn. På begge sider af *Limfjorden* og helt ned til *Mariager Fjord* anvendtes *vingekappen*, et meget karakteristisk hovedtøj, der oprindeligt blot var en lille hue med beskedne flæser ved ørene. Fra 1840'rne begyndte disse »vinger« at vokse, så de nåede helt sammen bagtil og måtte støttes af hårkuden. De blev stivet og plisseret, så de stod som et bræt. Vingekappen var et yderst besværligt hovedtøj, men måske netop derfor mere attråværdigt. Den mindste smule fugtighed fik hele herligheden til at klappe ynkeligt sammen om hovedet, og ved de store markeder, hvor kvinderne mødte i deres fineste stads, kunne man da også ved den mindste regnbyge se koner og piger flygte ind i porte og døråbninger. De kunne nemlig ikke selv gøre kapperne i stand, dertil havde man de fin-

På tegningen – i midten – fra 1871 af bønder fra Løgstør-egnen har kvinden hovedtøj af gammeldags form med små vinger, blå ærmetrøje og hvidt, blåprikket forklæde, manden rød hue, brun kjole og hvide strømper. T.v. har den Nibe fotografmester foreviget *Maren Nielsen*, amme for minister Estrups børn, iført vingekappe med stivede og pibede flæser fra øre til øre. T.h. er *Maren Carlsen* (1824–95) fra Øster Tørslev iført *Randers skægtøj*.

gerne *kapkællinger* rundt om i landsbyerne som *Slotmaren* i *Skelun* og *Udflytterjohanne* i *Vandkjær* m. fl. Dyre var vingekapperne også, men Tønder-kniplinger kunne de koste 50–70 rigsdaler – en tjenestepiges årsløn var kun 15 rdl.

Ældre end kappen er *pandsmækken*, et pandebind af sort fløjl kantet med kniplinger og bundet i nakken. Det går tilbage til 1600-tallets højerestands mode, da fornemme damer bar et sort fløjlsbånd om panden for at beskytte huden mod vejrliget.

SKÆGTØJ

På *Randers-egnen* kaldtes hovedtøjet *skægtøj*. Det er i princippet det samme som vingekappen, men vingerne, *skægget*, står ikke vandret ud, de er smækket op om ørene. Oprindeligt var huens nakkestykke af silkebrokade, men efter 1800 begyndte kvinderne at efterligne det vævede stof i broderi ved at lade alle stingene ligge vandret som i brokadevævning. Herved fik *Randers-egnens hue broderi* en meget særpræget, abstrakt karakter. Det hedder sig, at væveefterligningen begyndte, da man under fastlandsspærringen på Napoleonskrigenes tid ikke kunne skaffe de fine franske silkebrokader.

Over huens forkant sad *korsklædet*: en bred knipling trukket over et stykke pap. Korsklædets forkant blev kruset med en kniv og trukket sammen om ansigtet, så det dannede en stråleformet indramning. Langs huenakken sad *skægget* en stivet og meget tæt plisseret kniplingsstrimmel syet på et stykke groft lærred der blev riet inden i huen, hvorefter skægget blev bøjet op, så det sluttede tæt om kinderne. Hver gang hovedtøjet skulle vaskes, måtte skægget pilles helt fra hinanden, kniplingsstrimlen blev vasket og stivet, hvorpå tagrør blev lagt tæt på kniplingen skiftevis over og under den. Derefter blev den dampet og tørret, og når rørene blev fjernet, var plisseringen tæt og fin. Intet sted i landet finder man så fint plisserede kniplinger som på *Randers-egnen*.

Under hagen sad en løs silkesløjfe, *dusk*. Når kvinderne sad ved gildebordet tog de hagedusken af og fæstnede den på de lagner, som gildestuen var beklædt med. Det gjaldt om ikke at spilde på de dyre silkebånd, og stuen fik på denne måde en ekstra udsmykning.

Skægtøjet anvendtes fra *Mariager Fjord* til *Randers* og på *Djursland*. *Salling* er et blandingsområde. Her brugtes *vingekappe* med *snipkorsklæde* over. *Fur* har bevaret den gamle hue-type: *vinger* og *pandklæde*, lige til folkedragtens ophør. Vingerne kaldtes her for *skægster* (*skægstår*, *større*: noget, der stritter). Hovedet var til daglig meget indhyllt, foruden det smalt sammenlagte tørklæde over panden havde man et *mundklæde*, bundet fra hagen og op over issen. *Anholt* kvinderne bar kulørt hue, *snipkorsklæde* og *vinger*.

Til udebrug fæstnedes et hovedtørklæde lempeligt over den fine hovedbeklædning, eller den transporteredes i en *kappekurv*. I anden halvdel af 1800-tallet, da det sorte hovedklæde blev eneherskende, skulle disse silketørklæder nødvendigvis være fra *K. A. Almgreen* i Stockholm, kun hans varer var estimeret. De simple efterligninger anvendtes kun i Thy. En ung piges første spareskillinger gik til køb af et *Almgreen-tørklæde*, der kostede 8–14 kr. Hvis en kvinde bosatte sig et andet sted i landet, skaffede hun sig denne pynt fra hjemegnen.

Stadskjolen

I 1600-tallet nævnes undertiden *kjortler* af skind, almindeligvis var de dog af vadmel, klæde, fiskskaft, kalmank etc. I 1820'erne kom sirts og kattun. Disse lette stoffer var mere egnede til empiremoden end rokokotidens stive tunge stoffer. I øvrigt hed det, at kjolerne holdt længe, fordi de brugtes sjældent og ikke fulgte moden.

Ved store begravelser og bryllupper på *Randers-egnen* mødte gårdmændskonerne til frokosten med opfæstede sorte silkekjoler, hvorunder de bar

brogede, blomstrede skørter, ofte deres bedste- og oldemødres 1700-tals silkebrokades skørter. Egentlig krævede etiketten, at man ved middagen lod kjolen hænge ned, men de færreste nænnede at skjule det pragtfulde underskørt, så kjolen forblev opfæstet. Den sorte kjole brugtes til alters, ved bryllupper og begravelser, ved andre lejligheder var kjolen kulørt.

*Trøje, skørt
og forklæde*

Fattigfolk havde ikke råd til den dyre sorte kjole, men nøjedes med sort ærmetrøje og skørt. Trøjen var af hvergarn, kalmank, silke etc. som andre steder i landet. Skørt og forklæde var i det store og hele som i det øvrige land. Folkemindeforskeren *Evald Tang Kristensen* skriver dog, at kvinderne altid gik med *skindskørter*; om vinteren vendte det lodne indad, og om sommeren brugtes skindskørter uden »*tow*« (skind med ulden på). Omkring 1850, på krinolinetiden, skulle skørterne helst være 12 alen vide, 7 alen regnedes ikke for noget. På samme tid blev det moderne at have seks-syv skørter trappevis uden på hinanden, det yderste kortest. Det var dog langt fra alle, der var så velforsynet.

De ældste forklæder var af hvidt eller blåt lærred, hvidt købetøj eller trykt kattun. I senere tid blev rødterret uld og bomuldsstof også brugt.

TAMBURERING

Halsklæderne var af lærred, netteldug, kattun eller silke. *Levantine*tørklæder svarer til Amagers *barcelonatørklæder* af mønstret silke, *rhinlændertørklæder* var af brun silke med hvid stribebort. Navnene refererer sandsynligvis til de steder, hvor tørklæderne blev fremstillet. Der findes endnu adskillige hvide mollstørklæder med *tambureret broderi* (af fransk: *tambour*): stoffet udspændes stramt i en ramme, og der broderes med en slags hæklenål i kædesting. På torvet i *Viborg* sad bønderkvinderne og tamburerede og solgte arbejderne til forbipasserende. Etatsrådinde Bregendahl fik i 1848 sin brudekjole broderet på denne måde.

vertøj og tilbehør

På *Ålborg Museum* findes et lyseblåt silkeslag med hvidt vadmelshor. I foret er syet små, runde pletter, der formentlig skal imitere hermelinshaler. Mindre fine *slag* kunne være af blomstret kattun foret med rødt multum (uldent, opradset stof). I 1800-tallet var højrrøde vadmels *sjaler* med lyseblåt eller sort tryk et særkende for *Himmerland*, og fra samme periode er de store, tunge *rejsekåber* med ét eller flere skulderslag samt bomuldsparaplyen, der var et nødvendigt tilbehør til påklædningen uanset vejret. Fattigfolk havde ikke overtøj, kvinderne nøjedes med at slå det yderste skørt op over hovedet. Fra 1600-tallet fortælles det, at gifte koner gik med sorte kåber til kirke, de fattigste med et sort skørt over hovedet. Tidligere skulle enhver far til brylluppet give sin datter en sort klædeskåbe, men nu (ca. 1730) er denne skik aflagt, hedder det. Ved betegnelsen kåbe forstås et ærmeløst klædningsstykke, altså i virkeligheden et *slag* eller en *kappe*.

»FALSKE«
KRINOLINER

I de mere barske egne af Jylland, hvor hørren ikke kunne trives, bar kvinderne uldne *særke*, de steder, hvor lærredssærke fandtes, var de praktisk talt uden broderi. Omkring midten af 1800-tallet gik adskillige »finere« bondekvinder med *krinoline*. Det skete ikke uden misbilligelse, og de, der ikke turde sætte sig ud over den offentlige mening, men alligevel gerne ville være med på moden, brugte mange tykke, vatterede underskørter, eller de syede en spanskrørsvire eller et hampereb ind i kanten af underskørtet.

FODTØJ

Til fest brugte kvinderne *spændesko*, undertiden med røde glassten i spænderne. Til daglig brugtes *træsko* med kremper, de gifte kvinder havde kobberkremper, de ugifte var af messing. De var punslet i forskellige mønstre og blev ofte brugt som kærestegaver. Når en karl på markedet bestilte kremper med punslede hjerter og forbogstaver, samlede det et interesseret publikum, der højlydt gættede på, hvem tøsen vel kunne være.

Kvinden t.v., tegnet 1851 af Chr. Dalsgaard, bærer kort »kåbe«, dvs. en ærmeløs kappe med rødt multum-foer og gråværkskant i halsen. Desuden har hun vingekappe, blå skørt med gule striber og lillastrøbet forklæde. Bonden fra Randers-egnen (t.h.) er trukket i den typisk østjyske kjol af mørkeblå vadmel med sølvknapper i en bue ned under lommeklapperne

BRUDEPYNT

Bruden bar sort kjole og »smyk«, en krans af kunstige, brogede blomster, men var hun »en falden kvinde«, som det hed, måtte hun bære hue eller pandsmæk de gifte koners kendetegn. På *Anholt* blev bruden pyntet af præstekonen, som opbevarede smykket. På *Fur* havde man to hold klædnings, en stor og en lille som udlåntes til brudepar. Dragterne opbevarede i kirken eller i præstegården. Da *Frederik VII* engang besøgte øen, forlangte han, at en karl og en pige tog dragterne på og lod sig vie for at more majestæten. Heldigvis fandt man en kærestepar, som alligevel snart skulle giftes.

En brud kunne ikke nøjes med mindre end tre kjoler til festerne: i krike og til måltidet bagefter sort silke eller damask, til dansen en simplere kjole og til davren næste morgen en fin, sort ulden kjole. Til de to fine kjoler hørte kappe under dansen bar man tørklæde, helst af silke.

SORGENS FARVER

Fra *Randers*-egnen fortælles det i 1763, at enker gik til kirke og til alters med en sort skørt over hovedet, og 30 år tidligere omtales et sort *hovedflor*, som dækkede ansigtet ved begravelser. Senere brugtes sort hue og lin uden kniplinger ved disse lejligheder. Sørgefarverne var foruden sort også grønt, blå og lilla, dvs. kolde farver.

HØSTSKIK

Fra *Himmerland* – og nordenfjords – kendes en mærkelig skik. Når karlene mejede i høsten, havde de søndagstøjet på, men når de kørte kornet ind, var de iført deres gamle vintertøj, skindtrøje og -bukser. Pigerne derimod havde ved denne lejlighed deres fineste tøj på. Der gives ingen forklaring på skikken.

Mandsdragten

I *Himmerland*, som næsten overalt i landsdelen, var hvidt vadmel den fattige landalmes daglige dragt. »Han var så ringe klædt, at han gik i ene hvide klæder« hed det. *Skindtøj* har dog også været anvendt, således var karlenes dragt i 1820'erne af beredt skind, der efterhånden blev så stift af snavs og fedt, at det var som panser og plade. I samme periode var fiskerne ved *Limfjorden* mere velklædte end bønderne, f. eks. havde de sølvknapper

i tøjet, men efter 1830 var forholdet omvendt. Omkring 1830 var meget lange frakker moderne til stads. Velhavende folks drengebørn fik ofte sådanne *skødefrakker* allerede i 7-8 års alderen, og det var et ejendommeligt syn at se en lille purk med frakke til hælene. For mange var det dog en stor bekostning med en ny frakke, og den skulle helst vare livet ud. Den anskaffedes som regel ved brylluppet og anvendtes derefter kun ved højtidelige lejligheder som f. eks. altergang, deraf navnet *bruikjøl* eller *gudsbordsklær*. Undertiden kunne *vesten* være af samme stof som konens kjole, så vidste man, hvem der hørte sammen ved de store gilder.

Folkedragten holdt sig forholdsvis længe, endnu i 1860'erne gik mange gamle mænd meget gammeldags klædt i hvide eller grå uldstrømper, *skindtrøje*, sribet hvergarns vest og rød *hue*. Til fest var de iført langskødet blå vadmels frakke med sølv- eller metalknapper, sribet vest, sorte eller hvide uldstrømper, *lædersko* med metalspænder og *høj hat*. Senere begyndte de unge gårdmænd at gå i sorte dragter af dyffel eller andet købetøj med *kravetøj* og *manchetter*. Hestehandlerne var som regel fra *Salling*. De gik i blå vadmels eller sorte dyffels frakker, med *rhinlændertørklæder* om halsen og sølvbeslåede merskumspiber stikkende op af baglommen.

RANDERS-EGNENS
SÆRPRÆG

På *Randers*-egnen brugte mandfolkene sædvanligvis blå vadmels trøjer og bukser, sribede hvergarns veste og hvide uldstrømper; om sommeren havde de bukser af hvidt lærred. Nord for *Randers Fjord* var *skindbukser* det mest almindelige. Bønderne i omegnen af *Randers* klædte sig noget bedre end andetsteds. Til stads hørte blandt andet en meget fin *lådden hue* og *lange støvler*, der nåede op over knæene og bagtil havde hjerteformet udskæring. De rigeste bønder lod tøjet farve i købstaden, de fattige lod *lyde* (farve) hjemme. Hertil anvendtes indigo og urin, hvilket kendtes på lang afstand på grund af den modbydelige lugt. Et særkende for egnen fra *Randers Fjord* til *Fredericia* var den blå *kjortel*

Akvarellen t.v., fra slutningen af 1700-årene, viser apotekeren (Reimers?) i *Randers*, som – i slåbrok – kigger en syg bonde i halsen. Bonden er i hvidt vadmelsstøj og rødt hætslag med sort hat ovenpå. Den langhårede bondemand t.h. er tegnet på *Fur* i 1850'erne. Han har to veste på, en blå og en broget, mørkeblå kjøl, brune bukser og strømper og høj hat.

med sølvknapperne anbragt i en bue ned under lommeklapperne. Moden synes ret ung, den findes ikke på dragter fra 1800-tallets begyndelse.

Blå eller brune bukser af manchesterfløjl, også kaldet *moster Kjestens bukser*, blev brugt overalt i Jylland samt på *Anholt*, hvor de havde store sølvspænder ved knæene. Derimod kendes de næsten ikke på Øerne. Var det koldt, kunne man binde halmsimer om bukserne forned, for at det ikke skulle trække op på benene. Fiskerne brugte vide, hvide bukser af lærred, som de trak uden på vandstøvlerne, så vandet ikke løb ned i disse. Var stoffet af tæt lærred, ravndug eller sejldug, var det i sig selv vandtæt, men så sent som i 1900-tallet, før det fabriksfremstillede olietøj var almindeligt, har man brugt af hjemme-oliere tøj. *Furboerne* brugte *overbukser* af lærred eller andet let tøj, men tog dem af i kirken, før de gik til offers.

Ligesom kvinderne brugte uldne særke, bar mændene om vinteren uldne *skjorter*. På *Viborg*-egnen har *seler* været anvendt på et meget tidligt tidspunkt. De omtales allerede i 1730'erne, længe før selv parisiske modeherrer begyndte at gå med dem. Selerne bestod af en rem over hver skulder, forbundet ved tværremme for og bag, såkaldte *praniseler*. I gammel tid gik også bønder med kårde – og de var dygtige til at bruge den.

Enhver gårdmand med blot en smule selvagtelse havde en skindforet hue, *kabuds*, som han bar både sommer og vinter, ude som inde. I de fleste skifter omtales endvidere *hætslag* af klæde i røde, blå, grå og hvide farver. De blev brugt både sommer og vinter med en hat ovenpå og så sent som 1800-tallets slutning. Den høje sorte hat, som anvendtes til stads, kaldtes på *Randers*-egnen for *tre alens hat*.

Omkring midten af 1600-tallet klippede alle mænd håret af og lod skægget stå. I det følgende århundrede dikterede moden derimod langt hår og glatraget ansigt. I slutningen af 1700-tallet kom kort hår igen på mode, men *furboerne* holdt fast ved det lange hår et godt stykke ind i 1800-tallet. »Tror du, Vorherre har givet os langt hår, for at vi skal klippe det af?« spurgte de, men de tog dog ikke i betænkning at rage skægget af.

BYGGESKIK

Ingen dansk provinsby har kunnet præstere et kanalgebillede som *Østerågade* i *Ålborg*. På næsten hollandsk vis banede det stensatte åløb, opfyldt af småskuder, sig vej ud i *Limfjorden*, indrammet af storborgernes vældige bindingsværkshuse fra 1500- og 1600-tallet; enkelte stenhuse var isprængt bindingsværkets faste mønster. Inderst sås og ses endnu storkøbmanden *Jens Bangs* pompøse *Stenhus* tårne sine fem stokværk og fantasifuldt formede gavlkviste i vejret. I dag er dette minde om byens storhedstid delvis ødelagt. Efter *Østerå's* overdækning er kun et par af de gamle bygninger blevet tilbage, ud over *Østerågade 23*, med sine tre stokværk høje længer et af landets største bindingsværkskomplekser – også omfattende *Maren Turisgade 6* og endnu med sit gamle navn *Hamburgergården* – drejer det sig om det prægtige gavlhus *Østerågade 25*, der sammen med den 14 fag lange, nu delvis grundmurede bindingsværkslænge i gavlhusets forlængelse udgør borgmester *Jørgen Olufsens Gård*, hvorimod naboen *Lybeckergården* i 1918 måtte vige for et bankhus. På hjørnet af kanalgangen og *Ved Stranden* lå rådmand *Niels Christensen's* nu for længst nedrevne trestokværkshus, hvorfra stammer to af landets prægtigste renæssancestuer bestående

Denne lidt gammelmodige Amsterdam-stemning er i virkeligheden et af fotografen Tønnes prospekter fra å-deltaets forsvundne Alborg: Østerågade i 1860'erne. Nærmest ses Lybecker-gården fra 1625, nu nedrevet, dernæst Hamburgergården med borgmester Jørgen Olufsens gavlhus fra 1616. Her vidner flere skibsladninger kostbare hollandske klinker smækket ned på højkant i stueetagens gulv om hine splendide tider, da man sejlede korn og sild til Amsterdam og skulle have ballast hjem, fordi tobak og krydderier ikke gav vægt nok, og så fyldte man lige så gerne mursten som sand i lasten. Gavlhuset i bindingsværk ved siden af borgmestergården er bygget i 1634. Endelig ses yderst på hjørnet rådmand Niels Christensens gård fra 1602, i dag kun et museumsminde i form af den prægtige Alborg-stue (side 152).

af loft, panelvægge og døre udskåret i egetræ 1602. Den ene opbevares på Nationalmuseet, men den smukkeste kan i dag beses på *Alborg Historiske Museum*.

Bindingsværk

Ålborgs *bindingsværk* har sjældent den pyntelige tyskprægede dekoration, der kendes fra landets gamle købstæder. I limfjordsbyen virker husene alene ved deres svære tømmer og stokværksfremspringenes kraftige relief. Dog har *Alborg Historiske Museum* den enestående smukt udskårne trefoldighedsportal fra borgmester *Poul Pop's* hus, der lå på hjørnet af Brødregyde og Torvegade, men i 1937 blev overført til købstadsmuseet *Den Gamle By* i Århus. Særegent for Alborg er i øvrigt de mange bindingsværkshuse i tre stokværk, der tidligere prægede gadebilledet, især langs *Østerå*. Ganske vist kendes enkelte af samme type fra både *Randers* og *Århus*, men i Alborg har der været i al fald 16, måske 18. Enkeltheder i *Alborghus*, opført ca. 1540 og det eneste tilbageværende lensmandsslot i Danmark, nu amtsgård, synes at have inspireret de tømremestre, der i 1500-tallets sidste del rejste de storartede bindingsværks-bygninger. Det røber sig blandt andet ved de lange gotiske svejfede knægte, der bærer stokværksfremspringene.

FRISERGÅRD

Borgmester *Jørgen Olufsen's* grundmurede gavlhus fra 1616, *Østerågade 25*, har sine nærmeste frænder inden for nordfrisisk område. I byer som Frederiksstad og Husum findes huse, hvor etagerne ligeledes i gavlfacaden er markeret med profilerede sandstensbånd og de rundbuede vinduers spejl udfyldt med mønstermur.

- JENS BANGS
STENHUS** *Jens Bangs Stenhus* er i dag en ener i dansk arkitektur. Man kan glæde sig ved at husets bygherre i 1623 sigtede så højt som det var muligt under skabelsen af dette pragtnummer, og ligefuldt påskønne, at bygningens senere ejere har vidt om at værne om dens skatte. Nok kendes samtidige københavnske bygninger med lignende gavlundformning som Jens Bangs hus, f. eks. Rosenborg og Børsen, men efter 1700-tallets store ildebrande står af borgerhusene kun Mathias Hansen Gård på Amagertorv (1616) som modstykke til Ålborg-gården. Givetvis har Jens Bang benyttet københavnske bygmestre, hvoriblandt Christian IV's bygmester *Hans van Steenwinckel* (den Yngre) har været bragt i forslag, og også tilskrive bygningens frodige dekorative udstyr. Vinduernes spejlbuer er udfyldt med fladerelieffer i sandsten, hvor bruskværk omkranser hoveder af skiftevis engl. og uhyrer i et malende udtryk for manierismens formsprog.
- RÅDHUS-KOPI** Et andet eksempel på københavnsk påvirkning er Ålborgs fine gamle rådhus ved *Gammeltorv*, opført 1757–62 som delvis kopi af Københavns senere forsvundne rådhusbygning på Nytorv.
- BRIGADÉRENS
PALÆ** Ålborgs stagnation efter krigen i 1600-tallet synes ligesom andre steder at have medført en udtalt mangel på kvalificerede bygningshåndværkere. Først i de senere 1700-tal begyndte det atter at gå fremad, og en ny byggeperiode manifesterede sig flot, da den sagnagtige eventyrer, brigadér *William Halling* lod opføre et stateligt bypalæ, det nuværende *Hotel Phønix, Vesterbro 77*. Ejendommelig nok udtrykker centralkvistens svejtede gavl den i Jylland herskende traditionsprægede barokarkitektur, mens facadens øvrige virkemidler på en diskret måde henviser til samtidig københavnsk arkitektur (Sølvgade 61). Med dette bygværk genopstod i Ålborg en stærk interesse for forfintet billedskærerarbejde og et par værelser i hotellet har endnu virtuost skårne døre og panelværk.
- Empirehuse** Blandt Ålborgs få huse fra *empire*-tiden bemærkes især *Nytorv 1* (1805) som, trods intens udnyttelse af facaden, endnu afvinder interesse med sine fine segmentbuede centralkvist og, som det synes, traditionsprægede mansardtag. Et meget fornemt eksempel på Ålborg-klassicismen, empirehjørnet til den store *Kjellerup'ske Gård*, står i dag i *Den Gamle By* i Århus. Gården, der snart sagt repræsenterer alle afskygninger af gammel Ålborg-byggekunst, fik i 1807 ombygget hjørnet mod *Grotumsgade* og *Jomfru Ane Gade* med en bemærkelsesværdig hjørneafskæring, som elegant formidler overgangen mellem to bygninger med uens gesimshøjde. Hjørnehuset indeholder en række meget smukke interiører med raffineret udskårne døre.
- Viborg** Først i de seneste år har Jyllands gamle hovedstad *Viborg* arkæologisk kunnet dokumentere sin næsten sagnagtige ælde. Udgravninger i *Store Skt. Pederstræde* har fremdraget rester af bebyggelse fra 700–800-tallet, hvor husenes grundplan ytrer sig ellipseformet med afstumpede gavle, og ydervæggene kunne være opført af palisader som en stolpekonstruktion eller som primitivt fletværk. Hovedstolperne var støttet af skrå stolper, der som spær blev forlænget op til tagets *sule*-bårne rygås. Fletværkshusene havde som skeletkonstruktion dobbelte planker, der også var støttet af skrå stolper. Der blev ikke under udgravningen fundet ildsteder i husene, hvilket har skabt nogen usikkerhed om deres anvendelse. Den fundne type blev i yngre middelalder afløst af sidevendte bindingsværkshuse.
- KLOSTERTIDENS
STENHUSE** Efter Reformationen blev ni af byens kirker sløjftet og byggematerialerne, hovedsagelig granitkvadre, i vid udstrækning genanvendt i det borgerlige byggeri. Overalt i den gamle bydel stikker endnu de romanske sten frem i sokler eller kældermure, mest frapperende i *Karnappgården, Skt. Mogensgade 31*, et vinkelanlæg fra 1600-tallet, hvor store partier af murværket er dannet af kvadersten

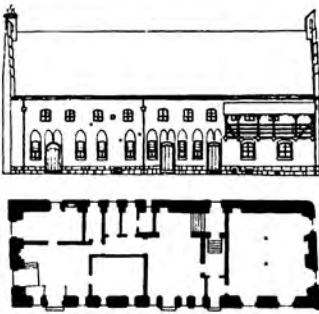
Viborg hæger i Skt. Mogensgade om en af landets værdifuldeste gamle gadestrækninger. Karnapgården, nr. 31, der stammer fra reformationstiden, og nabohuset nr. 29, opført efter storbranden 1726, er hver for sig smukke eksempler på gadens fine historiske købstadarkitektur, og mellem nr. 7 og 9 (billedet i midten) giver den smalle slippe endnu – ligesom Latinergyden i Alborg – et indtryk af middelalderkøbingens mange nu forsvundne snævre stræder og smøger. Domprovstegården (t.h.) fra ca. 1500, en overgang kvindefængsel, ligger meget smukt og har i sin vestgavl vel en af de dejligste blændingsgavle i Danmark.

deriblandt flere profilerede. Et enkelt, godt bevaret sengotisk hus er *Domprovstegården* i *Skt. Leonisstræde*, hvis vestgavl er prydet med næsten stavværksagtige blændinger. Et andet af byens sengotiske huse, det såkaldte *Budolfi Kloster* i *Skt. Mogensgade*, blev først erkendt 1906 – og fluks nedrevet. I det hele taget er der ryddet grundigt ud i de gamle gademiljøer med deres jævne borgerhuse, men trods alt hævder netop *Skt. Mogensgade* sig som en af landets mest stemningsfulde, og et par ejendomme (nr. 7 og nr. 9) har endnu partier af sengotisk murværk.

Officiel noblesse

Katastrofal blev storbranden 25. juni 1726, der efterlod 150 gårde og huse som rygende askehobe. Til trods for, at byen allerede forinden var i tilbagegang, planlagdes en storstilet genopbygning, og samtidig introduceredes barokken i Viborg, da bygmesteren *Claus Stallknecht* fra Altona fik overdraget opførelsen af samtlige offentlige bygninger: *domkirken*, *Sortebrødre kirke* og *Bispegården* samt *rådhuset*, perlen i byens arkitektur, der nu rummer *Stiftsmuseet*.

Blandt de mange indvandrede tyske bygningshåndværkere var også mureren *Johann Gottfried Hödrich*, der i 1700-tallets første halvdel kom til at præge snart sagt alt offentligt og privat byggeri. Blandt hans betydeligste arbejder er *Skt. Mogensgade 1*, den gamle *Katedralskole* og naboejendommen, der sammen med Stallknechts Bispegård skulle præge Viborg-arkitekturen langt op i 1800-tallet. Gode eksempler på typen, som regel gråmalet eller kalket og dækket af et smukt valmtag, er *Stillings Gård*, *Nytorv 6* (1813), *Håndværkerforeningen's* hus (1849) og *Hedeselskabet's* domicil på *Hjultorvet* (1868).

Helligåndshuset i Randers (tegningerne t.v.) er et af de stateligste eksempler på dansk gotisk teglstensarkitektur med tunge bygningskroppe, hvori vinduerne udelukkende er placeret i relation til indre rum. Her – i dag den maleriske kerne i et moderne torv- og gågademønster – drev i senmiddelalderen munkene et hospital for egnens syge og fattige. De vingede løver t.h. på portoverliggeren i Store Kirkestræde 2 er et af de få synlige minder uden for byens museum om Randers-billedsnidernes skaberglæde.

MORVILLES GÅRD

Foruden de stukdekorerede bygninger *Skt. Mogensgade 32* og *Nytorv 6* af bygmester *Villads Stilling* opførtes 1798 det markante empirehus *Skt. Mogensgade 8* (*Morvilles Gård*). Huset, ejendommeligt ved sine prismatiske udformede gavle er i midterpartiet pilasterdelt, men virkningen heraf er afsvækket, da den gamle hovedindgang og fritrappeløb er fjernet. Trods sine ret beskedne dimensioner (én etage) virker huset rent plastisk meget stærkt i gadebilledet.

Hjørne-former

Det i østjyske byer gængse motiv med afrundede hjørneafskæringer på husene er i Viborg anvendt med megen formsans, bedst måske i *Skolestræde 1* og *2* fra midten af 1800-tallet, hvor tagfladerne er trukket næsten mandsdags rundt ved hjørnerne og foroven afsluttet med en blødt opskalket halvvalm.

Randers

Randers har en af landets største og mest markante bindingsværks-facader i restokværkshuset *Storegade 13*, opført for rådmænd *Jens Jensen* i 1643 og i folkemunde kaldet *Niels Ebbesens Gård*. Med to tømmerstykker, *dokker*, indsat under løsholten i hvert fag synes huset at have stået fadder til en senere meget udbredt bygningsdetalje i Østjylland, men derudover indskrænker facadens snitværk sig til udfyldningstømmer formet som en tand-snitgesims ved stokværksfremspringene, ligesom knægtene er simpelt svejfede. Imponerende er også gårdsidens bindingsværkslænger, hvoraf en del, dog enklere udformet, er samtidig med hovedhuset, mens svalegangen er tilbygget senere.

MIDDELALDERHUSE

Stateligst af byens to grundmurede middelalderbygninger på *Erik Menveds Plads*, opført af røde mursten i slutningen af 1400-tallet. Huset, en rest af det nu forsvundne Randers Helligåndskloster, var selv dømt til nedrivning, men klarede frisag i sidste øjeblik og blev 1894–97 restaureret af arkitekt *Hack Kampmann*, der fremdrog de gotiske enkeltheder, bl. a. ydermurenes dekorative rudemønstre i sortbrændte mursten, og tilføjede et par saglige kamtakkede gavle og, på de gamle spor af en sådan, en svale af egetræ fra en nu nedreven bindingsværksbygning i byen. Mere fragmentarisk bevaret står *Paaskesøvnernes Gård* fra 1400-tallet på *Rådhusstorvet* (nr. 7). Tilmed dølgjes husets velformede blændingsprydede kamgavl i syd af et moderne butikshus.

Bindingsværk

Et af Randers' ældste bindingsværkshuse er hjørnegården *Houmeden 2–4*, hvis anselige længe trods omfattende facadeændringer røber flere gamle detaljer, under løsholterne således krydsstillet (*Andreaskors*-formet) ud-

fyldningstømmer, der kendes både fra *Alborg* og *Århus* og også pryder herregården *Lynderupgård*. Et typisk renaissance-træk er overgangsfodtømmerets udhøvlede hulstavsnit, hvilket må datere huset til 1570–80.

SNITVÆRK

Karakteristisk for Randers-bindingsværket fra den tid og langt ned i 1600-tallet er i øvrigt en frodig dekorationsglæde. I *Brødregade 24–26* (1593) er stolper og skræstivere prydet med et udskåret rosetornament, og forsiden af overgangstømmeret over stueetagen er behandlet med en blad- og blomsterranke, ligesom udfyldningstømmeret helt oppe under taget er udformet som vingede kerubhoveder. En dygtig billedskærer formede i 1620'erne to prægtige *løveportaler*, hvoraf den ene ses i *Løve-Apoteket's* gård, mens den anden endnu beklæder sin oprindelige plads over porten til gården *Store Kirkestræde 2* fra 1626. Vel det lokale højdepunkt i træsnideri gik til grunde, da *Apostelgården* i *Kirkegade* nedbrændte.

Empire-ynde

En del grundmurede huse fra det sene 1700-tal synes væsentligt påvirket af Horsens-bygmesteren *Anders Kruuse's* klassicistiske formsprog, tydeligst måske *Randers Dagblad's* bygning, *Østergade 6–8* fra 1775. Husets portal krones med et overfløddighedshorn og afdækkes karakteristisk med en tand-snitgesims, der optræder i flere af Kruuse's og i Ebeltoft-bygmesteren *Just Møller's* arbejder. Den genfindes i *Storegade 15* og i bogtrykker *Elmenhoff's* prægtige gård, *Nørregade 7*. Fornemst har Randers-empiren dog fundet udtryk i *Svaneapoteket*, *Middelgade 2*, opført 1802 for amtmand *Jens Benzon* af muremester *Mathias Poulsen* fra Horsens.

Nibe

Højkonjunkturerne under Napoleonskrigene mærkedes også i det beskedne *Nibe*, hvor købmændene udover deres indtægter ved sildefiskeriet i Limfjorden bjærgede sig en pæn bifortjeneste ved kaperfart, og det gav især efter en voldsom brand 1806 gode tider for byggeriet. Endnu præges bybilledet af den nordjyske empire-stil, hvis udspring må søges i *Alborg*,

Fjernt fra nutidens jagende tempo ligger Mariagers lille danske købstadidyl. Rosenbuske og klippede linde kanter og kroner gaderne mellem de lange, lave længer, som nu og da udmærker sig ved en fint skåret dør eller anden charmerende detalje – og hvor, som her i Østergade, man siden hen har fjernet de lidet pyntelige, nymodens (sådan da) automater.

Svalegangen hører sammen med byggeskikken i nogle østjyske småbyer, her (t.v.) en gamle købmandsgård i Kirkegade i Mariager, byens eneste svalegård, nu museum. Det gamle rådhus i Ebeltoft (t.h.) er egentlig kun et fordringsløst lille bindingsværkshus af svært tømmer som blev »ophøjet« til offentlig bygning ved sit klokkespir og sin fritliggende beliggenhed i et malerisk gadebillede, levende præget af terrænets profil og gadernes krumninger.

med hovedtema i det lange lave etstokværkshus, hvor endefagene ofte er skåret af i en stump vinkel, og en kraftig tandsnitgesims danner overgangen til tegltaget med dets afvalmede gavle. Ofte er gavlgesimsen tungt blødt ud mod sternlinien, og flere steder ses gavlkviste eller blot en frontor formet som en attika eller en segmentbue. Hist og her har dørene fornem billedskærerarbejde, der må være efter Ålborg'sk inspiration.

Marlager

Den stilfærdige fjordkøbstad *Mariager* har vel det bedst bevarede og mest stemningsfulde gamle bymiljø i hele Nørrejylland. Mærkelig selvgroet kringler det middelalderlige gadenet sig rundt på den bakkede fjordkyst, forbilledligt behersket af en beplantning, der stundom lukker sig som løvportaler over gaderummet. I smuk samklang hermed er den omfattende og ganske prunkløse bindingsværksbebyggelse, der kun sjældent stræber over den ene etage, men til gengæld kan opvise facader på op til 32 fag (*Østergade 5–7–9*, opført 1732). I *Teglgade* ses en lang taglinie oplivet af et par gode gavlkviste. Den gamle købmandsgård *Kirkegade 2–6*, der nu rummer byens museum, er et karakteristisk østjysk 1700-tals hus, undtagelsesvis i to stokværk og med typisk stokværksfremspring. I *Apoteksgården*, *Fuglsangsgade 12–16*, samt en sidelænge til museet ses karakterfuldt murerhåndværk med godt formede gesimser. Farveholdningen på byhusene kan svinge fra gulkalkning til kraftig rød tone.

Ebeltoft

Takket være en sindig byudvikling har *Ebeltoft* i forbavsende grad bevaret sit middelalderlige gadenet, med *Adelgade*, der foran *det gamle rådhus* deler sig i parallelgaderne *Overgade* og *Nedergade*. Trekanten foran rådhuset, der sammen med *Adelgades* sydlige del udgjorde byens torv, blev først 1783 udvidet til sit nuværende areal. Byens mange bindingsværkshuse er som vanligt i det østjyske opført af svært egetømmer og står ofte på høj

kampestenssokkel. Loftsbjælkerne, der er tappet igennem stolperne, ligger i de ældste huse fra 1600-tallet omkring en halv meter under spærremmen, og stolperne kan være yderligere sikret ved en skråstiver, en *bjørn*, der enten kan gå ned i stueetagen eller vende op i loftsrummet.

De gamle gårde var præget af befolkningens erhverv, der vekslede imellem handel og søfart og efterhånden gennem 1700-tallet profiterede af landbrugets gode kår. Omkring århundredets midte dristede byens købmænd sig til at bygge huse i to stokværk, hvoriblandt den smukke firelængede gård *Adelgade 32*, der i byggemåde knytter sig nært til samtidige købmændsgårde i Århus og *Randers*. Et sikkert stiltræk er stokværksfremspringet over stuestokværket.

DE TO RÅDHUSE Først langt ind i 1800-tallet blev grundmurshuse almindelige, og det blev da især det *nye rådhus* fra 1840, der med sin C. F. Hansen-empire smittede af på den borgerlige arkitektur. Byens *gamle rådhus* – vel en af landets kendteste bygninger – opført 1789 i traditionel Ebeltoft-bindingsværk og kronet af et pynteligt spånklædt lanternespir, blev i 1909 indrettet som *Ebeltoft Folkemuseum*.

Landbygninger I modsætning til Vest- og Østjylland ses i *Himmerland* kun ganske få bondegårde, hvor husene er bevaret i bare nogenlunde deres oprindelige form. De fleste steder er stråtagene udskiftet med hårdt pladetag. Bindingsværk ses sjældent og er som regel meget spinkelt, et vidnesbyrd om egnens fattigdom på egetræ. Kampestensbygninger er derimod meget almindelige.

JERNALDER-SPOR I Vesthimmerland kom arkæologerne først på sporet af *jernalderen's* landsbyhuse. Disse synes at være forudsætningen for en langt senere tids bondehus, *højremshuset*, idet der fandtes rækker af stolpehuller placeret ca. 60 cm inden for ydervæggenes lerklinede fletværk. Det stensatte ildsted var anbragt midt på gulvet og var beklædt med en lerkappe. Røgen fra ildstedet trak op i det åbne tagrum og herfra ud i det fri igennem en *lyre*-åbning i taget.

VINKEL-HUSET Fra *Vinkel* lidt øst for Viborg flyttedes i 1929 Danmarks ældste bondehus til *Hjerl Hede Frilandsmuseum*. Det er et treskibet gårdstuehus, hvor højremsstol-

Feldballe præstegårdslade står på det nærmeste uændret – og nu fredet – fra ca. år 1600.

I Fussingø-højlandet mellem de to gamle flodsenge, Nørreåens og Skals Aens dale, gemmer sig blandt megen herlighed endnu i Svinding et næsten uspoleret landsbymiljø. Huset i forgrunden er et såkaldt udskudshus og en stor sjældenhed ikke mindst ved at være et af de sidste huse i landet af denne art, der er at finde på sit oprindelige sted. Bagved skimtes en del af en stor firelænget bindingsværksgård. Halkær Mølle (t.v. på næste side) lidt sy

perne er afstivet i begge retninger af svære skråstivere. Spærene er forlænget ud til de ydre stolper, hvorved der fremkommer halvtage, *udskud*. Også dette hus synes at have været opvarmet ved hjælp af en med munkesten kantet *langild*. Den ranke og enestående bygning antages at være opført i begyndelsen af 1500-tallet.

PRÆSTE-LADER

Præstegårdsladen i *Nimtofte* er med sin dørhammer fra 1599 landets ældste landbrugsbygning, men også laden ved *Feldballe* præstegård må med sine enorme stolper være af betragtelig ælde.

Salling'ske sulehuse

I *Salling* stod endnu omkring 1830 mange bondehuse som *sulebygninger* dvs. taget var båret af en langsgående bjælke, *åsen*, som hvilede på en stolperække i husets længdeakse, med et gammelt ord kaldet *suler*, der stod på svære kampesten. Foroven kunne åsbjælken hvile i en naturligt dannet grenkløft eller i en udskåret hulning i sulens topende. En svær klampe, en *klav*, var så bladet ind på siden af sulen og holdtes fast af et par trænegler. Spærene hvilede foroven på åsen og krydsede hinanden. Sule-konstruktionen kunne varieres, så hveranden sule bestod af et par, der var samlet for oven og stod på skrå nede ved jorden, såkaldte *stritsuler*.

ILDSTEDET

Fra *Himmerland* kendes *højremshuse* med *udskud* ligesom i Vendsyssel. I modsætning til bondegårdene omkring Århus og sydefter, hvor stuehusene opvarmnings- og kogeildsted er placeret i dagligstuen, *yderstuen*, hører ildstedet i Midt- og Nordjylland til et særligt køkkenrum ved siden af stuen. Desuden er det åbne ildsted, *kaminen*, drejet rundt på langs af husets længdeakse. Fra *Gjerrild*-kanten på Djursland kendes nogle sjællandske *enskorstenshuse*, dvs. a koleanordning, bryggerkedel og bageovn har aftræk til en fælles skorsten.

Farvernes lille geografi

Bindingsværkets farveholdning markerer en ret tydelig skillelinie. Lidt nord for *Randers Fjord* over mod *Viborg* og op til *Limfjorden* er husene for

for Nibe er et særlig smukt eksempel på byggeskikken i Himmerland. De hvidkalkede kampestensmure går ualmindelig virkningsfuldt i spænd med det prægtige rørtag. På Vium Tinggård (t.h.) i Midsalling står det usædvanlig brede stuehus fra 1827 med sine gode klassicistiske enkeltheder trods visse ændringer med en fin kontrastvirkning mellem de hvidkalkede facadeflader og den dekorative fremhævelse af detaljerne i gult.

trinsvis hvidkalkede med tjærede stolper. Stedvis i *Vesthimmerland* og i *Salling* ses grundmurshuse fra 1800-tallet med gulkalkede gesimser og pilastre mod facadens hvide bundfarve, et farvemønster, der utvivlsomt er overtaget fra de nordjyske købstæders empirehuse. *Djursland* er et blandingssområde med dels hvidkalkning mod tjæret tømmer, dels rødkalkning mod grønmalet tømmer. Ofte er murtavlene kantet med hvide konturlinier. Syd for ovennævnte grænse og helt ned omkring Århus kan bindingsværket svinge i farvetoner fra grøn til sort. Murtavlene er i den langt overvejende del røde, ler eller tegl, og med det fra højrenæssancen nedarvede hvide fugemønster.

»BLÅ BOG«

Andersen (Bældenak), Jens (ca. 1468–1537), biskop, født i *Brøndum*, Skarp Salling sogn, som søn af en landsbyskomager. Fra 1502–29 biskop i Odense og særdeles virksom i rigsrådet. Hans stridbarhed bragte ham i modsætning til såvel den fynske adel som til Christian II, der en overgang lod ham fængsle. Modarbejdede forgæves Reformationen og opgav 1529 sit bispedømme. Sine sidste år tilbragte han i Lübeck.

Andrup, Otto (1883–1953), museumsdirektør, født i *Randers*. Mag. art. 1909 og samme år ansat på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg; fra 1933 dets direktør. Han forøgede museets samlinger betydeligt, bl.a. med manuskriptet til Jammersminde. Udgav en række kataloger over malerisamlinger.

Barfoed, Viggo (1895–1948), journalist og forfatter, født i *Hyllested* på *Djursland*. Han begyndte ved jyske dagblade 1913–18, under mærket *Ærbødigst*, at skrive satiriske vers over aktuelle begivenheder og fortsatte denne form ved kø-

benhavnske blade, fra 1934 ved Berlingske Tidende. Var desuden medarbejder ved Blæksprutten samt revyer og film.

Blicher, Steen Steensen (1782–1848), præst og forfatter, født i *Vium* ved *Viborg* som søn af sognepræsten og topografen *Niels Blicher*. Tog teologisk embedseksamen 1809 og var adjunkt i *Randers* 1810–11. Efter nogle år som forpagter af faderens præstegård i *Randlev* fik han 1819 det fattige kald *Torning-Lysgård* på heden. 1825 blev han sognepræst i *Spentrup*, men afskediges 1847 på grund af lang tids forsømmelighed. Blicher gjorde en stor indsats for landbrugsfremme og var ivrig fortaler for skandinavismen, ligesom han vil huskes som stifter af *Himmelbjergfesterne*. Hans digteriske virksomhed var begyndt med oversættelsen af *Ossians Digte I–II* (1807–09), og indtil 1824 var næsten hans eneste udtryksmiddel, efter dette år især prosaen. Af digtene er samlingen *Trækfuglene* (1838) og *Jyden han æ stærk aa sej* (1846) bedst kendt. Blandt novellerne kan nævnes *Brudstykker af en Landsbydegns Dagbog* (1824), *Røverstuen* (1827), *Ak, hvor forandret* (1828), *Hosekrammeren* (1829), *Præsten i Vejlbj* (1829; filmatiseret som første danske tonefilm 1931), *De tre Helligaffener* (1841) og, som et af hans fineste værker, historie- og visesamlingen i jysk dialekt *E Bindstouw* (1842).

Steen Steensen Blicher

Bregendahl, Marie (1867–1940), forfatter, født i *Fly* ved *Skive*, gift med *Jeppe Aakjær* 1893–1900. Optakten til hendes forfatterskab var debutromanen *Hendrik i Bakken* (1904) og *En Dødsnat* (1912). Med romanerne *Billeder af Sødalsfolkernes Liv I–VII* (1914–23), *Holger Hauge og hans Hustru I–II* (1934–35), der begge skildrer jysk almueliv, samt novellesamlinger som *I Håbets Skær* (1924) og *Med åbne Sind* (1926) har hun placeret sig som en af hjemstavnlitteraturens betydeligste forfattere.

Marie Bregendahl

Brock, Niels (1731–1802), købmand og legatstifter, født i *Randers*. Efter endt handelsuddannelse først knyttet til faderens forretning i fødebyen, derefter fra 1762 selvstændig købmand i *København*. Han testamenterede store beløb til legater i de to byer, og hans gave til *København* dannede grundlag for oprettelsen af *Niels Brocks Handelsskole* 1888.

Broge, Hans (1822–1908), købmand, født i *Grenå*. Skabte efter handelsuddannelse en betydelig smør-, korn- og foderstofforretning i *Århus* og virkede i forbindelse hermed for en forbedring af landbrugsvarernes kvalitet samt for kontinuerlig og direkte smørekspport til *England*. Kommunalpolitik og erhvervsudvikling havde hans store interesse, og han var bl.a. i 1860'erne medstifter af den direkte skibsforbindelse *Newcastle-Århus* og arbejdede for en forbedring af *Århus havn*.

Bundgaard, Anders (1864–1937), billedhugger, født i *Ersted*. Efter afgang fra *Akademiet* 1887 studerede han bl. a. i *Paris*, *Italien* og *Grækenland*. Han foretog den plastisk-dekorative ydre udsmykning af *Københavns rådhus* og *Christiansborg Slot*, men er bedst kendt for sin første store opgave *Gefionspringvandet* på *Langelinie* (1908). Af andre arbejder kan nævnes *Genforeningsmonumentet* i *Randers* (1926) og *Cimbretryren* i *Ålborg* (1937). Et museum for *Bundgaards værker* findes i *Tinbæk Kalkminer* ved *Rebild*.

Christensen, Balthazar (1802–82), politiker, født i *Randers*. Cand. jur. 1825, overretsprokurator 1839. Afbrød sin embedskarriere og blev en ledende skikkelse inden for 1830'ernes frihedsrøre; et par år redaktør af dagbladet *Fædrelandet*. Blev 1841 indvalgt i *Østifternes Stænderforsamling*, og var sammen med *J. C. Drewsen* bøndernes talsmand. Medstifter af og 1848–58 formand for *Bondevennernes Selskab*. 1849–53 medlem af *Den Grundlovgivende Rigsforsamling* og fra 1870 formand for *Det Forenede Venstre*.

Bertel Dahlgaard

Thomas Døssing

Søren Gyldendal

Dahlerup, Vilhelm (1836–1907), arkitekt, født i *Norup ved Mariager*. Fra 1853–58 på Akademiet, hvis store guldmedalje han fik 1862. På rejser i Sydeuropa blev hans stil præget af renæssancen med maurisk islæt. Af hans københavnske monumentalbygninger kan nævnes Det Kgl. Teater og Kunstmuseet, og for brygger Carl Jacobsen, Carlsberg, opførte han bl.a. Dipyron (dobbeltportbygningen), Elefanttårnet, maskinhuset med den snoede skorsten samt den ældste del af Ny Carlsberg Glyptoteket og Jesuskirken i Valby.

Dahlgaard, Bertel (1887–1972), politiker, født på *Hestehavegård* ved *Skive*. Efter ophold på landbrugsskole og højskoler tog han studentereksamen og blev 1913 cand. polit. Var Det Radikale Venstres folketingsmand for Skivekredsen 1920–60, indenrigsminister 1929–40, økonomiminister og minister for nordiske anliggender 1957 og 1960–61. Hans forhandlingsevne og taktiske sans var af stor betydning for partiets placering i en række afgørende situationer. Ud gav 1964 sine erindringer under titlen *Kamp og Samarbejde*.

Døssing, Thomas (1882–1947), biblioteksdirektør og diplomat, født i *Hinge* ved *Kjellerup*. Underbibliotekar ved statsbiblioteket i Århus 1908 og fra 1920, som første biblioteksdirektør, leder af statens bibliotekstilsyn. Gennemførte opbygningen af et moderne biblioteksvæsen i Danmark. Under besættelsen i redaktionen af *Frit Danmark*, men blev 1942 arresteret af tyskerne og afskediget fra sin stilling. Flygtede efter løsladelsen 1944 til Moskva, hvor han fungerede som minister for frihedsbevægelsen og fra 1945 til sin død som kgl. gesandt.

Engelund, Anker (1889–1961), ingeniør, født i *Randers*. Cand. polyt. 1912, professor ved Polyteknisk Læreanstalt 1928–59 og rektor samme sted 1941–59. Han var kendt som Danmarks store brobygger og ledede i årene før Anden Verdenskrig projekteringen af bl. a. broerne over Als Sund, Lille Bælt, Storstrømmen og Oddesund. Medvirkede endvidere ved flere store broprojekter i udlandet.

Foss, Alexander (1858–1925), industrimand og politiker, født i *Viborg*. Cand. polyt. 1882, medindehaver af firmaet *F. L. Smidth & Co.* 1887–1923; gennemførte vigtige forbedringer ved cementfremstillingen, bl. a. indførte han rotér-ovnen. Medstifter af Dansk Ingeniørforening og formand for denne 1904–07, for Industrirådet 1911–21. Konservativ folketingsmand 1915–18 og landstingsmand 1918–20. Foss har som organisator haft stor betydning for dansk industris udvikling.

Friis, Achton (1871–1939), maler og forfatter, født i *Trustrup* ved *Grenå*. Oprindelig i malerlære i Århus, på Kunstakademiet i København 1894–99 og lærte derefter at radere hos *Carl Locher*. Han deltog i Danmark-ekspeditionen til Grønland 1906–08, og herfra stammer en række portrættegninger og malede landskabsbilleder. I 1920'erne og 30'erne berejste han Danmark og samlede stof til værkerne *De danskes Øer* (1926–28), *De jydere Land* (1932–33) og *Danmarks store Øer* (1936–37), hvortil han leverede tekst og portrætter.

Gyldendal, Søren (1742–1802), boghandler, født i *Giver* ved *Løgstør*. Han begyndte allerede som elev i Ålborg latinskole og senere på Regensen som teologistuderende at sælge bøger for at skaffe sig lidt indtægt. Grundlagde 1770 Gyldendalske Boghandel og Forlag og overtog 1787 den gård i Klareboderne, hvor forlaget stadig har til huse. Han forstod at knytte tidens bedste skribenter til sig og blev den første egentlige forlægger i Danmark.

Henius, Max (1859–1935), bryggeritekniker, født i *Ålborg*. Studerede kemi på Polyteknisk Læreanstalt i Hannover, tog doktorgraden ved universitetet i Marburg 1881, hvorefter han udvandrede til Amerika. Startede 1886 sammen med dr. Robert Wahl et gæringsfysiologisk laboratorium i Chicago, der fem år se-

nere blev udvidet med en bryggerskole, af væsentlig betydning for de amerikanske bryggerier. Han var formand i komiteen for oprettelsen af *Rebild Nationalpark* og tog initiativet til *Udvandrerarkivet* i *Ålborg*; blev æresborger i fødebyen 1929.

Høeg, Carsten (1896–1961), filolog, født i *Ålborg*. Dr. phil 1925 og fra 1926 til sin død professor i klassisk filologi ved Københavns Universitet. Nåede foruden et omfattende administrativt arbejde i danske og internationale organisationer også et værdifuldt forfatterskab, omfattende bl. a. værker om oldtidens musik og om Cicero. Endvidere medudgiver af den danske oversættelse af Platons skrifter (1932–41). Under besættelsen var han leder af modstandsbevægelsens centralkartotek.

Høeg Hagen, Niels Peter (1877–1907), polarforsker og kartograf, født på *Gunderstedgård* ved *Nibe*. Efter officersuddannelse deltog han som kartograf i Danmark-ekspeditionen til Nordøstgrønland 1906, hvor han kortlagde Independencebugten. Omkom sammen med Mylius-Erichsen og Jørgen Brøndlund på tilbagevejen til hovedbasen, men kortskitserne blev reddet.

Jensen, Johannes V. (1873–1950), forfatter, født i *Farsø*. Studerede oprindelig medicin, men opgav 1895 studierne for at blive forfatter. Under pseudonymet *Ivar Lykke* skrev han 1895–98 føljetoner til ugebladet *Revuen*, og i 1896 kom hans første egentlige værk, studenterromanen *Danskere*, der i en bitter tone delvis beskriver egne ungdomsoplevelser. Derefter fulgte *Einar Elkær* (1898), en roman præget af samtidens selvanalyse. Johs V. Jensens indre uro og vældige nysgerrighed drev ham ud på jævnlige og lange rejser, bl. a. til Amerika, som han besøgte flere gange, som bladkorrespondent til de fleste europæiske lande og en jordomsejling 1902–03. I programskriftet *Den gotiske Renæssance* (1901) gør han op med den danske veched og proklamerer et nyt livssyn bygget på darwinismen og en tro på den moderne teknik, et motiv, der også findes i den historiske roman fra Christian II's tid *Kongens Fald* (1900–01). Rejseindtryk fra Amerika og Østen er nedfældet i bl. a. *Madame d'Ora* (1904), *Skovene* (1904) og *Hjulet* (1905). Hjemegnens skildres i *Himmerlandshistorier* (1898–1910), et højdepunkt i dansk hjemstavnsdigtning. Den første samling *Myter* udkom 1907 og 1908–22 de seks sammenhængende myteromaner under fællestitlen *Den lange Rejse*, der med enestående sproglig kunst skildrer nordboens udvikling fra urtiden til de store opdagelsers tid. Med samlingen *Digte* (1906) indførte Johs. V. Jensen prosadigtet i dansk lyrik, de efterfølgende bind, bl. a. *Arstiderne* (1923), *Verdens Lys* (1920) og *Den jyske Blæst* (1931), er mere traditionelle. Senere romaner *Dr. Renaults Fristelser* (1935) og *Gudrun* (1936). Modtog Nobel-prisen 1944.

Jensen, Kristine Marie (1858–1923), kogebogsforfatter, født i *Randers*, uddannet på Nathalie Zahles husholdningsskole i København. Hun skrev en serie kogebog-, sylte- og bagebøger og er med *Frøken Jensens Kogebog* (1901, genoptrykt flere gange, sidst 1972) formentlig Danmarks mest læste skribent.

Jensen, Thit (1876–1957), forfatter og kvindesagsforkæmper, født i *Farsø*, søster til Johs. V. Jensen. Stærkt optaget af sociale forhold og kvindens stilling i mandssamfundet vakte hun forargelse ved sin omfattende foredragsvirksomhed om børnebegrænsning og frivilligt moderskab. Hendes varme forsvar for ægteskabet kom til udtryk i romanen *Den erotiske Hamster* (1919), og hun har ydet betydelige bidrag til hjemstavns litteraturen med *Jorden* (1915), *Jydske Historier* (1916) og *Kongen fra Sande* (1919). Af hendes senere forfatterskab er de saftige historiske romaner *Stygge Krumpen I–II* (1936) og *Valdemar Atterdag I–II* (1940) bedst kendt.

Johannes V. Jensen

Thit Jensen

Jespersen, Otto (1860–1943), sprogforsker, født i *Randers*. Tog skoleembedsksamens 1887 og var 1893–1925 professor i engelsk ved Københavns Universitet. Han var foregangsmand for moderne sprogvidenskab både i og uden for Danmark og grundlægger af lydskriftsystemet *Dania*, der stadig anvendes. Hovedværket *Modern English Grammar I–VI* udkom 1909–42.

Kampmann, Hack (1856–1920), arkitekt, født i *Ebeltoft*. Efter mureruddannelse kom han på Kunstakademiet 1873–78, derefter videreuddannelse på rejser, hvor han især blev påvirket af italiensk stil. Fra 1892 til sin død var han kgl. bygningsinspektør for Jylland, 1908–18 professor ved Kunstakademiet. Fik sit genembrud med *Landsarkivet i Viborg* (1889–91) og senere fulgte adskillige offentlige bygninger som soldkammerne i *Ålborg* og *Århus*, *Århus Teater*, Statsbiblioteket samme sted og *Marselisborg Slot*.

Kanne, Søren (1801–60), bonde og redningsmand, født i *Alsø* sogn. Kendt for sin tapre redningsdåd i 1835 ved en stranding ud for *Hessel* på *Djurslands* kyst. *Steen Steensen Blicher* har besunget denne bedrift i sit digt »Der blæste en storm udi Kattegat / de bølger de ginge så høje«.

Kirk, Hans (1898–1962), forfatter, født i *Hadsund*. Han var lægesøn og stammede fra en slægt af *Harboør-fiskere*. Cand. jur. 1922, men afbrød sin embedsbane 1925 for at blive forfatter. Debutromanen *Fiskerne* (1928) er den første egentlige kollektive roman på dansk og tilhører den socialt betonedede hjemstavns litteratur. Den er som hans øvrige forfatterskab præget af et marxistisk livssyn. Af senere værker kan nævnes *Daglejerne* (1936) og *De nye Tider* (1939).

Krag, Jens Otto, politiker, født 1914 i *Randers*. Cand. polit. 1940 og samme år ansat i Direktoratet for Vareforsyning, kontorchef hér og i Arbejderbevægelsens Erhvervsråd 1945. Generalsekretær ved udarbejdelsen af det i 1945 for Socialdemokratiet vedtagne partiprogram *Fremtidens Danmark*. Handelsminister 1947–50 og derefter minister i alle følgende socialdemokratiske regeringer. Økonomisk rådgiver ved den danske ambassade i *Washington* 1950–52, udenrigsminister 1958–62 og 1966–67. Han var statsminister 1962–68 og igen fra efteråret 1971, men 3. oktober 1972, dagen efter folkeafstemningen om Danmarks indtræden i *Fællesmarkedet*, som han gik stærkt ind for, trak han sig overraskende tilbage fra statsministerposten for at fortsætte som menigt medlem af Folketinget. I erindringsbogen *Ung Mand fra trediverne* (1969) skildrer han sin udvikling frem til 1945. Sammen med *K. B. Andersen* skrev han *Kamp og Fornylelse* (1971) om Socialdemokratiets indsats i dansk politik 1955–71, og 1972 forelå et uddrag af hans dagbog under titlen *Dagbog ved et Årsskifte*.

Krogh, August (1874–1949), zoolog og fysiolog, født i *Grenå*. Mag. scient. i naturhistorie 1899, derefter ansat ved Københavns Universitets fysiologiske laboratorium, fra 1908–44 som professor. Tildeltes 1920 Nobel-prisen i medicin og fysiologi for sin opdagelse af hårkarrenes betydning for kredsløbets regulering. Krogh var en af foregangsmændene for den eksperimentelle zoologi og fysiologi, indførte en forbedret teknik ved insulinfremstilling i Danmark og har skrevet den udbredte gymnasielærebog *Menneskets Fysiologi* (1908). Æresborger i *Grenå* 1945.

la Cour, Poul (1846–1908), fysiker og højskolelærer, født på gården *Skærsø* ved *Ebeltoft*. Blev cand. mag. i meteorologi og fysik 1868 og knyttedes fra 1878 til *Askov Højskole*, hvor han indførte fysik og matematik i undervisningen. Arbejdede især med telegrafi og med udnyttelse af vindkraften i landbruget og blev derigennem foregangsmand inden for aerodynamikken. Han udgav bøgerne *Historisk Matematik* (1888), og *Historisk Fysik* (1896–97) og var endvidere en kendt populærvidenskabelig foredragsholder.

Hans Kirk

August Krogh

Poul la Cour

Luno, Bianco (1795–1852), bogtrykker, født i *Randers*. Efter en grundig uddannelse, først i *Ålborg*, senere i udlandet, oprettede han 1832 et trykkeri i København, der hurtigt blev landets største. De fleste af datidens store bogtryksarbejder af kvalitet er fremstillet hos ham. 1847 blev han hofbogtrykker, og åre efter overtog han på Christiansborg trykningen af den grundlovgivende rigsdags forhandlinger.

Lyngby Jepsen, Hans, forfatter, født 1920 i *Ålborg* som søn af fattiggården bestyrer, hvilket har givet ham kendskab til de sociale tabere, han så levendeskildrer i flere af sine bøger. Debuterede med novellerne *Kvindesind* (1945), de efterfulgtes af en række romaner og novellesamlinger, hvormed han har placeret sig blandt den moderne litteraturs betydeligste realister. Af værkerne kan nævnes *Den blinde Vej* (1946), *Stenen i Strømmen* (1948), trilogien *Paradishuse* (1963), novellesamlingerne *Håbet* (1953), *Vågn op og jubler* (1967) og den delvis selvbiografiske roman *Da Kærligheden kom til Byen* (1972). Endvidere har han skrevet børnebøger og rejsebeskrivelser.

Michaëlis, Karin (1872–1950), forfatter, født i *Randers*. Hun blev internationalt kendt både som skribent og foredragsholder, og flere af hendes romaner og fortællinger er oversat til andre sprog f. eks. *Den farlige Alder* (1910). De betydeligste bøger er *Pigen med Glasskårene* (1924) og *Lille Løgnerske* (1925) der er de to første bind i den selvbiografiske romanserie *Træet på godt og ond I-V* (1924–30). Med *Bibi*-bøgerne i 1930'erne skabte hun lødlig underholdningslitteratur for halv voksne piger, oversat til alle europæiske sprog og tillige udkommet i Amerika og Japan.

Mylius-Erichsen, Ludvig (1872–1907), polarforsker, født i *Viborg*, oprindelig journalist og forfatter. Sit hovedværk *Den jydsk Hede før og nu* (1901–03) skrev han sammen med maleren Valdemar Neiiendam. Var leder af den litterære Grønlandsekspedition 1902–04, da Melville Bugten undersøgtes, og af Danmarksekspeditionen 1906, hvorunder han, sammen med Høeg Hagen og Jørgen Brøndlund, omkom på hjemvejen fra Independence Fjord til Danmarkshavn efter at have kortlagt Østgrønlands nordlige del.

Mønsted, Otto (1838–1916), fabrikant, født på *Lyngsbæksgård* ved *Ebeltoft*, svigersøn af Hans Broge. Etablerede sig 1865 i Århus med en smør-, korn- og foderstofforretning og anlagde 1883 den første danske margarinefabrik. Overdrog testamentarisk hovedparten af sin formue til et fond for udvikling af Danmarks handel og industri, *Otto Mønstedts Fond*, oprettet 1934.

Mønsted, Peder (1859–1941), maler, født i *Balle Mølle* ved *Grenå*, uddannet bl.a. på P. S. Krøyers malerskole. Hans idylliske landskabsbilleder i naturalistisk stil gjorde ham populær såvel herhjemme som i udlandet. Malede også enkelte portrætter.

Nielsen, Morten (1922–44), lyriker og frihedskæmper, født i *Ålborg*. Nåde kun at udsende digtsamlingen *Krigere uden Våben* (1943) inden han som deltager i modstandsbevægelsen, blev dræbt af et vådeskud under våbeninstruktion. Med disse digte placerede han sig i forreste række blandt tidens lyrikere, og efter hans død udkom bl.a. *Efterladte Digte* (1945), *Breve til en Ven* (1962) og *Morten Niensens Breve* (1966).

Poulsen, Frederik (1876–1950), museumsdirektør og forfatter, født på *Dalsgård* ved *Ryomgård*. Cand. mag. 1899, dr. phil. 1904 på en afhandling om gravene og vaserne fra Dipylon ved Athen. Ansat på Ny Carlsberg Glyptoteket 1910–43, fra 1926 dets direktør. Han var internationalt en autoritet inden for antik portrætkunst og forenede stor videnskabelig produktion om klassisk arkæologi og kunsthistorie med populære rejsebøger og erindringer. Til hans vigtigste

Morten Nielsen

værker hører bl. a. *Oraklet i Delfi* (1919), *Romerske Kulturbilleder* (1945), rejse- og skildringen *Lykkelige Dage i Grækenland* (1942) samt erindringer og fortællinger som *Jydske Dage og Mennesker* (1941) og *Godtfolk, lærde Folk og Aristokrater* (1945).

Ranch, Hieronymus Justesen (1539–1607), præst og digter, født i *Vinkel* sogn; sognepræst ved *Viborg Gråbrødrekirke* fra 1572. Hans dramaer, hvoraf tre er bevaret, er en videreudvikling af skolekomediegenren: *Kong Salomons Hylding* (1585), *Karrig Nidding* (ca. 1598), sidstnævnte opføres stadig som friluftsspil foran *Viborg domkirke*, og syngespillet *Samsons Fængsel* (1599). Endvidere det moraliserende digt *Fuglevisen*.

Reenberg, Tøger (1656–1742), digter, født i *Viborg*. Cand. theol. 1679, landsdommer i *Jylland* 1703. Hans digtning er et af de tidligste udtryk for fransk klassisk stil og indfører den litterære satire. Hovedværket er *Ars postica* (1701), desuden lejlighedsvers, drikkeviser og oversættelser.

Reumert, Elith (1855–1934), skuespiller og forfatter, født i *Ålborg*. Debuterede 1876 på *Det Kgl. Teater*, hvor han især havde lyriske opgaver. I 1880'erne på *Folketeatret*, hvor han bl.a. spillede »Nicolai« i sin egen dramatisering af *Nøddebo Præstegård*. Tilbage på *Det Kgl. Teater* 1890–1912 udfoldede han sig i *Holbergs komedier*. Skrev en række romaner, skuespil og kulturhistoriske arbejder, bl. a. *Den danske Ballets Historie* (1922) og erindringsværket *Fra Livet og Theatret I–II* (1930–31).

Rohde, Johan (1856–1935), maler, grafiker og kunsthåndværker, født i *Randers*. På *Akademiet* 1881–82 og initiativtager til *Kunstnernes Studieskole*, hvor han selv var elev under *L. Tuxen* og *P. S. Krøyer*. Rohde var en central skikkelse inden for maleri og kunstindustri, medstifter af *Den Frie Udstilling* 1891 og introducerede her *van Goghs kunst* i Danmark. Et hovedværk i dansk symbolisme er *Sommeraften i Tønning* (1893), betydelige portrætter bl. a. *Henrik Pontoppidan* (1895) og *J. F. Willumsen* (1901). Fra 1908 var han tilknyttet *Georg Jensens sølvmedje* og fik ved sin formgivning væsentlig betydning for dansk kunsthåndværks udbredelse.

Sandberg, Anders Wilhelm (1887–1938), filminstruktør, født i *Viborg*. Oprindelig journalist og pressefotograf, debuterede som filminstruktør 1914 ved *Nordisk Film*, hvis betydeligste navn han var i 1920'erne. Sit gennembrud fik han med *Psilander-filmen »Klovnen«* (1916), der opnåede verdensry; af senere film kan nævnes *Dickens-filmene* (1919–24) og *»Millionærdrengen«* (1936).

Schade, Jens August, forfatter, født 1903 i *Skive*. Hans debutbog *Den levende Violin* (1926) efterfulgtes af fabulerende digtsamlinger med erotikken som inspirationskilde bl. a. *Sjov i Danmark* (1928) og *Kærlighed og Kildevand* (1936), desuden romaner som *Mennesker mødes* og *Sød Musik opstår i Hjertet* (1944). Mens de første digte vakte forargelse ved deres frie sprog, er han nu almindeligt accepteret, og hans dyrkelse af kvinden og kærligheden har inspireret en række tegnere til at illustrere hans værker.

Schütte, Gudmund (1872–1958), filolog, født på herregården *Eskjær* i *Salling*. Dr. phil. 1907 på afhandlingen *Oldsagn om Godtjod*. I sine videnskabelige arbejder beskæftigede han sig, båret af en stærk dansk nationalfølelse, især med oldgermanske sagn, digtning og etnografi, f. eks. *Gotthiod und Utgard I–II* (1935–36). Endvidere *Sønderjyske Rigssagn* samt talrige tidsskriftsartikler og mindre afhandlinger.

Secher, Vilhelm Adolf (1851–1918), rigsarkivar og retshistoriker, født i *Store Brøndum*. Cand. jur. 1876, men året forinden ansat i *Rigsarkivet*. Leder af *Landsarkivet for Sjælland* 1892–97, hvorefter han på grund af konflikter med

Jens August Schade

A. D. Jørgensen forlod arkivvæsenet og blev herredsfoged på Lolland. 1903 udnævntes han til rigsarkivar og indførte det stadig gældende ordningsprincip: proveniensprincippet, ligesom han gennemførte hovedarkivets ombygning og udvidelse. Har bl. a. udgivet Christian V's Danske Lov (1878).

Sikker Hansen, Aage (1897–1955), tegner, født i Grenå. Oprindelig i malerlære, derefter uddannet som litograf. Udstillede første gang i 1932 og var fra samme år knyttet til Politiken, hvor hans tegninger i søndagstillægget *Magasinet* blev allemandseje. Udførte desuden plakater som *Mor og Barn* (1937) litografier og bogillustrationer bl. a. til Johs. V. Jensens »Kongens Fald« (1944), samt vægdekorationer i KB-Hallen og bryllupssalen i Frederiksberg rådhus.

Trap, Jens Peter (1810–85), kabinetssekretær og topografisk forfatter, født i Randers. Cand. jur. 1833, kabinetssekretær 1857–84. Udgav fra 1841 »Hof- og Statskalenderen«, som han udvidede og forbedrede. Indsamlede materiale til og udgav 1858–60 »Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark« I–V, som senere under navnet *Trap: Danmark* er kommet i fem udgaver, samt et tilsvarende værk om Slesvig (1861–64). Traps erindringer udkom 1966–67 under titlen *Fra fire Kongers Tid* I–III.

Væver, Jens Laursen (1822–1914), fisker og opfinder, født i Ginnerup ved Skive, hvor han foruden fjordfiskeri drev en lille landejendom. Hans opfindelse af snurrevodet (1848) skabte hidtil uanede fangstmuligheder for dansk fiskeri.

Aakjær, Jeppe (1866–1930), forfatter, født i Akær ved Skive som søn af fattige gårdmandsfolk. Efter præliminæreksamen i København og efterfølgende højskoleophold levede han nogle år som foredragsholder og lærer og tog 1895 studentereksamen. Debuterede 1897 med et kampskrift mod Vilh. Beck, *Missionen og dens Høvdning*. Hans litterære produktion omfatter foruden kulturhistoriske værker som *Studier fra Hjemstavnen* I–VI (1930–32), romaner og skuespil, bl. a. *Vredens Børn* (1904) og *Livet på Hegnsgård* (1907), men betydeligst er hans lyrik, hvoraf kan nævnes samlingerne *Fri Felt* (1905) og *Rugens Sange* (1906) samt af enkelte digte *Spurven sidder stum bag Kvist* og det socialagitoriske *Jens Vejmand*. Endvidere oversættelserne af Robert Burns digte, herunder »Skuld gammel Venskab rejn forgo«. Fra 1907 var Aakjær bosat på gården *Jenle* i Salling, hvor han afholdt en række sommermøder.

Jens Væver

Jeppe Aakjær

ADMINISTRATIV INDELING

Indtil kommunalreformens ikrafttræden 1. april 1970 omfattede Midtjylland i dette binds afgrænsning *Randers amt* (2465,81 km²), *Viborg amt* (3048,33 km²) og *Ålborg amt*'s søndenfjords del (2388,18 km²). Ved den administrative nyordning, der reducerede landets 22 amter og 25 amtsråds-kredse til 14 amtskommuner, ophævedes helt Randers amt, der for størsteparten blev tildelt *Århus amtskommune* (4570,05 km²). *Viborg amtskom-*

Viborg
ca. 1250

Ålborg
ca. 1300

Grenå
ca. 1300

Ebeltoft
1300–1400-tallet

Randers
1524

Viborg Amtskommune fik sit våben 1959. Urhanerne symboliserer dens hedestrækninger, kronen det gamle Viborg Landsting med middelalderens kongehyldinger. **Ålborg Amtskommune**, 1960: Kimbrerne i oldtidens Himmerland har sikkert haft tyren blandt deres frugtbarhedsguder. Med A. J. Bundgaards statue af Kimbrertyren på Vesterbro i Ålborg har by og egn fået et moderne vartegn. **Randers Amtskommune**, 1960: »Strømmen« står for Gudenåen og Randers Fjord, råbukkehovederne for Djursland, muslingskallen for amtets lange kystlinie.

mune (4119,88 km²) indbefatter stort set det hidtidige Viborg amt plus Thisted amt, mens *Nordjyllands amtskommune* – med sine 6171,45 km² landets største – dækker Ålborg og Hjørring amter. Sammenlægningen betyder med andre ord, at hele Nørrejske Ø – lige undtaget Thyholm-øden, der tilfaldt Ringkøbing amtskommune – dækkes af to store »tværgående« amtsenheder med søndenfjords domicil i henholdsvis *Viborg* og *Ålborg*. Befolkningen fordeler sig (1. juli 1972) med 222.606 i Viborg amtskommune, 462.244 i Nordjyllands amtskommune og 544.193 i Århus amtskommune.

DET POLITISKE STYRKEFORHOLD

Mandatfordelingen i *amtsrådene* (valget 1970): *Århus amtskommune*: 16 soc.dem., 2 rad., 7 kons. og 6 ven., amtsborgmester fra Socialdemokratiet. *Viborg amtskommune*: 9 soc.dem., 4 rad., 4 kons. og 10 ven., amtsborgmester fra Venstre. *Nordjyllands amtskommune*: 13 soc.dem., 2 rad., 6 kons. og 10 ven., amtsborgmester fra Venstre.

Byrådene: Ved det første valg til de nye storkommuner 1970 valgtes socialdemokratiske borgmestre i Grenå, Mariager, Randers, Rønne, Skive og Ålborg, mens Venstre besatte posten i Bjerringbro, Fjends, Hadsten, Hobro, Karup, Møldrup, Nørager, Nørhald, Tjele, Viborg, Alestrup og Års, og borgmestrene i Spøttrup og Sundsøre blev valgt af Det Radikale Venstre. De øvrige kommuner fik traditionen tro mere eller mindre lokalpolitisk orienterede borgmestre, i Ebeltoft, Hadsund, Hvorslev, Nibe, Nørre Djurs, Purhus og Rougsø udgået fra borgerlige lister, i Løgstør, Midtdjurs, Sallingsund, Sejlflod, Skørping og Sønderhald fra upolitiske lister. I Kjellerup valgtes konservativ borgmester, i Rosenholm fra en særlig Venstre-liste og i Støvring fra en liste mærket I.

I *Folketinget* (valget september 1971) er *Århus amtskommune* repræsenteret ved 8 soc.dem., 3 rad., 3 kons., 3 ven. og 1 soc. folkep., *Viborg amtskommune* ved 3 soc.dem., 2 rad., 1 kons. og 2 ven., *Nordjyllands amtskommune* ved 7 soc.dem., 2 rad., 2 kons., 4 ven. og 1 soc.folkep. Efter den nye valglov af 1970 tildeltes Århus amtskommune 10 opstillingskredse, Viborg amtskommune 5 og Nordjyllands amtskommune 9.

De første storkommuner

I perioden 1962–65 gennemførtes i Randers amt sammenlægninger af Alsø-Hoed og Vejlbj-Homå til *Alsø-Vejlbj* kommune og af Albøge og Lyngby til *Lyngby-Albøge* kommune. Begge disse enheder indgik 1970 i *Grenå*

Skive
1579

Marlaget
1584

Hobro
1648

Nibe
ca. 1727

Løgetor
1900

primærkommune. Pr. 1. april 1966 forenedes Holstebro og Måbjerg i *Holstebro* kommune, Grenå, Hammelev-Enslev og Gammelsogn i *Grenå* kommune samt Hobro og Skellerup i *Hobro* kommune. På såkaldt *Marstal status* blev Mariager, Hem-Sem, Mariager landsogn og Vester Tørslev Svenstrup forenet i *Mariager* kommune. Andre kommunale sammenlægninger af samme dato: Fausing-Auning samt Øster og Vester Alling til *Gammel Estrup*, Nørre Galten-Vissing, Ødum-Hadbjerg og Lyngå til *Hadsten*, Kolind-Ebdrup-Skarresø og Nødager til *Kolind*, Fjellerup-Glæsborg Gjerrild-Hemmet, Ginnerup, Karlby-Voldby, Rimsø-Kastbjerg, Veggerslev Villersø og Ørum til *Nørre Djurs*, Kongens Tisted-Binderup-Durup og Rørbæk-Grynderup-Stenild til *Rørbæk-Nørager*, Dollerup-Finderup-Ravnstrup og Lysgård til *Ravnsbjerg*, Hvam-Hvilsom, Simsted, Thestrup og Alestrup til *Alestrup* sognekommune.

1970-KOMMUNERNE

Primærkommune:	Gamle by- og sognekommuner:
<i>Bjerringbro</i> (11.878 indb.)	Højbjerg-Elsborg, Sahl-Gullev, del af Bjerringbro af Hvorslev-Gerning, af Mammen, af Vester Velling-Skjern og af Ørum-Viskum-Vejrum.
<i>Ebeltoft</i> (11.195 indb.)	Ebeltoft, Agri-Egens, Dråby, Helgenæs, Hyllested Rosmus, Knebel-Rolsø, Tirstrup-Fuglslev, Tved Vistoft.
<i>Fjends</i> (7025 indb.)	Daugbjerg-Mønsted-Smollerup, Vridsted-Fly, de af Kopperup-Feldingbjerg-Gammelstrup, af Tårup-Kvols-Nørre Borris og af Vroue-Resen.
<i>Grenå</i> (17.876 indb.)	Grenå, Anholt, Lyngby-Albøge, Ålsø-Vejlby.
<i>Hadsten</i> (8519 indb.)	Voldum-Rud, del af Hadsten og af Laurbjerg Lerbjerg.
<i>Hadsund</i> (9419 indb.)	Als, Hadsund, del af Falslev-Vindblæs.
<i>Hobro</i> (13.516 indb.)	Hobro, Glenstrup, Hvorum-Snæbum, Sønder Onsild-Nørre Onsild, Øls-Hørby-Døstrup, del af Mariager.
<i>Hvorslev</i> (6029 indb.)	Vejerslev-Aidt-Thorsø, del af Hvorslev-Gerning af Langå-Torup-Sønder Vinge, af Vellev og af Vester Velling-Skjern.
<i>Karup</i> (6510 indb.)	Frederiks, Karup, del af Ravnsbjerg, af Vroue Resen og af Grove.
<i>Kjellerup</i> (13.042 indb.)	Grønbæk, Hinge, Kjellerup, Levring, Sjørsløv Tørring, Vinderslev, Vium.
<i>Langå</i> (7664 indb.)	Værum-Ørum, Houlbjerg-Granslev, Øster Velling Helstrup-Grensten, del af Laurbjerg-Lerbjerg, af Langå-Torup-Sønder Vinge og af Vellev.
<i>Løgstør</i> (11.012 indb.)	Løgstør, Kornum-Løgsted, Næsborg-Skarp, Salling Oudrup, Overlade, Ranum-Malle, Vilsted-Vindblæs, Aggersborg.
<i>Mariager</i> (7624 indb.)	Udbynder-Kastbjerg, del af Mariager og af Falslev-Vindblæs.
<i>Midtdjurs</i> (6786 indb.)	Kolind, M. Magdalene-Koed, Nimtofte-Tøstrup.
<i>Møldrup</i> (6777 indb.)	Hersom-Vester Bjerregrav, Klejtrup, Låstrup Skals, Ulbjerg-Lynderup, Vester Tostrup-Roum.
<i>Nibe</i> (7133 indb.)	Nibe, Bislev, Farstrup, Lundby, Sebber, Store Ajstrup, Vokslev, del af Blære-Ejdrup.

<i>Nørager</i> (5632 indb.)	Brorstrup-Haverslev, Ravnkilde, Rørbæk-Nørager.
<i>Nørhald</i> (8250 indb.)	Dalbnyeder-Dalbyover, Gjerlev-Enslev, Hald-Kærby, Harridslev-Albæk, Råby-Sødring, Støvring-Møllerup, Tvede-Linde, Øster Tørslev.
<i>Nørre Djurs</i> (7807 indb.)	Nørre Djurs.
<i>Purhus</i> (6852 indb.)	Asferg-Fårup, Spentrup-Gassum, Nørbæk-Sønderbæk-Læsten, Øster Bjerregrav-Ålum, del af Kousted-Råsted.
<i>Randers</i> (64.359 indb.)	Randers, Borup, Dronningborg, Gimming-Lem, Haslund-Ølst, Kristrup, Vorup, Hornbæk-Tånum, del af Hadsten og af Kousted-Råsted.
<i>Rosenholm</i> (8449 indb.)	Hornslet, Hvilsager-Lime, Mygind-Krogsbæk-Skørring, Søby-Skader-Halling, del af Mørke og af Skødstrup.
<i>Rougsø</i> (7606 indb.)	Gjesing-Nørager, Holbæk-Udby, Vivild-Vejlby, Voer-Estruplund, Ørsted, del af Gammel Estrup.
<i>Rønede</i> (4832 indb.)	Rønede, del af Mørke.
<i>Sallingsund</i> (5897 indb.)	Durup-Tøndering, Hjerk-Harre, Nautrup-Sæby-Vile, Roslev, Rybjerg.
<i>Sejflod</i> (7250 indb.)	Gudum-Lillevorde, Mou, Sejflod, Storvorde, Sønder Kongerslev-Nørre Kongerslev-Komdrup.
<i>Skive</i> (25.847 indb.)	Skive, Hem-Hindborg-Dølby, Højslev-Dommerby-Lundø, Ørslevkloster, Ørum, Estvad-Rønbjerg, del af Kobberup-Feldingbjerg-Gammelstrup.
<i>Skørping</i> (8297 indb.)	Bælum-Solbjerg, Fræer, Gerding-Blenstrup, Skibsted-Lyngby, Skørping, St. Brøndum-Siem-Torup.
<i>Spøttrup</i> (7293 indb.)	Balling-Volling, Brøndum-Hvidbjerg, Håsum-Ramsing, Krejbjerg, Lem-Vejby, Lihme, Oddense-Otting, Rødding.
<i>Støvring</i> (8894 indb.)	Buderup-Gravlev, Sønderup-Suldrup, Veggerby, Årestrup, del af Skivum-Giver og af Ø. Hornum.
<i>Sundsøre</i> (7411 indb.)	Fur, Grinderslev-Grønning, Jebjerg-Lyby, Junget-Torum, Selde-Åsted, Thise.
<i>Tjele</i> (7691 indb.)	Rødding-Løvel-Pederstrup, Tjele-Nørre Vinge, Vammen-Lindum-Bigum, Vorning-Kvorning-Hammershøj, del af Bjerringbro, af Mammen og af Ørum-Viskum-Vejrum.
<i>Ålborg</i> (155.445 indb.)	Nørresundby, Ålborg, Ellidshøj-Svenstrup, Ferslev-Dall-Volsted, Gunderup-Nøvling, Hasseris, Horsens-Hammer, Nørholm, Romdrup-Klarup, Sønderholm-Frejlev, Sønder Tranders, Vadum, Øster Hornum, del af Sulsted-Ajstrup.
<i>Ålestrup</i> (7673 indb.)	Gedsted-Fjelsø, Vester Bølle, Ålestrup.
<i>Års</i> (11.100 indb.)	Gundersted, Havbro, Ulstrup, Års, del af Blærum-Ejdrup, af Gislum-Vognsild og af Skivum-Giver.

VIBORG AMTS-
KOMMUNE

Området hører under *Viborg stift* med 10 provstier og 218 kirkesogne. Det tidligere Viborg amt omfattede 12 *herreder*: Fjends, Harre, Hids, Houlbjerg, Lysgård, Middelsom, Nørlyng, Nørre Rinds, Rødding og Sønderlyng. *Politikredse* (pr. 1. april 1973): Skive og Viborg. *Retskreds* (pr. 1. april 1973): Viborg by- og herredsret.

Amtskommunen omfatter 4 lægekredse (Viborg, Morsø, Salling, Thisted) under Viborg amtslægekreds, 1 amtsstue (Viborg), 1 amtsskattedekreds med 4 skattedekrede (Bjerringbro, Skive, Viborg, Vilsund), 14 vurderingskredse for ejendomsskyld samt 5 opstillingskredse til valg til Folketinget (Thisted, Morsø, Skive, Viborg, Kjellerup).

Distriktstoldkammer i Skive og Thisted. Fiskekutternes *havnekendingsbogstav L* (Lemvig, omfattende Viborg og Skive distrikter).

Udskrivningen sorterer under 5. udskrivningskreds.

NORDJYLLANDS
AMTSKommUNE

13 provstier og 232 kirkesogne under *Ålborg stift*. Det tidligere Ålborg amt omfattede 8 *herreder*: Fleskum, Gislum, Hellum, Hindsted, Hornum, Slet og År samt Kær nord for Limfjorden. *Politikredse* (pr. 1. april 1973): Ålborg, Løgstør og Hobro. *Retskredse* (pr. 1. april 1973): Ålborg by- og herredsret, Nibe, Terrdrup, Hobro.

Amtskommunen omfatter 7 lægekredse (Ålborg (3), Brønderslev, Frederikshavn-Sæby, Himmerland, Hjørring) under Nordjyllands amtslægekreds, 2 amtstuer (Ålborg, Hjørring), 1 amtsskattedekreds med 6 skattedekrede (Aggersund, Brønderslev, Frederikshavn, Hjørring, Hobro, Ålborg), 21 vurderingskredse for ejendomsskyld samt 9 opstillingskredse til valg til Folketinget (Frederikshavn-Sæby, Hjørring, Fjerritslev, Ålborg (3), Hobro, Års).

Distriktstoldkammer i Ålborg og Frederikshavn. Fiskekutternes *havnekendingsbogstav: A* (Ålborg, omfattende Ålborg, Løgstør, Hobro og Randers distrikter).

Udskrivningen sorterer under 5. udskrivningskreds.

RANDERS AMT

Det nedlagte Randers amt bestod af 5 provstier og 138 kirkesogne under *Århus stift* samt af *herrederne* Djurs Nørre, Djurs Sønder, Galten, Gjerlev, Mols, Nørrehalld, Onsild, Rougsø, Støvring, Sønderhalld og Øster Lisbjerg. *Politikmæssig* sorterer området under Grenå og Randers kredse, *retsligt* under kredsene Mariaager, Randers by- og herredsret, Grenå og Hobro.

PRAKTISKE
OPLYSNINGER

Skibs- og færgeforbindelser: Ebeltoft-Sjællands Odde, Grenå-Anholt, Grenå Hundested; Branden-Fur, Hals-Egense, Hvalpsund-Sundsøre, Møllerup-Voei Mors-Salling, Udbyhøj Syd-Udbyhøj Nord. *Trafikflughavne* i Karup og Tirstrup.

Konsulater i Ålborg for Belgien, Brasilien, Finland, Frankrig, Grækenland, Island, Nederland, Norge, Spanien, Storbritannien, Sverige og Forbundsrepublikken Tyskland, i Randers for Finland, Island, Norge og Sverige, i Skive for Finland, i Grenå for Norge og Sverige, i Hobro for Sverige.

Postnumre: 9581 Als Østjylland, 8592 Anholt By, 8591 Anholt Havn, 864 Ans, 9510 Arden, 8965 Assentoft, 8963 Auning, 7861 Balling, 8850 Bjerringbro, 9292 Blenstrup, 7862 Brodal, 9574 Bælum, 8985 Dalbyover, 7882 Durup, 840 Ebeltoft, 8250 Egå, 9543 Ellidshøj, 7950 Erslev, 9652 Fandrup, 9640 Farsø, 8442 Feldballe, 8443 Femmøller, 7453 Frederiks, 7884 Fur, 8990 Fårup, 936 Gandrup, 9631 Gedsted, 9260 Gistrup, 8983 Gjerlev Jylland, 8585 Glesborg, 7883 Glyngøre, 9332 Godthåb Jylland, 8642 Grauballe, 8500 Grenå, 9282 Gudumholm, 9250 Gug, 8370 Hadsten, 9560 Hadsund, 8982 Hald, 8834 Hammershøj, 9651 Havbro, 8970 Havndal, 8634 Hindbjerg, 8633 Hinge, 8530 Hjortshøj, 9500 Hobro, 8543 Hornslet, 9654 Hvalpsund, 8445 Hyllested, 7840 Højslev, 788 Jebjerg, 8620 Kjellerup, 9270 Klarup, 8420 Knebel, 8560 Kolind, 9293 Kongerslev, 8870 Langå, 8891 Laurbjerg, 8632 Lemming, 8831 Løgstrup, 9670 Løgstør, 8542 Løgten, 9550 Mariager, 9283 Mou Himmerland, 9632 Møldrup, 8544 Mørke, 9240 Nibe, 8581 Nimtofte, 8986 Norup, 9610 Nørager, 9682 Overlade, 896 Pindstrup, 8582 Ramten, 8900 Randers, 9681 Ranum, 8550 Ryomgård, 8840 Rødkærbro, 8410 Rønne, 8473 Sall, 9662 Sebbesund, 8635 Sjørlev, 9200 Skalborg

8832 Skals, 9572 Skelund, 9470 Skovsgård, 8631 Skægkær, 8541 Skødstrup, 9520 Skørping, 8981 Spentrup, 7863 Spøttrup, 8583 Stenvad, 8892 Stevnstrup, 7850 Stoholm Jylland, 9281 Storvorde, 9970 Strandby, 9530 Støvring, 9541 Suldrup, 9381 Sulsted, 9230 Svenstrup, 9542 Sønderup, 9575 Terndrup, 8881 Thorsø, 8830 Tirstrup Jylland, 8584 Tranehuse, 8570 Trustrup, 9382 Tylstrup, 9633 Ulbjerg, 9653 Ullits, 9363 Ulsted, 9430 Vadum, 9573 Veddam, 9661 Vegger, 9361 Vester Hassing, 8800 Viborg, 9571 Visborg, 8962 Vivild, 9310 Vodskov, 8441 Vrinders, 9291 Vårst, 8950 Ørsted, 8586 Ørum Djurs, 8833 Ørum Sønderlyng, 9582 Øster Hurup, 8984 Øster Tørslev, 9000 Ålborg, 9100 Ålborg postbox, 9982 Albæk, 9620 Ålestrup, 9600 Års.

Telefonområde og kaldenumre: Endnu har en del mindre landcentraler fuldautomatiseringen til gode. Landsdelen er opdelt i områderne 06 (sydøst), 07 (vest) og 08 (nord).

Fjernsyn: Kanal 8 (Århus), kanal 6 (Randers) og kanal 7 (Hobro).

Radio: FM I 93,3 MHz, FM II 98,1 MHz, FM III 89,7 MHz; Danmarks Radio, Ålborg (regionalradio for Nordjylland). FM I 90,2 MHz, FM II 98,5 MHz, FM III 92,9 MHz; Danmarks Radio, Vestjylland (regionalradio for Vestjylland). FM I 91,7 MHz, FM II 95,9 MHz, FM III 88,1 MHz; Danmarks Radio, Århus (regionalradio for Østjylland). Regionaludsendelser mandag–fredag kl. 17.30–18.

Dagblade: Amtsavisen, Randers (kons.): 29.211, heraf Randersudgaven: 21.095, Djursland-Grenå-udgaven: 8116; Demokraten, Århus (soc.dem.): 11.478, heraf Århus-udgaven: 10.341, Grenå-Ebeltoft-udgaven: 437, Skanderborg-Odder-udgaven: 700; Folkebladet for Randers, Hobro og Mariager (soc.dem.): 4828, heraf Folkebladet for Randers og Omegn: 3993, Folkebladet for Hobro og Omegn: 835; Skive Folkeblad, Skive (rad.): 12.858; Viborg Stifts Folkeblad, Viborg (ven.): 22.923, heraf Viborg-udgaven: 14.945, Skive Dagblad: 1510, Randers Dagblad: 6468; Aalborg Stiftstidende, Ålborg (kons.): 62.066, heraf Ålborg-udgaven: 29.654, Nordenfjords-udgaven: 16.069, Søndenfjords-udgaven: 16.343. I de seneste år er følgende dagblade bukket under for bladdøden: Ny Tid, Ålborg (soc.dem.; oplag 1970: 8881), Randers Dagblad, Randers (ven.; oplag 1970: 7638) og Aalborg Amtstidende, Ålborg (ven.; oplag 1970: 13.764).

Centralbiblioteker: Randers og Ålborg (Det Nørrejske Landsbibliotek).

Arbejdstilsyn: Landsdelen omfattes af kredsene Hobro, Randers og Ålborg.

Arbejdsformidlingskontorer: Randers, Skive og Ålborg.

Specialarbejderskoler: Ålborg, Randers, Kolind, Skive og Viborg.

BYER

Vækstvilkår

På Videnskabernes Selskabs kort fra ca. 1800 fremtræder Midtjyllands bebyggelse endnu helt middelalderlig. Den begrænsede omsætning, som datidens landbrug, håndværk og handel betingede, blev i den grad varetaget af de gamle købstæder, at omsætningen intetsteds i landet var koncentreret på så få byer som netop her. I nord beherskede *Ålborg* ikke alene størsteparten af Vendsyssel og Himmerland, men var også *stabelplads* for næsten hele det vestlige Limfjordsområde. Århus var centret i syd, mens *Randers* lå som edderkoppens midt i sit spind af landeveje og omgivet af frodigt opland til alle sider. Disse tre byer var Jyllands største, og deraf – endnu år 1800 med Norge som marked – Ålborg klart nummer ét med næsten 6000 indbyggere, Randers nærmede sig de 5000, mens Århus kun havde godt 4000 sjæle. Ikke desto mindre var halvøens hovedstad Viborg, der gemte sig inde i landet med sine 2000 indbyggere. Resten af købstæderne måtte nøjes

med smulerne fra de rige bord. Kun *Hobro* og *Skive* havde en rimelig beliggenhed, alle de andre lå perifert og havde – bortset fra *Nibe*, der endnu levede i glansen fra det rige sildefiskeri – mindre end tusind indbyggere.

I 1800-tallets første halvdel var byernes vækst beskeden, men derefter gik det rask. Århus løb hurtigt fra både *Ålborg* og *Randers*, men trekløveret lagde fortsat afstand til de øvrige. *Viborg* klarede sig igennem som institutionsby, og også *Skive*, *Grenå* og *Hobro* voksede pænt. Derimod blev *Løgstør*, *Nibe*, *Ebeltoft* og *Mariager* endog overhalet af de største blandt stationsbyerne: *Hadsund* udviklede sig til et mini-Ålborg, *Års* til center for Himmerlands midtvest, *Kjellerup* som »tomrumsby« mellem *Viborg* og *Silkeborg*, *Bjerringbro* som et mindre industrisamfund. Desuden så endnu en snes stations- og vejbyer med over tusinde indbyggere dagens lys, så selv om hovedtrækkene i byernes fordeling er uændret, ligger de i dag langt tættere end for hundrede år siden; og mens købstæderne endnu omkring 1800 kunne rummes inden for middelalderens volde og byporte, har de siden totalt sprængt disse rammer og mere end tidoblet arealet.

VIBORG-VEJE

Mens andre danske købstæders beliggenhed som regel kan begrundes ud fra lokale forhold som vadested, dyb fjord, central placering i oplandet, kan *Viborg's* storhed kun anskues ved et kig på hele Jylland og dens nord-sydgående delelinie, istidens *hovedstilsstandsline*, der fra *Hamburg* over *Slesvig* og *Flensborg* til *Dollerup* drager sit skel – og vandskel – mellem Øst- og Vestjylland. For at kvægdrifter og krigerskarer kunne undgå besværlige engstrøg og åløb, gik den jyske hovedfærdssåre, *Hærvejen*, derfor ikke som nutidens veje fra fjordby til fjordby, men fulgte vandskellet for med passende intervaller at sende stikveje mod øst og vest, og selv så vejnære byer som *Slesvig*, *Flensborg* og *Åbenrå* blev omgået. Ved *Dollerup* opstod imidlertid et dilemma, dels svinger hovedstilsstandsliniens nemt passable landskabsskel pludselig retvinklet vesterud, dels opdeler *Limfjordens* fligede vandflade *Nordjylland* i en række adskilte regioner, og egnens talrige istidsdale gør forvirringen total. Da *Hærvejen* på dette sted alligevel havde fuldført det meste af sin rute op gennem halvøen, blev det fra *Viborg* den »billigste« løsning at lade vejen opløse sig i en række landsdelsruter. Selv om vejen mod *Ålborg* rettelig opfattes som *Hærvejens* afslutning, mistede den på denne etape alligevel en del af sin hovedvejskarakter. I hvert fald udpeger *Videnskabernes Selskabs* kort tydeligt *Viborg* – ikke *Ålborg* – som samlingspunktet for det nordlige Jyllands vejnet. Mod vest fulgte vejer mod *Holstebro* israndsliniens forløb, idet den dog ved *Hagebro* måtte passere *Karup-dalens* tværbrud. Nordvestud gik vejen mod vadestedet ved *Skive* for over *Salling Sund* at nå *Mors* med *Thy* som endemål. Nordover delte vejen sig i to én i retning mod færgestedet ved *Aggersund*, en anden mod *Ålborg*, men begge søgende kontakt med *Vendsyssel*. Mod nordøst og øst fulgte vejene mod *Hobro* og *Randers* de tørre højderygge mellem de dybe dalstrøg, og endelig udgik mod sydøst vejene, der over *Kongensbro* og *Resenbro* passerede *Gudenåen* med kurs mod henholdsvis *Århus* og *Skanderborg*. Da *Silkeborg* blev grundlagt og *Vestjylland*s opdyrkning tog fart, kom yderligere to veje, så ti større trafikårer i dag samles i den gamle bispestad.

Viborg

Viborg er anlagt på højdedraget langs *Nørresø* og *Søndersø*, der før dæmningsbyggeriet over til *Asmildkloster* 1855 udgjorde en sammenhængende flade. Bakkens top ligger umiddelbart vest for *domkirken*, og her lå sandsynligvis det hedenske kultsted. Centralt beliggende var det i oldtiden det naturlige samlingssted, hvor handel, retssager og religiøse højtider blev afviklet, eller folk bare satte hinanden stævne. På *landstinget* blev konger valg-

Byseglet, 1421

Mens en omfartsvej forbinder Viborgs indfaldsveje fra syd, vest og nord, må trafikken fra øst stadig passere dæmningen mellem Nørre- og Sønder sø og bykernen for at få forbindelse med det øvrige vejnet. En cirkulationsgade langs med søerne er dog under etablering.

og hyldet af den jyske adel, fra *Hardeknud* i 1027 til *Christian V* som den sidste 1665. Før Reformationen, da tyve kirker og fem munkeordener havde hjemsted i byen, samledes adelslægterne i Viborg for at fejre familiernes kirkelige begivenheder fremfor at opsøge en fjern og måske ukomfortabel herregård i halvøens udkant. De fleste adelsfamilier byggede sig da også et palæ i staden. Her blev børnene døbt i domkirkens kæmperum, her indgik slægterne deres talrige og forgrenede alliancer under langtrukne bryllupsfestligheder, og hertil bar ligvognens sorte karos den hedengangne; og ved hver højtid blev båndene mellem slægter styrket. Viborg var i sandhed rigets anden hovedstad.

NAVN OG VÅBEN

I Viborg, »hvor kilderne vældede af bakken, og solen blinkede over søen, fandt vore forfædre et festligt sted at sætte hinanden stævne til gudsdyrkelse og tinge, og uden tvivl i meget gammel tid har bebyggelsen slået rod ved syslernes hovedvi, hvor færdselen gik og mennesker mødtes« (*Hugo Matthiessen*). Netop *vi*'et, hedningernes helligdom, er indeholdt i bynavnet fra de ældst kendte former: *Viber* og *Wibiærgh*, »vi'et på bjerget«. Det nuværende *-borg* er en forvanskning af det oprindelige. Ligesom byen er *våbenet* gammelt og værdigt, kendt som signet ca. 1250, og viser to rådmænd siddende under en dobbeltportal. Motivet blev dog en overgang opfattet som Adam og Eva under kundskabens træ.

LIVGIVENDE FUNKTIONER

Selv om København allerede i 1300-tallet blev rigets politiske tyngdepunkt, satte den på ingen måde Viborg i skyggen. Den jyske stad nød fortsat kongens bevågenhed, og nye privilegier gav den fiskeriet i Limfjorden og toldfrihed over det ganske land. Mod middelalderens slutning indtog Viborg ved siden af *Ålborg* og Ribe pladsen som en af Jyllands tre største købstæder. Med Reformationen var Viborgs herlighed til ende, den pragtfulde katolske gejstlighed kunne ikke længere stimulere handel og håndværk, og i løbet af 1600-tallet ophørte Jylland helt at være hovedlandet, krig og pest hærgede, lyngen omringede byen fra alle sider og lagde oplandet øde. Også adelen gik ind i krisetider og måtte

ejere og lejere, i særdeleshed håndværksklassen, herved måtte komme til at føle, da de jo måtte savne det for de fleste uundværlige næringsmiddel – mælken af en ko – den, de nu kunne have for fra tre til højst fem rigsdaler. Det ville ikke nytte dem, om de endog fik særskilte lodder i forhold til deres våningers størrelse. Hvorledes skulle de få dem dyrkede? Eller folk til at passe kreaturerne derude? Nu behøve de alene at lytte efter hyrdens horn, lukke deres køer ud, og atter ind, uden videre ulejlighed og tidsspilde. Han køber om foråret en ko, har mælk, vel og noget smør af den hele sommeren, sælger den om efteråret, ofte uden synderlig rabat, eller får den vinterfodret på landet. I andet fald måtte han købe sin mælk hos brændevinsbrændere og større jordbrugere i og ved byen til dobbelt pris.«

LYNGKRAVEN Bag bymarken indrammedes Viborg af *heden's* tornerosehæk, hvorom *Enrico Dalgas* skriver 1867: »Hvilken kolossal brun lyngkrave om den gamle, ærværdige by med dens smukke haver, dens frodige marker og venlige sø. Den gav byen og tilværelsen dér et ganske ejendommeligt præg; thi det var ikke alene de gamle kirker og mindesmærker, der ledte tanken hen på fortiden, men tillige byens beliggenhed i en så at sige død egn, uden forbindelse med øst- eller vestkyst«.

FREMGANGENS
ÅRHUNDREDE I 1800-tallet begyndte Viborg på ny at blomstre, men nu var institutionerne basis: I 1805 blev den sæde for *Vestre Landsret*, 1831–49 for *Den Nørrejske Rådgivende Stænderforsamling*, 1866 fik den garnison og 1877 *sindssygehospital*. Samtidig genskabte hedeopdyrkningen oplandets produktivitet, og i 1907 flyttede *Hedeselskabet* sit domicil hertil fra Århus. I årene 1870–1910 udbyggedes vej- og banekontakterne med omverdenen, og industrien vandt dermed indpas: 1824 den første maskinfabrik, 1825 bryggeri og 1870 en tobaksfabrik. Langt den største virksomhed i dag er konfektionsfabrikken *Asani* med tilknyttede virksomheder.

Gadelabyrinthen Det middelalderlige Viborg strækker sig fra søbredden op mod højdedraget med snævre, bugtede og stejle gader og stræder, der næsten alle har helgennavne: *Skt. Mathias, Skt. Mikkels, Skt. Mogens, Skt. Ibs, Skt. Hans, Skt. Nikolaj*. Den gamle »ringvej« *Gravene* og *Dumpen* langs hyens grav markerer middelalderbyens vestlige begrænsning. Bebyggelsen inden for dette gadenet er broget og uregelmæssig, men virkelig gamle bygninger optræder kun i spredt fægtning, bl. a. som følge af fire store brandkatastrofer mellem 1567 og 1726. Bedst bevaret er *Skt. Mogøngade*, der rummer flere middelalderrester, *Karnapgården* fra reformationsårene og bygmester *Villads Stilling's* pragtværker fra omkring år 1800. Vinkelret herpå leder den stejle og bugtede *Skt. Mathiasgade* trafikken gennem byen, men som strøggade er dens bygningskultur radikalt blevet tilpasset citys behov for prangende butiksruder. Midt heri skaber *Gammel Torv* og *Nytorv* sammen med *Hjul-torv* og *Stændertorv* lysning i det labyrintiske virvar og plads om sine seværdigheder: *domkirken, Viborg Stiftsmuseum* og *Skovgaard Museet*.

Ålborg Ålborg rummer i sin beliggenhed alle købstadens karaktertræk. Anlagt på det sted, hvor morænelandet fra nord og syd skyder sig frem mod *Langerak*, førte den oldtidsvejene tørskoet frem til færgestedet ved fjordens smalleste punkt. Desuden forbandt en tværgående strandvold *Hasseris' og Tranders' morænebakker*, idet den afspærrede den svært passable *Østerå* ud mod fjorddybet. Færgestedet knyttede Himmerland til Vendsyssel, mens tangen forbandt landskaberne øst og vest for ådalen. Derved blev Ålborg ligesom *Randers* en trafikal snævring, hvor alle veje mødtes.

Storhavn Besejlingsforholdene var og er ideelle. Dybt og vindbeskyttet fører *Langerak* ind forbi byen og skaber havnen gode vilkår. I middelalderen, da ski-

Byseglet, 1421

NAVN OG VÅBEN

HANDELENS OPSVING

bene endnu var små, tjente åmundingerne som ladeplads, og først omkring 1630 fik Ålborg sin første havn ud mod sundet. I dag strækker havne og kajer sig langs begge sundets sider med en samlet længde på seks kilometer, opfyldt af skibsværftenes beddinger, korn- og foderstoffirmaernes tårnsiloer, kullagre og varehuse. Lige fraset oliehavnene indtager Ålborg en klar førerstilling blandt danske provinshavne, idet udlosning traditionen tro overgår indladning med over det dobbelte. Tidligere var Ålborg imidlertid ikke blot *stabelplads* for sit himmerlandske og vendsysselske opland, men byens købmænd og redere varetog omsætningen for hele Limfjorden, som indtil 1825 kun havde indfaldsvej i øst. Gennem de følgende halvandet hundrede år fik byen dog konkurrence fra Thyborøn Kanal vestpå, samtidig med, at fladvandet ved *Hals Barre* i dampskibsalderen blev en voksende hindring for besejlingen. Nutidens uddybningsteknik har dog for længst overvundet dette problem.

Ålborg nævnes allerede 1035 som *Alebu*, 1075 *Alaburg* og 1231 *Aleburgh*. Forstavelsen har været udlagt direkte som fisken ål og byvåbenets bølger herefter en tid lang omskabt til tre ål, men betydningen er snarere »dyb rende« og navnet i sin helhed »borgen ved Langerak«. *Byvåbenet* fra 1421 understøtter denne tolkning: Over Limfjordens sølvbølger knejser *Ålborghus* på fire søjler og med løgkuppel over midterporten, mens små sidekupler bærer månesejl og stjerne. Som trafikalt centrum i sit store opland og som nordjysk udfaldsport mod næsten samtlige verdenshjørner var Ålborgs betydning sikret, og dette trak andre fordele med sig. I vikingetid rejstes en kongsborg, og bebyggelsen begyndte fra landsbyerne *Pederstad* og *Frueby* at brede sig ned mod sundet. Under *Valdemar Atterdag* fik den sine ældste kendte privilegier, der hovedsagelig skulle beskytte byens købmænd mod konkurrence. Dette blev opnået ved dels at begrænse fremmede købmænds virksomhed, dels forbyde bønderne at drive handel inden for en afstand af fire mil fra staden, og al omsætning skulle foregå over købstadens torv, hvor kun lokale købmænd havde ret til opkøb. Ligesom i *Viborg* blev kirke og kloster vigtige bidragydere til omsætningen, kongen besøgte ofte byen for at holde retterting, og alt imens voksede den sig stor mellem sine åløb.

Ålborg lå endnu i 1756, da dette kort blev tegnet, inden for de mange åløb, der tidligt udnyttedes som voldgrave for delta-byens befæstningsværker.

I 1770 åbnede der sig fra Lindholm Høje dette udblik over mod Ålborgs travle vandfront.

»DELTA«BY

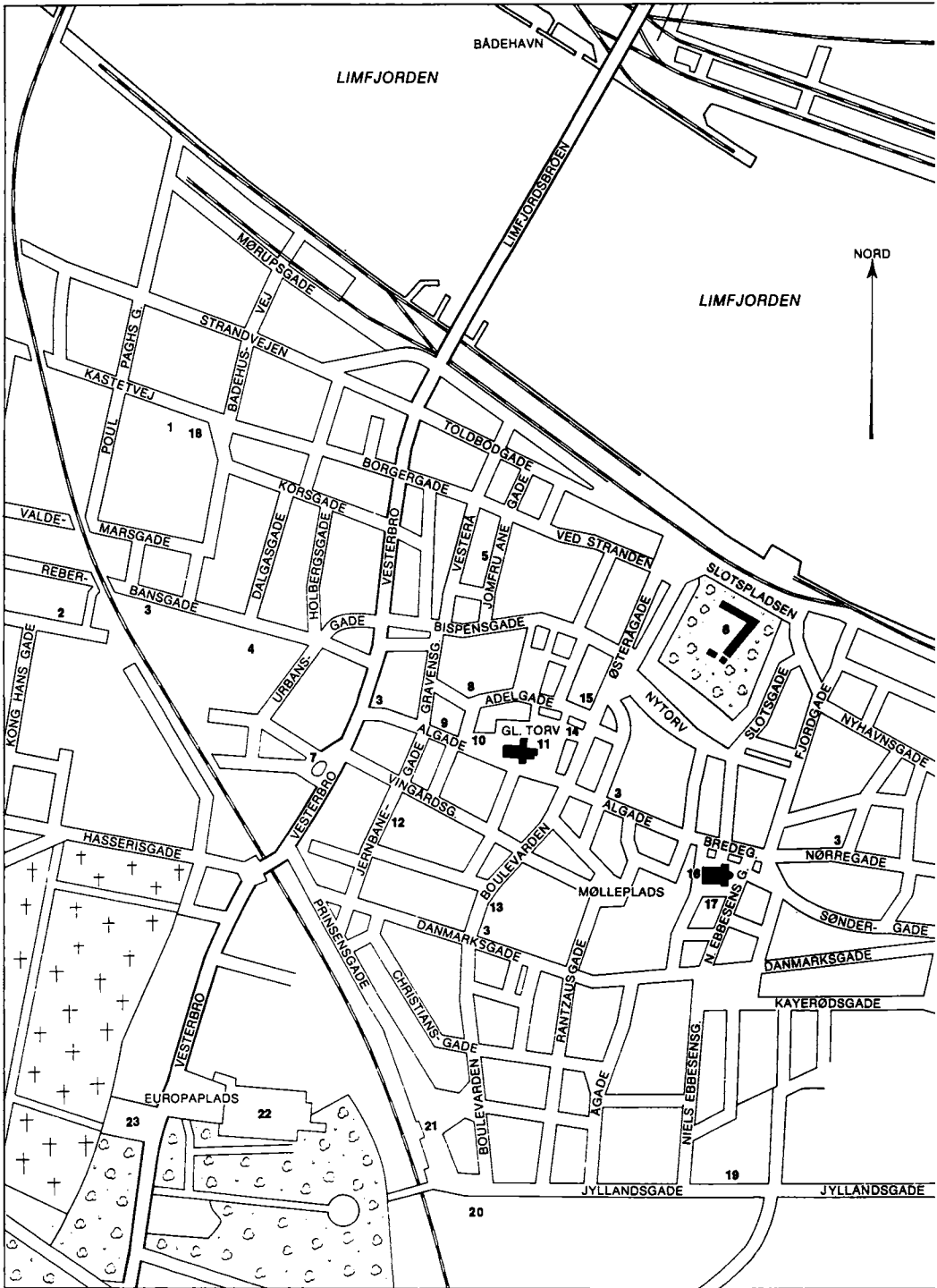
Et præcist billede af Ålborg ved middelalderens slutning haves ikke, men da folketallet ikke ændrede sig væsentligt fra 1500 til 1800, er kortet fra *Frederik V's Atlas 1756* en ganske brugbar illustration. Allerede her ses det, at *Østerå* forinden udløbet i Langerak delte sig i fem løb, der alle gennembrød strandvolden, fra øst mod vest: *Østerports Å*, *Peder Barkes Å*, *Østerå*, *Vesterå* og en unavn-given. Om de alle repræsenterer naturlige løb, eller de som i Ribe er mølleåer skabt ved opdæmning, er uvist. At et åløb umiddelbart før sin munding opdeles i hele fem løb er i hvert fald enestående langs de nordjyske kyster.

ÅLBORGHUS

Omkring år 1500 var arealerne omkring de tre midterste åløb bebygget, og på *Christian III's* initiativ påbegyndtes 1539 opførelsen af slottet *Ålborghus*, der blev anlagt på et firkantet voldanlæg, hvor *Peder Barkes Å* når fjorden, så åvandet passende kunne opfylde gravene. Slottet var i de følgende århundreder sæde for lensmanden, senere for stiftamtmanden.

BYBILLEDE
ANNO 1770

Som for alle danske købstæder betød 1600-tallets krige tilbagegang, og først mod 1700-tallets slutning gik det fremad på ny. Fra 1770, på et tidspunkt, da åløbenes snævre ramme var ved at være udfyldt, stammer et prospekt i *Erik Pontoppidan's* »*Danske Atlas*«, der langt bedre end et moderne kort illustrerer bysamfundets fysiske vilkår. Det er tegnet fra Lindholm Høje på nordkysten ned mod *Sundby færgeløje*, der på det tidspunkt kun havde én rettighed: færgefarten. Al handel tog Ålborg sig af, og vendelboen måtte oven i en lang rejse besvær tage udgiften og ventetiden. Tolv færger, med færgelaug og oldermænd i spidsen, opretholdt dag og nat trafikken mellem *Østerå* og *Vesterå's* munding og *Sundby Bro*. Ved kirkebakkens fod viser prospektet *Sundbys* husklynge, og hinsides det befærdede sund glider blikket ind i *Østerå's* »delta«, hvorimellem *Budolfs kirke* rejser skib og tårn. Bag kirken ses *Helligåndsklostret*, og til venstre for *Østerå* rejser *Vor Frue kirke* sit høje spir bag slottets facade. Både kort og prospekt giver et godt indtryk af middelalderbyens kompakthed, den maleriske labyrint af snævre gyder og de talrige åløb med deres bolværker, der dog som anløbsplads for længst var blevet afløst af nogle korte brohoveder omkring *Østerå*. Langs dette strøg lå også de mest imponerende af Ålborgs købmandsgårde, hvoraf den moderne byudvikling med åløbenes tildækning stort set kun skånede perlen: *Jens Bangs Stenhus*. I *Nørregade*, *Bispensgade* og *Vesterå* findes dog endnu enkelte pragtstykker.

ALBORG. 1) Sygehus. 2) Handelshøjskole. 3) Apoteker. 4) Sygehus (Ålborg nord). 5) Jomfru Ane Teatret. 6) Ålborg Slot. 7) Turistbureau. 8) Ålborg Kloster (Helligåndsklosteret). 9) Ålborg Historiske Museum. 10) Post & Telegraf. 11) Domkirke (Budolfi). 12) Ålborg Teater. 13) Kommunekontor. 14) Rådhus. 15) Jens Bangs Stenhus. Svaneapoteket. 16) Vor Frue kirke. 17) Bibliotek. 18) Katolsk kirke. 19) Politi. 20) Rutebilstation. 21) Banegård. 22) Ålborghallen. 23) Ansgars kirke. Bagest i bogen uden for det indstregede felt: 24) Friluftsbad. 25) Trav- og galopbane. 26) Stadion. 27) Vor Frelsers kirke. 28) Nordjyllands Kunstmuseum. 29) Ålborg-tårnet. 30) Friluftsteater. 31) Campingplads. 32) Zoologisk Have. 33) Sygehus (Ålborg syd). 34) Vandrerhjem. 35) Tivoli Karolinelund. 36) Skt. Markus kirke. 37) Nordjysk Musikkonservatorium. 38) Teknikum.

1800-tallets ekspansion

Bag vandfrontens merkantile højborge var ikke alt lutter herlighed; her brede sig tætte småhuskvarterer forbundet af smalle gyder, hvoraf endnu *Latinergyden*, peblingenes genvej til katedralskolen i *Helligåndsklostret*, minder om byplanens trangbrystethed. Selv omkring år 1800, hvor folketallet atter nåede fordums højder, kunne byen i det store og hele rummes inden for åens arme, og helt frem mod 1850 var væksten moderat. Det afgørende vendepunkt indtraf i århundredets sidste halvdel, hvor en nærmest eksplosiv udvikling gav folketallet et skub fra 7745 ca. 1850 til 31.457 omkring århundredskiftet. Byen nåede i dette halve sekel at blive en vigtig industriby, men også handelen blomstrede, og den omfattende byggevirksomhed gav arbejde til mange håndværkere. Vigtige årstal er 1889, da *Aalborg-Portland-Cementfabrik* startede, og 1897, da *De Forenede Tekstilfabrikker* blev dannet af nogle gamle Ålborg-virksomheder. Industriens nestor er dog tobaksfabrikken *C. W. Obel*, der blev grundlagt 1787 og endnu i dag ledes af Obel-familien.

VÆKSTENS PRIS

Et varsko om udviklingen var åløbenes overdækning og kloakering i 1872. Om det, der var, skriver kulturhistorikeren *Peter Riismøller*: »For et par menneskealdre siden var Ålborg en af landets mærkeligste byer, tæt sammenbygget af bindingsværksgårde, gennemskåret af de med bolværk bræmmede åløb og med en malerisk labyrint af snævre gyder med gamle navne: Skomageryde, Strandstien, Karen og Maren Poppes Gyde, Den Gloende Ovn og Latinergyden. Tætte småhuskvarterer med blinde gyder, en mangfoldighed af anselige gårde om Gammeltorv, langs Østerå og Vesterå og i hele den indre by gav den en skønhed og arkitektonisk interesse, som for den allerstørste del er gået tabt«.

Trafikken

Omfattende vej- og baneanlæg gjorde atter Ålborg til et knudepunkt, hvilket ikke mindst efterkrigsårenes talrige færgeforbindelser fra Nordjylland til Norge og Sverige bidrog til. Som et led i den første trafikale udbygning var sundfærgen 1865 blevet afløst af en pontonbro, der betjente vejtrafikken helt frem til *Limfjordsbroen's* indvielse 1933. Allerede 1879 havde jernbanen fået sin egen broforbindelse. Da den stadigt voksende biltrafik over Limfjorden efterhånden gjorde vejbroen til en nørrejysk flaskehals, valgte man at føre trafikken *under* vandbarrieren via *Limfjordstunnelen*, indviet 1970.

Randers

Næppe nogen anden dansk købstad er i sin placering så terrænbestemt som Randers. Lægges en jysk længdevej blot ti kilometer vestligere, vil den have tre store engdrag at passere: *Gudenåen*, *Nørreå* og *Skals Å*, men ved Randers kan den nøjes med ét. Nok er Gudenåen et af landets trafikalt besværligste dalstrøg, blødt og vådt i sit næsten to kilometer brede dalføre, men netop ved Randers rykker bakkelandet fra nord og syd tæt sammen mod åen og bygger næsten bro for en færdsel, der ellers ville stå rådvild over for denne stordal, der lige østpå vider sig ud mod åmunding og fjord.

Nordfra stiler i dag som for to hundrede år siden fem veje mod *Randersbro*, der gennem byportene ad middelalderbyens vejvifte blev ført til å's. Fra gammel tid hørte egnen mellem Århus og Randers til de tættest befolkede i landet, og selv om landbruget nord for staden hurtigt blev ringere, havde den dog sit på det tørre. *Hugo Matthiessen* beretter således, hvordan man endnu for 150 år siden på en ganske almindelig torvedag kunne tælle 700 bønderovogne, som med læs rullede over *Sønderbro*, mens et lignende antal passerede de tre andre indkørsler til byen.

NAVN OG VÅBEN

Bro og åmunding, land- og søtransport, dette var forudsætningen for Randers' storhed. Allerede bynavnet røber det; det er dannet som *Rand-aros* (aros: åmunding) og skal altså – ligesom Nidaros, »byen ved Nidelvens munding« – forklares som »byen ved Randå's munding«. Et yderligere plus for købstaden var det, at *Randers Fjord's* sejlbare løb førte skibene næsten tredive kilometer indlands, så byen ligesom *Ålborg* kombinerede besejlingsmuligheder med central oplandsplacering – modsat *Grenå*, der kun har bagland på den ene side. Det ældste byvåben fra 1423 berører ikke de geografiske forhold, men viser, lig *Viborg's*, to rådmænd siddende på en bænk. I 1610 fornyedes våbenet, så motivet bliver *Randersbro* ført over strømmen til det store porttårn, der sammen med to mindre tårne kroner bymurens takkede silhouet.

OMBEJLET STAD

Om ikke andet indestår den strategiske beliggenhed for, at Randers kan føre sin historie bagud i oldtiden. 1086 vides den at have været samlingssted for oprøret mod *Knud den Hellige*, senere prægede *Erik Ejegod* mønter i byen. Broen havde måske allerede da afløst vade- og færgestedet, i hvert fald spillede den en vigtig rolle under *Valdemar I's* felttog mod *Svend Grathe* i 1157. For alvor blev Randers midtpunkt i Danmarkshistorien, da *Niels Ebbesen* natten til den 1. april 1340 »vog den Kullede Greve«, panteherreren grev Gert, og derpå tog flugten – som traditionen vil vide – over *Randersbro's* løsnede planker. Samme år rejste

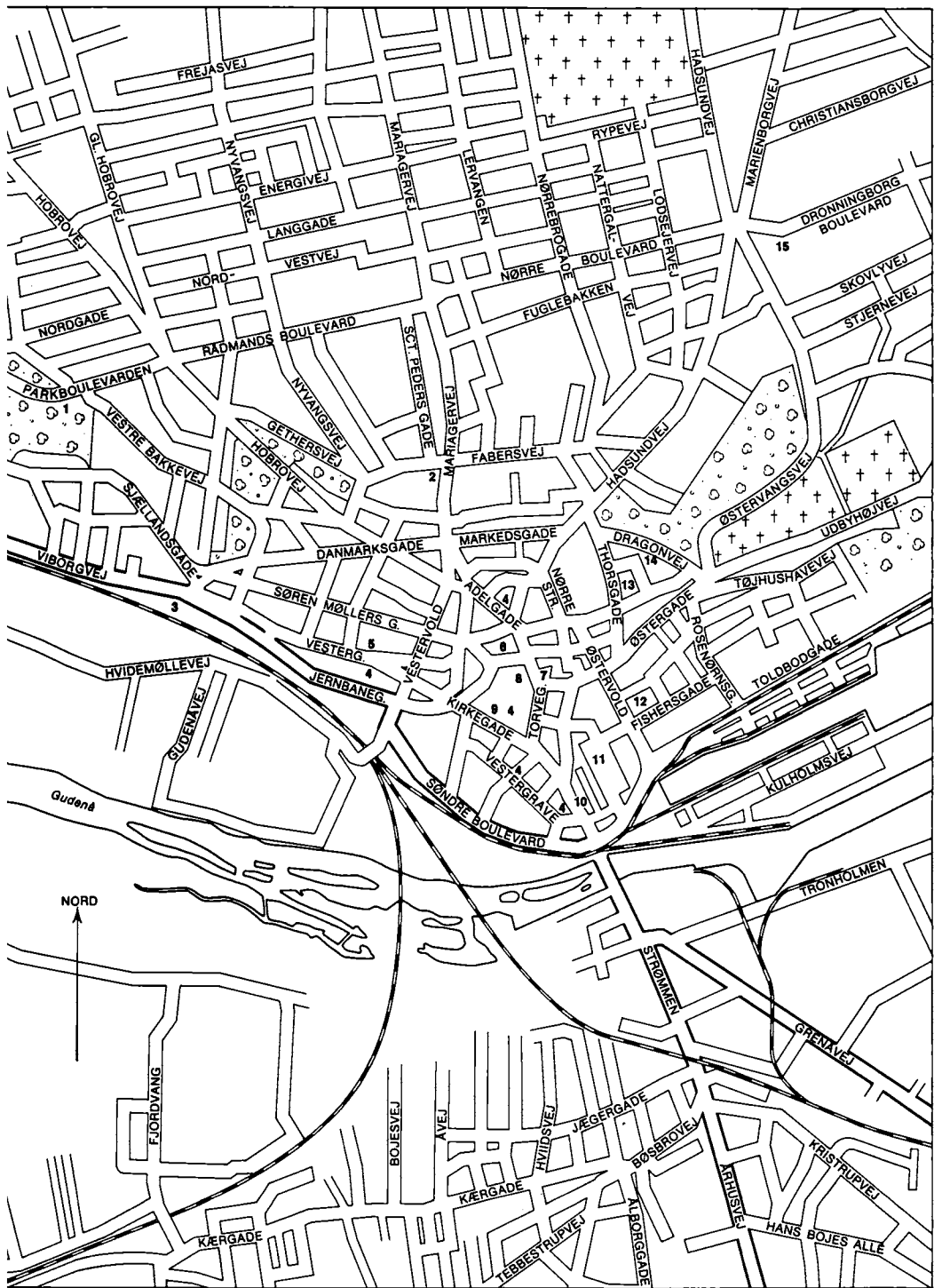
Byseglet, 1423

Byseglet, 1610

RANDERS. 1) Skt. Clemens kirke. 2) Skt. Peders kirke. 3) Banegård. 4) Apoteker. 5) Kommunekontor. 6) Post & Telegraf. 7) Rådhus. 8) Helligåndshuset. Turistbureau. 9) Skt. Mortens kirke. 10) Niels Ebbesens Hus. 11) Rutebilstation. 12) Kulturhus. Museum. Bibliotek. 13) Katoisk kirke. 14) Politi. 15) Sygehus.

Valdemar Atterdag en borg i Randers, men 1357 blev den ødelagt af den oprørske jyske adel under *Niels Bugge's* ledelse. Hele byen var allerede da omgivet af dobbelte grave, men først jyderne næste oprør under *Skipper Clement* 1534 satte for alvor gang i befæstningen. Byen og borgerne holdt stand mod oprørerne og efter fejden førtes ved et kanalsystem vand fra den opdæmmede *Nørreå* ind til fæstningsgravens ring om byen. Selve bebyggelsen lå på et flak kun få meter over åens vandspejl, så de lavestliggende dele gang på gang blev oversvømmet, når storm fra nordøst pressede Kattegats vandmasser ind i Randers bugt og fjord. Netop denne bydel er da også blevet totalsaneret efter 1930.

DRONNINGBORG

Omkring middelalderens slutning blomstrede byen. Både Ålborg og Randers blev inddraget i Lübeckernes handelsnet, hvilket tyskklingende gadenavne som *Dytmærskens* og *Trangstræde* er indikatorer på. *Christian III* viste byen stor interesse og ombyggede 1547–50 gråbrødre-klostret til slottet *Dronningborg*, der efter hans død overgik i dronning *Dorothea's* eje. Siden var det lensmandsbolig, men forfaldt gennem 1600-tallets krigsbeskattede århundrede og gik over på privateje men tilfaldt 1721 atter kongen, *Frederik VI*, der befalede murene fjernet.

HANDELSMEKKA

Anden sørgelighed breder sig på den tid, idet »fjorden er forstoppet med mudder« og kun har 1,3 meters vanddybde. Den nordamerikanske frihedskrig bringer fremgang, som fjerne krige har det for vane, og nok engang bygger store købmænd skibe, der henter rigdom i fjerne lande. En af dem var *Niels Brock* navngiver til den estimerede handelshøjskole i København. År 1800 var fjorden i sin fulde længde uddybet til 2,2 m, og i det følgende årti uddybedes *Gudenåen* ind til *Bjerringbro* og noget senere helt til Silkeborg. Med sit enorme opland fik Randers god gavn af landbrugets opsving efter 1820. Aldrig før havde markedsdagenes trængsel af bøndervogne været så stor, aldrig havde kreaturer og heste stået så tæt ned gennem de snævre hovedgader. I dag er det vanskeligt at forestille sig dette myldrende liv med råben og skrigen og allehånde dufte, og dog genlød så sent som i 1925 staden af kvægets brølen og hestenes vrinsken. Hvad man i dag oplever som noget eksotisk fremmedartet under sydligere himmelstrøg var altså endnu for halvtreds år siden en del af danskerens hverdag.

INDUSTRIEN

Byens forvandling begyndte dog allerede ved 1800-tallets midte. I 1855 grundlagdes maskinfabrikken *Strømmen*, hvormed byen for alvor gik over åen, i 1861 startede vognfabrikken *Scandia*, i 1869 blev Randers jernbaneby, og siden gik det slag i slag. Byen brød sin gamle begrænsning, det konforme etagebyggeri tog fart omkring bykernen og bredte sig videre ud langs de nordgående landeveje. Fra sin lilleverdens navle, Randersbro, breder dagens Randers sig med en radius på næsten fire kilometer mod alle verdenshjørner. Kun engbunder er fortsat byggefjendsk, og Randers får da alle dalbyers typiske timeglasform. Yderkvartererne ligner enhver anden bys med udstrakte villakvarterer, etagebyggeri og hist og her en »oase« forbeholdt industrien. Mer ved åløbet kan man stadig føle byens pulsslag. Her ligger industrierne på stribe nær havn og bane, fra *Scandia* i øst til *svineslagteriet* i vest, og her skærer havnebassinet sig næsten helt ind til den gamle bykerne. Tyngdepunktet er nu som før Randersbro, men ellers er meget ændret. Netop forbygge købstadens liv stadig er bundet til de terrænelementer, der skabte byen – brosnævring og å – kommer det nye Randers til at ligge oven i det gamle og må derfor omskabe det efter nutidens behov. Indtil det tidspunkt, hvor den jyske motorvej endelig befrier den gamle bro for et årtusinds gennemgående trafik, må det gamle bycenter bøde for sin strategisk valgte beliggenhed. Endnu i 1930'erne fulgte den nordgående trafik den middelalderlige kurs op gennem *Søndergade*, *Storegade*, *Middelgade*, *Torvegade*, *Nørre-*

Det moderne bybillede

gade til *Adelgade*, men ét efter ét kortsluttede vejgennembruddenes vederstyggelighed forbindelsen til udfaldsvejen, selv om *Søndre* og *Vestre Boulevard* snart gav de snævre gyder nogen lettelse. Heller ikke de firelængede købmandsgårde, der på 1800-tallets markedsdage var fyldte til bristepunktet, var just formgivet til industrialderens specialiserede og vindueskrævende omsætning og blev derfor afløst af det moderne strøgs himmelstrøbende butikbygninger. I dag kræver det en hel del tid at finde frem til Randers' gamle bygningsminder, men enkelte fleretagede bindingsværkshuse knejser ved *Rådhusørvet*, *Store Kirkestræde* og *Brødregade*, og navne som *Påskevårnernes Gård*, *Niels Ebbesens Gård*, *Grandjeans Gård* og *Søstrehusene* har klang, der fører længere bagud end salig Holberg. Dog har også nutiden sine monumentale bygningsværker. I 1970 fuldførte Randers sit *kulturhus*, bag hvis tillukkede facade byens bibliotek og museer er samlet. Inden for de givne betonrammer har disse institutioner originalt og instruktivt forstået at opbygge deres miljø.

HAVNEN

Selv om sejløb og bassiner til stadighed er blevet uddybet og moderniseret, er Randers *havn* aldrig blevet nævnt blandt giganterne, men den rangerer dog på højde med de øvrige østjyske fjordhavne, hvilket er imponerende, når man tager de snævre tilsejlingsforhold og storhavnen Århus' nærhed i betragtning. Havnens omsætning er typisk for provinshavne, med indgående godsmængde langt større end udgående og importen domineret af kul og olie samt gødning, korn og foderstoffer. Dagligt ses dog det lille fatamorgana, når de større tonnager bag åens rørbræmme pløjer sig vej gennem engene.

Skive

Skive er som talrige andre danske købstæder opstået, hvor et vade- og brosted passerer et åløb nær munden, her kombineret med en af Viborgvejenes ruter mod Mors og Thy. Et typisk jysk træk er det, at byen voksede frem umiddelbart nord for åpassagen. Nord for *Skive (Karup) Å's* store mundingslyng begynder *Salling's* morænebakkeland, i hvilket åens serpentine har ædt sin stejle brink. Mangen dansk købstad ligger markeret i sit terræn, men udsynet fra Skives gamle kirke- og galgebakke overgår de fleste. Mod sydøst ses bag fjordbunden *Tastum Sø's* tørlagte lavning og *Fly's* høje bakkedrag, der i sydlig retning brat afbrydes af *Karup's* brede smeltevandsslette. For Kirkebakkens fod breder den nye bydel sig hinsides åen med store boligkomplekser, gymnasium, seminarium og andet institutionsbyggeri, til den anden side breder de ældre kvarterer sig ud over bybakken. Den oprindelige bykerne, der i al sin lidenhed efterhånden er ædt op af århundreders ændringer og nutidens vejanlæg, lå ved Skive-bankens sydøstfod umiddelbart oven for vadestedet.

Skive nævnes 1231 som *Skyuæ*, 1304 *Skiaæ*, måske i betydningen planke, byens skærmende palisadeværk. Byens *våben* fra 1579 understreger nok engang vade- og brostedet som byens ophav med en buet pælebro over åens strøm og heri en svømmende kæmpeørred.

NAVN OG VÅBEN

Gammelt og nyt

I få danske byer er gammelt og nyt så markeret adskilt som i Skive. Ved bybakkens fod ligger ud mod ådalen en række offentlige bygninger, mod syd revalideringscenter, ungdomsskole og den moderne jernbanestation, mod øst byanlægget med *Skive Museum* og *stadion*. Disse anlæg grænser langs den kilometerlange *Havnevej* op til de maleriske skræntskove ved herregården *Krabbesholm*, nu *højskole*, der skaber afstand mellem byen og dens *havn*, anlagt 1868–69. Fra den gamle bykernes labyrint fører *Østerbro* over åen til *Jernbanegade* med byens vigtigste industriområde. Først og fremmest er væksten i 1960'erne dog gået i sydlig retning. I 1961 afslut-

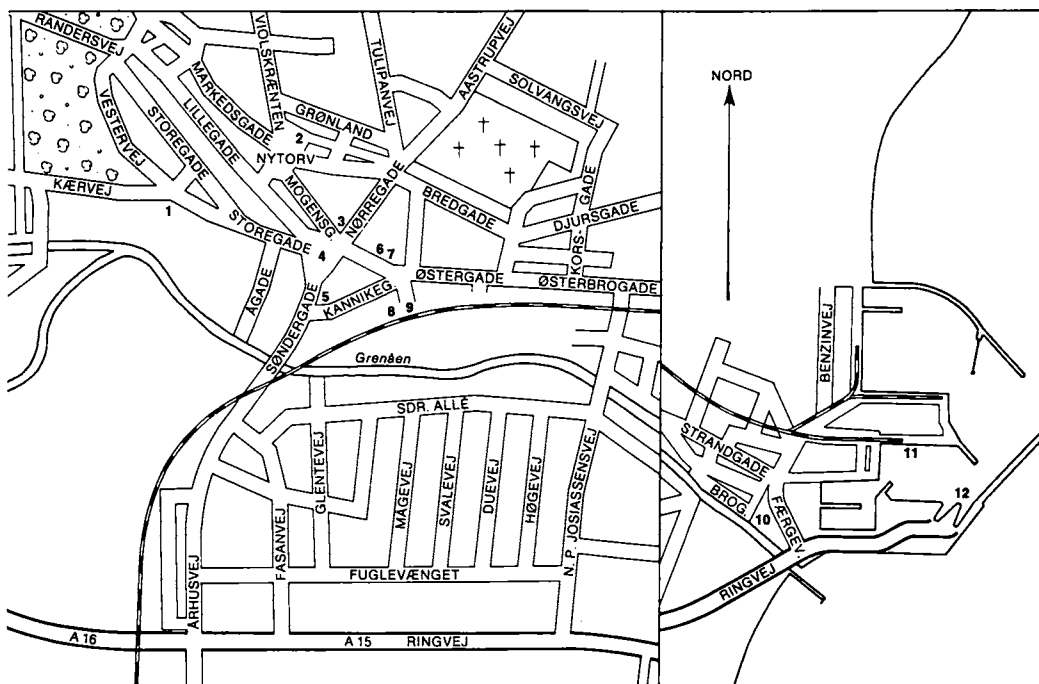
Tre veje førte fra gammel tid mod byen og bestemte dens grundplan. Vestfra kommer *Randersvej*, der som *Storegade* fortsætter mod *Torvet* og på begge sider ledsages af en bagvej, *Lillegade* og *Vestergade*. Fra det frodige lerland i nord fører også *Nørregade* til torvs for herfra at fortsætte mod broen som *Søndergade*. Omkring *Torvet* ligger de bedst bevarede af stadens gamle huse, idet *Lillegade* har flest, men *Søndergade* nok det anseeligste i den gamle købmandsgård, der nu huser *Djurslands Museum*. Det moderne bybillede er ellers præget af, at bycentrum og havn ligger hver for sig og forbindes af *Havnevej's* tre kilometer lange husrække, mens nye villakvarterer breder sig mod syd og nord.

NAVN OG VÅBEN

Grenå nævnes i *Kong Valdemars Jordebog* 1231 som *Grindhøgh*, klart sammensat af *grind*, »grus« eller »led«, og *høgh* lig med »høj«. 1328 skrives *Grindføgh*, 1386 *Grindw*, udtalt *Grindu*, og derfra er ikke langt til den nuværende form, som altså oprindelig ikke har spor med gren og å at gøre. *Byvåbene* derimod vedkender sig åens og brostedets betydning. Af dets to udgaver er den ældste fra 1556 den smukkeste – og den autoriserede. Her fører over åens sølvstrøm en pælebro, der forbinder to kirkebygninger kendetegnet ved tre kors samt måne-segl og stjerne symmetrisk anbragt omkring åens fletning.

Fra åhavn til færgesby

Skønt det dybe vand gik tæt på kysten, var åløbet fladvandet, og i 1812 blev den første havn anlagt omkring selve åmundingen, ganske som i Århus og Sæby. To lange moler strakte sig herfra østpå, men gang på gang blev de ødelagt, når storm og højvande satte ind mod kysten. Samtidig blev åhavnen efterhånden for klejn, og i 1874–78 blev en ny anlagt. Fra 1933

GRENA. 1) Bibliotek. 2) Rådhus. Kommunekontor. 3) Turistbureau. 4) Kirke. 5) Museum. 6) Apotek. 7) Polit. 8) Post & Telegraf. 9) Banegård. 9) Banegård. Rutebilstation. GRENA HAVN. 10) Havnekontor. 11) Færgesby til Anholt. 12) Færgesby til Varberg (Sverige) og til Hundested.

afgrænsede en dækmole nordhavnen, og i 1952 blev fiskerihavnen anlagt. Allerede i 1918 sysledes med en fast færgeforbindelse med Sjælland (Hundested), men først 1934 kom den i gang og suppleredes efter besættelsen af en Europa-rute fra Varberg i Sverige. For Grenå indebærer disse kontakter, at byen har fået ry som et af landets store kursus- og kongrescentre. Kommunernes Landsforening byggede i 1969 sin *kommunale højskole*, og også *Hotel du Nord* er overvejende baseret på sådanne aktiviteter. Begge ligger ved den nye kystvej, der fra havnen fører ned gennem *Grenå Strand's* klithede. Bag kystens noget vildtvoksende pavillonbyggeri, der har rødder tilbage til århundredskiftet, ligger *Hessel Hede's* lyngflade, der er under gennemtænkt rekreativ udbygning.

Virksomheder

Grenå er dog andet end turist- og færgeby. I 1893 grundlagdes *Grenå Dampvæveri*, der i dag er byens langt største virksomhed. Landbruget har skabt sine gængse serviceindustrier såsom *svineslagteri* og korn- og foderstoffirmaer, og det sidste skud på stammen er *Dansk-Norsk Kvælstoffabrik*, der producerer flydende ammoniak. Også *fiskeriet*, der varetages af omkring fyre kuttere, har sine følgeerhverv. Størst er *Grenå Motor*, grundlagt 1906, men desuden findes isværk, vodbinderi og fiskeeksport-centralen. Meget vand er løbet i Kattegat, siden stenalderfolkene sad om den køkkenmødding, der skjuler sig under Torvet, og først det 20. århundrede har skabt en alsidig grobund for byens eksistens.

Hobro

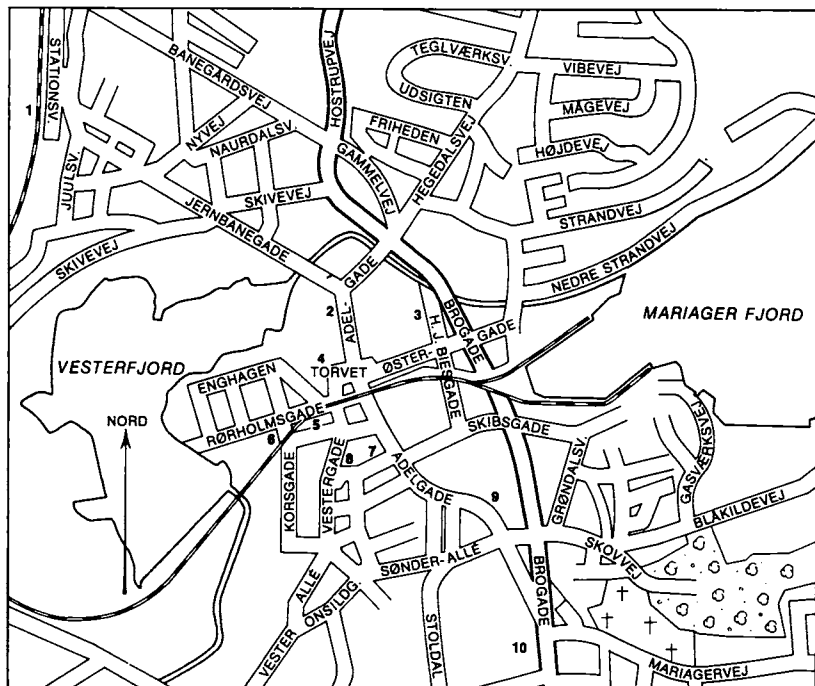
Midtvejs mellem *Randers* og *Ålborg* mødte den østjyske alfarvej sin eneste hindring, idet den, for ikke at blive tvunget for langt vestover, overskred

Byseglet, 1584-1610

Byseglet, 1648

HOBRO. 1) Banegård. 2) Apotek. 3) Rutebilstation. 4) Bibliotek. 5) Post & Telegraf. 6) Kommunekontor. 7) Kirke. 8) Museum. 9) Politi. 10) Sygehus.

fjorden på et punkt, hvor en lav holm syd fra næsten helt afskar det inderste afsnit, Vesterfjord, og dalen endnu et stykke vestover fortsatte med sumpede enge langs *Onsild Å*. Herude ligger en måske endnu ældre passage bevogtet af vikingeborgen *Fyrkat's* cirkulære volde.

NAVN OG VÅBEN

Hobros navn er uændret siden 1300, idet kilder fra 1452 dog anfører stavemåden *Hoffbro*. Gamle sagn fortæller, at der på gården *Hostrup* nord for fjorden boede en mand ved navn *Ho*, og han byggede broen, som så blev opkaldt efter ham. Begge byens *våbener* samler sig da også om dette emne. Det ældste fra 1584 viser en stiliseret tremmebro, der over to svungne vandstrømme fører op mod kirken. Dette motiv er stadig i kirkens segl, mens byen 1648 valgte en mere naturalistisk pælebro bevogtet af to spydbevåbnede mænd.

Stille vækst

Selv om Hobros købstadrettigheder er middelalderlige og dens beliggenhed gunstig, var oplandshandelen ringe på grund af de store naboer, og endnu 1801 havde den mindre end fem hundrede indbyggere. Også ved generalstabens første kortlægning 1887 fremtræder den som ordinær vejby, idet næsten hele bebyggelsen var koncentreret langs *Adelgade*, der forbinder Randers- og Ålborg-vejene, og jernbanestationen lå, og ligger endnu, ved *Hostrup Huse* omtrent en kilometer fra bykernen. Da landbrugets opsving med århundredets slutning betingede nye handelscentre, kom Hobros midtvejsplacering til sin ret, og den har siden formået at lægge afstand mellem sig og de øvrige lillekøbinger og har i dag – ligesom *Grenå* – omkring de titusinde indbyggere. Havnen blev anlagt 1834, jernbanen 1869, og derefter tog en alsidig industriel udvikling fart. Byen bredte sig nord om Vesterfjord over imod jernbanestationen og begyndte også at klatre op ad dalens stejlsider for i efterkrigsårene at brede sig på det omliggende højland, hvor udviklingen – alt i det stille – nu finder sted.

Løgstør

Byseglet, 1900

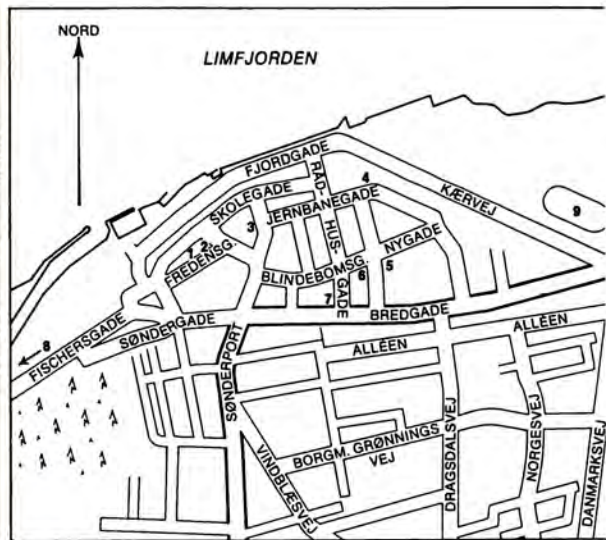
Løgstør har mange træk tilfælles med *Nibe*. Også den ligger på hævet havbund neden for stenalderhavets klintkyst og er af oprindelse et fiskerleje. Det beskedne fiskeri opvejedes af et par trafikale fortrin, dels ledte den gamle alfarvej fra færgestedet ved *Aggersund* over *Smakmølle Bro* tæt forbi staden, dels gik sundets smalle sejløb netop på dette sted helt ind under land med over fem meters dybde. Løgstørs betydning som havn forstærkedes ved, at de tungtlastede limfjordsskuder, hvadenten de nu kom øst- eller vestfra, her måtte omlade til pramme, der så lastede tilbage igen, når *Løgstør Grunde* var vel passeret. At det i højere grad var hav og havn end oplandet, der gav beboerne deres udkomme, fremgår af gadenettets orientering ned mod kysten. Endnu præges bybilledet af lave, kalkede husfacader, der understreger de begrænsede indtægtsmuligheder, Himmerlands nordvestpynt bød sine beboere.

NAVN OG VÅBEN

Skønt ung som by viser Løgstør navn og beliggenhed megen ælde, navnet i betydningen »den grusede strandvold (ør) ved landsbyen Løgsted«. *Byvåbenet* derimod er jævngammelt med købstadværdigheden, år 1900, og præges ikke just af hittepåsomhed. Den nybyggede kirke (1893) har stået model og omgives af en naivistisk stjernehimmel.

Kanalby

Det gik så nogenlunde for Løgstør, indtil Vesterhavet gennembrød Aggertangen i 1825. Skibstrafikken på den vestlige Limfjord fik nu adgang vestfra, pramfarten over Løgstør Grunde ophørte, og den ændrede saltholdighed tvang silden bort. Alligevel magtede landbrugskonjunkturerne så småt at bringe folketallet i vejret, forbindelsen med oplandet styrkedes ved vej anlæg, havnen blev udbygget, og i årene 1855–61 anlagdes den endnu eksisterende – og fredede – *Frederik VII's Kanal*, der startede umiddelbart vest

LØGSTØR. 1) Bibliotek. 2) Kommunkontor. 3) Apotek. 4) Post & Telegraf. 5) Rutebilstation 6) Kirke. 7) Politi. 8) Limfjordsmuseet (i den gl. kanalfødebolig). 9) Stadion. Løgstør er opstået som et fiskerleje, og endnu afspejler det sig i udsigten (t.v.) fra den gamle kystklin over den ældre del af byen og Limfjorden i baggrunden.

for byen og fortsatte langs klintfoden 4 $\frac{1}{2}$ km sydpå, hvor den på ny fik forbindelse med fjorddybet. I hver ende var et beskyttet ventebassin, og kanaldæmningerne kronedes af trækstier. Kanalen fik dog kun en stakket levetid, for omkring år 1900 gravedes et fire meter dybt sejløb gennem Løgstør Grunde, der siden er blevet vedligeholdt. Den gamle kanal afspærredes 1914 med to dæmninger, hvorimod ventebassinerne stadig fungerer som anløbsplads. 1893 fik byen sin nu atter nedlagte baneforbindelse med *Ars* og *Hobro*. Største industri er i dag *Andelssvineslagteriet*, solidt plantet under det bylegeme, der ligesom *Nibe's* efterhånden har bredt sig op over morænebakken. På klintens top finder man byanlægget *Christiansminde* og nærved den æresbolig skænket af danske husmænd, hvori digteren *Johan Skjoldborg* boede fra 1920 til sin død 1936.

Nibe

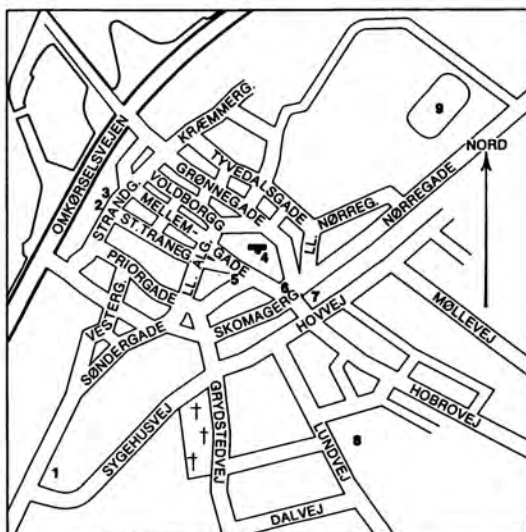

Byseglet, 1727

Nibe er først og fremmest et minde om forgangen storhed. Lille og tæt ligger den på østsiden af sin bredning neden for den stejle stenalderklint. De store vejlinier søgte langt uden om byen, ingen færge passerede dette fladvandede sted, men netop de store sandflak, der fra alle sider skød sig ud i fjorden, blev Nibe en sand guldgrube. Tidligt på foråret søgte *silder* i store stimer gennem *Langerak* ind mod bredningen for at gyde mælk og rogn i flakkenes ålegræs og forvildede sig da ind i bundgarnene, der i tætte geledder strakte sig ud mod løbene. Alt var nøje inddelt, hver mand havde sin bestemte stædeplads, bredningen var matrikuleret i stader, ligesom landjorden var det i agre. Næppe noget andet sted i landet var der enkelte fiskerettighed så lovfæstet og nøjagtig. Uden om dette sildefiskeriets Mekka lå talrige mindre fiskerlejer: *Gøl*, *Øland*, *Nørholm*, *Klitgård*, *Sebbersund* og *Stavn*, der alle havde hævdvundne stædepladser i deres eget farvand eller strømmede til som hjælpere, når fiskeriet var på sit højeste

Nibes navn – i 1376 *Nibe*, 1406 *Nypæ* og 1480 *Nybæ* – er måske et egennavn, måske benævnelsen for en fremspringende bakke. *Byvåbenet* fra 1727, lige før byen blev købstad, er en dejlig ustiliseret understregning af byens grunderhverv: En mand i en lille båd ror fra fiskestadet over bredningens vande, hvori tre ubestemmelige fisk, der må være sild, indrammes af en oval. I sin nuværende udformning holder våbenet sig alene til de tre sild, der fremtræder anatomisk korrekte, men knap så charmerende.

Nibes valfartskirke fra begyndelsen af 1400-tallet antyder ved sine dimensioner, at byen allerede da havde vokset sig stor på sit sildefiskeri. Netop i disse år var Skanør-markedet på retur, og Limfjorden blev da en af dets arvtagere. Opkøbere fra Holland og Hansestæderne strømmede til, kongen sendte sine saltere for at varetage opkøb og nedsaltning til hoffet og til orlogensflådens proviantering, men først og fremmest bragte silden velstand til landsdelens egne, idet specielt *Ålborg-købmændene* var privilegerede. Med sædvanlig nidkærhed forsøgte storbyen at holde det lille Nibe nede, ethvert tegn på konkurrence indkaldedes straks for kongen, og det kostede byen megen møje at komme ud over sin status som sæsonbundet fiskerleje. Da fiskeriet kulminerede i 1500-tallet, lykkedes det dog at få tilladelse til, at to grovsmede, to skomagere og to skræddere kunne etablere sig samt at afholde birketing. Længere strakte majestæten velvilje heller ikke, for Ålborgs storkøbmænd var trods alt mere beskyttelsesværdige, så retten til at afholde markeder, al handels forudsætning, var fortsat nægtet Nibe. Byens velstand var da i et og alt afhængig af fjordens rigdom; udeblev silden – som i 1700-tallets slutning – levede indvånerne i fattigdom, vendte den tilbage, blomstrede det lille samfund atter. Efter 1800 oplevede fiskeriet en sidste opblussen, som imidlertid det store tange-gennembrud ved Thyborøn i 1825 brat afsluttede. Før den tid var Limfjorden kun salt indtil Løgstør og blev stadig ferskere, jo længere man kom vestpå, men efter 1825 skabtes en gennemstrømning, der helt ændrede fjordens miljø og altså også fik silden til at forsvinde.

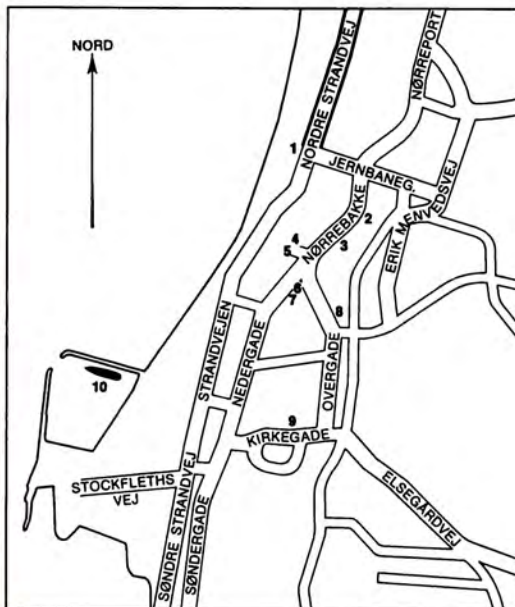

NIBE. 1) Sygehus. 2) Kommunekontor. 3) Post & Telegraf. 4) Kirke. 5) Apotek. 6) Rutebilstation. 7) Politi. 8) Bibliotek. Skole. 9) Stadion. Hjørnet af Strandgade og Mellemgade (t.v.) er et typisk gadeparti, præget af den noble, stilfærdige byggetradition, som rådede i Nibe ved genopbygningen efter storbranden 1806.

1727 gav *Frederik IV* Nibe købstadret, men selv dette bragte kun begrænset fremgang. Alligevel havde staden 1801 godt et tusinde indvånere, altså mere end de fleste danske småkøbinge. Det beskedne opland gav kun ringe andel i den udvikling, der fulgte med landbrugets opsving mod århundredets slutning, men til gengæld har Nibe til i dag fået lov at bevare meget af sin købstadhygge. Byplanen er fiskerlejets, domineret af smågader, der fra *Torvet* leder ned mod den engang så livsvigtige bredning, og den er ikke som i de gamle oplandsbetingede købstæder præget af en gennemgående hovedgade. Ganske vist har også Nibe sin *Algade*, der forbindes med *Nørregade* fra Ålborg med *Søndergade* mod Års og Løgstør, men den mangler ganske gennemfartsvejens karakter. Søndergade opløser sig i et par smågader, der nærmest planløst forvilder sig ind i de tværgående havneslipper. Også byplanen røber således Nibes egenhed. Byens hele beskedne vækst har ikke nødvendiggjort de store ændringer, og gul- og hvidkalkede enetagede facader foran store gårdspladser og haver præger stadig bykernen, mens fabrikker og institutioner beslaglægger enten det fordums baneareal ved havnen eller slår sig ned oven for klinten ved *Sygehusvej* og *Hovvej*, hvorfra villakvarterer breder sig mod sydøst.

Ebeltoft

Ebeltoft i det bakkede *Mols* afviger i sin beliggenhed ganske fra normer. Eneste fordel er den læplacerede naturhavn – bortset fra de tre snævrer fjordindløb ved *Hals*, *Mariager* og *Randers* den første langs den baskiske nordøstjyske kyst – samt dens centrale beliggenhed i riget og naboskabet til de vigtige skibsrunder, der nordfra søgte mod Bælterne. Dette må være forklaringen på bydannelsen. Rekord i mindsteafstand mellem hovedlande

EBELTOFT. 1) Post & Telegraf. 2) Kommunekontor. 3) Apotek. 4) Rådhus. 5) Politi. 6) Det gamle rådhus. 7) Museum. 8) Bibliotek. 9) Kirke. 10) Fregatten »Jylland«. Foruden de smukke bevarede gamle gadepartier – hvormed stille år uden udvikling og synderlig byfornyelse den sidste ende er blevet Ebeltoft et aktiv i turismen – har byen nu også fået et trækplaster i dette gamle træskib fra slaget ved Helgoland. Skibets historie er skildret i monter ombord

Byseglet, 1584

NAVN OG VÅBEN

Lillebyens dyder

DEN LANGE SKINDØD

Byseglet, 1584

Mariager

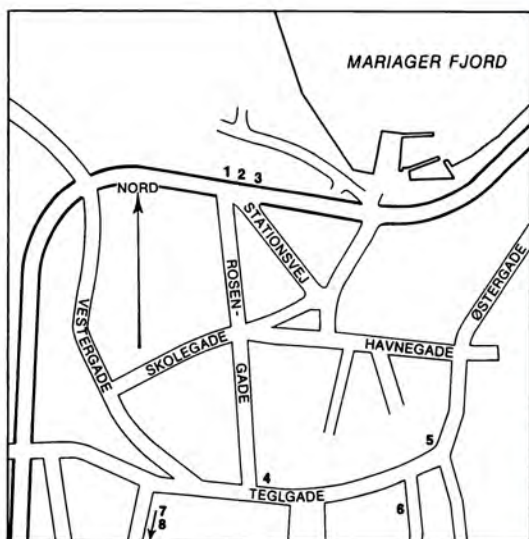
og hovedøen, færgeruten Sjællands Odde-Ebeltoft, har da også siden 1970 skænket den ny centralitet. Dens fordele som havneby har dog ikke på nogen måde kunnet opveje dens »nærmarginale« beliggenhed, selv om *Erik Menved* allerede 1302 gav den købstadrettigheder, for en købstad uden opland er ingen købstad. Selv det noget mere centrale *Grenå* havde trange kår, for *Randers* var magneten i nord, *Århus* i syd, og talrige ladepladser omkring *Mols'* to vige gjorde de fligede smålandskaber selvforsynende. Først nutidens færgeforbindelser, kombineret med områdets rige rekreative muligheder, har pludselig gjort ikke alene det tætbefolkede Østjylland, men også København til Ebeltofts opland.

Ebeltoft nævnes første gang 1301 som *Æpplætoftæ*. For en gangs skyld er den gamle form nemmere at tyde end den ny og i øvrigt ganske ligetil: *æpplæ* betyder æble, *toftæ* toft, dvs. gårdens indhegnede privatjord, det hele altså æblehave. *Byvåbenet* fra 1584 viser stærkt stiliseret den rigtbærende abild på den bakkede toft ved den bølgende vig.

Grundtrækkene i Ebeltofts byplan er uændrede siden middelalderen, selv om ingen af de gamle huse rækker længere tilbage end 1700-tallet. Landevejen nordfra bliver som vanligt til *Adelgade*, byens strøg, der ved det beskedne torv deler sig i *Over-* og *Nedergades* vejgaffel. Denne plan er i al sin enkelthed den, der genfindes som den klassiske i talrige danske købstæder. Mens *Adelgade* har fået en del af idyllen ødelagt af sine strøgfunktioner, er *Over-* og *Nedergade* stadig præget af 1700-tallets lave, hyggelige bindingsværkshuse, hvoraf tyve bærer fredningsdeklaration. I vejgaflen ligger det navnkundige *gamle rådhus*, der sammen med det fine borgerhus *Farvergården* i *Adelgade* er indrettet som museum.

I øvrigt gik de store begivenheder altid uden om den ensomme købstad, selv om svenskerne i 1600-tallet aflagde de obligate besøg. Det første tegn på ny aktivitet kom i 1825, da borgmesteren – uden permission – anlagde en havn ud mod fjorddybet, idet han lånte pengene af kirkekassen. Siden blev havnen udvidet i flere omgange i takt med det forbedrede afkast fra landbruget, og også industrien kom til: i 1895 *mejeri*, i 1902 *læderfabrik*, 1904 *svineslagteri*, siden flere andre, så byen efterhånden har bredt sig landværts og langs kysten. I 1960'erne fik Ebeltoft en filial af hotelkoncernen *Hvide Hus*. Tilsyneladende har nutidens efterspørgsel på den nye tjenesteydelse, rekreation, på én gang skænket Ebeltoft den stimulans, den har måttet undvære lige siden sin grundlæggelse.

Mariager (1434 *Mariagger*) er vel den ydmygeste blandt de midtjyske købstæder, og sådan har det alle dage været. Dens navn betyder »*Marias ager*«, og den er ligesom det lollandske *Maribo* opstået omkring et *birgittinerkloster*, indviet til *Jomfru Maria*, engang i 1400-tallet. Klosteret fik fri havn og købmandsret, gode verdslige gøremål, der betingede byudviklingen, men oplandshandelen var dog begrænset af *Hobro's* og *Randers'*, senere også *Hadsund's* nærhed. Købstad blev den først 1592 – og fik på samme tid sit *våben* med ankeret – efter at Reformationen havde rokket ved dens eksistensgrundlag, men endnu 1801 talte bysamfundet kun 414 indvånere. Klosteret var allerede blevet nedbrudt i 1720'erne, men heraf overlevede *Klostergården*, i dag dommerkontor, og til dels den pragtfulde *klosterkirke*, ombygget 1789, men stadig seværdig. Heller ikke talrige brande har kunnet spolere lillekøbingens idyl, og nok tilførtes den af landbrugsreformer og industritid en vis stimulans, men alt på det jævne og aldrig mere, end at den bevarede fatningen. Der skal nok også være en mere end lokalpatriotisk for-

MARIAGER. 1) Kommunekontor. 2) Post & Telegraf. 3) Rutebilstation. 4) Museum. 5) Turist bureau. 6) Museum. 7) Kirke. 8) Dommerkontor. Apoteksgården (t.h.) i Fuglsangsgade er med sin lange røde længe og velformede hvide gavlkviste et fint eksempel på empirien i Mariager og har som interiør et hundredårigt apotekershjem.

ståelse for det hensigtsmæssige i, at samfundet lader dette fjordens klenodie og centrum udnytte sine rekreative fortrin gennem en beskyttende fredning ikke så meget mod bebyggelse som mod *forurening*, idet det smalle fjordløb med sin begrænsede cirkulation er yderst følsomt og med *Hobro* i bunden særdeles udsat for denne industrialderens svøbe.

ERHVERV

Mens ca. 15 pct. af Danmarks beskæftigede ifølge folketællingen i 1961 virker inden for *landbrug m. m.*, er procentsatsen for Midtjylland ca. 25. Området placerer sig her midt imellem Østjylland, hvor procentsatsen svarer til landsgennemsnittet, og Nordjylland, hvor den er oppe på 34. Når landbruget spiller en væsentlig rolle, må følgelig *industri* og *håndværk* være mindre fremtrædende. I Nord- og Østjylland beskæftiges henholdsvis ca. 20 pct. og 32 pct. af de erhvervsaktive inden for disse fag (landsgennemsnit: 30), mens procenttallet for Midtjylland er 26, også midt mellem de nord- og østjyske tal. For de øvrige erhvervsgrupper: *bygge- og anlægs virksomhed*, *handel* og *omsætning* samt *transportvirksomhed*, svarer fordelingen i Midtjylland stort set til landsgennemsnittet. Det gælder dog ikke for *administration* og *liberale erhverv*, hvor landstallet er på 16 pct., mer i Midtjylland kun 13 pct. Årsagen hertil er, at disse fag almindeligvis samler sig i større byer, og heraf tæller Midtjylland kun to: *Ålborg* og *Randers*.

Landbrug

Jo længere vestpå, man kommer i Midtjylland, jo større rolle spiller *landbruget*. I det gamle *Viborg amt* – amtsinddelingen før 1970 – beskæftigede ca. 33 pct. af de erhvervsaktive ved gruppen *landbrug m. m.* mod henholdsvis 20 pct. og 23 pct. i *Ålborg* og *Randers amter*. Selv for de sidste to amter ligger procentsatserne over landsgennemsnittet, men Midtjylland hører

KORNAVL	<p>også til de egne af landet, hvor der findes mest landbrugsjord. Det dyrkede areal i <i>Viborg amt</i>, det største af de tre amter, er på ca. 216.000 ha, mens det i det mindste, <i>Randers amt</i>, er på ca. 176.500 ha. Her er jordens bonitet imidlertid bedre end i landsdelens nordlige og vestlige del. Især findes god jord på strækningen fra <i>Randers</i> ned mod <i>Århus</i> samt enkelte steder på <i>Djursland</i>, mens jordkvaliteten i den vestlige del af <i>Himmerland</i> er ringe. For landbruget i dag spiller forskelle i bonitet dog ikke den store rolle; gennem en tilpasning af driftsformen til jordens kvalitet og ved anvendelse af moderne dyrkningsmetoder er forskellene i udbyttet mellem gode og dårlige jorder blevet gjort mindre, end de var for blot 30 år siden. Resultatet har været, at mens det totale landbrugsareal er blevet reduceret, er <i>korn</i>-arealerne blev udvidet. I 1939 var der i alt ca. 669.000 ha landbrugsjord i de tre midtjyske amter, og heraf blev der dyrket korn på omkring 271.000 ha, dvs. ca. 40 pct. af hele arealet. I 1969, hvor landbruget dyrkede ca. 604.000 ha, optog kornet ca. 338.000 ha eller 56 pct. Det er, som overalt i landet, først og fremmest foderkornsorten <i>byg</i>, der dyrkes i Midtjylland; over 80 pct. af kornarealerne optages af denne sort, hvilket er over gennemsnittet for både Jylland og landet som helhed. Desuden avles lidt foderkorn i form af <i>havre</i> og <i>blandsæd</i>, mens brødkornsorterne <i>hvede</i> og <i>rug</i> kun spiller en rolle i den sydlige del af Midtjylland. Byggen har opnået sin dominerende stilling, og også en betydelig prisstigning, i løbet af 1960'erne, bl.a. foranlediget af en kraftig fremgang i <i>svineavl</i>. Derimod er tilskyndelsen til at dyrke rug – der tidligere spillede en vis rolle – og havre formindsket bl.a. på grund af ophævelsen af brødkornordningen og reduktionen af hestebestanden. Blandsæden kan i dag i udbytte og næringsværdi ikke stå sig mod byggen.</p>
KVÆG- OG SVINEHOLD	<p>Kornjordernes udvidelse er sket på bekostning af <i>rodfrugt</i>- og <i>græs</i>-arealerne. Disse optog før Anden Verdenskrig henholdsvis 18 og 40 pct. af de midtjyske jorder mod i dag 11 og 31. Udviklingen inden for den vegetabiliske landbrugsproduktion er nøje knyttet til den animalske. I årene 1960–69 er <i>kvægholdet</i> i Midtjylland gået tilbage fra ca. 729.000 til 693.000 stk., hvorimod antallet af <i>svin</i> i samme periode er steget fra ca. 1,2 mill. til 1,8 mill. stk. Til kvæg behøver man roer og græs, mens et vigtigt led i svinefodringen er byg. Bevægelserne inden for dyreholdet ledsages derfor af de nævnte op- og nedgange inden for den vegetabiliske produktion.</p>
RACESKIFT	<p>De økonomiske forhold i dag begunstiger ikke kvæghold; dels er mejeriprodukters afsætningsvilkår ikke gode, dels kræver kvægholdet megen arbejdskraft og giver dermed høje produktionsomkostninger. Samtidig med tilbagegangen i kvægholdet er der sket en ændring i køernes raceforhold. Rød dansk malrace var tidligere den almindeligste i Midtjylland, men i dag har den sortbrogede race overtaget denne position. En væsentlig årsag hertil skal søges i de bedre konjunkturer for kød i forhold til mælk; de sortbrogede er netop karakteristiske ved deres egnethed som slagtedy.</p>
MEJERIBRUGET	<p>Mælk og andre mejeriprodukter spiller dog fortsat en væsentlig rolle i det midtjyske erhvervsliv. <i>Ålborg amt</i> har i hele landet det største antal <i>mejerier</i>, og der indleveres hertil omtrent lige så meget mælk som til samtlige sjællandske mejerier. <i>Viborg amt</i>, der ganske vist har færre mejerier, tegner sig for en endnu større mælkeproduktion, kun overgået i Ringkøbing og Ribe amter. En betydelig del af hovedstadens mælkeforsyning kommer fra de midtjyske mejerier, der som overalt i landet i disse år er inde i en rationaliseringsproces, hvis konsekvens blandt andet har været ned- og sammenlægninger af talrige af enhederne.</p>

Skovbrug Traditionelt knyttes landbruget sammen med *skovbruget*, fordi der til ejendommene ofte hører større eller mindre skovarealer. I Midtjylland findes de største skov- og plantageområder i *Randers amt*, ikke mindst på *Djurs land*, men også den øvrige landsdel er ret skovrig, *Ålborg amt* således med *Rold Skov*-komplekset. I tilknytning til skovdriften er opstået en *træforædlingsindustri*, der beskæftiger et betydeligt antal personer, i alt 11 pct. af de industribeskæftigede mod landsgennemsnittets 6 pct.

Fiskeri *Erhvervsfiskeriet* fra de midtjyske havne er ikke uden betydning, selv om det naturligvis ikke kan sammenlignes med det vest- og nordjyske. Kattegatkysten er ikke velegnet som udgangspunkt for fiskerbåde, og den eneste havn af betydning – til gengæld helt moderne – er *Grenå*. Også fra *Østehurup* nord for Mariager Fjord foregår der fiskeri. Et kapitel for sig er *Limfjordsfiskeriet*, der har ældgamle traditioner. Det er især *ålene*, der spiller en rolle, men også *østers* og *blåmuslinger* hører til de vigtige fangster. Foruden fra Nykøbing Mors, hvor *Limfjordsøsters-Kompagniet* har hovedkvarter, foregår fiskeriet især fra *Hvalpsund* samt *Glyngøre*, der har Danmarks største fabrik for fiskekonserves.

Gartneri Også *gartnerierne* har en vis betydning, men lige så lidt som for fiskeriet vedkommende kan de midtjyske forhold dog sammenlignes med erhvervenes kerneområde inden for denne erhvervsgrænse: Fyn og Lolland-Falster. De fleste midtjyske gartnerier ligger på de gode jorder i *Randers* og *Ålborg amter*.

Strukturproblemer

Bortset fra gartnerierhvervet er beskæftigelsen inden for samtlige de nævnte erhverv gået tilbage. I alt er antallet af erhvervsbeskæftigede inden for *landbrug m. m.* i Midtjylland blevet reduceret med 10 pct. mellem folketællingerne i 1960 og 1965. Til gengæld er der i samme periode sket en stigning på ca. 14 pct. af de erhvervsaktive inden for *håndværk* og *industri*. Som overalt i landet forlader folk landbruget og søger over i andre erhverv, hvilket ofte igen indebærer en vandring fra land til by, som alle de større midtjyske byer, især *Ålborg*, har oplevet det gennem 1960'erne. Denne tilvandring har sammen med den midtjyske industris særlige struktur været medvirkende til at skabe en udtalt arbejdsløshed, også her specielt i *Ålborg*-området, hvor arbejdsløshedstallene ligger over såvel landsgennemsnittet som gennemsnittet for Jylland. Selv om procenten ikke er så stor som på Hjørring- og Thisted-egnen, opstår dog et større socialt problem idet antallet af arbejdsløshedsforsikrede i *Ålborg*-området er større end i Nordjylland og det absolutte antal arbejdsløse derfor større. På årsbasis drejede det sig i 1971 om ca. 3200 mennesker, et tal, der kun overgås i København. Også *Randers*-området har en del arbejdsløshed at kæmpe med, mens situationen i den vestlige landsdel er knap så alvorlig.

EGNSUDVIKLING

Erkendelsen af, at der især i *Ålborg*-området er beskæftigelsesmæssige problemer, har udvirket en betydelig *egnsudviklingshjælp* til virksomheder her. I alt er der 1958–1971 givet tilsagn om statsgarantier eller ydet lån og tilskud på 110 mill. kr., det største beløb, Egnsudviklingsrådet har bevilget til et enkelt område. Resultatet har været udvidelse af eksisterende virksomheder og tilflytning af nye. Således har den københavnske koncern *A/S Jens Villadsens Fabrik* opført en stor *gulvtæppefabrik* i *Ålborg* for ca. 20 mill. kr. Fabrikken er det hidtil største industrihusprojekt, Egnsudviklingsrådet har støttet, og den har skabt beskæftigelse for omkring 100 personer.

Industri

De høje arbejdsløshedstal kunne tages som udtryk for en stagnerende *industri*. Det er imidlertid ikke tilfældet; den midtjyske industri har i løbe

af 1950'erne og 60'erne oplevet en kraftig fremgang, der ligger over landsgennemsnittet. Mens der i antallet af beskæftigede inden for denne erhvervsgrænse for landet som helhed har været et fald 1965–1969, er det steget i Midtjylland. Når man alligevel ikke har fået bugt med arbejdsløsheden, hænger det foruden tilvæksten sammen med, at en række af de industrigrene, der har størst betydning, har sæsonvariationer i beskæftigelsen, mens grene med stabilt arbejde er forholdsvis svagt repræsenteret.

JERN OG METAL

Ligesom i det øvrige land er den vigtigste industrigren *jern- og metalindustrien*, men mens 30 pct. af de danske industribeskæftigede arbejder inden for denne branche, er procenttallet for Midtjylland kun 22. Blandt de største virksomheder er *A/S Thrige-Titan* i *Ålborg*, som med egnsudviklingsbistand har bygget et stort fabrikskompleks i *Nørre Tranders*, den næsten 150 år gamle virksomhed *A/S De Smithske Jernstøberier og Maskinværksteder*, ligeledes *Ålborg*, og *A/S Dronningborg Maskinfabrik* i *Randers*, der fremstiller landbrugsmaskiner.

I det hele taget er en væsentlig del af den midtjyske industri samlet i *Ålborg* og *Randers*, der tilsammen har over halvdelen af landsdelens industribeskæftigede. Her findes således to af de betydeligste virksomheder inden for en med jern- og metalindustrien beslægtet industrigren: *transportmiddelindustrien*. Det er *Ålborgs* største arbejdsgiver, *A/S Ålborg Værft*, der beskæftiger næsten 3000 personer, mens i *Randers* henvend 1000 er ansat i *A/S Vognfabrikken Scandia*, der bl. a. fremstiller en væsentlig del af DSB's materiel. Disse to giganter bevirker, at transportmiddelindustrien i Midtjylland spiller en større rolle end den gør på landsbasis.

CEMENT OG KALK

Den midtjyske industris specielle struktur ses endnu tydeligere inden for *sten-, ler- og glasindustrien*, der tegner sig for 14 pct. af landsdelens industribeskæftigede, mens procenttallet for hele landet er nede på 6. Det er, naturligvis, *cementfabrikkerne* omkring *Ålborg* og ved *Mariager Fjord*, der bevirker det høje midtjyske tal. Syd for Limfjorden ligger ved *Ålborg* cementfabrikkerne *Rørdal* og *Danmark* og ved *Assens* i nærheden af *Mariager* cementfabrikken *Dania*. Disse virksomheder ejes af *A/S Aalborg-Portland-Cementfabrik* under *F. L. Smidth*-koncernen, der også står bag *A/S Dansk Eternit-Fabrik* i *Ålborg*, en virksomhed nøje knyttet til cementindustrien og efter 1960'ernes kraftige udvikling i dag af stor beskæftigelsesmæssig betydning for byen. I forbindelse med *sten-, ler- og glasindustrien* må nævnes *kalkudvindingen*, der dog i dag i Jylland kun drives i større omfang ved *Glatved* i nærheden af *Grenå*, men tidligere også fandt sted ved *Mariager Fjord* samt i *Daugbjerg* og *Mønsted* ved *Viborg*.

NÆRINGS- OG NYDELSESMIDLER

Bedst kendt af de midtjyske virksomheder er formentlig *De Danske Spritfabrikker*, der foruden fabrikken i *Ålborg* har afdelinger i *Hobro* og *Grenå*. Beskæftigelsesmæssigt har fabrikkerne ikke så stor betydning, idet de i allerhøjeste grad er automatiserede. Alligevel spiller den branche, spritfremstillingen tilhører, *nærings- og nydelsesmiddelindustrien*, efter jern- og metalindustrien den største rolle i Midtjylland, idet ca. 16 pct. af de industribeskæftigede arbejder her. For blot nogle få år siden var den landsdelens vigtigste industrigren med en større andel af de industribeskæftigede end normalt for hele landet, men tallet ligger nu lidt under landsgennemsnittet. Af større virksomheder kan nævnes *Ålborg-tobaksfabrikken C. W. Obel*, der i 1961 gik sammen med en række andre danske fabrikker i *A/S Skandinavisk Tobakskompagni*, og bryggerierne *Thor* i *Randers*, *Aalborg Aktie-Bryggerier (Urhan)* og *Odin* i *Viborg*. Mens *Ålborg* ellers på mange områder dominerer industrien, gælder det ikke inden for *slakteri-*branchen, hvis virksomheder findes i mindre byer som *Hadsund*, *Ars*, *Hobro*, *Skive*, *Viborg* og *Bjerringbro*.

SMÅBYERNES
BRANCHER

I det hele taget findes der trods Ålborgs og Randers' øjensynlige dominans en del industri i landsdelens øvrige byer. Således er *tekstil- og beklædningsindustrien* væsentlig for *Viborg*, der har dameundertøjsfabrikken *Asani*, og for *Grenå* med både *Grenå Dampvæveri* og – efter rekonstruktionen af *De Danske Bomuldsspindrier* i *Vejle* – også *Vejle Dampvæveri*. I *Nibe* findes en del *metalindustri*, mens *maskinfremstilling* er væsentlig for *Bjerringbro*. En by som *Ars* har i løbet af 1960'erne oplevet en betydelig industriudvikling. De mindre byers betydning som arbejdssted er endnu tydeligere inden for *håndværksfagene*, der kun har en beskedent plads i Ålborgs og Randers' erhvervsliv, men i alt beskæftiger kun 25 pct. færre end industrien.

Handel

Både *Randers* og *Ålborg* har et vidt udstrakt *handelsopland*, Ålborg det største i landet uden for København. Selv om den daglige handel for mange ligger i de mindre byer, søger man til storbyen med dens større udvalg, så snart det gælder større forbrugsgoder og modevarer. Sammen med byens eget befolkningsgrundlag danner oplandet basis for såvel specialbutikker som *varehuse*. Heraf har Ålborg på det seneste fået lavpriscentret *Bilka*, bygget af *Dansk Supermarked*, der i forvejen har et *Føtex*-varehus i byen.

Havnetrafik

Ved siden af den betydelige detailhandel har Midtjylland en omfangsrig *engroshandel*. Forudsætningen herfor er bl. a. landbruget, idet omsætningen af korn, foderstoffer og især gødningsstoffer spiller en stor rolle. Også de midtjyske *havne* – først og fremmest *Ålborg-Nørresundby*, der har størst omsætning blandt de danske provinshavne, men også *Randers* og *Hobro* – er afgørende for storhandelen. Her losses foruden korn og gødningsstoffer fast og flydende brændsel, hvilket sidste delvis kommer fra olieraffinerierne på Sjællands vestkyst, mens indladningerne så ganske domineres af cement, der tegner sig for over 20 pct. af omsætningen.

Hvor før Fanden byggede kro, skyder nu pengeinstitutterne op. Omkring Budolfi kirke er der endda vokset en sådan flora af moderne bankbygninger frem, at kvarteret går under navn af Ålborgs Wall Street. Selv det gigantiske Budolfihus er dog ved sin glasfacades spejlvirkning ligesom bragt til at svæve i behørig kulisseafstand af torvsceneriets gamle hovedperson.

- SEJLRENDEN** Et stort problem for Limfjordshavnen er vanddybden ved *Hals Barre*, men der arbejdes på at nå en dybde på ca. 11 m, hvilket skulle tillade skibe på indtil 9,5 m dybgang at besejle Ålborg. De nye havneanlæg er bygget til skibe af en sådan størrelsesorden.
- GRØNLANDSHAVN** Den nyeste investering på Ålborg havn er den såkaldte *Grønlandshavn*, der er anlagt efter udflytningen af *Den Kgl. Grønlandske Handel's* transportafdeling fra København til Ålborg. Det første skib fra Grønlandshavnen, hvori Ålborg investerer ca. 60 mill. kr., afgik i begyndelsen af 1973, og fra 1974 vil der ikke længere udgå skibe fra København, men kun fra Ålborg.
- Bankvæsen** Midtjylland er velforsynet på *bankvæsenet's* område. Foruden hovedbankernes afdelinger ligger her *Randers Disconto- og Lånebank*, der hører blandt de større provinsbanker, og *Den Danske Provinsbank*, der har hovedsæde i Århus og hvori *Aalborg Diskontobank* og *Nibe og Oplands Bank* er indgået. Landsdelens største pengeinstitution – og blandt landets ti største – er dog *Sparekassen Nordjylland*, hvis grundstamme, *Aalborg Bys og Omegns Sparekasse* og *Landbosparekassen* i Ålborg, blev sluttet sammen i 1967 og siden har optaget en hel række sparekasser både nord og syd for Limfjorden.
- Transport** Trafikken er intens på de fleste midtjyske hovedveje, især *Hovedvej A 10*, men den flaskehals, som f. eks. *Randers by* eller *Limfjordsbroen* i Ålborg udgjorde for nogle år siden, er nu det første sted afløst af en motorringvej og ved Ålborg af *Limfjordstunnelen*, der ligeledes er motorvej. Med omlægningen af vejføringen ved disse trafikknudepunkter er taget de første skridt til en *jysk motorvej* fra landegrænsen til Frederikshavn. Udbygningen af hele strækningen har imidlertid lange udsigter.
- RUTETRAFIK** Fra *Djursland* udgår *Mols Linien* (Ebeltoft-Sjællands Odde) og *Grenå-Hunde-sted-overfarten*, Midtjyllands vigtigste forbindelseslinier med Sjælland. Fra *Ålborg* er der skibsforbindelse til Norge og fra *Grenå* til Sverige. To af provinsens mest trafikerede *lufthavne* er *Tirstrup* på Djursland og *Ålborg*, hvis lufthavn ligger nord for Limfjorden. Lufthavnen ved *Karup* betjener først og fremmest den vestlige landsdel.
- Fremtiden** Gode forbindelser til omverdenen, havne, arbejdskraft, byer af en vis størrelse med tilstrækkelige faciliteter og billig jord er væsentlige forudsætninger for det moderne erhvervsliv, og disse har Midtjylland i fuldt mål. Erhvervslivet har da også gennem den sidste snes år oplevet en kraftigere udvikling end i Danmark som helhed; med den stigende tendens til at placere virksomheder uden for Københavnsområdet vil der næppe ske ændringer i denne fremgangslinie.

ANHOLT

Anholt ligger som Danmarks mest isolerede ø så nogenlunde midt i *Kattegat*, 44 km fra Djursland, 62 km fra Læsø, 47 km fra Morup i Halland og 73 km fra Sjælland. Øens areal er 22,37 km² og omkredsen 26 km, største længde 10 km fra havnen i vest til *Totten* i øst, største bredde 5 km fra *Flakket* i nordvest til *Skejnæs Hage* i sydøst.

- Landskabet** Anholt rager op som en af de sidste rester af det store landområde, der i *fastlandstid* for ca. 8000 år siden dækkede Kattegats sydvestlige del. Da *Litorina*-havet senere skyllede over store dele af Norddanmark, lå øen tilbage som et enormt muldskud, som dog ikke havde topografisk lighed med den nuværende ø og blandt andet langt større udstrækning vestpå. Efter-

hånden gnavede havet sig ind på de vestvendte klinter, og hvad isen havde bygget op, blev nu brudt ned i sine oprindelige bestanddele. De tungeste materialer blev liggende, mens sand og grus aflejredes som strandvolde på østsiden, og leret førtes ud på dybere vand længere østpå. Ved denne materialevandring voksede Anholt mod øst, tilskyndet af den landhævning, som har fundet sted siden stenalderen.

Om Anholt stadig er i vækst er vel tvivlsomt. Sydkysten synes at være vigende på grund af den stærke havstrøm, der rammer øen og løber langs *Pakhusbugten*. *Totten* er blevet kortere og synes fortsat at mindskes. *Flakket* i nordvest, det lave og fugtige marine forland med strandenge og ferskvandssø, er først opstået i årene efter havnens færdiggørelse i 1902, da moleanlæggene ændrede strøm- og læforholdene.

Morænelandet

Geologisk og topografisk er Anholt altså delt i to: *bakkelandet* og *Ørkenen*. Morænebakkerne består af lagdelt sand, og overfladen er dannet af morænesand og moræneler, begge dele af meget forskellig hårdhed. Flere steder ligger leret meget højt og har skabt kildevæld, f. eks. *Døberkilden* på Sønderbjerg og *Det Rindende Vand* i Vesterlandet. *Sønderbjerg* er med sine 48 m det højeste og sydligste punkt i bakkelandet, mens nordpunktet markeres af *Nordbjerg*, 39 m, der tilsvarende er et højtliggende plateau. De to højdedrag forbindes langs Vesterstrand af *Vesterklit*, hist og her gennemskåret af dybe furer. Det gælder for hele dette højland som for de øvrige bakker umiddelbart vest for byen: *Kirkebjerg*, *Bollen* og *Bybakken*, at deres udvendige skråninger står usædvanligt stejlt. Det er typiske og særdeles veludviklede kystklinter, der mod vest og syd endnu påvirkes af hav og vind, men mod øst står tilbage som intakte skanser efter stenalderhavets angreb. Mellem bakkerne ligger en lav, fugtig engstrækning. I øens tidligste historie var her en havbugt, som under landhævningen blev til en indsø med småholmene *Stisholm* og *Karisholm*. Ved afvanding blev engene nyttiggjort til græsning og hø samtidig med, at man i moserne kunne skære tagrør og grave tørv. Under tørvegravningen er der fundet rester af eg, birk og hassel, ligesom skeletter af for længst uddøde karper samt blåmusling, hjertemusling og andre skaldyr er kommet for dagen sammen med værktøj og våben fra stenalderen.

Ørkenen

Ørkenen dannedes ved den østgående materialevandring af sand og grus. I læ af de høje bakker skete en bundfældning, først parallelt med bakkerne, men efterhånden, som forstranden blev bredere, orienteredes vækstretningen sydvest-nordøst. Fra *Kistehøj* ved Sønderbjerg stråler de gamle strandvolde vifteformet ud mod nord og nordøst. Store sletter af sand, grus og sten opstod efterhånden som landhævningen skred frem, udprægede afblæsningsflader med grågule klitdannelse på op til 25 meters højde. Det er gamle klitter, et såkaldt *indsande*, hvorimod klitterne langs kysten består af fint sand. Ude mod nordøst ligger *Sandmilerne*, tyndt bevoksede vandreklitter på over tyve meter.

Plantellv

Indtil midten af 1500-tallet var så godt som hele øen dækket af skov, men træleverancen til fyret forårsagede så stort indhug i træbestanden, at sandflugten tog magten og lagde *Ørkenen* og bakkerne øde. Først efter 1885 kom der system i beplantningen. Kammerherreinde *Wilhelmine von der Maase* lod efter samråd med Hedeselskabet plante fyrretræer langs øens vestside, og senere anlagdes endnu et par plantager, én nordøst for byen samt *Hermannsgave* ved sydøstpynten.

I dag gror Anholt langsomt til. *Fyr*, *gran* og *enebær* er den mest ud-

Nu om dage behøver ingen frygte for at skulle dele skæbne med Peder Paars og måtte døje alle søsygens kvaler for at komme til det fra Holbergs heltepos så navnkundige Anholt. Øen har sin flyveplads – og for den, der nærmer sig ad luftvejen, er det en ganske egen oplevelse. Syner øen aldrig så lille og ensom mod den endeløse havflade, giver dog den svagt buede kystlinie ud til fyret længst i øst et sugende perspektiv af fjernhed.

brede bevoksning på bakkerne. Også mange løvtræer har vundet indpas, ligesom Danmarks syv *ulvefod*-arter er repræsenteret. Heraf er *bjergulvefod* fredet, da den ellers kun findes i det nordligere Skandinavien. På *Flakket* vokser *strand-mandstro* samt de kødædende *soldug* og *vibefedt*, og i Ørkenen ses store flade puder af *mos*, *lav*, *lyng* og *revling* mellem spredte fyr- og enebærbuske. Længere mod øst, hvor grundvandet står højt, vokser *gråpil* og *birk*. *Marehalm* og *hjelme* findes overalt og blev tidligere brugt som kreaturfoder.

Dyreliv

Øens beliggenhed har også sat sit præg på dyrelivet. *Mus* og *harer* fik her et fristed, da den sidste ræv blev skudt for år tilbage. Muldvarpen findes heller ikke, men *hugorme* og *rotter* er atter kommet til øen, ligesom der i Ørkenen er observeret spor af *mår*. Også mange ynglefugle får ro i de stille omgivelser. Vadefugle som *rødben*, *stor præstekrave* og *klyde* ses på *Flakket*, i Ørkenen bl. a. *sildemåge*, *edderfugl* og *terne*. Blandt træfuglene, der gæster øen i meget stort tal, er noteret enkelte *hærfulg* og *hvidbrynet løvsanger*. Insektlivet kan også fremvise visse sjældenheder, f. eks. rovfluen *Machimus gonatistes*, dagsommerfuglen *svalehale* og natsommerfuglen *Caradrina selini*. I havet omkring Anholt lurer den giftige *fjæsing*, og *grå-sælen* og *spættet sæl* holder til i stort tal på og ved *Totten*.

Anholt by

Bebyggelsen samler sig to steder: ved *havnen* og i *Anholt by*. Tilsyneladende planløst bugter veje og stier sig mellem husene, kun få steder kan bilerne uden besvær passere hinanden. De gamle anholterhuse er lange, lave bindingsværkshuse. Enkelte har endnu stråtag, men tidligere brugtes som på Læsø også tangtag med åben lyre. Væggene var lerklinede med ribber og snoet tang eller rughalm, og trækonstruktionerne bestod af vragtømmer foruden træ skovet til formålet. Enkelte af de gamle huse er be-

varet, ikke med deres oprindelige udseende, men dog med rester fra før 1800. De øvrige er en blanding »på godt og ondt«, afhængig af byggeår, byggeskik og materialeudbud.

INSTITUTIONER

I den charmerende og intimt hyggelige bykerne finder man *kirken* side om side med *kroen*, bygget 1852, men først oprettet som gæstgiveri 1969 under navn af *Fogedgården*, hvad den vitterligt også var før i tiden. Endnu tidligere hed den *Kammerherregården* og var sommer- eller helårsbolig for de til enhver tid værende ejere af øen. Ligeledes i bymidten finder man *præstegården* fra 1910, den gamle og den ny *skole* samt *forsamlingshuset*. Den ny skole fra 1956 rummer tre klasseværelser, sløjd- og gymnastiksal samt skolekøkken, desuden tandlægeklinik med røntgenapparat og endelig *biblioteket*, der er en filial af Grenå Folkebibliotek og har en bogbestand på ca. 1200 bind og over 2000 årlige udlån. Skolen er tre-klasset og har i skoleåret 1973–74 et elevtal på 24. Der undervises fra 1.–9. skoleår.

Kirken

Anholt kirke fra 1819 er en beskeden bygning bestående af skib og kor i ét og lavt tårn med pyramidespir. *Døbefonten* er en romansk granitfont med fire græske kors på kummen. *Altertavlen*, der skildrer Jesu vandring på søen, købte anholterne i 1889 som erstatning for tavlen med *Nadverbilledet*, der nu hænger på skibets nordvæg. Officielt blev den kasseret, fordi den var gammel, grim og brøstfæddig, uofficielt på grund af det uhyggelige og gennemboende blik i forræderen Judas' øjne. I korets bjælkeloft er ophængt to skibsmodeller: briggen »De Trende Venner« og motorskonerten »Anø«, begge ligesom størstedelen af det øvrige inventar skænket kirken. Bag dens hvidkalkede facade skjuler sig de små gule flensborgersten, men nederst er bevaret et par skifter munkesten fra den oprindelige, sengotiske kirke, der blev revet ned efter at englænderne 1809–14 havde brugt den som fængsel og forråds-kammer.

GUDS HUS I HALLAND

Kirkens nøjagtige opførelsesår kendes ikke. I de kongelige brevbøger fra 1551 nævnes sognepræsten *Peder Knudsen*, som på grund af de dårlige indtjeningsmuligheder på øen fik overdraget kongetienden fra Voldby sogn. Indtil kirken blev bygget, sikkert på reformationstiden, hørte Anholt under Morup sogn i Halland. Det var ikke uden en vis risiko, man sejlede østerpå for at få klaret de nødvendige kirkelige handlinger. Det fortælles derfor, at vielser og barnedåb gerne udsattes, til man alligevel skulle af sted for at få forrettet en begravelse. En af grundene til at Anholt blev selvstændigt sogn med egen kirke skal være, at et brudefølge engang på vej til Morup forliste under uvej nær svenskekysten og druknede alle til hobe. Måske er det en skrøne, men ved Morup Tange kan man dog ved lavvande se det skær, hvorpå skibet skal være slået til vrag; »Brudestenen« kaldes det af nogle, af andre »Jesper« efter skibets fører.

VEJEN »ØSTERPÅ«

I byens østlige udkant, hvor vejen drejer sydpå gennem Ørkenen mod flyvepladsen, ligger »den nye kirkegård«, hvor anholterne siden 1904 har stedet deres døde til hvile i ørkensandet. Under mindehøjtideligheden i kirken venter den døde i kapellet. Hvis afdøde kommer med båden fra fastlandet, modtager de pårørende ved havnen. Nord i byen venter øens øvrige hjemmевærende beboere og følger kisten til kapellet. På selve begravelsesdagen går livet i stå – fiskerne bliver i land og skolen er lukket. Øens ældre bruger ikke gerne udtrykket »at dø«, men omskriver det efter kirkegårdens beliggenhed til »at skulle østerpå«.

DE SMÅ(S) TRADITIONER

Af gamle traditioner har anholterne nu kun to i behold. Fastelavnssøndag slår børnene »manden af tønden«. Uden for sæsonen henlever »manden«, en stor kludedukke, en upåagtet tilværelse i den gamle skole, men på selve dagen kommer han til ære og værdighed og venter, hængende i en gammel sildetønne, kun

på det afgørende slag, der får ham til at falde til jorden. Således har man fejret fastelavn lige siden katten engang i rædsel og raseri sprang op af tøndens og rev den nærmeststående. Som den anden anholter-tradition mødes børnene på øen påskesøndag om eftermiddagen på *Bollen*. Medbragte æg, der er kogt stenhårde og smukt dekoreret, bliver trillet ned ad skråningen. Man forsøger at ramme sidemandens æg, og den, der går ud af kampen med sit æg i behold, har vundet. I øvrigt gennemkrydser børn og voksne fra 1.–25. maj den østlige Ørken for at samle *mågeæg*. Før i tiden var der mere alvor bag indsamlingen, nu er der nærmest gået sport i det, selv om æggene stadig indgår i madlavningen.

Øens navn

Der synes at være en vis logik i udviklingen af øens navn fra *Anaol*, *Anold*, *Anolt*, *Ane Holth* til *Anholte* og *Anhaalt*, hvorfra der kun er et hanefjed til den nuværende form. Oprindelsen er i øvrigt uvis.

Øens ejere

Sagnet fortæller, at sørøveren *Borris* havde sin borg ved *Sønderbjerg*, hvor også *Valdemar Sej*r havde et hus til brug under sine jagter på øen. Anholt var altså krongods. 1441 blev øen underlagt *Kalø len*, men 1668 solgtes den til toldforvalter *Peder Jensen Grove*. I 1674 giftede dennes enke sig med *Hans Rostgaard* til Krogerup ved Humlebæk, og siden da har Anholt været i slægtens eje. Godt nok eksproprieredes i 1899 75 ha jord til havnebyggeri, og i 1902 overgik fæstebøndernes jord til selveje, men af øens 2237 ha ejes endnu ca. 1800 ha af et fideikommis ved ingeniør *Fr. Chr. Rostgaard von der Maase*, København. Dog må ejendomsforholdene siges at være relative, idet store dele af øen er fredet ud fra landskabelige og videnskabelige interesser. I 1968 udarbejdedes en samlet dispositionsplan for hele øen for at styre det voksende *sommerhus*-byggeri.

FASTLANDSANNEKS

Pr. 1. august 1973 havde Anholt 155 indbyggere, men vil i 1980 statistisk beregnet være gået tilbage til 146. Øen udgør et selvstændigt sogn under Grenå-Nørre Djurs provsti, og blev 1. april 1970 tilsluttet *Grenå kommune*. Den har *skibsforbindelse* med *Grenå* med fire ugentlige afgang i vinterhalvåret og daglig sejlads i sommermånederne; turen varer 2¹/₂ time. Øen har et lokalt *brandkorp* bestående af syv mand.

Fyrvæsen

I 1560 beordrede *Frederik II* opsat en fyrpande på *Totten* for at lette sejladsen forbi de farlige rev og grunde. Året efter kom det første *vippefyr*, som med tiden blev ombygget og flyttet længere mod vest, efterhånden som *Totten* blev kortere. Da vedhugsten til fyret efterhånden ribbede øen for træ, og importen af brændsel fra Norge langt fra var tilstrækkelig, bestemte en kongelig forordning i 1631, at der i fremtiden kun måtte fyres med kul. I 1785 købte kongen det område, hvor fyret og fyrmestergården nu ligger, og i 1788 byggedes det nuværende tårn med åbent *kulfy*r. 17 år senere blev det indesluttet i en lanterne og virkede således til 1836, hvor det blev indrettet til *lampe-* og *spejlfyr* og i 1842 til *blinkfy*r. I 1881 øgedes højden til 42 m, og samtidig fik fyret linse. Fra 1964 har det været automatisk, drevet af gas. Flammehøjden over vandet er 40 m, synsvidden 18 sømil; fyrkarakter: hvidt blink hvert tiende sekund. *Fyrmestergården* fra 1826 er fredet i klasse B.

ENGLÆNDER-TRÆFNINGEN

Kassematterne ved fyrtårnets fod er et levn fra det »Fort York«, som englænderne anlagde under deres okkupation af øen 1809–14. Da krigen brød ud 1807, blev fyret slukket, hvorfor det engelske orlogsskib »Proselyte« blev udlagt som fyrskib. Besætningen på 200 mand blev i januar 1809 tvunget til at forlade skibet på grund af isskruninger. De modtoges ikke som fjender, men som skibbrudne og indlogeredes i byen, indtil de i april blev hentet af en fregat. I maj ankom 100 mand fra 1. jyske regiment, da man frygtede engelsk landgang.

Denne indledtes også ned på måneden, og efter en hurtig og næsten smertefri kamp overgav danskerne sig. Fangerne blev anbragt i kirken trods præstens protester. End ikke en klage direkte til ærkebiskoppen af Canterbury formåede at få englænderne til at rømme bygningen. Flere danske småforsøg på at generobre øen var forgæves; men i marts 1811 skulle det være. En invasionsstyrke på næsten 1000 mand under ledelse af premierløjtnant *de Falsen* og major *Melstedt* afgik fra Djursland og nåede *Pakhusbugten* tidligt om morgenen den 27. marts. Englænderne var imidlertid forberedte og havde til de 400 mand på fortet hentet forstærkning i fregatten »Tartar« og briggen »Sheldrake«. Invasionsstyrken løb storm på de engelske batterier under dækning af kanonbådernes salver, men da de engelske skibe nåede frem og gik til angreb, og major Melstedt kort efter blev dræbt, opgav danskerne kampen. Mange flygtede med skibene, men ca. 500 mand blev taget til fange. Resultatet: englænderne beholdt øen til krigens slutning. Fjendens tab var 2 døde og 30 sårede mod danskernes 34 døde og 200 sårede. I Ørkenen ved *Sælhøjene* begravedes de menige, mens officererne førtes til byen og blev begravet på kirkegården. I 1905 rejstes i Anholt by et monument til minde om begivenheden.

Fiskeriet

Det har altid været anholternes lod erhvervsmæssigt at eksperimentere med de forhåndenværende muligheder. *Landbrug* og *sæsonfiskeri* var hovederhverv, suppleret med *sælfangst* og indtægter fra redningsvæsenet. Bundgarn, tungegarn og snurrevod var de almindeligste fiskemetoder, og i årene 1926–35 fiskede man kollektivt med sildenot efter svensk mønster. I 1902 blev *Anholt havn* færdigbygget som statshavn og nødhavn, så fiskerne ikke længere var tvunget til at forankre ved den kyst, hvor der nu var mest læ. Trods enkelte dårlige perioder er fiskeriet nu hovederhvervet, og øens otte både på 15–20 t benytter sig udelukkende af *trawl*. Fangsten landes på havnen og sendes derefter med færgen til auktionen i *Grenå*.

I takt med fiskeriets vækst ebbede *landbruget* ud og ophørte endeligt i 1950.

Anholt havn er væsentligt en fiskerihavn og besøgt navnlig i 1920'erne af talrige danske og svenske fiskerbåde, særlig i efterårsmånederne under det store sildefiske.

REGISTER

- ibebloomst, gul 87
Absalon, bisp 141
Adalbert, ærkebisp 139
ager-boghvede 91
Aggersborg 138, 139
Aggersund 63f, 164
Agri, Mols 73
Agri Bavnehøj 12, 34
Ahl Hage 75
aks-rapunsel 82
Albæk 48
Alheden 29, 30, 39, 40 f, 97,
155
alk 100
Allingkloster 45, 92, 166
Alling Sø 43, 45, 88
Alling Å, Djursland 33, 72, 77,
175
Allingå, Hinge 45, 88
Allingåbro 33, 50, 77
Almind 133
Als 56, 58
Als Odde 79, 156
alterbordsplader 245
altertavler 248ff, 249
andefugle 98 f
Andersen, H. C. 52, 52, 181, 214
Andrup, Otto 283
Anholt 16, 37 f, 79, 92, 95, 105,
156, 272, 274, 321 ff, 323, 326
Annebjerg 76
Ans 46
Apoteksgården, Mariager 280,
316
arbejdsformidlingskontorer 295
arbejdstilsyn 295
ard-plove 113, 114
areal 14
Arenfeldt, Jørgen 150, 204
Arenfeldt, slægten 203 f
Arenstorff, Frederik von 198
Arenstorff, slægten von 198, 215,
219
arkæologisk vejviser 131 ff
Asferg 122
Asmild kirke 141
Asmild Kloster 141, 166
Asmildkloster Landbrugsskole
160
Assens 54, 135
astragel, dansk 80
Astrup Vig 69
Auning 77
Aunsbjerg 40, 169 f
Bach, Knud 161, 161
Bahnsen, J. J. 215
bakke-fnokurt 81, 83
bakke-gøgeurt 81
bakke-star 83
Ballehøj, Mejlby 12, 33
Bang, Axel 163 f
Bang, Jens 150
bankvæsen 320, 321
Banner, Erik 148
Banner, slægten 192
Barfoed, Viggo 283 f
Barkær-bygden 114, 115
Bavnehøj, Hinge Sø 12
Beck, Vilhelm 237, 238, 258
Begtrup Vig 9, 74
Bejsebakken, Ålborg 116
Bejstrup Løb, Limfjorden 63
benbræk 85
Benzon, slægten 204, 207, 211
Berg, Claus 248, 249
Berner Schilden Holsten, slægten
173
bibernelle 91
Bigum 52, 133
billedsten, kirker 246, 246
Bindesbøll, M. G. B. 244
Birkedal, Uffe 160, 237
Birkesø, Ll. Vildmose 57
Bispegården, Viborg 277
»Bispens Hald« 42, 42, 180 f
Bissen, H. V. 252
bjergvipstjert 104
Bjerre 54
Bjerregrav 39
Bjerring 46
Bjerringbro 9, 47, 296
Bjerringhøj, Mammen 133
Bjerring Krat 85
Bjørn, slægten 200, 220
Bjørnbak, Thomas 235 f
Bjørnholm 165, 195
Bjørnsholm Bugt 64, 219
Bjørnsholm Å 31, 64
Blicher, Niels 160, 258
Blicher, Steen Steensen 40, 52, 53,
62, 69, 160, 169, 174, 180, 182,
214, 217, 232, 255, 257, 258,
284, 284, 287, 298 f
Blixen, Karen 183
Bloch, bisp Jens 234
blomstersiv 89
blændinger, kirker 245
Blåhøjl, kilde 58
Bogens 74
bondegravsten 256
Borgvold, Viborg 141
Borremose, Års 116, 117, 130,
136, 136
Branden-ler 18, 24
Brandenburg, Ernst 172
Branden Teglværk 93
Brandstrup Mose 90, 90
brasenføde 89
Brattingsborg, Hald 180
Bregendahl, Marie 284, 284
Brenno, C. E. 173, 177
Brigadérens Palæ, Ålborg 276
Brigsbjerg Krat 71, 185
Brock, Niels 284, 306
Broddenbjerg-figurerne 130, 130
Brok, Axel Lagesen 165, 171
Brok, Eske 176
Brok, Lave 165, 176
Brok, slægten 171, 175 f
Brombærhøj, Sivested 134
brudelys 88
brunkul 18, 38
Bruunshåb 43, 50, 133
brushane 100
Bruså 67
brændtensgrave 124
Buderupholm 58
Buderupholm Skov (Rold) 81
Budolfi kirke, Ålborg 139, 244,
301, 301
Budolfi Kloster, Viborg 277
Bugge, Niels 42, 143 f, 165, 180,
211
Bundgaard, Anders 61, 284
Busk, Jens 160
Bydelsbak, Mette 171
byklostre 142
Bæch, Gudrun Meedom 250
bækørred 108
Bældenak, Jens Andersen 249,
283
Bølling Sø 94
Bønnerup Strand 76 f, 126
Cabott, Johan Herman 207
C. E. Flensborgs Plantage 67
centralbiblioteker 295
Christensen, Balthazar 284
Christian II 146
Christian III 149, 306
Christian IV 151, 215, 259

- Christian V's Matrikel 152 f
 Christian VI 156
 Christoffer I 143
 Christoffer II 143
 Christoffer III af Bayern 145, 146
 Churchill-klubben 162, 162
 cikorie 91
 Cilleborg-ler 18, 24
 Clausen, I. C. E. 237
 Clausholm 72, 78, 165, 166, 167, 168, 170 ff, 170, 171
 Collet, slægten 184
 Cragengelt, Genete 212
 Cyprianus 259, 262, 262
- dagblade 295
 Dahlerup, Vilhelm 285
 Dahlgaard, Bertel 285, 285
 Dalgas, Enrico 159, 299
 Dalgas Plantage 43
 Dall Hede 125
 Dalsgaard, Christen 185, 272
 Dania Cementfabrik 54 f
 danskekalk 18, 23, 38, 44
 Dansk Salt I/S 55
 Daugbjerg 43, 44
 Debel, Fur 69
 Dejehøj 12, 30
 »den sorte død« 144
 Dinesen, slægten 183
 Dinesen (»Boganis«), Wilhelm 182
 Djursland 16, 33 f, 71 ff, 79, 80, 182, 182, 191, 283
 Djurslands Museum, Grenå 132, 309
 Dokkedal 37, 58
 Dollerup 50
 Dollerup Bakker 28, 42, 43
 Dommerby Hede 132
 Domprovstegården, Viborg 277, 277
 draba (gæslingblomst), hvidgrå 81, 83
 Dragsmuren, Helgenæs 75
 Dreier, Hans 249
 Dronningborg gods 149, 153, 166, 306
 duehøg 101, 102
 dværgulvefod 79
 dværg-åkande 89
 dybgrunden 18 ff
 dynd-star 89, 90
 Dyrby Krat 83
 Dyrholm-bopladsen 111, 112, 120
- dystrofe søer 89
 døbefonte 250, 251 f, 251
 Døssing, Thomas 285, 285
 Daa, Valdemar 181, 187
- Ebbesen, Niels 143, 304
 Ebeltoft 75, 151, 152, 153, 159, 296, 314 f
 Ebeltoft, byggeskik 280 f, 280
 Ebeltoft, bysegl 315
 Ebeltoft, byvåben 290, 315
 Ebeltoft, kort 314
 Ebeltoft Folkemuseum 132, 281
 Ebeltoft (gamle) rådhus 280, 280, 281, 315
 Ebeltoft Vig 9, 29, 34, 35, 73, 75, 152
 Eberstein, Ludvig Albertsen 180
 edderkopurt, ugrenet 84, 86
 egekrat 82 f
 Egense 58, 156
 Egense Dyb 62
 Egensekloster 58
 Egens Vig 9, 74, 105
 egern 96
 Egholm, Limfjorden 63, 105
 Egholm, slotsruin 58, 196
 egnsudvikling 318
 Ehbisch, Johan F. 214, 257
 Eldrup 193
 elfenbens-padderokke 82, 92
 Ellemandsbjerg 12
 Elsegårde 88
 Emmedsbo Plantage 76
 engblomme 78, 86, 87
 Engelst Odde, Fur 70
 engelsød 84
 Engelund, Anker 285
 Engesvang 40
 Englænderkrigen 156 f, 325 f
 enkeltgravs-(stridsøkse-)kulturen 115, 122 f, 123
 ensian, baltisk 92
 ensian, bredbægret 92
 epitafier 257
 Erik II Emune 140, 141
 Erik III Lam 141
 Erik V Klipping 143, 257
 Erik VI Menved 143, 145, 146, 315
 Erik VII af Pommern 145
 Ertebølle Hoved 24, 65
 Ertebølle-kulturen 65, 93 f, 110
 Ertebølle-køkkenmøddingen 110, 111, 135
- Essenbæk, Lauridtz Jensen 250, 252, 255
 Essenbæk, Peder Jensen 250
 Essenbæk Kloster 142, 166
 Estrup, J. B. Scavenius 160, 206
 Estrup, slægten 206
 Estruplund 78
 eutrofe søer 88
 evighedsblomst, gul 84, 91
 Exner, Bent 250
 Exner, Helga 250
- Faldborg-dalen 35, 43, 45, 66
 Falckenstein, Vogel von 158, 15
 Falsen, Jørgen Conrad de 157, 326
 »falske bakker« 30, 32, 65
 Farstrup 63
 Farstrup kirke 249
 Farsø 69, 226
 farve-gåseurt 91
 farve-reseda 92
 Farvergården, Ebeltoft 315
 Fasti, slægten 182 f
 Fasti, Thomas 182 f
 Fausing 49, 78
 Feldballe 73, 281, 282
 Femmøller 74
 Ferslev 122
 Fiil, Marius 53, 162
 Finderup 43, 143
 Finderup kirke 181
 Fiskbæk, landsby 67
 Fiskbæk Å 67
 fiskeri 318
 fiskeørn 102
 Fjeld Skov 191, 206
 Fjellerup Strand 76 f
 fladmarksgrave 125
 fladstjerne, tykbladet 79
 flagermus 96
 Flakket, Anholt 105
 Flemming, slægten 195
 fliglæbe, hjertebladet 83
 Fly Hede 132
 flyvefisk 108
 Fogtmann, bisp Johs. 235
 folkehøjskoler 160
 folketal 14
 Folsach, Hans 179
 Folsach, slægten 179 f
 Fornæs 10, 76, 105, 115
 forsteninger (fossiler) 23, 24, 24
 93
 Foss, Alexander 285

- ovulum 122
 ovulum kirke 242, 242
 ragtrup 115
 redbjerg-vognen 117, 117
 rederik I 146
 rederik II 149, 166, 203, 219, 220
 rederik IV 153, 155, 170, 172 f, 249, 314
 rederik VI 306
 rederik VII 272
 rederik VII's Kanal, Løgstør 64, 64, 311 f
 rederiks 40, 41
 rederiks kirke 42, 155
 riedenreich, slægten 199
 'egatten »Jylland« 314
 riis, Achton 285
 riis, bisp Jørgen 146, 180 f, 208
 'irkelige samfund 239
 ruerlund 58
 'uesko 59, 61, 81
 ø, grøn 107
 ø, spidssnudet 107
 øbid 87
 'glelokalteter 104
 'uglsø 74
 'uglsø Mose 77
 'under Å 11
 'ur 24, 25, 30, 69 f, 93, 133, 270, 272, 273, 274
 'ur Museum 93, 131
 'ur Sund 69
 'ussing Sø 13, 39, 51 f, 53, 173
 'ussing Vandmølle 52
 'ussingø 52, 167, 168, 173 ff, 174
 'yrkat-borgen 131, 132, 135, 138 f, 139, 311
 'ægeforbindelser 294, 321
 'ærker Odde, Fur 70
 'ærker Vig, Fur 70
 'ønss, Peter Severin 193
 'ønss, slægten 192

 'ammel Estrup 72, 77 f, 165, 166, 167, 168, 174, 175 ff, 175, 177, 178, 193, 244
 'ammelhald 180
 'ammelhave, Fussingø 173
 'ammel Langå 47
 'ammel Ryomgård 168
 artneribrug 318
 'assum 134
 'edsted Bro 66
 'eisler, Ole 162

 'ejrfugl 94
 Gelbækken, Hald 43
 Gelå 11
 Georgsminde, Djursland 77
 Gerhard (Gert), grev 143, 175, 180, 304
 Gerner, Henrik 229
 Gerning 47
 Gimming 48
 Ginnerup kirke 237
 Gjern Bakker 45
 Gjern Å 33
 Gjerrild 76, 123, 228, 231, 282
 Gjessinggård 167, 179 f, 179
 Glatved 44, 73, 80, 82, 85
 Glenstrup Kloster 142
 Glenstrup Sø 13, 16, 31, 53
 glente 102
 glibning 48 f, 48
 Glyngøre Fiskeindustri 70
 gnavere 96
 gransanger 103
 Grathe Hede 141
 Grauballe-manden 45, 119, 130
 Gravlevdalen 32, 58
 gravsten 256 f
 gravtræer 256
 Grenå 76, 145, 153, 155, 159, 296, 308 ff
 Grenå, bysegl 308
 Grenå, byvåben 290, 309
 Grenå, kort 309
 Grens Fejde 147 ff
 Grinderslev kirke 243, 247
 Grinderslev Kloster 141, 166
 Groningen, Gert van 257
 Groningen, Michel van 202, 205, 249, 252
 Grubbe, Erik 213
 Grubbe, Marie 52, 213 f
 grubehuse 115
 grubekeramikere 112, 123
 grundfjeldet 19
 Grund Fjord 78, 88, 105
 Grundtvig-Koldske friskoler 239
 Grundvad 117
 grøshoppesanger 103
 Grønbæk kirke 243
 Grønfeld, Mols 34
 Grønhøj, landsby 41
 Grønning Sande 36
 Gudenå(-dalen) 11, 12, 33, 36, 39, 44 ff, 45, 88, 306
 Gudenåcentralen (Tange Kraftværk) 46, 108
 Gudenå-pramfarten 46

 »Guds Legems Lav«, Ålborg 146
 Gudum 62
 Gudumholm 62, 63
 Gudumlund 56
 Gullev 47
 Gundestrup-kedlen 130, 131, 136
 Gunner, bisp 140
 Gyldendal, Søren 156, 285, 285
 Gyldenløve, slægten 189
 Gyldenstjerne, slægten 165, 195, 210
 Gøl Bredning 63
 Gøti, mester 248
 Gøttrup Bjerger 31
 Gøttrup Hede 31
 Gøye, Mogens 148, 169, 169, 171
 Gåsehage 9

 Hadsten 9, 47
 Hadsten Folkehøjskole 160
 Hadsund 9, 56, 296
 Hagebro 108, 133, 296
 Hagebro-karret 121
 Hagedyb, Limfjorden 63
 hajhval (fossil) 93
 Hald, herregård 42 f, 42, 144, 165, 167, 180 f
 Hald Ege 50, 83, 114
 Hald kirke 253
 Hald Møllebakke 12
 Hald Sø 13, 28, 30, 42, 42, 50, 106, 180
 Halkær Mølle 283
 Halkær Å 31, 32, 63
 Hallendrup Å 73
 Halling, brigadér William 276
 Hals Barre 78, 321
 Hamburgergården, Ålborg 274, 275
 Hammel 49
 Hammelev 76
 handel 320
 Harald I Blåtand 138, 140
 Harre Nor 70
 Harre Vig 70, 104, 118, 124, 133
 Hasseris 63
 Hauch, Henrik 160
 Havknude, Djursland 76
 havnetrafik 320 f
 Havnø 58
 Havredal 41
 Havredal Plantage 133
 havtorn 80
 havørn 102
 havørred 108

- hedeflora 84 f
 hedelærke 103
 Hedeselskab, Det Danske 159, 299
 hedeskratte 108
 hedesletter 28
 Hegedal Bavnehøj 34
 Heide, Erik 250
 hekseprocesser 150, 265 ff
 Helberskov 58
 Helgenæs 16, 75, 75, 91
 helleristninger 125 f, 125
 Helligbjerget, Gl. Estrup 175
 helligkilder 139, 258, 262 ff, 265
 Helligkors Kilde, Skørping 264, 265
 Helligåndshuset, Randers 278, 278
 Henius, Max 285 f
 herrnhutisme 232, 233, 235
 Hessel Hede 85, 310
 Hestehave, Kalø 73
 hestehov, hvid 82
 Hevringholm 165
 Hiernø, Jens 250
 Himmerland 31 f, 56 ff, 79, 80, 137, 226, 227 f, 235 f, 271, 272, 281, 282, 283, 283
 himmerlandske heder, De 67, 85, 107
 Himmersyssel 15, 137
 hindebæger, lav 79
 Hinge Sø, 43, 45, 88
 Hinnerup Å 221
 Hjarbæk, landsby 67
 Hjarbæk Fjord 30, 39, 53, 66, 104 f, 191
 Hjelm 75 f, 106, 143, 195
 Hjerl Nor 70
 Hjerl Hede Frilandsmuseum 281
 Hjerminde 47
 hjorterod 80
 Hjorthede Bæk 51
 Hjortholm, Salling 70
 Hobro 145, 153, 159, 296, 310 f, 316
 Hobro, bysegl 310
 Hobro, byvåben 291, 311
 Hobro, kort 310
 Hobro Museum 132
 Hoed 39
 Hohøj (Hou Høj) 12, 33, 33, 134
 Holbækgård 167, 174
 Holckenhavn-mesteren 249
 Hollerup-fundet 93, 109, 109
 Horder, mester 247, 248, 251
 hornblad, tornløs 88
 Hornbæk kirke 249
 hornskulpe 92
 Hornslet 49
 Hornslet kirke 201, 203
 hornugle, stor 102
 Houlbjerg kirke 256
 Hou Skov 54
 hugorm 107
 Huldremose 119, 119, 130
 hundetunge 91
 hvaler 94 f
 Hvalpsund 66
 Hvalpsund (Hole), landsby 66
 Hvass, Jens 149
 Hvass, slægten 201
 hvepsevåge 102
 Hverrestrup Bakker 136
 Hvidding Krat 82
 Hvide, slægten 165, 165, 195
 Hvidsten-gruppen 53, 161 f, 258
 Hvolris-bygden 113, 115, 130, 131, 137
 Hvornum Bro 52
 Hvorslev 47
 Hvorslev-ploven 113, 114
 Hylkær Bakke 12, 30
 hærfugl 102
 Hærup Sø 31, 53
 Hærvejen (Oksevejen) 40, 66, 68, 137, 296
 Hödrich, Johann G. 277
 Høeg, Carsten 286
 Høeg Hagen, Niels P. 286
 Høeg-Hansen, A. 195
 Høegh-Guldberg, Ove 181, 258
 Høgebjerg 34
 høgskæg, fransk 92
 Høgholm 73, 166, 167
 højmoser-flora 89
 højskoler 239
 Højslev Mølle 69
 Hørbylunde 39
 Hørdum, Christen 160
 Hørning kirke 129, 141, 142, 241
 Høstemark Skov 58
 høst-vandstjerne 89
 Hådyb, Hals 62
 Haaning-dynastiet, Vindblæs 259 ff, 262
 Iglø 133
 Imperialissima-mesteren 248 f
 Inderøen, Hald 43
 indsande 36
 industri 318 ff
 isfugl 102
 Jacobsen, I. P. 214
 Jansen, bisp Rasmus 234
 Jelse Odde 69
 Jenle, Salling 69
 Jens Bangs Stenhus 149, 150, 274, 276, 301
 Jensen (Farsø), Hans 232, 258
 Jensen, Johannes V. 69, 160, 226, 228, 258, 286, 286
 Jensen, Kristine Marie 286
 Jensen, Thit 186, 242, 258, 286, 286
 Jensen-Sønderup, Jens 160
 Jernhatten, Djursland 10, 76, 80
 Jespersen, Otto 287
 Jonsøn, Rane 143
 Jordbro Å 66
 jordbær-potentil 84
 Jordhøj, Katbjerg 134
 Juel, slægten 194, 218
 Juncker, Flemming 162, 199
 Jungetgård 167
 Juul, Axel 166, 190, 194, 217
 Juul, slægten 165, 166, 190, 215, 217 f
 Jyllands Herregårdsmuseum, G Estrup 78, 175, 179
 Jyndovnen, Lee 133
 jættestuer 121
 Jørgen Olufsens Gård, Ålborg 274, 275, 275
 Jørgensen, Lorentz 249, 250
 kalkmalerier 252 ff
 Kalø 72 f, 105
 Kalø Hovedgård 73
 Kalø Jægerskole 73
 Kalø Slotsruin 72, 143, 144, 145
 Kalø Vig, 9, 34, 35, 72, 73
 Kampmann, Hack 199, 278, 287
 Kanne, Søren 287
 Kardyb 132
 Kardyb-dyssen 121
 Karl X Gustav 151
 Karlby Klint 76
 Karnapgården, Viborg 276, 277, 299
 »kartoffeltyskerne« 41 f, 46, 155
 Karup-dalen 35, 43
 Karup lufthavn 164, 321
 Katholm 76, 166, 168, 182 ff, 182

- Latholm Skov 76
 Lertemindemergel 18, 23 f
 lildedyrkelse 258, 262 ff
 lildefauna 58 f, 108
 imbrerne 137
 Lindgreen, C. F. 183
 Lirk, Hans 287, 287
 lirkelokker 255, 256
 lirkelader 245
 lirkeskibe 254, 255
 lirkestole 252
 lirketiende 141
 Ljeldsen, slægten 187, 191
 Ljellerup 9, 49, 296
 Ljellerup, herregård 167
 Ljellerup, slægten 219
 Ljarup 62
 Ljein, August M. 194
 Ljeitrup Sø 13, 31, 53
 lit-rose 92
 klokke folk 259 ff
 lokke, nøgleblomstret 81
 lokke-ensian 85
 Klosterlund-kulturen 110, 133
 Klosterlund Museum 131
 m-afstande 14
 Nebel Vig 9, 74
 nopnellike 80
 Lud II (den Hellige) 140, 304
 Lud III (Magnussen) 141, 308
 Ludsen, Jakob 238
 Ludsen, Peder 160
 Ludshoved, Fur 69
 Ludshoved, Hjarbæk Fj. 66
 Ludshoved, Lovns 66
 obbersneppe, stor 100
 Løbberup 122, 132
 Løbberup kirke 139
 objælde, nikkende 81
 objælde, opret 80, 81, 82, 84
 odriver, fladkravet 81
 ogleaks, lav 92
 Lølindsund 13, 34, 50, 76, 94,
 159, 308
 Lømpedal 40, 106
 Lønsens Høj, Djursland 112, 120
 Løngemose-kulturen 110
 Løngensbro 11, 45 f, 45, 296
 Løngenshus 41, 41, 97, 159
 ongepen, glat 91
 Løngstedlund 137
 onsulater 294
 onval, kantet 83
 ornel, rød 92
 Lørsholm, Hals 62
 orsnæb, hvidvinget 104
 korsved 92
 Korup Sø 94
 Korup Å 56
 Kousbæk, kilde 58
 Krabbe, Iver 184
 Krabbe, Karen 254
 Krabbe, Niels 148
 Krabbe, slægten 165, 221 f
 Krabbe, Tyge 146
 Krabbesholm 69, 166, 167, 184 f,
 184, 222, 307
 Krabbesholm-køkkenmøddingen
 132
 Krag, Jens Otto 287
 Krejbjerg 133
 kristtorn 80, 82, 92
 Krogh, August 287, 287
 kronvildt 97
 Kruckow, Christenze 257, 266 ff
 Krumpen, slægten 214
 Krumpen, Stygge 53, 258
 Kruise, Anders 168, 174, 209,
 279
 kvartære processer 25 ff
 kvast-høgeurt 80
 kvindedragter 268 ff
 Kvals 67
 Kyødale 67
 kæmpe-rapgræs 82
 køkkenmøddinger 93, 110
 kål, langbladet 92
 Kås, herregård 71, 167, 185 f,
 215
 Kaas, Niels 215
 Kås-halvøen 71, 71, 92, 107,
 185
 Kås Hoved 71

 la Cour, Poul 287, 287
 landboreformer, de store 154,
 233
 landbrug 316 f
 Landbrugernes Sammenslutning
 (L.S.) 161, 161
 Landbrugsmuseet, Gl. Estrup
 78, 175
 langdysser 120, 121
 Lange, Dorthe 201, 205, 205
 Langerak 10, 62
 Langsted Huller, Fur 70
 Langsø 73
 Langå 9, 47
 Langå-sabotagen 163, 163
 lappedykkere 97
 Laurbjerg 47
 ledeblokke 27
 Lendrup Strand 64
 lensafløsningsen 167
 Lerbjerg, Lilleå-dalen 50
 Lerche, slægten 186 f
 lerkargrave 127, 127
 Lerkenfeld 66, 167, 186 f, 186
 Lerkenfeld Å 13, 31, 66, 69
 Levetzow, slægten von 210, 214,
 257
 Lihme kirke 250, 251
 Lille Blåkilde 58, 86
 Lille Jens' Høj, Fur 30, 69
 Lillesø, Ll. Vildmose 57
 Lillevejle Bro, Skals 66
 Lille Vildmose 12, 13, 37, 37,
 56 f, 57, 89, 95, 101, 105, 116,
 118, 159, 189
 Lillevorde 62
 Lilleå 11, 12, 47, 71
 Lima, brødrene de 181
 Limfjorden 17, 62 ff, 79, 80,
 108, 124, 137, 313
 Limfjordstunnelen 303, 321
 Lincoln Log Cabin Museum, The
 161
 lind, småbladet 66, 82
 Lindahl, Hans Jacob 169
 Lindenberg 57, 148, 167, 168,
 187, 188 f
 Lindenberg Å 13, 31, 32, 58 f,
 82, 85, 188
 Lindenov, slægten 220
 Lindenov, Sophie Amalie 188 f
 Lindum 52
 linnæa 83
 lobbelle 88
 Loldrup Sø 31, 53
 lomvie 100
 loppe-star 86
 Lover syssel 16, 137
 Lovnkær Skove 58
 Lovns, halvø 66
 Lovns Bredning 66
 Lundby Hede 67
 Lundbæk 167, 189 f, 190
 lunde (søpapegøje) 100
 Lundø 69
 Lunge, Ove Vincentsen 217
 Luno, Bianco 288
 Lybeckergården, Ålborg 274, 275
 Lyby kirke 250, 251
 Lykke, Jørgen 166, 186 f, 197 f
 Lykke, slægten 187, 197 f
 Lynderupgård 66, 148, 167, 190,
 191, 279

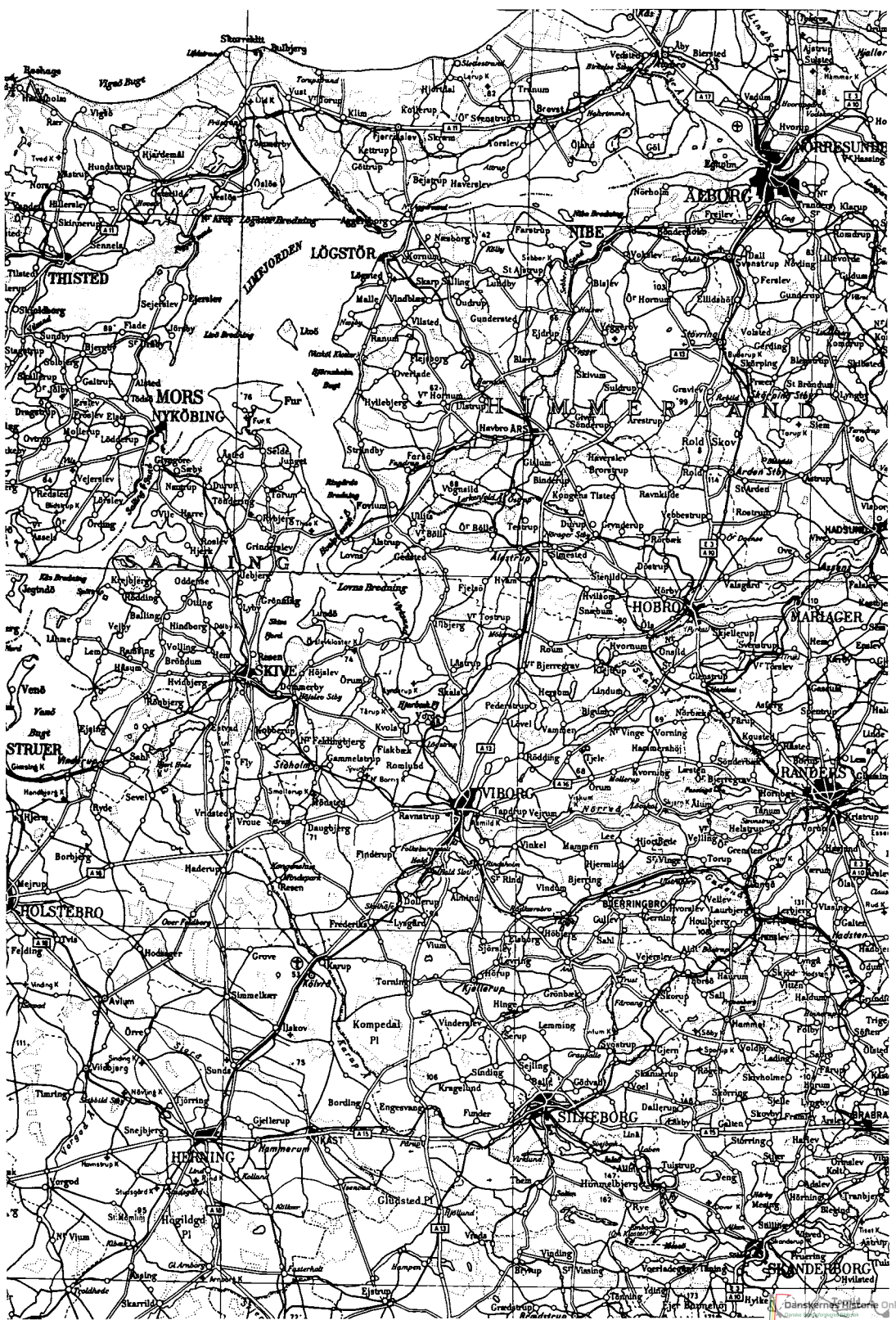
- Lynderup kirke 191
 Lyngby Jepsen, Hans 288
 Lyngsbækgård 168, 168
 lyng-vikke 84
 Lysen Bredning 70
 Lysgård 40
 Lyshøj, Hald 12, 30
 Lyshøj, Sivested 134
 Lysnet, bakke 12, 33
 Lüttichau, slægten 214
 lægeigle 108
 læge-kokleare 79
 læge-kvæsur 92
 læge-oksetunge 91
 lægmandskrucifikser 254
 lærkespore, hulrodet 82
 Læsten Lyngbakker 52
 Løgstør 145, 153, 159, 296, 311 f, 312
 Løgstør, bysegl 311
 Løgstør, byvåben 291, 311
 Løgstør, kort 312
 Løgstør Bredning 10, 63
 Løgstør Grunde 64, 311, 312
 Løvel Bro 53, 67, 68, 114, 117, 129
 Løvel Vandmølle 127, 128, 133
 Løvenbalk, slægten 169, 212
 Løvenholm 77, 107, 167, 168, 179, 191 ff, 193
 løvfrø 107
 Løvskaal 51
 Laage, Otto 237
- Maase, slægten von der 322, 325
 Madum Sø 13, 58, 62, 88
 Maglemose-kulturen 110
 Magnus I (den Gode) 140
 majoratsinstitutionen 166 f
 malurt 92
 Mammen-øksen 128, 133
 manddragter 272 ff
 Mangor, Chr. Elovius 231
 Marbjerg 36
 Margrete I 144, 166, 196
 Mariager 54, 54, 145, 153, 155, 159, 296, 315 f
 Mariager, byggeskik 279, 280, 280
 Mariager, bysegl 315
 Mariager, byvåben 291, 315
 Mariager, kort 315
 Mariager Fjord 9, 11, 31, 32, 33, 53, 55, 79, 80, 91, 105, 137, 197
- Mariager kirke 54, 315
 Mariager Kloster 166, 197, 315
 markpiber 104
 Marsk Stig (Andersen) 75, 143, 165, 195, 195
 Marsvin, Ellen 196 f
 Marsvin, Jørgen 169
 Marsvinslund 166, 169
 Mastrup Bæk, Rebild 32
 Matthiessen, Hugo 45 f, 52, 67, 70, 304
 mejeribrug 317
 Mejlgård 194
 Mejlgård-køkkenmøddingen 111, 134
 Mellerup 48
 Michaëlis, Karin 288
 Michgell, Brix 252
 mo-ler 24, 24, 25, 38, 93
 Mols 16, 73 f, 73, 91, 231, 231
 Mols Bjerge 34, 35, 73, 73, 74, 74, 75, 85
 Molslaboratoriet 74
 Moltke, Adam Gottlob 189
 Morvilles Gård, Viborg 278
 moselig 118 f, 129
 Mou 58
 Mulbjerg 12, 56
 Munk, Kaj 39
 Munk, Kirsten 196, 197
 Munk, Ludvig 196 f
 Munk, Mogens 146
 Munk, slægten 196 f
 Mur-Kaas, slægten 165, 185, 185
 nursejler 102
 Muus, Flemming B. 161
 Mylius-Erichsen, Ludvig 288
 Myrhøj, Trend 115, 126, 136, 137
 Møller, Just 279
 Møllerup 165, 195 f, 195
 Møllesø, Ll. Vildmose 57
 Mølleå-dalen 43 f, 50
 Mønsted, Otto 288
 Mønsted, Peter 288
 Mønsted kalkindustri 38, 38, 43, 44
- najade, stor 88
 nattergal 103
 natrav 102, 106
 Navndrup Møllebæk 68
 Navnsø 89
 Nederskov, Mejlgård 80, 194
 Neergaard, slægten de 169 f
- Nibe 145, 153, 159, 296, 312 f
 Nibe, byggeskik 279, 313
 Nibe, bysegl 312
 Nibe, byvåben 291, 313
 Nibe, kort 313
 Nibe Bredning 10, 63, 105
 Nibe kirke 254, 255
 Niels, konge 140
 Niels Ebbesens Gård, Randers 278, 307
 Nielsen, Anders 160
 Nielsen, Jais 252
 Nielsen, Morten 288, 288
 Nielsen (»John«), Svend O. 258
 Nimtofte 77, 282
 Nipgårde Sø 89
 Nohr, Behrendt 173
 Non (Nonbo) Mølle 42
 Nordjyllands amtskommune 291, 294
 Nordmandshage, Hals 62
 næbfrø, hvid 90, 91
 Næsborg 63
 Næsby Dale 65
 Nødekrige 102
 Nørlund Skov (Rold) 82
 Nørholm 63, 105
 Nørlund, herregård 144, 148, 168, 196 f
 Nørre Borup 116
 Nørrejske Rådgivende Stænderforsamling, Den 158, 299
 Nørremølle, Viborg 52
 Nørresø, Djursland 76
 Nørresø, Viborg 52
 Nørre Tranders kirke 63, 227, 251
 Nørreå (-dalen) 30, 33, 35, 36, 39, 43, 48, 50 ff
- Odde, landsby 58
 Oder-kulturen 123, 124
 oligotrofe søer 88 f
 Ommersyssel 16, 53 f, 137, 231
 Onsild 52, 55
 Oplev 59
 Ormehøj, Katbjerg 134
 ornitologisk vejviser 104 ff
 Ortmann, Mathias 198
 Oudrup Bakker 31
 Oudrup Hede 36, 67, 118
 Overgård 54, 166, 167, 186, 197 ff, 198
 Overskov, Djursland 76

- Palladius, Peder 150, 266
 Palstrup 43, 199 f
 paludella (mos) 85
 Panter, slægten 171
 Parsberg, Oluf 199
 pelikan, krøltoppet 94
 perleugle 102
 pietisme 233
 pilblad 87
 Pilo, C. G. 173
 Pindstrup 91
 Pindstrup Mosebrug 72
 Pinen og Plagen, Salling 70
 Pirkentavl, Rosenholm 202, 202
 plastisk ler 18, 24
 Plessen, slægten von 174
 Pontoppidan, Erik 301
 portaler, kirker 246 ff, 247
 Poskær Stenhus (Knebel-dyssen) 120, 121, 121, 134
 postnumre 294 f
 Poulsen, Frederik 288 f
 Poulsen, Mathias 279
 primærkommuner 292 ff
 prædikestole 251, 252
 præstekrave, hvidbrystet 100
 præstekrave, lille 100
 pulsvod 55 f
 purpur-hullæbe 81
 Paaskesønnernes Gård, Randers 278, 307
- Quellinus, Thomas 257
 Quist (»Præsten i Vejlbj«), Søren 182
- Ramten-Dystrup Søerne 77, 107
 ramsløg 82, 92
 Ranch, Hieronymus Justesen 289
 Randers 138, 146, 153 f, 159, 238, 295 f, 303 ff, 304
 Randers, byggeskik 278 f, 278
 Randers, bysegl 304
 Randers, byvåben 290, 304
 Randers, kort 305
 Randers amtskommune 290 f, 291, 294
 Randersbro 304, 306
 Randers Fjord 9, 10, 36, 48, 88, 105, 137, 179
 Randers havn 304, 307
 Randrup 167, 200 f, 200
 Rantzau, Christian 192
 Rantzau, Johan 148 f, 181
- Rantzau, slægten 167, 192
 Ranum 65
 ravn 102
 Ravnkilde 58, 85
 Ravnsbjerg, Dollerup 43
 Rebild Bakker 32, 32, 59 f, 59
 Rebild-kilderne 58 f, 85, 86, 108
 Rebild nationalpark 160 f
 rederod 81
 Reenberg, Tøger 289
 regnbueørred 108
 rensdyr 93, 97
 Resenbro 45
 Reumert, Eliith 289
 Reventlow, Anna Sophie 170, 171, 172 f
 Reventlow, Conrad 170, 172
 Reventlow, slægten 170 f, 185
 Ridebanen, Salling 116, 133
 Rieman, Nicolaus H. 168, 178, 211, 215
 Riismøller, Peter 303
 Rimsø præstegård 77
 Rind Bro 50
 Rindsholm 50
 Rinds Å 51
 Ringelose Skov 73
 Risgårde Bredning 66
 Rishøj, Engesvang 12, 30
 Rold Bavnehøj 31
 Roldkilde 58
 Rold Skov 61 f, 61, 78, 86, 101, 107, 124, 136
 Romdrup 62
 Rosen, Fjeld Skov 89
 Rosenberg, Georg E. 178
 Rosenberg, J. G. 216
 Rosenholm 72, 78, 167, 201 ff, 202, 203, 204
 Rosenholm Å 12, 72
 Rosenkrantz (Stygge), Christoffer 191
 Rosenkrantz, Erik 203
 Rosenkrantz, Holger 202
 Rosenkrantz, Jørgen 166, 201, 204, 205
 Rosenkrantz, slægten 165, 167, 176, 201 ff, 204 ff, 209, 218
 Rosenørn, slægten 183
 Rottbøll, Chr. Michael 161
 Roum 68
 rovdyr 96
 rovfugle 101
 Rugård 76, 82, 203 f
 runddysser 120, 120, 121, 121
 runesten 129, 136, 137, 138
- Ryberg, Niels 156
 Rye, Olaf 158
 Ryes Skanse, Helgenæs 75
 Ryomgård 72, 166
 Ryom Å 72
 rytterskoler 153, 156
 Rødding 52
 Rødstenen, Fur 70
 Rødsø 13, 31, 53
 Røjel, Jørgen 163
 Rønbjerg Huse 64
 Rønde 72
 Rønde-boringen 19 f
 Rønde Folkehøjskole 160, 237, 239
 Rønde Gyde 72
 Rørbæk Hovgård 166
 rørdrum 98
 Røverstuen, Rold 62
 Råbjerg, Mols 34
 Råsted kirke 252 f, 253
- sabotage 163
 Salling 69 ff, 79, 92, 154, 155, 158, 236, 270, 273, 282, 283, 283
 Salling Sund 70
 Salling syssel 16, 137
 salthorste 19, 19, 21 f, 22, 39, 44
 Sandberg, Anders W. 289
 sand-frøstjerne 80
 sand-kalkkarse 91
 sandørentvist 108
 Sangstrup Klint 76, 80
 Schack, slægten 209 f
 Schade, Jens August 289, 289
 Schalburgtage 163
 Scheel (II), Christen 177, 178
 Scheel, slægten 175, 177 f, 207, 216 f
 Schimmelmann, Ernst 189
 Schimmelmann, H. C. 189, 189
 Schütte, Gudmund 289
 Sebbekloster 142, 166, 167
 Sebbesund 63, 189
 Sebbesund, landsby 63
 Secher, Vilhelm A. 289 f
 Seefeld, Jacob 206, 219
 Seefeld, slægten 165, 200, 206, 219
 seglblad 91
 Sejflod 62
 Sekshøje Plantage 36
 Severinsen, Tage 164
 Signalbakken, Ålborg 112

- Sikker Hansen, Aage 290
 Simsted A 13, 31, 32, 58, 66, 68, 157
 siv, fin 92
 sjagger 103
 Sjelbro-stenen 117, 117, 131, 135
 Sjelbro-vejene 117, 117, 135
 Skaføgård 72, 166, 167, 168, 191, 201, 204 ff, 205
 Skals 66
 Skarp Salling-karret 121, 121
 Skarp Salling kirke 242
 skarv 97 f
 skeblad, kortskaftet 88
 Skeel («den Rige»), Christen 174, 177, 216
 Skeel, Jørgen 206
 Skeel, Mogens 174
 Skeel, slægten 166, 173 f, 175 ff, 183, 206 f, 215 f
 Skelhøje, Ebeltoft 34
 Skelhøje, Hald 30, 42
 Skelund 56
 skibssætninger 128 f
 Skinders Bro 66
 Skipper Clement 147 f, 209, 306
 Skive 145, 153, 159, 296, 307 f
 Skive, byvåben 291, 307
 Skive, bysegl 307
 Skive, kort 308
 Skive Fjord 10, 69
 Skive Museum 131
 Skiveren Å 31
 Skive Å (Karup Å) 10, 12, 39, 69, 108
 Skjern Bro 51
 Skjoldborg, Johan 160, 312
 skolereformer 156, 234
 Skovbakker, Lovns 66
 skovbrug 318
 skov-byg 81
 Skovgaard, Joakim 254
 Skovgaard Museet, Viborg 299
 skov-karse 82
 skov-kohvede 83
 skovlilje, rød 81
 skov-vikke 80
 Skram (Fasti), Jørgen 213
 Skram (Fasti), slægten 212 f
 Skringstrup 124
 skrivekridt 18, 23, 38, 63
 Skt. Kjeld, Viborg 139
 Skt. Nikolaj Bjerg, Sebbesund 63
 skægtøj 270
 skæne, sort 79
- skærpiber 104
 Skærspø 166
 Skærvad 206
 Skørbæk Hede 114, 115, 136 f
 »Slavekrigen« 158
 Slesvigske Krige 158
 Sletterhage 75, 75, 80
 Smediehøj, Fur 69, 133
 smerling 108
 Smøllerup kirke 255, 256
 sneglebælg, liden 80
 Snibhøj, Snæbum 135
 Solbjerg, Hadsund 136
 Solhøj, Mariager 33
 Sommer, slægten 173
 Sostrup (Benzon) 76, 167, 168, 174, 206 f, 219
 Spanskøhøj, Snæbum 135
 Sparre-Kaas, slægten 165, 185, 185, 211, 215
 specialarbejderskoler 295
 Spentrup 53
 sphagnum 37, 89
 spurveugle 102
 Spøttrup 70, 165, 167, 207 ff, 208
 Stabelhøje, Mols 12, 34, 73 f, 74
 Stadsborg 193
 Stallnecht, Claus 153, 277
 Stanghede 29, 43
 Steensen, Steen de 169
 Steenwinckel (d. Y.), Hans van 276
 stenalderhavet 17, 17, 29, 50
 Stenalt 78, 167, 168, 209 f
 stenbræk, gul 85
 stendyngegrave 122
 stenhuggerfelter 245
 Stenild kirke 251, 251
 Stenildvad 124
 Stenshøj, Suldrup 135
 Stilling, Villads 278, 299
 Stillings Gård, Viborg 277
 »Stipedium decollatae virginis« 268
 Stistrup Å 66
 Stolpehøj, Sdr. Onsild 52
 stolthenriks-gåsefod 92
 Store Bavnehøj, Rønde 34, 73
 Store Blåkilde 58, 60
 Store Hørbyhøj 12, 30
 Store Restrup 165, 167, 197, 210
 Store Stendal, Rebild 32
 Store Trolldhøj, Gjærn 45
 Store Økssø 62
 storhøje, bronzealder 124 f, 125
 stork, hvid 98, 99
- stork, sort 98, 98
 storkefugle 98
 storkenæb, blodrød 81
 storspove 100
 Storvejle Bæk 54
 Storvorde 62
 strandbo 88
 Strandkær, Mols 74
 Strand-limurt 80
 Stubbergård Sø 43
 Stubbesø 73, 73
 Støvring 48
 Støvringgård 210 f, 211, 250
 Støvring Højskole 160
 Sundstrup 125
 Sundsøre, Salling 66
 Svend I Tveskæg 138, 140
 Svend II Estridsen 140
 Svend III Grathe 141, 308
 Svenskekrigene 151 f
 Svenstrup 116, 118, 148
 Svinding 49, 51, 282
 svineøje, liden 91, 91
 Svoldrup Kær 31
 syre, almindelig 85
 sysler 15, 15
 Sæbyhage, Salling 70
 sæler 94, 95
 Søbygård Sø 11
 Sødal Skov 133
 Sødning 54
 søkonge 100
 Søjlehøj, Mariager 12, 33
 Sønderbjerg, Anholt 37
 Sønderbæk Bro, Skals Å 52
 Sønderholm kirke 254, 255
 Sønderkol, Rebild 12
 Sønder Kongerslev 91
 Sønder Lem Vig 10, 71, 104
 Søndermølle, Viborg 43
 Sønderskov, Nimtofte 135
 Sønderup Å 13, 32
 Sørensen, Paul Edvin Kjær 162
- Tagliati, Carlo 172
 tandrod 82
 Tange Sø 13, 45, 46, 87, 107
 Tange Å 43
 Tang Kristensen, Evald 260, 261, 263, 271
 Tapdrup 50 f
 Taphede 52, 143
 Tastum Sø 13, 44, 159
 Tausen, Hans 146 f
 tejt 100

- terner 100
 Tessin d.Y., Nicodemus 172
 Thestrup, Christen Sørensen
 150 f, 152 f, 269
 Thorsager kirke 243, 243
 Thurah, Lauritz de 220
 tidsel, forskelligbladet 83
 tidsforskelle 9
 Tinbæk Kalkminer 61, 284
 Tinghøj, Mariager 12, 32
 Tinghøj, Mols 34
 Tirstrup 73
 Tirstrup hedeslette 29, 34
 Tirstrup kirke 251, 252
 Tirstrup lufthavn 164, 321
 Tjele 52, 78, 148, 167, 211 ff, 212,
 213
 Tjele kirke 214, 257
 Tjele Langsø 13, 31, 106
 Tjele Å-dalen 30
 Tjæreby 48
 Tofte Skov 57, 58, 94, 98
 Toftesø, Ll. Vildmose 57
 Toggerbo 74
 (Toldstrup), Anton Jensen 162
 Tollund-manden 45, 128, 129
 top-star 85
 Tordenkalven (Chresten Chr.
 Larsen) 226, 227, 258
 Tordrup 165
 Tornekrands, slægten 189, 194,
 257
 tornskade, rødrygget 103
 tornskade, stor 103
 Torstedlund 196
 Torstensson-krigen 151
 Torup 47
 Tranders 63
 trane 101
 Trap, Jens Peter 290
 tredækker 100
 Trehøje, Mejlby 12
 Trehøje, Mørke 12, 34
 trekløft-alant 80
 Trend Skov 36, 64, 65
 Trend Å 64, 136
 Trevad, Karup Å 117
 Trinderup Krat 52
 Troldkirken, langdysse 135, 135
 Trolle, slægten 195
 Trudsholm 53, 214 f
 tunneldale 27, 30, 33, 39
 turteldue 102
 Tustrup-bygden 121, 126, 134,
 134
 Tvede, Gotfred 219
 tympana 248
 tyske besættelse, den 161 ff
 tøffelsnegl 108
 Tørrehøj, Feldingbjerg 12, 44
 Tørslevstenen, V. Tørslev 134
 Tøstrup 77
 Udbyhøj 48, 156
 Ugerup, Anna 148
 Uggelhuse 48
 ukrudtsflora 90 f
 Ulstrup 47, 143, 166, 168, 174,
 215 ff, 216
 Ulstrup Bakker 85
 Ulstrup Bro 47
 Ulvedals Plantage 133
 ulvefod-arter 92, 323
 Ulvehullet, Rold 62
 Ulvesigen, Rold 62
 Undallslund Plantage 164
 urflugt 100, 101
 Urhøj, Salling 30
 urnegrave 126
 Uttental, Valdemar 179, 193
 vadefugle 99 f
 vadegræs 79
 Valdemar I (den Store) 141, 142,
 219, 304
 Valdemar III 145, 206
 Valdemar IV Atterdag 143, 165,
 175, 180, 196, 300, 306
 valg- og frimenigheder 239
 Wallenstein, Albrecht von 151
 Vammen 52
 vandhøns 101
 vand-pileurt 89
 vandrefalk 101
 vandsalamander, stor 107
 Vandstedgård, Malle 116, 118
 Vanhøje, Vansø 133
 Vansø 31
 Wassmann, C. C. 185
 Veddum 56
 Vedsø 13, 30, 43, 50
 Vegger Bro 112
 Vejdyb, Hals 62
 vej-guldkar 91
 Vejlebro, Nørreå 51
 Vejlbj kirke 247
 Vejrum Bro 51
 Velle 47
 vendehals 102
 Vesterskov, Rold 62
 Vester Tørslev 40
 Vesthimmerlands Museum, Års
 132
 Viborg 138, 139 f, 145, 153 f, 157,
 159, 166, 238, 295 ff, 297
 Viborg, byggeskik 276 ff, 277
 Viborg, bysegl 297
 Viborg, byvåben 290, 297
 Viborg, kort 298
 Viborg amtskommune 290 f, 291,
 293 f
 Viborg domkirke 141, 143, 153,
 241, 242, 254, 277, 296, 299
 Viborg Hedeplantage 43
 Viborg landsting 140, 143, 147,
 296 f
 Viborg snapsting 147, 166, 298
 Viborg Stiftsmuseum 131, 277,
 299
 Viborg-søerne 30, 31, 53, 296, 297
 Vidkær Å 67
 Wied, Gustav 198
 Wiedewelt, Johs. 257
 Viffert, Corfitz 188
 Viffert, slægten 165
 Vildmosegården 189
 vildsvin 94, 95
 Vildtbiologisk Station, Kalø 73
 Villestrup 166, 167, 217 f, 218
 Villestrup Å 32, 58, 60
 Vindblæs Hede 67, 114
 »Vindblæs-konerne« 259 ff
 Vinderslev kirke 254
 Vindum Skov 89
 Vinge 47
 vingekappe 269 f, 269, 272
 Winstrup, L. A. 205
 vintergrøn, ensidig 83, 83
 viol, forskelligblomstret 81
 Virksund 43
 Visborg 56
 Visborggård 148, 168, 218 f
 Viskum Skov 51, 85
 Vissing 83
 Vitskølkloster (Bjørnsholm) 65,
 139, 141, 166, 167, 219 f, 221
 Vium 40
 Vium Tinggård, Salling 283
 Vivild 77
 Vokslev 81
 Voldby 76
 Voldstedlund-dysen 134, 135
 Voldum 91
 Voldum kirke 171
 Vor Frue Kilde, Karup 139, 264
 Vor Frue kirke, Ålborg 301, 301

- Vor Frue Kloster, Randers 141
 Vor Frue Kloster, Ålborg 142, 200
 Vorning 133
 Vosnæs Pynt 80
 Wrangel, Helmuth 151
 Vroue 122
 Vældeskoven (Troldeskoven), Rold 62
 vældflora 85 f, 86
 Værum 47, 49
 Væver, Jens Laursen 290, 290
 våbenhuse 245
 våbenofre 131
 vår-fladbælg 82
- Øjesø 89
 Øhoved Huse, Mols 74
 Øjesø, Feldballe 73
 Ø-knuden, Nørreå 51
 Ølgaard, bisp N. E. 235
 Ønskestenen, dyssekammer 135
- Ørkenen, Anholt 37, 92, 103, 105, 322 f
 Ørslevkloster 66, 142, 166, 167, 220 f
 Ørsted, Djursland 78
 Ørum, Djursland 77
 Ørum, Tjele 52
 Øster Bølle 114, 115, 122, 132, 137
 Østergård, Salling 167, 221 f, 221
 Øster Hurup 58
 Østers 94, 108
 Øster Velling 133
 Østerå 31, 32, 58
 Østerå, Ålborg 274 f, 275, 299, 300, 301
 østjyske (Harders) israndslinie 17, 26, 34
- Åbo syssel 16, 137
 åkande, liden 87
 Aakjær, Jeppe 69, 160, 232, 236, 284, 290, 290
- Ålborg 138, 145, 150, 151, 151, 159, 162 f, 238, 295 f, 299 f, 300, 301, 320
 Ålborg, byggeskik 152, 274 ff, 27
 Ålborg, byseg1 300
 Ålborg, byvåben 290, 300
 Ålborg, cementindustri 63, 164, 303, 319
 Ålborg, kort 302
 Ålborg amtskommune 290 f, 29
 Ålborg havn 300, 301, 321
 Ålborg Historiske Museum 132, 275
 Ålborghus Slot 148, 167, 275, 300, 301
 Ålborg lufthavn 164, 321
 Åle Mølle 43
 Ålestrup 9
 Ålsø kirke 182
 Ålum 51
 Åmølle kalkgrav 55
 Års 9, 69, 296
 Års-gruppen 163

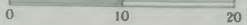

ALBORG BUGT

DJURSLAND GRENÅ

KIBBELTOFT

Opfotograferet og reproduceret
 efter kort i størrelse 1 : 500 000.

Reproduceret med tilladelse (A. 111/69) af Geodætisk Institut.

»Indholdet er righoldigt og spændende, og dets kvalitet kan der næppe sættes en finger på. Bogen rummer et væld af oplysninger for den, der interesserer sig for sin egn og sit land. Den vil nok ligge under mange juletræer fra Salling til Djurs.«

– Viborg Stifts Folkeblad